

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ-ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Andrea Babuin

ΤΑ ΕΠΙΘΕΤΙΚΑ ΟΠΛΑ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΤΑ
ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΔΟ
(1204-1453)

ΤΟΜΟΣ Α' - ΚΕΙΜΕΝΟ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2009

Μέλη της Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής:

Τριμελής επιτροπή

Κ. Κωνσταντινίδης. Καθηγητής, επόπτης της διδακτορικής διατριβής
Τ. Κόλιας. Καθηγητής ΕΚΠΑ
Α. Παλιούρας. Ομότιμος Καθηγητής

Μέλη

Μ. Κορδώσης. Καθηγητής
Π. Αντωνόπουλος, Καθηγητής
Α. Σταυροπούλου. Αναπλ. Καθηγήτρια
Χ. Σταυράκος, Επικ. Καθηγητής

Δημόσια υποστήριξη στις 9 Οκτωβρίου 2009, ημέρα Παρασκευή και ώρα
14.00 μ.μ. στο Σπουδαστήριο Βυζαντινής Ιστορίας της Φιλοσοφικής Σχολής
του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Gratis fa ben ai oci
(Angelo "X" Biancolin)

Πρόλογος

Η ανά χείρας μελέτη είναι το αποτέλεσμα πολυετούς εργασίας κατά τη διάρκεια της οποίας πολλοί είναι αυτοί οι οποίοι με βοήθησαν ή μου συμπαραστάθηκαν. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον κ. Ταξιάρχη Γ. Κόλια, Καθηγητή και αρχικό επόπτη της παρούσας διατριβής, ο οποίος παρακολούθησε με συνεχές και αμείωτο ενδιαφέρον τη δουλειά αυτή σε όλα τα στάδια της. Ευχαριστώ επίσης τους κ. Μιχαήλ Κορδώση, Κώστα Ν. Κωνσταντινίδη και Αθανάσιο Παλιούρα, Καθηγητές του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Θερμές ευχαριστίες εκφράζω ακόμη στον Gianfranco Fiaccadori, πολύτιμο δάσκαλο μου.

Ευχαριστώ ιδιαιτέρως τους φίλους Χρύσα Αργυροπούλου, Ευφημία Μπαλάση και Παντελή Χαραλαμπάκη για τη στήριξη και το αναντικατάστατο μεταφραστικό τους έργο, τον Γρηγόρη Μανόπουλο για τις πολλές και εύστοχες επισημάνσεις και την μακρά συνεργασία, τον Ιωάννη Νάκα για τα εξαιρετικά σχέδια του και την Άννα Παππά για την γόνιμη ανταλλαγή απόψεων.

Επιθυμώ να εκφράσω ευχαριστίες στο προσωπικό της Φιλοσοφικής Σχολής και της Κεντρικής Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, όπου συγκεντρώθηκε ένα μεγάλο μέρος του υλικού. Ευχαριστώ επίσης το προσωπικό των Βιβλιοθηκών του Πανεπιστημίου Αθηνών, της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής της Αθήνας και του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Για την πρόθυμη εξυπηρέτηση οφείλονται ευχαριστίες και στους υπευθύνους των βιβλιοθηκών της Fondazione Giorgio Cini και του Ελληνικού Ινστιτούτου της Βενετίας, της Biblioteca Nazionale Marciana και της Università Statale του Μιλάνου.

Ξεχωριστές ευχαριστίες οφείλω στους φίλους Lidia Cotovanou, Chiara Lasagni και Paola Marangone, για την αποστολή δυσεύρετων άρθρων και βιβλίων, και Ηλία Νέσσερη και Δημήτριο Γεωργακόπουλο, οι οποίοι μου επέτρεψαν την πρόσβαση στις βιβλιοθήκες τους. Για την παραχώρηση φωτογραφικού υλικού από τα προσωπικά τους αρχεία, ευχαριστώ τέλος τους Fabio Coden, Raffaele D'Amato, David Nicolle και Νεκτάριο Σκάγκο.

Il mio grazie di cuore va infine a Caracolla, Τομπάλ, la Clara e Paoletti: senza il Vostro appoggio non sarei mai riuscito a portare a termine questo lavoro, che – per il poco che vale – è dedicato a Voi.

Περιεχόμενα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	4
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	6
ΒΡΑΧΥΤΡΑΦΙΕΣ	9
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	13

1) ΤΑ ΑΓΧΕΜΑΧΑ ΟΠΛΑ

Α'. Το ξίφος	20
1. Ονομασίες	24
2. Τυπολογία και χρονολόγηση	34
3. Διακοσμήσεις και επιγραφές	40
4. Η λαβή	47
5. Το κυρτό σπαθί (η σπάθη)	51
6. Η χρήση του σπαθιού	55
7. Το εγχειρίδιο	58
8. Η ξιφοθήκη	63
9. Πίνακες	68
Β'. Ο πέλεκυς	85
1. Το ρόπαλο	95
2. Το σιδερένιο πολεμικό ραβδί	98
3. Πίνακες	109
Γ'. Τα μακρά αγχέμαχα όπλα	112
1. Το δόρυ	112
2. Μάχες ιππικού	120
3. <i>Τὸ δόρυ ἐναγκαλίζεσθαι</i>	126
4. Τα άλλα μακρά αγχέμαχα όπλα	131
5. Η ναυτική χρήση	141
6. Τα πολεμικά αγωνίσματα	144
7. Πίνακες	154

2) ΤΑ ΕΚΗΒΟΛΑ ΟΠΛΑ

Δ'. Το τόξο	160
1. Το σύνθετο τόξο	172
2. Η χορδή	178
3. Τα βέλη	181
4. Οι φαρέτρες και οι θήκες για τα τόξα	195
5. Πίνακες	202

Ε'. Η βαλλιστρίδα	207
1. Απαρχές και διάδοση/εξάπλωση	218
2. Οι Έλληνες βαλλιστρίδοφόροι	220
3. Η ναυτική χρήση	228
4. Η χρήση της βαλλιστρίδας	230
5. Οι εικονογραφικές μαρτυρίες	236
6. Πίνακες	239

ΣΤ'. Η σφενδόνη	241
1. Πίνακες	249

3) ΟΙ ΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΜΗΧΑΝΕΣ

Ζ'. Οι πολιορκητικές μηχανές	253
1. Διόρυξη αγωγών για την υπονόμηση των τειχών	256
2. Οι πολιορκητικοί πύργοι	257
3. Κλίμακες και άλλα πολιορκητικά μηχανήματα	259
4. Τα μηχανήματα στρέψης	262
5. Τα εκτοξευτικά μηχανήματα με αντίβαρο	270
6. Η ναυτική χρήση	279
7. Πίνακες	281

Η'. Το ελληνικό πυρ	287
----------------------------	-----

ΕΠΙΛΟΓΟΣ	293
-----------------	-----

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	299
------------------	-----

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Οι ελληνικές πηγές	318
2. Οι δυτικές πηγές	333

3. Οι σλαβικές και ανατολικές πηγές	343
4. Οι διπλωματικές πηγές	346
5. Ελληνική βιβλιογραφία	352
6. Ξενόγλωσση βιβλιογραφία	360

Βραχυγραφίες

ABME	Αρχείο των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος
ΑΔ	Αρχαιολογικόν Δελτίον
ΑΕ	Αρχαιολογική Εφημερίς
ΑΕΜ	Αρχείο Ευβοϊκών Μελετών
Αρχ	Αρχαιολογία
ΑρχΠον	Αρχείο Πόντου
ΔΕΓΕΕ	Δελτίον Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας Ελλάδος
ΔΙΕΕ	Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας
ΔΧΑΕ	Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
ΕΕΒΣ	Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
ΕΜΑ	Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου
Ηπειρ. Χρον.	Ηπειρωτικά Χρονικά
ΙΜΧΑ	Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου
ΜΒ	Κ. Σάθας, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, 1-7
ΝΕ	Νέος Ελληνομνήμων
ΠΑΕ	Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας
ΤΑΠ	Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων
AASS	<i>Acta Sanctorum</i>
AAV	<i>Acta Albaniae Veneta Saeculorum XIV et XV</i>
ABSA	<i>The Annual of the British School at Athens</i>
AIEO	<i>Annales de l'Institut d'Études Orientales</i>
AIMA	<i>L.A. Muratori, Antiquitates Italicae Medii Aevi</i>
AIPHOS	<i>Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves</i>
AI(U)ON	<i>Annali dell'Istituto (Universitario) Orientale di Napoli</i>
AIsl	<i>Ars Islamica</i>
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i>
AN	<i>American Neptune</i>
AnBoll	<i>Analecta Bollandiana</i>
AOL	<i>Archives de l'Orient latin</i>
ASI	<i>Archivio Storico Italiano</i>
ASV	<i>Archivio di Stato, Venezia</i>
Art B	<i>The Art Bulletin</i>
Art H	<i>Art History, Journal of the Association of Art Historians</i>

AV	<i>Ateneo Veneto</i>
BAA	<i>Bollettino Armi Antiche</i>
BalSla	<i>BalcanoSlavica</i>
BAR	<i>British Archaeological Reports</i>
BAV	<i>Biblioteca Apostolica Vaticana</i>
BAW	<i>Bayerische Akademie der Wissenschaften</i>
Bbul	<i>Byzantinobulgarica</i>
BCH	<i>Bulletin de Correspondance Hellénique</i>
BEA	<i>Bulletin des Études Arabes</i>
BEO	<i>Bulletin d'Études Orientales</i>
BF	<i>Byzantinische Forschungen</i>
BHG	<i>F. Halkin, Biblioteca Hagiographica Graeca, 1-3</i>
BHL	<i>Biblioteca Hagiographica Latina</i>
B&MGS	<i>Byzantine and Modern Greek Studies</i>
BSOAS	<i>Bulletin of the School of Oriental and African Studies</i>
ByzBul	<i>Byzantino Bulgarica</i>
ByzF	<i>Byzantinische Forschungen. Internationale Zeitschrift für Byzantinistik</i>
ByzSlav	<i>Byzantinoslavica</i>
BV	<i>Byzantina Vindobonensia</i>
BZ	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
CahArch	<i>Cahiers Archéologiques</i>
CAJ	<i>Central Asiatic Journal</i>
Castrum	<i>Castrum</i>
CCM	<i>Cahiers de Civilisation Médiévale Xe-XIIe siècles</i>
CFHB	<i>Corpus Fontium Historiae Byzantinae</i>
CNRS	<i>Centre National de la Recherche Scientifique</i>
CorsiRav	<i>Corsi di Cultura sull'arte ravennate e bizantina</i>
CSHB	<i>Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae</i>
DOP	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
DOS	<i>Dumbarton Oaks Studies</i>
DOT	<i>Dumbarton Oaks Texts</i>
EBPB	<i>Études Byzantines et Post Byzantines</i>
EI	<i>Encyclopédie de l'Islam</i>
EO	<i>Échos d'Orient</i>
EtBal	<i>Études Balkaniques</i>
FelRav	<i>Felix Ravenna</i>
Flypast	<i>Flypast</i>
GH	<i>Golden Horn. Journal of Byzantium/Gouden Hoorn. Tijdschrift over Byzantium</i>
GRBS	<i>Greek, Roman and Byzantine Studies</i>
IslQ	<i>The Islamic Quarterly</i>
IstMitt	<i>Istanbuler Mitteilungen</i>

IJNA	<i>The International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration</i>
JAAS	<i>Journal of the Arms and Armour Society</i>
JBSO	<i>Journal of the British School of Oriental and African Studies</i>
JKS	<i>Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen</i>
JMedHist	<i>Journal of Medieval History</i>
JÖB	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik</i>
JRA	<i>Journal of Roman Archaeology</i>
JRMES	<i>Journal of Roman Equipment Studies</i>
JRS	<i>Journal of Roman Studies</i>
JS	<i>Journal des Savants</i>
Jwarb	<i>Journal of the Warburg and Courtauld Institutes</i>
LCI	<i>Lexicon der christlichen Ikonographie</i>
MA	<i>Le Moyen Age</i>
MAS	<i>Man-at Arms Series</i>
MEFRM	<i>Mélanges de l'École Française de Rome Moyen Âge</i>
MGH	<i>Monumenta Germaniae Historica</i>
MMJ	<i>Metropolitan Museum Journal</i>
ÖAW	<i>Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften</i>
OCP	<i>Orientalia Christiana Periodica</i>
ODB	<i>The Oxford Dictionary of Byzantium, 1-3</i>
PBSR	<i>Papers of the British School at Rome</i>
PG	<i>J.P. Migne, Patrologiae cursus completus, Series graeca, 1-161</i>
PL	<i>J.P. Migne, Patrologiae cursus completus, Series latina, 1-215</i>
PLP	<i>Prosopographisches Lexicon der Palaiologenzeit</i>
RA	<i>Revue Archéologique</i>
RANL	<i>Rendiconti dell'Accademia Nazionale dei Lincei</i>
RbK	<i>Reallexikon zur byzantinischen Kunst</i>
RE	<i>Paulys Realencyklopädie der classischen Altertumswissenschaft</i>
RÉB	<i>Revue des Études Byzantines</i>
REI	<i>Revue des Études Islamiques</i>
RHC	<i>Recueil des Historiens des Croisades</i>
RIHM	<i>Revue Internationale d'Histoire Militaire</i>
RINASA	<i>Rivista dell'Istituto Nazionale d'Archeologia e Storia dell'Arte</i>
RISS	<i>Rerum Italicarum Scriptores</i>
ROL	<i>Revue de l'Orient Latin</i>
RSBN	<i>Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici</i>
RSBS	<i>Rivista di Studi Bizantini e Slavi</i>
RSO	<i>Rivista degli Studi Orientali</i>
SBAW	<i>Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften</i>
SB(N)	<i>Studi Bizantini e Neoellenici</i>
SemKond	<i>Seminarium Kondakovianum</i>
SM	<i>Studi Medievali</i>

<i>SSP</i>	<i>Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull'Alto Medioevo, Spoleto</i>
<i>StIsl</i>	<i>Studia Islamica</i>
<i>StMed</i>	<i>Studi Medievali</i>
<i>ST</i>	<i>Studi e Testi</i>
<i>SüdostF</i>	<i>Südost-Forschungen</i>
<i>SV</i>	<i>Studi Veneziani</i>
<i>TIB</i>	<i>Tabula Imperii Byzantini</i>
<i>TM</i>	<i>Travaux et Mémoires</i>
<i>Viz.Vrem.</i>	<i>Vizantijskij Vremenik</i>
<i>VR</i>	<i>Variorum Reprints (collected studies series)</i>
<i>ZHW</i>	<i>Zeitschrift für Historische Waffenkunde</i>
<i>ZRVI</i>	<i>Zbornik Radova Vizantološkog Instituta</i>

Εισαγωγή

Βασικό ερευνητικό πρόβλημα και αντικείμενο μελέτης της παρούσας διατριβής είναι τα επιθετικά όπλα των τελευταίων αιώνων της βυζαντινής αυτοκρατορίας, τόσο από χρηστικής, όσο και από τεχνικής άποψης.

Η μελέτη του οπλισμού αυτής της κρίσιμης περιόδου βοηθάει στο να διαφωτίσουν κάποιες πλευρές του βυζαντινού στρατού του οποίου οι επιτυχίες και αποτυχίες επηρέαζαν άμεσα τις συνθήκες ζωής και την ίδια την ύπαρξη της αυτοκρατορίας. Η ανάλυση της χρήσης, του τρόπου παραγωγής και της κυκλοφορίας αυτού του πολεμικού εξοπλισμού επιτρέπει επίσης να διασαφηνιστούν πλευρές της κοινωνίας και του τρόπου σκέψης μιας ιδιαίτερα σύνθετης εποχής, η οποία χαρακτηριζόταν από έντονες αλλαγές σε κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό επίπεδο.

Η εργασία αυτή αποτελεί συνέχεια της μελέτης του Τ.Γ. Κόλια, η οποία ερευνά το βυζαντινό οπλισμό έως την εποχή της τέταρτης σταυροφορίας.¹ Η βιβλιογραφία που αφορά το βυζαντινό στρατό έως το 1204 είναι μάλλον εκτεταμένη και συμπεριλαμβάνει μια σειρά τίτλων οι οποίοι αναφέρονται αποκλειστικά ή μερικώς στο βυζαντινό στρατιωτικό εξοπλισμό.²

¹ T.G. KOLIAS, *Byzantinische Waffen: ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung*, (BV 17), ÖAW, Wien 1988.

² Βλ. ενδεικτικά: Ν. ΚΑΛΟΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Η στρατιωτική οργάνωσις της ελληνικής Αυτοκρατορίας του Βυζαντίου*, Αθήνα 1937. Η. AHRWEILER, *Byzance et la mer: la marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Paris 1966. Α. BRUHN DE HOFFMEYER, «Military equipment in the Byzantine Manuscript of Scylitzes in Biblioteca Nacional in Madrid», *Gladius* 5 (1966). J.F. HALDON, «Σωληνάριον. The Byzantine Crossbow?», *University of Birmingham Historical Journal* 12 (1970), σσ. 155-57. J.F. HALDON, «Some Aspects of Byzantine Military Technology from

Αντιθέτως, λίγες είναι οι μελέτες για τον εξοπλισμό των τελευταίων αιώνων της αυτοκρατορίας: ο Nicolle, στο έργο του για τους στρατούς της εποχής των σταυροφοριών, χρησιμοποιεί μερικές βυζαντινές εικονογραφικές πηγές, οι οποίες χρονολογούνται έως τα μέσα του 14ου

the Sixth to the Tenth Centuries», *BMGS* 1 (1975), σσ. 11-46. S. BLÖNDAL, *The Varangians of Byzantium*, London, New York, Melbourne 1978. T.G. KOLIAS, «Ζάβα ζαβαρείον, ζαβαρειώτες», *JÖB* 29 (1980), σσ. 27-35. G.T. DENNIS, «Flies, Mice and the Byzantine Crossbow», *BMGS* 7 (1981), σσ. 1-5. P. SCHREINER, «Zur Ausrüstung des Kriegers in Byzanz, dem Kiever Rußland und Nordeuropa nach bildlichen und literarischen Quellen », στο *Les pays du Nord et Byzance*, (Actes du colloque nordique et international de byzantinologie tenu à Upsal, 20-22 Avril 1979), Uppsala 1981, σσ. 215-236. G.T. DENNIS, «Byzantine Battle Flags», *ByzF* 8 (1982), σσ. 51-59. D. NISHIMURA, «Crossbow, Arrow-Guides, and the Solenarion», *Byzantion* 58 (1988), σσ. 422-435. Τ.Γ. ΚΟΛΙΑΣ, «Η πολεμική τεχνολογία των Βυζαντινών», *Δωδώνη* 18/1 (1989), σσ. 17-41. G. KÜHN, *Die byzantinische Armee im 10. Jahrhundert*, Wien 1991. N. PÉTRIN, «Philological Notes on the Crossbow and Related Missile Weapons», *GRBS* 33 (1992), σσ. 265-291. M. ANASTASIADIS, «On handling the Menavlion», *BMGS* 18 (1994), σσ. 1-10. W. TREADGOLD, *Byzantium and its Army*, 284-1081, Stanford 1995. T. DAWSON, «Kremasmata, Kabadion, Klibanion: Some Aspects of Middle Byzantine Military Equipment Reconsidered», *BMGS* 22 (1998), σσ. 38-50. G.T. DENNIS, «Byzantine Heavy Artillery: the Helepolis», *GRBS* 39 (1998), σσ. 99-115. J. HALDON, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204*, London 1999. J. HALDON, *The Byzantine Wars*, Brimscombe Port Stroud 2001. J.W. BIRKENMEIER, *The development of the Komnenian army. 1081-1180*, (History of Warfare, 5), Leiden - Boston - Köln 2002. T. DAWSON, «Suntagma Hoplôn: The equipment of regular Byzantine troops, c. 950 to c. 1204», στο *Companion to Medieval Arms and Armour*, επιμ. D. NICOLLE, Woodbridge, 2002, σσ. 81-90. A. CARILE – S. COSENTINO, *Storia della marinaria bizantina*, Bologna 2004. J.F. HALDON – A. LACEY – C. HEWES, «"Greek fire" revisited: recent and current research», στο *Byzantine style, religion and civilization. In honour of Sir Steven Runciman*, επιμ. E. JEFFREYS, Cambridge 2006, σσ. 290-325. J.H. PRYOR, *The Age of the Δρόμων. The Byzantine Navy ca. 500-1204*, Leiden - Boston 2006. T. DAWSON, «"Fit for the task": equipment sizes and the transmission of military lore, sixth to tenth centuries», *BMGS* 31 (2007), σσ. 1-12.

αιώνα.³ Ο Bartusis, στο θεμελιώδες έργο του για τον ύστερο βυζαντινό στρατό, αφιερώνει μόνο λίγες σελίδες στον οπλισμό,⁴ ενώ στην πρόσφατη μελέτη του για την οργάνωση του στρατού, ο Παναγιωτίδης προτίμησε να μην ασχοληθεί καθόλου με το θέμα αυτό.⁵ Στους προαναφερόμενους τίτλους μπορούμε να προσθέσουμε και ορισμένους ακόμα, οι οποίοι πραγματεύονται εν μέρει θέματα σχετικά με τα βυζαντινά όπλα της ύστερης περιόδου.⁶

Το κύριο πρόβλημα αυτών που ασχολούνται με τον υστερο-βυζαντινό οπλισμό είναι η απόλυτη έλλειψη αντικειμένων προερχόμενων από μουσειακές συλλογές ή ανασκαφές. Δεδομένης της απουσίας των πραγματικών όπλων, αυτή η μελέτη αναγκαστικά περιορίστηκε στην ανάλυση των εικονογραφικών και γραπτών μαρτυριών για την

³ D. NICOLLE, *Arms and Armour of the Crusading Era, 1050-1350*, 1-2, New York 1988, σσ. 26-52 και 645-661.

⁴ M.C. BARTUSIS, *The Late Byzantine Army. Arms and Society, 1204-1453*, Philadelphia 1992, σσ. 322-341.

⁵ Κ.Σ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗΣ, *Η οργάνωση του στρατού κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο (1204-1453)*, Θεσσαλονίκη 2004 (διδασκαρική διατριβή), σ. 123.

⁶ Για ένα πολύ ενδιαφέρον έργο, το οποίο επεξεργάζεται και ερμηνεύει υλικό σχετικό με τον οπλισμό προερχόμενο από προηγούμενες έρευνες, βλ. M.G. PARANI, *Reconstructing the Reality of Images*, Leiden & Boston 2003, σσ. 104-142. Βλ. επίσης P.A. UNDERWOOD, *The Kariye Djami*, 1, New York & Princeton 1966, σσ. 250-260. N. OVCHAROV, *The warrior saints in old Bulgarian art. Legends and reality*, Agato, Sofia 2003. C. WALTER, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Aldershot 2003 και P.L. GROTHOWSKY, «Military attire of warrior saints – A case of *Spekion*», *Folia Historiae Artium*, s.n., 11 (2007), σσ. 5-16. Πολύ χρήσιμα για μια πρώτη προσέγγιση του θέματος είναι και τα μικρά εικονογραφημένα εγχειρίδια των D. NICOLLE, *Hungary and the Fall of Eastern Europe, 1000-1568*, (Man-at-Arms Series, 195), London 1988, I. HEATH, *Byzantine armies 1118-1461 AD*, (Men-at-Arms Series, 287), London 1995, D. NICOLLE, *Medieval siege weapons (2). Byzantium, the Islamic world & India. AD 476-1526*, (New Vanguard, 69), London 2003 και R. D'AMATO, *The Eastern Romans, 330-1461 A.D.*, Hong Kong 2007.

ανασυγκρότηση της υλικής πραγματικότητας του βυζαντινού στρατιωτικού εξοπλισμού.⁷

Οι πηγές που χρησιμοποιήθηκαν για την συγγραφή της μελέτης ποικίλουν: σημείο εκκίνησης ήταν τα κείμενα της βυζαντινής γραμματείας από το 12ο αιώνα και μετά. Δυστυχώς, για την υστεροβυζαντινή περίοδο λείπουν τα εγχειρίδια πολεμικής τέχνης που τόσες πληροφορίες προσφέρουν σε όσους ασχολούνται με το στρατό μέχρι το 10ο αιώνα.⁸ Γνωρίζουμε ότι κατά τη διάρκεια της παλαιολόγειας εποχής συντάχθηκαν τουλάχιστον δυο στρατιωτικά εγχειρίδια: το πρώτο - έργο του μέγα κονόσταυλου (1282-1287) και πρωτοστράτορα (1302-4) Μιχαήλ Δούκα Γλαβά Ταρχανειώτη - δεν διασώθηκε,⁹ ενώ το δεύτερο, το οποίο γράφτηκε το 1326 από τον υιό του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου Θεόδωρο, έφτασε μέχρι εμάς μόνο σε μια γαλλική διασκευή του 15ου αιώνα.¹⁰ Τα εγχειρίδια που συντάχθηκαν στη Δύση και στον αραβικό κόσμο μεταξύ του τέλους του 12ου και του 15ου αιώνα αποδείχθηκαν ιδιαίτερα χρήσιμα. Στη θέση των βυζαντινών αρχειακών τεκμηρίων, μεγάλο ποσοστό των οποίων χάθηκε, χρησιμοποιήθηκαν ευρέως οι σχετικές με τη Ρωμανία δυτικές διπλωματικές πηγές. Από αυτές

⁷ Για τα - πενιχρά έως τώρα - αποτελέσματα της μελέτης της υλικής ζωής στο Βυζάντιο βλ. M.L. RAUTMAN, «Archaeology and Byzantine Studies», *BF* 15 (1990), σσ. 137-165 και M. GRÜNBAERT - D. STATHAKOPOULOS, «Sticks and Stones: Byzantine Material Culture», *BMGS* 26 (2002), σσ. 298-327.

⁸ Βλ. σχετικά, H. HUNGER, *Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, 3, Αθήνα 1994, σσ. 158-179.

⁹ E. MARTINI, «A proposito d'una poesia inedita di Manuel File», *Rendiconti del R. Ist. lombardo di Scienze e Lettere*, ser. 2, 29 (1896), σσ. 460-471, 470.

¹⁰ D.J.A. ROSS, «The Prince Answers Back: "Les Enseignements de Théodore Paliologue"», στο *The Ideals and Practice of Medieval Knighthood*, επιμ. C. HARPER-BILL - R. HARVEY, (Papers from the First and second Strawberry Hill Conferences), Bury St. Edmunds 1986, σσ. 165-177 και A.A. SETTIA, «Gli "insegnamenti" di Teodoro di Monferrato e la prassi bellica in Italia all'inizio del Trecento», *ASI* 157 (1999), σσ. 667-690.

αντλήθηκε ένα μεγάλο σύνολο πληροφοριών για τα όπλα που χρησιμοποιούνταν εκείνη την εποχή στα Βαλκάνια και στην Ανατολική Μεσόγειο.

Το εικονογραφικό μέρος αυτής της εργασίας είναι αποτέλεσμα της μελέτης χιλιάδων σκηνών στρατιωτικού περιεχομένου. Από τις εικόνες που βρίσκονται στο τέλος του κάθε κεφαλαίου (οι οποίες στο κείμενο αναφέρονται ως «πίνακες»), μερικές σχεδιάστηκαν ειδικά για την επεξήγηση του κειμένου, ενώ άλλες αναπαράγουν λεπτομέρειες των σχεδίων του δεύτερου τόμου. Αυτά τα σχέδια (τα οποία στο κείμενο αναφέρονται ως «εικόνες»), προέρχονται κυρίως από έργα τέχνης και αντικείμενα της εποχής και έχουν καταταχθεί ανά γεωγραφική προέλευση, συνήθως με χρονολογική σειρά. Τα 4/5 των 1500 εικόνων του δεύτερου τόμου έλκουν την καταγωγή τους από τα εδάφη της βυζαντινής αυτοκρατορίας ή από περιοχές υπό την επιρροή της ελληνορθόδοξης καλλιτεχνικής παράδοσης.

Η παρούσα μελέτη προσφέρει ένα πλήθος οπτικών τεκμηρίων που όχι μόνο συμπληρώνουν και υποστηρίζουν τις πληροφορίες των γραπτών πηγών, αλλά συχνά αποτελούν την μοναδική εναπομένουσα απόδειξη τεχνικών και μορφών για τις οποίες δεν διασώζεται ίχνος στη γραμματεία. Αν και η αξιοποίηση του εικαστικού δεδομένου ενέχει κινδύνους παραπλάνησης και επιτάσσει πάντα μια επιφυλακτική μεθοδολογική προσέγγιση, αυτή είναι συχνά το μοναδικό εργαλείο στη διάθεσή μας για να ανασυντάξουμε μια πραγματικότητα για την οποία δεν υπάρχουν πλέον υλικές μαρτυρίες.¹¹

¹¹ P. BURKE, *Eyewitnessing: The uses of images as historical evidence*, Ithaca - New York 2001, σσ. 81-94, 96-102.

Τα αγχέμαχα όπλα

Α'. Το ξίφος

Στο Μεσαίωνα, το ξίφος αντικατέστησε το κατ' εξοχήν όπλο της Αρχαιότητας, το δόρυ. Ενώ το τόξο, η σφενδόνη, ο πέλεκυς και το δόρυ συχνά κατασκευάζονταν και για ιδιωτική χρήση (κυνήγι) ακόμη και από μη ειδικούς, το ξίφος ήταν ένα αποκλειστικά πολεμικό όπλο που μπορούσε να κατασκευαστεί μόνο από εξειδικευμένο τεχνίτη. Για τη δημιουργία του συνεργάζονταν ένας καμινάρης, ένας σιδηρουργός, ένας κατασκευαστής προφυλακτήρων, κατασκευαστές και διακοσμητές λαβών, θηκών, λουριών και ένας ράφτης ζωνών, πιθανότατα όλοι οργανωμένοι σε ένα είδος αλυσίδας παραγωγής.

Ο Διγενής Ακρίτης, ο πιο γνωστός ήρωας της βυζαντινής εποποιίας, από όλα τα όπλα προτιμούσε το πολεμικό ραβδί και το ξίφος,¹ το οποίο θεωρούνταν βασικό μέρος του εξοπλισμού ενός επαγγελματία πολεμιστή.² Σε μερικές περιπτώσεις, η αναφορά στον όρος ξίφος παραπέμπει στην έννοια της ένοπλης σύγκρουσης.³

Σε αντίθεση με πολλά άλλα όπλα που αναφέρονται σε αυτή τη μελέτη, για τα οποία συχνά δεν υπάρχει κανένα ίχνος εκτός από τις

¹ Διγενής Ακρίτης (Grottaferrata), σ. 204. 6, 702-703: *κοντάριν γάρ οὐκ ἔλαβον ἐν αὐτοῖς, οὐδὲ τόξον, / τὴν ἐμὴν σπάθην ἔσυρα καὶ ἦλθον ἔσω χεῖρας.*

² Μανουήλ Φιλῆς, *Ιστορικὰ ποιήματα*, σ. 656, αρ. 12. 50-54: *δειξον χειμῶνα τοῖς ἐχθροῖς καὶ γνόφον τὴν αἰθρίαν / μᾶλλον δὲ σμηῆσον τὴν αἰχμὴν, τὸν θώρακα, τὸ κράνος, / τὸ φάσγανον, τὸ ρόπαλον καὶ τὰς περικνημίδας / καὶ φάνηθι δρεψάμενος τοὺς ἰταλοὺς τῆς χώρας.*

³ T.G. KOLIAS, *Byzantinische Waffen: ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung*, (BV 17), ÖAW, Wien 1988,, σ. 134, σημ. 4.

γραπτές και εικονογραφικές πηγές, μερικά δείγματα μεσαιωνικών ξιφών σώζονται από το χώρο της βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Από τις Σάρδεις προέρχονται δύο ξίφη που χρονολογούνται στον 7ο αιώνα.⁴ Στις ανασκαφές της Κορίνθου βρέθηκε η αιχμή μιας λεπίδας και μια πολύ κατεστραμμένη σιδερένια λαβή ενός ξίφους του 11ου αιώνα.⁵ Από το ναυάγιο του *Serçe Limani* προέρχεται μια πλούσια διακοσμημένη μπρούτζινη λαβή που κατασκευάστηκε στο πρώτο τέταρτο του 11ου αι., πιθανώς στη Γεωργία ή την Αρμενία.⁶ Στην ίδια εποχή ίσως ανήκουν και τα τμήματα μιας σιδερένιας λεπίδας με ορειχάλκινη ή μπρούτζινη λαβή που βρέθηκε το 2008 κατά τη διάρκεια μιας ανασκαφής στην περιοχή του Κεράτιου Κόλπου.⁷ Στο μουσείο της Βάρνας στη Βουλγαρία βρίσκεται μια λεπίδα με ελληνική επιγραφή, ενδεχομένως βυζαντινής προέλευσης που χρονολογείται κατά προσέγγιση στο 12ο αιώνα.⁸ Ένα ξίφος πιθανώς δυτικής προέλευσης – το οποίο σύμφωνα με τη στρωματογραφία

⁴ A. HARRIS, «Shops, retailing and the local economy in the Early Byzantine world: the example of Sardis», στο K. DARK (επιμ.), *Secular buildings and the archaeology of everyday life in the Byzantine empire*, Oxford 2004, σ. 99, 105.

⁵ G.R. DAVIDSON, *Corinth XII, The Minor Objects*, The American School of Classical Studies at Athens, Princeton 1952, αρ. 1562, 1563 και αρ. 1566 (το τελευταίο είναι χωρίς φωτογραφία).

⁶ J.K. SCHWARZER II, «The weapons», στο G.F. BASS – S.D. MATTHEWS – J.R. STEFFY (επιμ.), *Serçe Limani, an eleventh Century shipwreck. 1. The ship and its anchorage, crew and passengers*, College Station 2004, σ. 382-383, 385-386, εικ. 21-4, 21-15, 21-26. Βλ. επίσης μια εικόνα της λαβής στο D. NICOLLE, *Medieval Warfare Source Book, 2, Christian Europe and its Neighbours*, London 1996, σ. 74.

⁷ Όπως και χιλιάδες άλλα μεταλλικά αντικείμενα που βρέθηκαν στη συγκεκριμένη ανασκαφή, αυτό το ξίφος είναι ακόμα αδημοσίευτο. Ευχαριστώ για την πληροφορία τον Δρ. Raffaele d'Amato, ο οποίος την πήρε από τον διευθυντή της ανασκαφής του Yenikapı M. Goçay. Ο ορειχάλκος είναι κράμα χαλκού (Cu) και ψευδαργύρου (Zn) και ο μπρούντζος (ή κρατέρωμα) χαλκού και κασσίτερου (Sn).

⁸ M. ALEKSIĆ, *Mediaeval swords from Southeastern Europe. Material from 12th to 15th Century*, Belgrade 2007, σ. 121, 128, πιν. 5, 3.

χρονολογείται πριν το 1222 - βρέθηκε ανάμεσα στα ερείπια ενός κάστρου στην Κύπρο (εικ. 1425).⁹

Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ορισμένα ξίφη που προέρχονται από το οθωμανικό οπλοστάσιο της Κωνσταντινούπολης (εικ. 1427 – 1428b) και χρονολογούνται πριν το 1369, ίσως είχαν παραχθεί στο Βυζάντιο.¹⁰ Η ορθότητα αυτής της θεωρίας αμφισβητείται, εφόσον οι χαρακτηριστικές λαβές αυτών των όπλων δεν εμφανίζονται καθόλου στη βυζαντινή εικονογραφία. Άλλωστε, μερικά από τα ξίφη φέρουν επιγραφές οι οποίες μαρτυρούν ότι αυτά βρισκόνταν στην Αλεξάνδρεια μεταξύ του 1366 και του 1369.¹¹ Στο Ιστορικό και Εθνολογικό Μουσείο της Αθήνας εκτίθεται ένα τμήμα σιδερένιου ξίφους¹² με ορειχάλκινες διακοσμήσεις που χρονολογείται πριν το 1470 (εικ. 1446).¹³

⁹ A.H.S. MEGAW, «Excavation on a castle site at Paphos», *DOP* 26 (1972), εικ. 40.

¹⁰ Για τα μοναδικά χαρακτηριστικά και το ξεχωριστό σχήμα της λαβής τους, προτάθηκε η ταύτιση αυτών των όπλων με «επαρχιακή παραλλαγή του χαμένου βυζαντινού ξίφους» («A provincial variant of the lost Byzantine sword»): D.G. ALEXANDER, «European Swords in the Collections of Istanbul, I. Swords from the Arsenal of Alexandria», *ZHW* 27 (1985), σ. 87-89, πιν. 64-74, σ. 116-118.

¹¹ Για την πιθανότητα τα όπλα αυτά να προέρχονται από την Συρία, βλ. Ü. YÜCEL, *Islamic swords and swordsmiths*, (Research Centre for Islamic History Art and Culture. Islamic Art Series, 10), Istanbul 2001, σ. 121 και πιν. 80-83, σ. 121-124.

¹² Στην πρώτη δημοσίευση αυτής της λεπίδας, ο μελετητής δεν την αναγνωρίζει ως ξίφος και την περιγράφει σαν «ένα συγκλίνον σιδερένιο έλασμα» («a tapering iron plate») άγνωστης χρήσης: C. FFOULKES, *On Italian Armour from Chalcis in the Ethnological Museum at Athens*, Oxford 1911, σ. 381-391, πιν. 55.

¹³ Κατά τη γνώμη μας, το συγκεκριμένο όπλο δεν πρέπει να ανήκει στο πολεμικό υλικό που βρέθηκε στο βενετικό φρούριο της Χαλκίδας, στο οποίο κατ' εξαίρεση εντάσσεται. Το σχήμα και η διακόσμηση του παραπέμπουν σε μοντέλα κατασκευασμένα στη Ρουμανία το 16^ο αιώνα, βλ. G. ARBORE POPESCU (επιμ.), *Cristiani d'Oriente. Spiritualità, arte e*

Η πιο διάσημη από τις σωζόμενες λεπίδες εκτίθεται στην *Armeria Reale* του Τορίνο και ταυτίστηκε από μερικούς μελετητές με το ξίφος του Κωνσταντίνου ΙΑ΄ Παλαιολόγου (εικ. 1447). Σύμφωνα με μια εκδοχή, αφαιρέθηκε τον 19^ο αιώνα από το μαυσωλείο του Μωάμεθ Β΄, όπου είχε τοποθετηθεί ως λάφυρο πολέμου.¹⁴ Στην πραγματικότητα, πρόκειται για ένα όπλο (*Kılıç*) κατασκευασμένο για τον πρίγκιπα της Βλαχίας Constantin Brâncoveanu, ο οποίος αποκεφαλίστηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1714.¹⁵

Υπάρχουν μελέτες αφιερωμένες – εξ ολοκλήρου ή εν μέρει – στα βυζαντινά ξίφη. Σε μονογραφία για το χειρόγραφο του Σκυλίτζη της Μαδρίτης βρίσκει κανείς ένα αναλυτικό κεφάλαιο αφιερωμένο σε αυτά· αν και εν μέρει ξεπερασμένο, αυτό το έργο προσφέρει διάφορα

potere nell'Europa post-bizantina, [Trieste, Scuderie del Castello di Miramare, 27 luglio 1999 - 9 gennaio 2000] Milano 1999, σ. 48.

¹⁴ V. LANGLOIS, «Notice sur le sabre de Constantin XIV, dernier empereur de Constantinople, conservé a l'Armeria Reale de Turin», *Revue Archéologique* 14 (1857), σ. 291-294. Το συγκεκριμένο ξίφος εμφανίζεται συχνά σε δημοσιεύσεις σχετικές με την άλωση της Κωνσταντινούπολης ως το όπλο του τελευταίου βυζαντινού αυτοκράτορα. Για ένα πρόσφατο παράδειγμα βλ. D. NICOLLE, *Constantinople 1453*, (Campaign Series 78), London 2000, σ. 24. Βλ. επίσης Ξ.Α. ΣΙΔΕΡΙΔΗΣ, «Κωνσταντίνου Παλαιολόγου θάνατος, τάφος, και σπάθη», *Η Μελέτη* 2 (1908), σ. 143-146

¹⁵ Πάνω στη λεπίδα του ξίφους είναι χαραγμένο με χρυσά γράμματα +ΣΥ ΒΑΣΙΛΕΥ ΑΗΤΤΗΤΕ, ΛΟΓΕ ΘΕΟΥ ΠΑΝΤΑΝΑΞ. ΤΩ ΗΓΕΜΟΝΙ ΚΑΙ ΠΙΣΤΩ ΑΥΘΕΝΤΙ ΚΟΝΣΤΑΝΤΙΝΩ+. Στη βυζαντινή αυλική ορολογία ο αυτοκράτορας δεν ονομάζεται ποτέ *ηγεμών* ή *αυθέντης*. Ο τίτλος του *ηγεμόνος* δηλώνει τον κυβερνήτη μιας μικρής περιοχής και αυτός του *αυθέντη* έναν υποτελή της οθωμανικής αυτοκρατορίας, Βλ. A. ANGELUCCI, *Catalogo dell'Armeria Reale di Torino*, 1890 [Roma 1967], σ. 297, σημ. 1.

Βλ. επίσης ΚΟΛΙΑΣ, *Byzantinische Waffen*, σ. 147, σημ. 90.

Ο Constantin Brâncoveanu υπήρξε πρίγκιπας της Βλαχίας από το 1688 έως το 1714.

ενδιαφέροντα στοιχεία.¹⁶ Πιο πρόσφατα, ένα εξαιρετικό βιβλίο για τα χρονολογούμενα μεταξύ 12ου και 15ου αιώνα σπαθιά των Βαλκανίων αφιερώνει πολλές σελίδες στα ξίφη βυζαντινής προέλευσης.¹⁷

1) Ονομασίες

Υπάρχουν πολλά είδη ξιφών, τα οποία στο πέραςμα των αιώνων και σύμφωνα με το σχήμα και τη χρήση για την οποία προορίζονταν, έλαβαν διάφορες ονομασίες. Για ευκολία, θα χωρίσουμε τα ξίφη που εξετάζονται στην παρούσα μελέτη - τα οποία μπορεί να είναι ποικίλλου μήκους, αλλά πάντοτε άνω των 50-60 εκ. - σε δύο μεγάλες ομάδες.

Τα ξίφη (πιν. Α), είναι όπλα ευθέα και μακρά με δυο ακμές κατά μήκος της λεπίδας (αμφίστομα) και με οξεία ή αμβλεία απόληξη.¹⁸ Έχουν λαβές που καταλήγουν σε ένα σφαιρώμα (ή μήλο), που χρησιμεύει στην εξισορρόπηση του βάρους του σπαθιού και οι λεπίδες τους έχουν κατά

¹⁶ A. BRUHN DE HOFFMEYER, «Military equipment in the Manuscript of Scylitzes in Biblioteca Nacional in Madrid», *Gladius* 5 (1966), σ. 91-110, πιν. 16, 1-25.

¹⁷ ALEKSIĆ, *Mediaeval swords from Southeastern Europe. Material from 12th to 15th Century*.

Για άλλο ένα πρόσφατο βιβλίο αφιερωμένο στα βαλκανικά μεσαιωνικά ξίφη, βλ. M. SIJARIĆ, *Mačevi 10-15 Stoljeća iz Bosne i Hercegovine*, Zemaljski Muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2004.

Ένας πίνακας που αναπαριστά ορισμένους τύπους βυζαντινών ξιφών βρίσκεται στο T. DAWSON, *Byzantine infantryman. Eastern Roman Empire c. 900-1204*, (Warrior Series, 118), Oxford 2007, σ. 28.

¹⁸ Σε μια περίπτωση τουλάχιστον, η αιχμή της λεπίδας ονομάζεται «μύτη»: *Ὁ πόλεμος τῆς Τρωάδος*, σ. 539. 10395: *Μετὰ τὴν μύτην τοῦ σπαθίου ἐπέρασεν ἐκεῖθεν*.

κανόνα μια νεύρωση¹⁹ ως προς τον επιμήκη άξονα που τους εξασφαλίζει μεγαλύτερη ελαφρότητα και αντοχή στη κρούση. Στο σημείο συναρμογής της λαβής με τη λεπίδα βρίσκεται ο προφυλακτήρας/χειροφυλακτήρας, μια εγκάρσια ράβδος με δύο βραχίονες (ή πτερύγια) για την προστασία του χεριού. Τα ξίφη μπορούν να χρησιμοποιούνται τόσο για θλαστικά (σπαθιές) όσο και για νυκτικά κτυπήματα.

Οι σπάθες (πιν. Β), έχουν πλατιά και κυρτή (δρεπανοειδή) λεπίδα μονόπλευρης κόψης και μια λαβή ασύμμετρη, χωρίς σφαιρώμα, που συχνά κυρτώνει προς την κοφτερή πλευρά της λεπίδας. Ενίοτε η ράχη (η μη κοφτερή πλευρά) της λεπίδας πλαταίνει στο τελευταίο τρίτο της και σχηματίζει μια ακμή, το λεγόμενο ζέλμαν (*jelman*). Η σπάθα είναι το τυπικό όπλο του ιππικού και χρησιμοποιούνταν για θλαστικά πλήγματα.

Μεταξύ των πολυάριθμων παραλλαγών αυτών των βασικών τύπων,²⁰ αναφέρουμε δύο: καταρχήν το *ραπιέρ*, ένα μακρύ ξίφος με λεπτή αμφίστομη (σε μερικές περιπτώσεις μέχρι και τετράπλευρης διατομής) λεπίδα και συχνά άνευ προφυλακτήρα (εικ. 1426).²¹ Έπειτα, την *πάλα / pallas*, ένα πρόγονο της σπάθης με λεπτή και ίσια λεπίδα μονόπλευρης κόψης και συμμετρική και ίσια λαβή, όπως εκείνη του ξίφους, αλλά χωρίς

¹⁹ Ονομάζεται νεύρωση (ή αιματορροή) όταν η κοιλότητα έχει πλάτος αλλά μικρό βάθος ή αυλάκι όταν έχει τομή ημικυκλίου, δηλαδή μικρότερο πλάτος και μεγαλύτερο βάθος.

²⁰ Ο πιο γνωστός μελετητής αυτών των μεσαιωνικών όπλων απαριθμεί 13 βασικούς τύπους ευρωπαϊκών αμφίστομων ξιφών μεταξύ του 1050 και 1520 (εικ. 1429-1442), χωρίς να υπολογίζει τα όπλα με κυρτή λεπίδα και εκείνα ανατολικής προέλευσης, Ε. ΟΑΚΕΣΗΟΤΤ, *Records of the Medieval Sword*, Woodbridge 1991, σσ. VIII-IX, 11-13.

²¹ Για την περιγραφή ενός δυτικού ξίφους τετραγωνικής διατομής σε μια βυζαντινή πηγή του 15ου αιώνα, βλ. τη σημ. 120.

μήλο (πιν. β1, β2).²² Στη Δύση ένα όπλο με τα ίδια χαρακτηριστικά ήταν γνωστό ως *falcione*.²³

Οι συγγραφείς της εποχής των Παλαιολόγων χρησιμοποιούν μεγάλη ποικιλία ονομάτων για να προσδιορίσουν τα ξίφη, ξεκινώντας από τα *φάσγανον*, *ἄορ* και *ξίφος* που απαντούν ήδη στον Όμηρο για να περάσουν στο *ἀκινάκης* του Ηροδότου και στη *μάχαιρα* και *ρόμφαία*, όρους πολύ κοινούς στην Παλαιά και Καινή Διαθήκη και συχνά δόκιμους σε κείμενα θρησκευτικού ή μη περιεχομένου.²⁴ Όσο κι αν αυτοί οι όροι χρησιμοποιούνταν αρχικά για να προσδιορίσουν συγκεκριμένα είδη όπλων,²⁵ στη γραμματεία χρησιμοποιούνται κυρίως αυθαίρετα και θεωρούνται συχνά συνώνυμα.²⁶

Ο Νικήτας Χωνιάτης, κάνοντας λόγο για το αμφίστομο ξίφος, χρησιμοποιεί τον όρο *φάσγανον*²⁷ που σε μια πηγή των μέσων του 13^{ου}

²² Για την *pallash*, βλ. M. GORELIK, «Arms and armour in South-Eastern Europe in the second half of the first millennium AD», στο *Companion to Medieval Arms and Armour*, (επιμ.) D. NICOLLE, Woodbridge 2002, σσ. 129, 133 και G.C. MILES, «Turkish pala “sword” and its derivatives», *Journal of the American Oriental Society* 50 (1930), σ. 254-260.

²³ Για μια εικόνα αυτού του όπλου, βλ. D.H. GORDON, «Scimitars, sabres and falchions», *Man* 58 (1958), σ. 26, εικ. 36.

²⁴ Ἀνώνυμος, Ἐπὶ τῷ θανάτῳ Θεοδώρου Β΄ Παλαιολόγου, σ.183. 1-3: *μάχαιρα δίστομος ἀντικρυς καὶ ρομφαία ὀξέως ἠκονημένη, διχοτομοῦσα οὐ κατὰ τὸ ἐν Γραφαῖς τὸν πιστὸν καὶ τὸν ἄπιστον, ἀλλὰ τὸν ἀδελφὸν καὶ φίλον τοῦ ὀμαίμονος καὶ συνήθους.*

Οι όροι *ἀκινάκης*, *ἄορ*, *ξίφος*, *σπάθη* και *φάσγανον* δεν απαντούν ποτέ στη Βίβλο, η *μάχαιρα* εμφανίζεται πάνω από 200 φορές στην Παλαιά Διαθήκη και 17 φορές στα Ευαγγέλια, ενώ η *ρόμφαία* περισσότερες από 250 φορές στην Παλαιά Διαθήκη και μια φορά στα Ευαγγέλια.

²⁵ Νικόλαος Μεσαρίτης, *Λόγος ἀφηγηματικὸς*, σ. 29. 2-4: *καὶ ἀτενίσας ὄρῳ ἄνδρος ξιφήρεις, φόνιον πνέοντας, πᾶν εἶδος μαχαίρας ἀνὰ χειρας αὐτῶν, ἄορά τε καὶ ξίφη καὶ φάσγανα.*

²⁶ Ψευδο-Ζωναράς, *Λεξικόν*, σ. 1690. 20-22: «*συνώνυμον*» τὸ ἐν διαφόροις ὀνόμασι τὸ αὐτὸ δηλοῦν. οἶον *ξίφος*, *μάχαιρα*, *φάσγανον*, *σπάθη*.

²⁷ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, σ. 635. 5: *καὶ τόξα κερουλκά καὶ ἀμφήκη φάσγανα.*

αιώνα εμφανίζεται στα χέρια του αυτοκράτορα της Νίκαιας.²⁸ Στη μετάφραση ενός κειμένου του Νικηφόρου Βλεμμύδη του πρώτου μισού του 14ου αιώνα, το πρωτότυπο *φάσγανον* αποδίδεται με τον όρο *ξίφος*.²⁹ Σε ένα χωρίο του, ο Εφραΐμ από την Αίνο ονομάζει το ίδιο όπλο αδιακρίτως *φάσγανον*, *σπάθη* και *ξίφος*.³⁰

Ο *ἀκινάκης* της αρχαιότητας ήταν ένα μονόστομο, βαρύ όπλο που το χρησιμοποιούσαν οι Πέρσες³¹ και ίσως γι' αυτό την εποχή των Παλαιολόγων αναφέρεται κυρίως ανάμεσα στον εξοπλισμό ξένων στρατευμάτων.³²

Κατά κανόνα, ο όρος χρησιμοποιείται με τη συνήθη ελαφρότητα στις πηγές, αν και σε μερικές περιπτώσεις είναι δυνατόν ίσως να εξακριβώσει κανείς ποιόν τύπο όπλου είχαν υπ' όψιν τους οι βυζαντινοί συγγραφείς όταν το αναφέρουν. Ο Νικήτας Χωνιάτης λέει ότι οι Λατίνοι που θανάτωσαν τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Κομνηνό χρησιμοποίησαν έναν *ἀκινάκη* που κρατούσαν με τα δύο τους χέρια. Σ' αυτή την περίπτωση μάλλον ο συγγραφέας χρησιμοποιεί συνειδητά αυτόν τον όρο για να ορίσει ένα ξίφος δυτικού τύπου.³³

²⁸ Θεόδωρος Β' Λάσκαρις, *Ἐγκώμιον*, σ. 50. 84: *κρούσματι τε τοῦ σοῦ φασγάνου καὶ δόρατος*. Ὁ.π., σ. 66. 504-505: *ἄνευ περικεφαλαίας, θώρακος ἀσπίδος καὶ δόρατος, φάσγανον μόνον κατέχων ἐν τῇ χειρί*.

²⁹ Νικηφόρος Βλεμμύδης, *Βασιλικὸς Ἀνδριάς*, σ. 84 αρ. 127.

³⁰ Ἐφραΐμ Αἰνίου, *Χρονικὴ Ἱστορία*, 5439-5446.

³¹ Ψευδο-Ζωναράς, *Λεξικόν*, 1, σ. 99. 20: «*Ἀκινάκης*» *σπαδομάχαιρον, ῥηκτάριον δόρυ ἢ ἀκόντιον Περσικόν*.

³² Νικόλαος Μεσαρίτης, *Λόγος ἀφηγηματικὸς*, σ. 34. 13-15: *καὶ τῆς ζώνης τὸν ἀκινάκην ἐκσπᾶν πρὸς ἐκφόβησιν καὶ διὰ τούτου παίειν αὐτούς. ἠντροπαλίζοντο οὖν εὐθύς οἱ κατάρατοι ἐκεῖνοι ἀλλογενεῖς*.

³³ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, σ. 350. 47-9: *τινὲς δὲ τῶν ἐκ τοῦ Λατινικοῦ γένους καὶ κατὰ τῆς ἐξέδρας ἀκινάκην ἀμφοτέραις ἐπήρεισαν καὶ περιστάντες κατέφερον τὰ ξίφη, ὁποῖόν ἐστι τμητικώτερον ἀποπειρώμενοι*.

Στις πηγές, ο άκινάκης εμφανίζεται συχνά στα χέρια των οθωμανών στρατιωτών και αυτό είναι φυσικό, δεδομένου ότι οι βυζαντινοί άνθρωποι των γραμμάτων τους θεωρούσαν άμεσους απογόνους των αρχαίων Περσών.³⁴ Στην τελευταία περίπτωση αυτός ο εξωτικός όρος χρησιμοποιείται πιθανώς για να περιγράψει την κυρτή σπάθα με μονόπλευρη κόψη, τυπικό όπλο των τούρκων ιπποτών.³⁵

Αν και στην αρχαιότητα η μάχαιρα ήταν γνωστή ως ένα όπλο με κυρτή λεπίδα μονόπλευρης κόψης, η πλειονότητα των βυζαντινών συγγραφέων το παρουσιάζει ως ένα μακρύ και ευθύ, αμφίστομο ξίφος.³⁶ Ο

Το δυτικό ξίφος με λαβή δύο χεριών είναι ουσιαστικά άγνωστο στη βυζαντινή τέχνη. Μια από τις σπάνιες περιπτώσεις όπου απεικονίζεται ένα τέτοιο όπλο αφορά μια σκηνή αποκεφαλισμού, στην οποία φαίνεται να έχει αναπαραχθεί ένα είδος *ρόμφαιας/falcione* (εικ.192). Να είναι αυτός ο άκινάκης του Χωνιάτη;

Για την αναφορά σε ένα ξίφος με λαβή δύο χεριών βλ. πάλι ό.π., σ. 253. 95: *ὡς οἷα διπάλτω ξίφει τρωθεὶς τὴν ψυχὴν*. Βλ. και Νικήτας Χωνιάτης, *Λόγοι καὶ ἐπιστολαί*, σ. 122, 1-2: *δίπαλτον τοῦτο ξίφος κατὰ Σατὰν καὶ κατὰ δαιμόνων ἀληθῶς ἀμφίστομος μάχαιρα*.

³⁴ Δούκας, *Ιστορία*, σ. 135.9, 14-17: *τὸ ἔθνος τῶν Τούρκων ... ἄνευ βαλαντίου καὶ πήρας, οἱ πλειῖστοι καὶ αἰχμῶν καὶ ἀκινάκων, ἕτεροι πεζοὶ τὴν πορείαν μυριαρίθμους παρεμβολὰς στοιχήσαντες θεοῦσιν, οὐκ ἄλλο οἱ πλέονες ἀλλ' ἢ ρόπαλον ταῖς ἐκάστου χερσὶ*.

³⁵ Ο Μέγας Δομέστικος χάνει το ξίφος του σε μάχη το 1326, Ἰωάννης ΣΤ' Καντακουζηνός, *Ιστορία*, 1, σ. 207. 9-13: *αὐτὸν δὲ οἰστοῖς τε καὶ κοντοῖς καὶ λίθοις ἔπληξαν πολλάκις. οὐδὲν δὲ αὐτῶν ἠδυνήθη καθικέσθαι, τῶν ὄπλων ἀντισχόντων, καίτοι γε τῶν μηρῶν καὶ βραχιόνων ὄντων γυμνῶν· τὸν τε παρὰ τὴν ζώνην ἀκινάκην ἤρπασαν αὐτοῦ*.

³⁶ Την εποχή της μάχης του Μυριοκέφαλου, κάποιος Βυζαντινός στην υπηρεσία των Τούρκων δώρισε στον αυτοκράτορα μια μάχαιρα, Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, σ. 189. 53: *περιμήκη ἀμφήκη μάχαιραν*.

Περιγραφή Λατίνων ιπποτών το 1204, Ο.π., σ. 589. 48-49: *μαχαίρας δ' ἐπιμήκεις παρὰ πλευρὸν πλάγιον τοῦ ἵππου ἐξηρητημένοι καὶ παραξιφίδια ταῖς ζώναις ἐνειμένα φέροντες*.

Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ ἱστορία*, 1, σ. 130. 4: *καὶ ὁ πρὶν μάχαιρα δίστομος κατὰ Λατίνων ἰστάμενος*.

όρος ήταν συχνά συνώνυμος του *ξίφους* και του *φασγάνου*.³⁷ Δεν είναι επίσης σπάνιες οι περιπτώσεις στις οποίες η λέξη *μάχαιρα* χρησιμοποιείται ως συνώνυμο του εγχειριδίου.³⁸ Με αυτή την τελευταία ταύτιση συμφωνούν οι εικονογραφικές πηγές, που απεικονίζουν μονίμως τη *μάχαιρα* με την οποία ο άγιος Πέτρος έκοψε το αυτί του Μάλχου³⁹ ως εγχειρίδιο (εικ. 154, 248, 316, 479, 523, 806).

Παρ' όλο που η λέξη *ρόμφαία* παραπέμπει σε ένα όπλο με κυρτή λεπίδα, οι πηγές δεν επιβεβαιώνουν κάτι τέτοιο.⁴⁰ Στην εποχή των Παλαιολόγων ο όρος *ρόμφαία* χαρακτηριζε αδιακρίτως τόσο *ξίφη*⁴¹ όσο και

Γεώργιος Παχυμέρης, Συγγραφικαὶ ἱστορίαι, 1, σ. 33. 13: οἷς ἐν μαχαίρα τὸ ζῆν.

Οι Βίκινγκς χρησιμοποιούσαν ένα είδος σπαθιού με στενή και αιχμηρή λεπίδα γνωστό ως «*maekir*», βλ. ΟΑΚΕΣΗΟΤΤ, *Records of the Medieval Sword*, σ. 20.

³⁷ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, σ. 105. 58: *τὴν ἐπιμήκη διαζωσάμενος μάχαιραν*, αμέσως μετά το ίδιο όπλο ονομάζεται *ξίφος*, ό.π., σ. 105. 66.

Μανουήλ Φιλῆς, *Στίχοι διάφοροι*, 1, σ. 218. 56-58: *Ἀποκτενεῖ καὶ τοῦτον ἡ μάχαιρά σου· Τομωτέρα γάρ ἐστι παντὸς φασγάνου, Πρὸς ἀντιπαρατάξιιν ἐστομωμένη.*

³⁸ Απόπειρα δολοφονίας του αυτοκράτορα το 1346, Ἰωάννης ΣΤ' Καντακουζηνός, *Ἱστορία*, 2, σ. 590. 5: *μάχαιρα εὖρητο ὑπὸ θοιμάτιον κρυπτομένη.*

³⁹ *Κατὰ Ἰωάννην*, 18.10.1-4: *Σίμων οὖν Πέτρος ἔχων μάχαιραν εἴλκυσεν αὐτήν καὶ ἔπαισεν τὸν τοῦ ἀρχιερέως δούλον καὶ ἀπέκοψεν αὐτοῦ τὸ ὠτάριον τὸ δεξιόν. ἦν δὲ ὄνομα τῷ δούλῳ Μάλχος.*

⁴⁰ Η μοναδική πιθανή εξαίρεση θα μπορούσε να είναι η περιγραφή ενός κομήτη που εμφανίστηκε το 1337 και συγκρίθηκε με μια *ρόμφαία*: Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ ἱστορία*, 1, σ. 542. 8: *ρόμφαία τινὶ ἐοικώς.* Αλλά το γεγονός ότι παρακάτω στο κείμενο ένας κομήτης ίδιος με τον πρώτο συγκρίνεται με ένα *ξίφος*, μας οδηγεί στο πιθανό συμπέρασμα ότι και οι δύο δεν είχαν κυρτή ουρά: ό.π., 1, σ. 548. 10-11: *ἐφάνη Ξιφίας ἐν οὐρανῷ, ὁμοιος μὲν τῷ πρὸ τριῶν ἡδὴ φανέντι.*

⁴¹ Σε μια σειρά ποιημάτων αφιερωμένων στο *ξίφος* του αδελφού του αυτοκράτορα, το ίδιο όπλο αναφέρεται με τρεις διαφορετικούς τρόπους: Μανουήλ Φιλῆς, *Στίχοι διάφοροι*, 1, σ. 115. αρ. 216. 1:

δόρατα,⁴² συνεπώς φαίνεται ότι θεωρείτο ένα γενικό όνομα, κατάλληλο για κάθε τύπο αγχέμαχων όπλων.⁴³

Στη Γένεση δεν προσδιορίζεται η φύση της φλόγινης ρομφαίας που φυλάσσει τον κήπο της Εδέμ.⁴⁴ Οι βυζαντινοί συγγραφείς την ταυτίζουν μερικές φορές με ένα δόρυ.⁴⁵ Σε όλες τις γνωστές εικόνες του Αρχαγγέλου Μιχαήλ⁴⁶ όμως, διαπιστώνει κανείς πως ο ίδιος κρατά μονίμως στο χέρι του ένα ξίφος, συνήθως ευθύ (εικ. 131, 186, 211, 306, 308, 332, 355, 361, 369, 404, 424, 510, 579, 679, 681, 682, 729, 733, 740, 756, 768, 812, 835, 895, 904, 913, 914, 919, 936, 966, 1002) και μόνο σε μερικές περιπτώσεις (σε μεταγενέστερη εποχή) κυρτό (εικ. 641, 758, 1011).⁴⁷

Σύμφωνα με έναν χρησμό που διαδόθηκε στην Κωνσταντινούπολη κατά τα τελευταία χρόνια της αυτοκρατορίας, ένας άγγελος θα κατέβαινε

Ἐξωσμένος μὲν εἶμι ρομφαίαν τάχα. Ὁ.π., 1, σ. 114. αρ. 214. 1: σπάθη. Ὁ.π., 1, σ. 114. αρ. 215. 3: ξίφος.

⁴² Ψευδο-Κωδινός, *Περὶ ὀφφικίων*, σ. 273. 14-18: καὶ κοντάριον κεχρυσωμένον ἔχον τὸ ξύλον. Τὰ μὲν οὖν κοντάρια ταῦτα ὀνομάζονται ρομφαῖαι, οἱ δὲ κατέχοντες ρομφαιοκράτορες.

⁴³ Βλ. καὶ Τ. DAWSON, «The Varangian Rhomphaia, A Cautionary Tale», *The Varangian Voice* 22 (1992), σ. 28-31.

⁴⁴ *Γένεσις*, 3. 24. Παρατηρεῖται ωστόσο ὅτι στην πλειονότητα των περιπτώσεων, ἡ ρομφαία των βιβλικῶν κειμένων θεωρεῖται ξίφος παρὰ δόρυ. Βλ. για παράδειγμα *Αποκάλυψις Ἰωάννου*, 1.16.3: ἐκ τοῦ στόματος αὐτοῦ ρομφαία δίστομος ὀξεῖα ἐκπορευομένη.

⁴⁵ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, σ. 612. 57: τὴν τούτων λόγχην ὡς φλογίνην ρομφαίαν ὑποβλεπόμενος.

Νικόλαος Μεσαρίτης, *Ἐκφρασις*, σ. 908. κεφ. 27, αρ. 4: τίνες οἱ τὰς ρομφαίας ἐκσπῶντες κατὰ τοῦ τὴν φλογίνην ρομφαίαν φύλακα τῶν τοῦ παραδείσου πυλῶν ἐπιστήσαντος; τίνες οἱ τὰ δόρατα ταῦτα προφέροντες;

⁴⁶ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, σ. 238. 79-81: ὁ πρῶτιστος καὶ μέγιστος τῶν παραστατούντων ἀρχαγγέλων θεῶ ἔσπασμένος ρομφαίαν ἐστήλωται ψηφίδων λεπταῖς ἐπιθέσει, φύλαξ προβεβλημένος τοῦ ἱεροῦ.

⁴⁷ Ἡ σπάθη (κυρτή;) του Αρχαγγέλου Μιχαήλ συγκρίνεται με ἓνα ακονισμένο δρεπάνι σε ἓνα ποίημα του πρώτου μισοῦ του 14ου αἰῶνα, Μανουὴλ Φιλῆς, *Στίχοι διάφοροι*, 2, σ. 288. αρ. 30. 2-3: Εὐθηκτον ὡς δρέπανον εὐρῶν τὴν σπάθην, / Ὀλεθροποιὸν ἀποτέμῃκε στάχυν·

από τον ουρανό για να παραδώσει σε κάποιον άγνωστο κοντά στον κίονα του Μεγάλου Κωνσταντίνου⁴⁸ μία ρομφαία με την οποία αυτός θα έδιωχνε τους Τούρκους εισβολείς μέχρι τα σύνορα της Ανατολής.⁴⁹

Οι λέξεις *σπάθα*, *σπάθη*, *σπαθίν* και *σπαθίον* υποδηλώνουν πιθανώς παραλλαγές του ίδιου ονόματος. Σε δυο μεταφράσεις του πρώτου μισού του 14ου αιώνα, η λέξη *ξίφος* των πρωτότυπων κειμένων αποδίδεται εναλλάξ με τους όρους *σπαθίον* και *σπάθη* οι οποίοι συνεπώς θα μπορούσαν να είναι συνώνυμοι.⁵⁰ Γνωρίζουμε από τις πηγές επίσης το *σπαθίντζι*⁵¹ και το *σπαθάκιν*,⁵² όροι που δεν υποδηλώνουν απαραίτητα ξίφη μικρότερων διαστάσεων, αλλά που ίσως χρησιμοποιούνται για μετρικούς λόγους.⁵³

Χάρη σε δύο σημαντικές παραστάσεις τεκμηριώνεται με ασφάλεια, ότι η λέξη *σπάθα/σπάθη* αφορούσε μια ευθεία, αμφίστομη και μακριά λεπίδα. Η πρώτη βρίσκεται σε μια εκκλησία της Κρήτης με τοιχογραφίες του πρώτου τετάρτου του 14ου αι., όπου σώζεται η εικόνα ενός ξίφους που φέρει στη λεπίδα μια επιγραφή στην οποία το ίδιο το όπλο ορίζεται ως

⁴⁸ Δούκας, *Ιστορία*, σ. 365. 8-10: ἄγγελος φέρων ρομφαίαν παραδώσει τὴν βασιλείαν σὺν τῇ ρομφαίᾳ ἀωνύμῳ τινὶ ἀνδρὶ εὐρεθέντι τότε ἐν τῷ κίονι.

⁴⁹ Βλ. σχετικά, S. YERASIMOS, « De l'arbre à la pomme: La genealogie d'un theme apocalyptique », στο B. LELLOUCH – S. YERASIMOS (επιμ.), *Les traditions apocalyptiques au tournant de la chute de Constantinople*, (Varia Turcica, 33), Paris-Montréal 1999, σ. 163-164

⁵⁰ Άννα Κομνηνή, *Μετάφραση*, αρ. 31, σ. 35: το «τὰ ξίφη» μεταφράστηκε ως «τὰ σπαθία».

Νικήτας Χωνιάτης, *Μετάφραση*, σ. 10. 2: τὸ ξίφος/τὴν σπάθη.

⁵¹ *Διήγησις τοῦ Ἀχιλλέως (Oxford)*, 718-719: Ἄν ἔχης δύναμιν πολλὴν καὶ θανμαστὴν ἀδρείαν, / νὰ πάρης τὸ σπαθίντζι σου, νὰ σφάξης τὸν ἐχθρόν σου.

⁵² *Διήγησις τοῦ Ἀχιλλέως (Napoli)*, σ. 67. 1608: σπαθάκιν.

⁵³ Σε μία περίπτωση τουλάχιστον, *σπαθίτισιν* και *σπαθίν* χρησιμοποιήθηκαν ως συνώνυμα: Ὁ πόλεμος τῆς Τρωάδος, σ. 325. 6121/6122: ἐσὲν καὶ τὸ σπαθίτισιν σου, νὰ σᾶς ἀποχωρίσω / ἄλλον αὐθέντη διὰ γοργὸν θέλει ἔχει τὸ σπαθίν σου.

σπάθα (εικ. 361, πιν. α5).⁵⁴ Η δεύτερη σε μια μεταξωτή ποδέα των αρχών του 15ου αι., που απεικονίζει τον Αρχάγγελο Μιχαήλ να κρατά ένα μακρύ αμφίστομο ξίφος με αμβλεία αιχμή και να απευθύνεται στον προστατευόμενό του αποκαλώντας το όπλο του σπάθη (εικ. 1334).⁵⁵

Ο ιστορικός Δούκας μάς άφησε μια γνωστή περιγραφή του Κωνσταντίνου ΙΑ΄ που μάχεται για τελευταία φορά με μια σπάθη στο χέρι.⁵⁶ Μπορούν να γίνουν μόνο υποθέσεις σχετικά με το σχήμα του

⁵⁴ Αν και μερικώς κατεστραμμένη, η επιγραφή είναι ευανάγνωστη: (ΝΙ)ΚΗ ΚΑΤ ΕΧΘΡΟΝ ΤΙΝ ΠΑΡΟΥΣΑΝ Θ<ΕΟ>Υ ΣΠΑΘΑ. Η ομοιότητα της επιγραφής αυτής με ένα στίχο του Φιλί είναι προφανής: Μανουήλ Φιλής, *Στίχοι διάφοροι*, 1, σ. 114, αρ. 214. 4: *Εἰ μὴ κατ' ἐχθρῶν ἢ θεοῦ φθάνοι σπάθη.*

Αξίζει να σημειωθεί, ότι ο Αρχάγγελος Μιχαήλ, σύμφωνα με το κείμενο της Βίβλου (*Ναυή* 5, 13-15), που αποτελεί την βάση για τη σκηνή αυτή, θα έπρεπε να κρατά μια «ρόμφαία έσπασμένη εν τῇ χειρὶ αὐτοῦ».

⁵⁵ Για το πλήρες κείμενο της επιγραφής βλ. A. GUILLOU, «Inscriptions Byzantines d'Italie sur tissu», στο I. ŠENCENKO - I. HUTTER (επιμ.), *Αετός. Studies in honor of Cyril Mango*, Leipzig 1988, σ. 172-176, κυρίως, σ. 175. 22: *Ἐχθροὺς δὲ τοὺς σοὺς ἀνελῶ μου τῇ σπάθη.*

Σχετικά με την ενδιαφέρουσα ιστορία αυτού του υφάσματος, βλ. G. FIACCADORI, «Minima byzantina. Manuele Paleologo in due iscrizioni dei Santi Teodori di Mistrà», *Νέα Ρώμη* 4 (2007), σ. 386-393.

⁵⁶ Δούκας, *Ιστορία*, σ. 286. 23-24: *ὁ βασιλεὺς οὖν ἀπαγορεύσας ἑαυτὸν, ἰστάμενος βαστάζων σπάθην καὶ ἀσπίδα, εἶπε λόγον λύπης ἄξιον «οὐκ ἔστι τις τῶν Χριστιανῶν τοῦ λαβεῖν τὴν κεφαλὴν μου ἀπ' ἐμοῦ;»*

Σύμφωνα με μια άλλη εκδοχή των γεγονότων, ο αυτοκράτορας έθεσε τέλος στη ζωή του με ένα σπαθίν: Μανώλης Λιμενίτης: *Άλωσις Κωνσταντινουπόλεως*, σ. 181. 190: *ἀπέθανεν, ὡς λέγουσιν, ἐπάνω εἰς τὸ σπαθίν του.*

Σχετικά με την απόδοση αυτού του τελευταίου κειμένου - χρονολογημένου το 1455 - στο Μανώλη Λιμενίτη, βλ. G. STEFFEN HENRICH, «Ποιος έγραψε το ποίημα Άλωσις Κωνσταντινουπόλεως (BB 1, 177-197);», στο *Constantinopla. 550 años de su caída. Κωνσταντινούπολη. 550 χρόνια από την άλωση*, (επιμ.) E. MOTOS GUIRAO - M. MORFAKIDIS, (Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas. Universidad de Granada - Vicerrectorado de Extensión Universitaria. Grupo de

σπαθορραβδίου το οποίο ήταν αναρτημένο στη σέλα του Διγενή Ακρίτη:⁵⁷ ίσως επρόκειτο για ένα είδος λόγχης⁵⁸ ή ίσως ακόμη και για ένα ραπιέρ. Παρατηρώντας ένα όπλο αυτού του τύπου που σώζεται στο Πολεμικό Μουσείο της Κωνσταντινούπολης (εικ. 1426)⁵⁹ μπορεί κανείς να επισημάνει πως η ολοκληρωτική έλλειψη προφυλακτήρα κάνει αυτά τα ξίφη να έχουν μεγάλη ομοιότητα με τις ράβδους.

Το ξίφος και η σπάθη/σπαθίν είναι οι πιο κοινοί όροι που χρησιμοποιούνταν στους παλαιολόγειους χρόνους για να δηλώσουν τα σπαθιά. Η λέξη ξίφος χρησιμοποιείται τόσο για να περιγράψει γενικά τα σπαθιά,⁶⁰ όσο και για συγκεκριμένα είδη όπλων.⁶¹ Και σε αυτήν την περίπτωση οι εικονογραφικές πηγές μας βοηθούν: στην εκκλησία του Staro Nagoričino υπάρχει μια σειρά από σκηνές αποκεφαλισμού μαρτύρων (εικ. 539-541, 543-546, 549-552) συνοδευόμενες συχνά από επιγραφές, στις οποίες η μακρά αμφίστομη σπάθα του δήμιου αποκαλείται ξίφος.⁶² Με τον όρο ξίφος εννοούνταν και η κόψη του σπαθιού.⁶³

Investigación “Estudio de la civilización griega medieval y moderna”), Granada 2006, 2, La caída/ Η άλωση, σ. 404-414.

⁵⁷ Διγενής Ακρίτας (Grottaferrata), σ. 96. 4, 378: καὶ κρέμασε εἰς τὴν σέλλαν μου τὸ ὠραῖον μου σπαθορράβδιν.

⁵⁸ KOLIAS, *Byzantinische Waffen*, σ. 179.

⁵⁹ YÜCEL, *Islamic swords*, σ. 104.

⁶⁰ Μανουήλ Φιλῆς, *Στίχοι διάφοροι*, 1, σ. 115, αρ. 215. 3-4: Χωρὶς γὰρ αὐτῆς, οὐδὲ τὸ ξίφος, ξίφος,/ Ἄλλ’ ἄχθος ἀργὸν εἰς περιστάσιν φόβου.

Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, σ. 197, 1-2: κατεπήδησε καὶ τὴν ἀσπίδα προβεβλημένος ξιφήρης τὴν χειρὰ τῷ Πέρσῃ ἐπήλθε, τὰ βέλη πάντα τῷ σάκει δεχόμενος.

⁶¹ Μανουήλ Φιλῆς, *Στίχοι διάφοροι*, 2, σ. 152, αρ. 108. 10-11: Ὡς ὀπλίτης εὐτολμος εἰς ὥραν μάχης,/ Τὸ μνηοειδὲς ἀναχαλκεύει ξίφος.

⁶² Βλ. π.χ. την επιγραφή από τη σκηνή του μαρτυρίου του Αγ. Ιακώβου, Κ.Π. ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΗΣ, *Ο αποκεφαλισμός των μαρτύρων εις τας*

2) Τυπολογία και χρονολόγηση

Μια ματιά σε μερικά από τα ξίφη που παρουσιάζονται στη βυζαντινή τέχνη μεταξύ του 10ου και του 15ου αιώνα (πιν. 1-40), αρκεί για να διαπιστώσει κανείς πως αυτά τα αντικείμενα δεν είχαν στο πέρασμα του χρόνου μια γραμμική μορφολογική εξέλιξη. Οι ίδιοι τύποι τείνουν να επανεμφανίζονται και σε απόσταση αιώνων και συχνά να επαναλαμβάνονται σχεδόν αμετάβλητοι.⁶⁴

Με βάση τον μεγάλο αριθμό εικόνων που εξετάστηκε,⁶⁵ συμπεραίνουμε ότι το γεγονός αυτό δεν μπορεί να αποδοθεί μόνο στη γνωστή συντηρητική τάση της βυζαντινής τέχνης, αλλά πιθανότατα και σε πραγματικούς τεχνικούς περιορισμούς που συνδέονταν με την επεξεργασία όπλων με τόσο εξελιγμένα τεχνολογικά χαρακτηριστικά.

Ο κάθε τύπος σπαθιού ήταν το αποτέλεσμα ενός συγκεκριμένου διαφορετικών παραγόντων όπως το μήκος, το πλάτος, το πάχος και το βάρος της λεπίδας. Η δυσκολία παρέμβασης σε αυτές τις παραμέτρους

ιστορικοφιλολογικές πηγές και την βυζαντινή τέχνη, Θεσσαλονίκη 1989, πιν. 40/β: ὁ ἄγ(ιος) Ἰάκωβος ὁ ἀδελφόθεος ξίφῃ τελιῶντε.

Η μοναδική σκηνή αυτής της σειράς όπου εμφανίζεται ένα κυρτό ξίφος δυστυχώς δεν περιλαμβάνει στην επιγραφή της καμία πληροφορία για την ονομασία του. Πιθανώς, το όπλο αυτό επιλέχθηκε για να δοθεί μια επιπλέον πινελιά εξωτισμού στο δήμιο, που είναι ο μοναδικός που φοράει τουρμπάνι και είναι μελαψός (εικ. 542).

⁶³ *Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, σ. 46. 919: *μὲ δίκαιον τὴν ἀπήραμεν, μὲ τοῦ σπαθίου τὸ ξίφος.*

⁶⁴ Βλ. σχετικά ΟΑΚΕSHOTT, *Records of the Medieval Sword*, σ. 1-16.

⁶⁵ Οι πίνακες που συνοδεύουν αυτό το κεφάλαιο είναι αντιπροσωπευτικοί της μελέτης άνω των 1000 εικόνων βυζαντινών ξιφών.

χωρίς να αλλοιωθεί ριζικά η απόδοση του όπλου, καθιστούσε εξαιρετικά δύσκολη την αλλαγή του σχήματος ενός ξίφους.⁶⁶

Το γεγονός ότι λεπίδες ιδιαίτερης ποιότητας μπορούσαν να κληροδοτούνται από μια γενιά στην άλλη και να χρησιμοποιούνται στη μάχη ακόμη και με απόσταση ενός αιώνα και πλέον από τη στιγμή που κατασκευάστηκαν, δυσχεραίνει ακόμη περισσότερο την χρονολόγηση.⁶⁷

Αυτό που μπορεί να συμπεράνει κανείς από τη μελέτη των εικόνων, είναι ότι τα ξίφη που παρουσιάζονται στη βυζαντινή τέχνη παύουν να έχουν δικά τους μορφολογικά χαρακτηριστικά γύρω στο 12ο αιώνα (πιν. 1-4). Από την εποχή της τέταρτης σταυροφορίας και μετά, τα βυζαντινά σπαθιά είναι πολλές φορές σχεδόν δυσδιάκριτα από τα δυτικά (πιν. 8-40). Εξαιτίας της σχεδόν απόλυτης έλλειψης σχετικών πληροφοριών, είναι δύσκολο να εξακριβώσουμε αν αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι τα βυζαντινά κέντρα παραγωγής είχαν σταματήσει να παράγουν όπλα μετά το 1204.

Η θεωρία, σύμφωνα με την οποία η αυτοκρατορία βασίστηκε κατά μεγάλο μέρος, από τον 13^ο αιώνα και μετά, στην εισαγωγή όπλων από το εξωτερικό - στοιχείο που αποδεικνύεται εν μέρει από μία ρήτρα της συνθήκης του Νυμφαίου του 1261⁶⁸ - φαντάζει γοητευτική, είναι όμως

⁶⁶ Ο OAKESHOTT, *Records of the Medieval Sword*, σ. 64, υποστηρίζει ότι δεν είναι σχεδόν ποτέ δυνατόν να χρονολογήσουμε ένα ξίφος με βάση τον τύπο του, δεδομένου ότι τα ίδια σχήματα μπορούν να επαναληφθούν κατά τη διάρκεια όλης της μεσαιωνικής περιόδου.

⁶⁷ Ένας σουλτάνος στο τέλος του 14ου αιώνα είχε ένα ξίφος που παλαιότερα ανήκε στον παππού του και μετά στον πατέρα του, βλ. Ashik Pashaz ade (Yahshi Fakih), *Tevarih Al-i Osman*, σ. 132. Σύμφωνα με τον E. OAKESHOTT, *The Archaeology of Weapons*, London 1960 [Dover, Mineola – New York 1991], σ. 312, ο μέσος όρος ζωής ενός σπαθιού ήταν 50 χρόνια.

⁶⁸ J. ZEPOS - P. ZEPOS, *Jus Graecoromanum, Novellae et aureae bullae imperatorum post Justinianum*, 1, Αθήνα 1931 [Scientia Aalen 1962], *Aurea bulla pro*

δύσκολο να αποδειχθεί.⁶⁹ Η μελέτη των εικόνων των ξιφών που παρουσιάζονται στη νομισματοκοπία των βασιλείων της Νίκαιας και της Ηπείρου⁷⁰ και των πρώτων χρόνων της εποχής των Παλαιολόγων⁷¹ δείχνει σχήματα συχνά όμοια με εκείνα που χρησιμοποιούνταν την ίδια περίοδο στη Δύση. Ταυτοχρόνως όμως, διαπιστώνουμε ότι δεν υπήρξε καμία

Genuensibus, σσ. 488-495, σ. 492: *omnes mercationes et omnes et singuli, qui sunt de terra nostri Imperii, possent ire Januam ... et extrahere de Janua et districtu ejus de omnibus mercationibus et armis et equis libere sine aliqua dacita vel commercio.*

⁶⁹ M.C. BARTUSIS, *The Late Byzantine Army. Arms and Society, 1204-1453*, Philadelphia 1992, σ. 333 και σημ. 41.

M.G. PARANI, *Reconstructing the Reality of Images*, (The Medieval Mediterranean, 41) Leiden & Boston 2003, σ. 136, σημ. 171.

⁷⁰ M.F. HENDY, *Coinage and money in the Byzantine empire, 1081-1261*, (Dumbarton Oaks Studies, 12) Washington D.C. 1969, πιν. 30. αρ 4, πιν. 31. αρ. 1, 6, πιν. 32. αρ. 8, 9, πιν. 33. αρ. 9, πιν. 39. αρ. 2, πιν. 41. αρ. 19b.

⁷¹ A.B. BELLINGER - P. GRIERSON, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, 5-2, M.F. HENDY, *Michael VIII to Constantine XI, 1258-1453*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D.C. 1999, πιν. 9. αρ. 146, πιν. 13. αρ. 217.

Τα όπλα που απεικονίζονται στα νομίσματα δεν περιορίζονται να αναπαράγουν παθητικά κάποια αρχέτυπα μοντέλα και μπορούν να αποτελέσουν μια σημαντική βοήθεια για την ακριβή χρονολόγηση ορισμένων τυπολογιών. Σχετικά αναφέρουμε ορισμένους τύπους νομισμάτων του δεύτερου μισού του 13ου αιώνα: BELLINGER - GRIERSON, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, 5-2, πιν. 13. αρ. 212 και 214. Τα πτερούγια του προφυλακτήρα που στρέφονται προς τη λεπίδα αυτών των όπλων τα διαφοροποιούν από όλη την προηγούμενη νομισματοκοπία και εμφανίζονται συχνά σε σύγχρονα ζωγραφικά έργα (εικ. 10, 12, 22, πιν. α4, α5).

Γενικά, τα ξίφη που απεικονίζονται στα βυζαντινά νομίσματα από το 10ο αιώνα και μετά εμφανίζουν μια σημαντική ποικιλία σχημάτων, που μαρτυρεί το ενδιαφέρον για το ρεαλιστικό στοιχείο ακόμη και σε αντικείμενα τόσο μικρών διαστάσεων.

σαφής ρήξη με τους τύπους που παρουσιάζονται στα βυζαντινά νομίσματα των δύο προηγούμενων αιώνων.⁷²

Τα μεγάλης αξίας και τεχνολογικά εξελιγμένα αντικείμενα όπως τα ξίφη, πρέπει να είχαν ανέκαθεν ευρεία κυκλοφορία στον μεσογειακό χώρο. Δυστυχώς, σχεδόν όλα τα δείγματα μεσαιωνικών ξιφών που σώζονται και χρονολογούνται πριν από τον 15ο αιώνα προέρχονται από τη δυτική Ευρώπη κι έτσι είναι δύσκολο να εξακριβωθεί πόσες και ποιές ήταν οι αμοιβαίες επιρροές μεταξύ Δύσης, Βυζαντίου και Ισλάμ.

Μερικά στοιχεία μπορούν να βοηθήσουν να γίνει κατανοητό ότι στα Βαλκάνια ήταν γνωστά και κυκλοφορούσαν ευρέως όπλα προερχόμενα ακόμη και από πολύ μακρινές περιοχές. Στη Σερβία, μια περιοχή από την οποία πιθανώς το Βυζάντιο εισήγε όπλα σε σημαντικές ποσότητες κατά τους τελευταίους αιώνες της ιστορίας του, σώζονται διάφορα δείγματα ξιφών του 14^{ου} και 15^{ου} αιώνα, τα οποία φέρουν το σύμβολο του λύκου χαραγμένο πάνω στη λεπίδα. Αυτό το έμβλημα - απόδειξη προέλευσης από μια περιοχή της Γερμανίας στην οποία παράγονταν όπλα υψηλής ποιότητας - χρησιμοποιούνταν και πάνω σε ξίφη τοπικής παραγωγής που μετά παρουσιάζονταν ως γνήσια.⁷³

⁷² A.B. BELLINGER - P. GRIERSON, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, 3-2, P. GRIERSON, *Leo II to Nicephorus III. 717-1081*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D.C. 1973 [1993], πιν. 63. αρ. 1.3, 2.1, 3.3, πιν. 67. αρ. 7b1, πιν. 69. αρ. 7a.

HENDY, *Coinage and money in the Byzantine empire, 1081-1261*, πιν. 1. αρ. 9, πιν. 2. αρ. 13, πιν. 10. αρ. 5, πιν. 13. αρ. 8, πιν. 20. αρ. 3.

⁷³ M. BIRTAŠEVIĆ, «Mačevi "vukovci" u jugoslovenskim zbirkama», *Vesnik* 13-14 (1968), σ. 81-104, πιν. 1/1, 2/1, 3/1, 4/1-3.

Ένα παρόμοιο φαινόμενο συναντάται στην πολυάριθμη σειρά λεπίδων δυτικής προέλευσης που φέρουν τις επιγραφές «ULFBERTH» ή «INGELRII». Η μεγάλη ποικιλία με την οποία τα δύο ονόματα αποτυπώνονταν πάνω στις λεπίδες μας οδηγεί στη σκέψη ότι κυκλοφορούσαν πολλές απομιμήσεις αυτών των όπλων. Βλ. R.M.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, κανονικά είναι σχεδόν αδύνατο να προσδιορίσει κανείς την εποχή και την περιοχή παραγωγής ενός όπλου με βάση τη μορφή του. Εξαίρεση σε αυτόν τον κανόνα αποτελούν δύο ξίφη με πολύ χαρακτηριστική μορφή: το πρώτο έχει μια φαρδιά λεπίδα που στενεύει σταδιακά προς την άκρη λαμβάνοντας τριγωνικό σχήμα (εικ. 768) και είναι γνωστό με την ονομασία *cinquedea* (πέντε δάκτυλα). Παρήχθη αποκλειστικά στο Βένετο και στην Εμίλια της Ιταλίας, μεταξύ 1460 και 1525.⁷⁴ Το δεύτερο έχει μια πολύ μακριά λαβή με δακτυλίους (πιν. γ31) που συναντάται αποκλειστικά σε σπαθιά δανικής παραγωγής του δεύτερου μισού του 15ου αιώνα.⁷⁵

Τα ξίφη που κατασκευάζονταν στη Δαμασκό ήταν φημισμένα για την ποιότητα και την ομορφιά των ατσάλινων λεπίδων τους,⁷⁶ που αποτελούνταν από διάφορα ελάσματα σιδήρου στριμμένα και συγκολλημένα σε στρώματα, έτσι ώστε να επιτυγχάνονται περίπλοκα γεωμετρικά μοτίβα ή κυματοειδείς γραμμώσεις με μεταβαλλόμενα

GORMAN, «"Ulfberht": Innovation and imitation in Early Medieval swords», *Park Lane Arms Fair* 16 (1999), σσ. 7-12 και OAKESHOTT, *Records of the Medieval Sword*, σσ. 25-27.

⁷⁴ C. DE VITA (επιμ.), *Dizionari terminologici. Armi bianche dal medioevo all'età moderna*, Centro Di, Firenze 1983, σ. 18, πιν. 40 και OAKESHOTT, *The Archaeology of Weapons*, σ. 338-340. Βλ. επίσης SIJARIĆ, *Mačevi 10-15 Stoljeća iz Bosne i Hercegovine*, 92-4.

⁷⁵ OAKESHOTT, *Records of the Medieval Sword*, σ. 13, tipo L.

⁷⁶ Bertrandon de la Broquière, *Le voyage d'Outremer*, σ. 60-61: *on dit que les espées de Damas sont les plus belles et les milleures de Surye. Et estrange chose est à veoir comment ilz les burnissent, car ainchois qu'elles soient trempées, ilz ont un fer assis sur une piece de bois de quoy ilz enleivent les rabotures au long, tout ainsy que on feroit de bois à tout ung rabot. Et après leur donnent leur trempé et les pollissent par maniere qu'ilz se misrent dedans quant ilz veulent faire leur tocque et les font tranchier mieulx que nulles aultres espées que j'aye vues.*

χρώματα.⁷⁷ Η συστροφή και το κτύπημα των σιδερένιων ελασμάτων επέτρεπε να αυξηθεί το περιεχόμενο του άνθρακα στο κράμα και να διανεμηθεί το «στρες» των κρούσεων πάνω σε όλη τη λεπίδα. Αποτέλεσμα αυτής της επεξεργασίας ήταν να επιτυγχάνεται το δύσθραυστο σε συνδυασμό με την ακαμψία και τη σκληρότητα του όπλου.⁷⁸

Οι μνείες για όπλα κατασκευασμένα στη Δαμασκό - αρκετά συχνές στα ελληνικά κείμενα από τον 16^ο αιώνα και μετά - στη βυζαντινή περίοδο βρίσκονται μόνο σε μερικές συνθέσεις του ακριτικού κύκλου που άλλωστε δεν έχουν ακριβή χρονολόγηση⁷⁹ και ίσως σε μια διαθήκη του 1325 στην οποία αναφέρεται ένα «σπαθίον σάμπιαν κεκοσμημένον».⁸⁰ «Σάμπιαν» είναι

⁷⁷ Σχετικά με τη φήμη αυτών των ατσαλιών στο Βυζάντιο βλ. Η. – R. KAHANE, «Byzantine *ινδανικός σίδηρος Frankish andanicum* "Indian steel"», *Byzantina-Metabyzantina* 1 (1946), σ. 181-187 και D. THEODORIDIS, «Zum Problem von *ινδανικός σίδηρος*», *BZ* 64 (1971), σ. 61-64.

⁷⁸ H. MARYON, «Pattern-welding and damascening of sword-blades, 1», *Studies in Conservation* 5 (1960), σ. 25-37, A.R. WILLIAMS, «Methods of manufacture of swords in medieval Europe: illustrated by the metallography of some examples», *Gladius* 13 (1977), σ. 75-101, D.G. ALEXANDER, «The swords of Damascus», *ZHW* 26 (1984), σ. 131-138, M. SACHSE, *Damascus steel: myth, history, technology, applications*, Verlag Stahleisen, Düsseldorf 1993, I. COMI, *Acciaio damasco. La tradizione orale nella pratica di forgia*, Milano 1996 και A. LEE JONES, «The serpent in the sword: Pattern – welding in early medieval swords», *Park Lane Arms fair* 14 (1997), σσ. 7-11.

Πρόσφατα δημοσιεύτηκε η μετάφραση ενός αραβικού κειμένου του 9ου αι. το οποίο αποτελεί την πιο σημαντική μεσαιωνική πηγή για τις τεχνικές παραγωγής των σπαθιών: R.G. HOYLAND, B. GILMOUR, *Medieval Islamic Swords and Swordmaking: Kindi's Treatise "On Swords and their Kinds"*, Oxford 2006.

Σχετικά με ένα ξίφος που έσπασε κατά τη διάρκεια της μάχης, βλ. *Διήγησις γεναμένη εν Τροία*, σ. 54. 942-943: *σύρνει σπαθί και κρούει τον άπάνω στο κασίδι/ και τὸ σπαθίν ἐκόπηκε πάραυτα τρία κομμάτια.*

⁷⁹ Π.Π. ΚΑΛΟΝΑΡΟΣ, *Βασίλειος Διγενής Ακρίτας*, Αθήνα 1970, *Φίλοι καλώς ωρίσατε*, 2, σ. 241. 21: *καὶ μόνο με τὸ δαμασκί τὸ τρύπησα μαχαῖρι.*

⁸⁰ J. BOMPAIRE, J. LEFORT, V. KRAVARI, C. GIROS, *Actes de Vatopédi I, des origines à 1329*, (Archives de l' Athos XXI), Paris 2001, *Testamentum Theodori Saranteni* (1325), σ. 358. 42-3: *ἄλογα δύο, τὰ ἄρματά μου, καζακάν,*

ένας άγνωστος όρος που ίσως παραπέμπει στο «*cham*», την αραβική λέξη που χρησιμοποιείτο - όπως και σήμερα - για να περιγράψει την περιοχή της Συρίας όπου βρίσκεται η Δαμασκός. Αργότερα με την ονομασία «*cham*» συναντάται ένας ειδικός τύπος λεπίδας από τη Δαμασκό, που ήταν κατασκευασμένος από ασάλι με επιμήκη διάταξη σε σχεδόν ευθείες γραμμές.⁸¹

3) Διακοσμήσεις και επιγραφές

Κρίνοντας από τις εικόνες της παλαιολόγειας εποχής και από τα δείγματα σωζόμενων δυτικών και ισλαμικών ξιφών, οι λεπίδες με διακοσμητικά μοτίβα πρέπει να ήταν αρκετά διαδεδομένες στο μεσαίωνα. Οι βυζαντινές πηγές μιλούν συχνά για χρυσά ξίφη,⁸² τα οποία έφεραν πιθανώς ένθετες διακοσμήσεις από χρυσό ή ήταν επιχρυσωμένα. Σε ένα αλχημικό κείμενο γραμμένο στη νότια Ιταλία το πρώτο μισό του 14ου

έσολώρικον, τὸ λωρίκιόν μου καὶ τὸ κασίδιον ὅπερ ἠγόρασα εἰς τὴν Πόλιν εἰς ὑπέρπυρα δεκαοκτώ, σπαθίον σάμπιαν κεκοσμημένον.

⁸¹ I. LEBEDYNSKY, *Les armes orientales*, La Tour du Pin Cedex 1992, σ. 178-180. «*Shamshīr*» είναι το κοινό περσικό όνομα του σπαθιού, βλ. S. AL-SARRAF, «Close combat weapons in the early Abbasid period: maces, Axes and swords», στο *Companion to Medieval Arms and Armour*, (επιμ.) NICOLLE, , σ. 172.

⁸² Μανουήλ Φιλῆς, *Στίχοι διάφοροι*, 1, σ. 114 αρ. 213. 254: *Τριπτῶν ἐπ' αὐτοὺς τὰ χρυσόσμηκτα ξίφη*. Ό.π., *Στίχοι διάφοροι*, 2, σ. 134. αρ. 67. 4: *Κλεινὲ στρατηγὲ, τῇ χρυσῇ τέμνε σπάθη*. Ό.π., *Στίχοι διάφοροι*, 1, σ. 258. αρ. 81. 19: *Ἡρακλες ἡμῶν, τῇ χρυσῇ τέμνε σπάθη*.

Διήγησις Φλορίου καὶ Πλάτζια Φλόρης, σ. 556. 1670-1671: *σύρνει σπαθίν, ἐγύμνωσεν καθάριον ὡς τὸν ἥλιον, / κόπτει ὡς τὴν φλόγα, δίστομον, χρυσοκεκοσμημένον*.

Δημήτριος Χρυσολωρᾶς, Σύγκρισις παλαιῶν ἀρχόντων καὶ νέου, σ. 230. 6-8: *Ἐνεστι καὶ τῷ βασιλεῖ πλοῦτος ... διαφόρων ἵπποι γενῶν, ὄπλα παντοῖα στρατηγῶν πρέποντα, φάσγανά τε καὶ ἐφειστρίδες, χρυσῶ περιλαμπόμεναι καὶ ἀργύρῳ*.

αιώνα περιγράφεται μια διαδικασία επιχρυσώσης σπαθιού.⁸³ Κάποιος Κοντοστέφανος, που έχασε τη ζωή του στη μάχη, είχε ένα ξίφος με ιδιαίτερα πλούσια διακόσμηση από χρυσό και ασήμι, η οποία επέτρεψε σε γνωστούς του να αναγνωρίσουν το όπλο, όταν εκτέθηκε προς πώληση σε μια αγορά στο Διδυμότειχο.⁸⁴ Το 1429 ο δεσπότης του Μοριά δώρισε στο Γεώργιο Σφραντζή ένα ξίφος με χρυσές διακοσμήσεις.⁸⁵ Οι πηγές αναφέρουν επίσης όπλα διακοσμημένα με πολύτιμες πέτρες.⁸⁶

⁸³ Ἀνώνυμος, *Περὶ τῆς ἱεράς καὶ θείας τέχνης τοῦ χρυσοῦ ποιήσεως*, σ. 149. 10-12: *Σημεῖα τοῦ τοιούτου ὕδατός εἰσιν· εἰ ζωγραφῆσεις σπάθην, μελαίνεται, καί, μεθ' ὃ ταύτην ἀποσπογγίσεις, ἐρυθραίνεται, καὶ εἰς χρυσοῦ χρῶμα μεταβάλλεται.*

Για το θέμα αυτό, βλ. γενικώς Μ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, «Αλλημεία ή χημική τεχνολογία», *Ἰνδικτος* 7 (1997), σ. 97-119.

⁸⁴ Αυτό το όπλο, το οποίο στα έγγραφα ονομάζεται εναλλάξ σπαθίον/σπάθα, ανήκε αρχικά σε μια συγγενή του νεκρού, σύζυγο ενός αυλικού. Μια συνοδική πράξη που έγινε γύρω στα 1365 κατέληξε ότι η χήρα του Κοντοστέφανου έπρεπε να αποζημιώσει την ιδιοκτήτρια για την αξία του χαμένου ξίφους. Βλ. Ι. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, «Συνοδική διάγνωση της ΙΔ' εκατονταετηρίδος», *ΔΙΕΕ* 3 (1890), σ. 273-4: *Σπαθίον ἐκ κόσμου ἀργυροδιαχρῦσου κεκοσμημένον.*

Βλ. σχετικά και J. DARROUZES, *Les registes des actes du Patriarcat de Constantinople. Les actes des Patriarches*, 5, Institut d'Études Byzantines, Paris 1977, αρ. 2500, σ. 417-418 και BARTUSIS, *The Late Byzantine Army*, σ. 328-329.

⁸⁵ Γεώργιος Σφραντζής, *Χρονικόν*, σ. 58. 1-3: *ἔφερόν με εὐεργεσίαν αὐτοῦ ταμπάριον διπλὸν χαμουχᾶν πράσινον ἀπὸ τὴν Λούκκαν ἀξιόλογον, μετὰ καὶ πρασίνης τζόχας καὶ καλῆς ἐνδεδυμένον, σκούφιαν Θεσσαλονικαίαν μετὰ χρυσοκοκκίνου χασδίου ἐνδεδυμένην, καβάδι χρεμεζῆν χαμουχᾶν μετὰ βαρέου καταράχου ἐνδεδυμένον, κουρτζουβάκιν χαμουχᾶν χρυσὸν προύσινον καὶ φωτᾶν προύσινον καὶ σπαθὶν ἐγκεκοσμημένον.*

⁸⁶ *Διγενῆς Ἀκρίτης* (Escorial), σ. 66. 1689-1690: *καὶ οἱ τριακόσιοι εἶν' ἔμορφοι καὶ κόκκινα φοροῦσιν' / βαστοῦν σπαθιά ὀλοψήφωτα καὶ στέκουν ἔμπροσθέν του.*

Ένας αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων του 1453 περιγράφει τα όπλα του Κωνσταντίνου ΙΑ' και της συνοδείας του με τον εξής τρόπο: Tursun Beg, *Tarich-i ebu l-feth sultan Mehmed chân*, σ. 325. 584-588: *οι στρατιώτες*

Αρκετά συχνά οι λεπίδες έφεραν σφραγίδες ή εγχάρακτες λέξεις, είτε για να εγγυηθούν την ποιότητα και την προέλευση του όπλου,⁸⁷ είτε για να ικανοποιήσουν ιδιαίτερα αιτήματα του αγοραστή. Αυτή πρέπει να ήταν μια αρκετά διαδεδομένη συνήθεια στο Βυζάντιο, για την οποία υπάρχουν πολλά λογοτεχνικά και εικονογραφικά τεκμήρια (εικ. 37, 123, πιν. α1-α17).⁸⁸

Δεν αποκλείεται να γίνονταν και λάθη στις επιγραφές, δεδομένου ότι οι περισσότεροι σιδηρουργοί μάλλον ήταν αναλφάβητοι.⁸⁹ Η βυζαντινή τέχνη φαίνεται να το επιβεβαιώνει αυτό, αναπαράγοντας μερικές φορές

βρήκαν στα άλογά τους και στα όπλα τους πολλά λαμπρά κοσμήματα (απόδοση της ιταλικής μετάφρασης του κειμένου).

⁸⁷ Βλ. την επιγραφή σε αρμένικη γλώσσα με το όνομα του οπλοποιού πάνω στη λεπίδα μιας σπάθης που χρονολογείται το 12ο/13ο αιώνα, (εικ. 1424) και R. DJANPOLADIAN – A. KIRPICNIKOV, «Mittelalterlicher Säbel mit einer armenischen Inschrift, gefunden im subpolaren Ural», *Gladius* 10 (1972), σ. 15-23.

⁸⁸ Η προτίμηση της Δύσης και της Ανατολής για τις εγχάρακτες λεπίδες μαρτυρείται στην ελληνική μετάφραση ενός γαλλικού κειμένου του 12ου αιώνα, που περιγράφει μια επιγραφή πάνω στο ξίφος του Έκτορα: Benoît de Sainte-Maure, *Le Roman de Troie*, 16791-16795: *En la chaerre Hector seeit,/ Un brant d'acier tot nu teneit,/ Grezeis par signes manacoit./ Ce voleit dire e ce mostrot/ Qu'encor sereit vengiez un jor.*

Για την ελληνική μετάφραση του 14^{ου} αιώνα, βλ. Ο πόλεμος τῆς Τρωάδος, σ. 389. 7333/7335: *Ἐλληνικὰ ἐγράφασι γράμματα εἰς τὸ σπαθίν του./ Ἐλεγον ὅτι χρεωστεῖ ἀκόμη μίαν ἡμέραν/ ἐκδίκησιν νὰ ἐκδικηθῆ ἀπὸ τὸν θάνατόν του.*

Σχετικά με την προφητική δύναμη αυτών των επιγραφών, βλέπε και: Αρτεμίδωρος, *Ὀνειροκριτικά*, 4, κεφ. 24. 12-15: *οἶον ἔδοξέ τις στρατοπεδάρχης ἐπὶ τῇ μαχαίρα αὐτοῦ γεγράφθαι ι κ θ. ἐγένετο πόλεμος ὁ Ἰουδαϊκὸς ἐν Κυρήνη, καὶ ἠρίστευσεν ἐν τῷ πολέμῳ ὁ ἰδὼν τὸν ὄνειρον, καὶ τοῦτο ἦν ὁ εἶπομεν, ἀπὸ μὲν τοῦ ι Ἰουδαίοις, ἀπὸ δὲ τοῦ κ Κυρηναίοις, ἀπὸ δὲ τοῦ θ θάνατος.*

Βλ. τέλος KOLIAS, *Byzantinische Waffen*, σ. 146-147.

⁸⁹ Το φαινόμενο απαντάται ευρέως στη Δύση, βλ. σημ. 73 και OAKESHOTT, *Records of the Medieval Sword*, σ. 5-7, 47, 56.

πάνω στις λεπίδες ομάδες γραμμάτων που δεν φαίνονται να έχουν κάποιο ιδιαίτερο νόημα (πιν. α1, α12).

Όπως προαναφέρθηκε, τα γράμματα μπορούσαν να αποδίδουν το έμβλημα του εργαστηρίου ενός συγκεκριμένου οπλοποιού. Σε μια σειρά τοιχογραφιών που χρονολογούνται στα μέσα του 14ου αιώνα και βρίσκονται αντίστοιχα σε μια σερβική εκκλησία,⁹⁰ στην κεντρική Ελλάδα (πιν. α9) και στην Κύπρο (πιν. α11), απεικονίζονται ξίφη με το γράμμα «S» και μικρές εγκάρσιες γραμμές πάνω στις λεπίδες. Για τεχνοτροπικούς και γεωγραφικούς λόγους (απόσταση), η πιθανότητα αυτές οι τρεις εκκλησίες να τοιχογραφήθηκαν από το ίδιο εργαστήριο ζωγραφικής μάλλον αποκλείεται. Είναι πολύ πιθανόν αυτές οι εικόνες που φιλοτεχνήθηκαν σε περιοχές τόσο απομακρυσμένες μεταξύ τους να μαρτυρούν τη μεγάλη επιτυχία των ξιφών ενός συγκεκριμένου οπλοποιού.⁹¹

Οι ανάγλυφες ή ζωγραφισμένες μορφές και οι χαραγμένοι κύκλοι που διακρίνονται πάνω στις λεπίδες (πιν. α6, α17) εμφανίζονται και στον ισλαμικό κόσμο, όπου ως γνωστόν χρησιμοποιούνταν για να φέρνουν καλή τύχη στο χρήστη του όπλου.⁹² Φαίνεται πολύ πιθανόν ένα μεγάλο

⁹⁰ Μια τοιχογραφία που απεικονίζει τον Αρχάγγελο Μιχαήλ με ένα ξίφος, η λεπίδα του οποίου φέρει παρόμοια διακόσμηση με εκείνη των πιν. α9 και α11, συναντάται στο Β. ΖΪΒΚΟΒΙĆ, *Donja Kamenica, les dessins des fresques*, (Les monuments de la peinture serbe médiévale, 6), Beograd 1987, πιν. V/10.

⁹¹ Αυτά τα ξίφη πρέπει να προέρχονται από τη Δύση, εφόσον χρησιμοποιείται ο λατινικός χαρακτήρας «S» πάνω στις λεπίδες. Τα «S», μεμονωμένα ή σε συνδυασμό με άλλα γράμματα, ή ακόμα και μέσα σε κύκλο, συναντώνται σε διάφορα δείγματα ξιφών του 14ου και 15ου αι. προερχόμενα από τα Βαλκάνια, βλ. ALEKSIC, *Mediaeval swords from Southeastern Europe*, σ. 36 εικ. 6, σ. 121-122.

Σχετικά με τη χρήση του γράμματος/συμβόλου «S» στο Βυζάντιο, βλ. DU CANGE, *Glossarium Scriptorum Mediae et Infimae Graecitatis*, στηλ. 1281.

⁹² YÜCEL, *Islamic swords and swordsmiths*, σ. 30-31, 57, 80, 87.

μέρος των συμβόλων - θρησκευτικών ή μη - που πιστοποιούνται στην εικονογραφία να είχαν επίσης αποτροπαϊκή λειτουργία.

Υπάρχουν εικόνες ξιφών που φέρουν ονόματα ή αρχικά συνήθως πάνω στη λεπίδα και μερικές φορές πάνω στο σφαίρωμα.⁹³ Οι Θεσσαλονικείς ζωγράφοι Μιχαήλ Αστραπιάς και Ευτύχιος άφησαν την υπογραφή τους το 1294/1295 σε πολλά σημεία του ναού της Παναγίας Περιβλέπτου στην Αχρίδα. Ένα από αυτά είναι η λεπίδα της σπάθης του αγίου Μερκουρίου (εικ. 275, πιν. α3) όπου αναγράφεται «ΧΕΙΡ ΜΙΧΑΗΛ ΤΟΥ ΑΣΤΡΑΠΑ».⁹⁴

Δεν ήταν όλα τα ονόματα πάνω στις λεπίδες υπογραφές ζωγράφων· ο Αρχάγγελος Μιχαήλ, ζωγραφισμένος το 1349 στο νάρθηκα της εκκλησίας του Lesnovo (εικ. 733),⁹⁵ κρατάει ένα σπαθί με χαραγμένο το όνομα «ΜΙΧΑΗΛ» κοντά στον προφυλακτήρα. Το ίδιο όνομα εμφανίζεται αργότερα στο ξίφος του Αρχαγγέλου Μιχαήλ τοιχογραφημένο είκοσι χρόνια μετά στην εκκλησία του αγίου Γεωργίου του Βουνού, στην

⁹³ Στην εκκλησία της Παναγίας Περιβλέπτου στην Αχρίδα, πάνω στις λαβές των ξιφών του αγίου Δημητρίου και του αγίου Θεοδώρου Τήρωνα υπάρχουν τα μονογράμματα «ΜΧ» [Μ(Ι)Χ(ΑΗΛ)] και «Μ» αντίστοιχα.

⁹⁴ Σ. ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΒΕΡΤΗ, «Οι ζωγράφοι στην ύστερη βυζαντινή κοινωνία. Η μαρτυρία των επιγραφών», στο *Το πορτραίτο του καλλιτέχνη στο Βυζάντιο*, (επιμ.) Μ. ΒΑΣΙΛΑΚΗ, Ηράκλειο 1997 [2000], σ. 122-128.

S. GABELIC, «Prophylactic and other inscriptions in Late Byzantine fresco painting», στο *Byzantinische Malerei. Bildprogramme – Ikonographie – Stil*, (επιμ.) G. KOCH, (Symposium in Marburg vom 25 – 29. 6. 1997), Wiesbaden 2000, σ. 57-71.

B. TODIĆ, «"Signatures" des peintres Michael Astrapas et Eutybios, fonction et signification», στο *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίτσα*, (επιμ.) Χ. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ ΤΣΙΟΥΜΗ, (Ελληνική Εταιρεία Σλαβικών Μελετών) Θεσσαλονίκη 2001, σ. 643-662.

⁹⁵ S. GABELIĆ, «Diversity in fresco painting of the mid-fourteenth Century: the case of Lesnovo», στο *The twilight of Byzantium. Papers from the Colloquium held at Princeton University, 9-9 May 1989*, (επιμ.) S. ČURČIĆ - D. MOURIKI, Princeton 1991, σ. 193 και σημ. 27.

Καστοριά (εικ. 835, πιν. α13). Στη λεπίδα ενός σπαθιού ζωγραφισμένου στην εκκλησία του αγίου Νικολάου στην Psača ανάμεσα στο 1366 και το 1371, υπάρχει το όνομα του αγίου που το κρατά: «ΜΕΡΚΟΥΡΙ(Ο)Σ» (εικ. 831, πιν. α12).⁹⁶ Γύρω στο 1350, ο ζωγράφος Ιωάννης Θεωριανός επέλεξε να γράψει το όνομα του στη λεπίδα του ξίφους του Αρχαγγέλου Μιχαήλ, στην εκκλησία της Αγίας Σοφίας στην Αχρίδα (εικ. 729).⁹⁷

Δημιουργείται η εντύπωση ότι τα ονόματα προσώπων που χαράσσονταν πάνω σε αυτές τις λεπίδες αντικατοπτρίζουν μια συνήθεια διαδεδομένη μεταξύ των πολεμιστών της εποχής. Ακόμη και το 1409/1410, στο Ασκητήριο της Παναγίας Ελεούσας στη λίμνη Μεγάλη Πρέσπα, πάνω στη λεπίδα του ξίφους του Αγίου Δημητρίου εμφανίζεται το όνομα του ζωγράφου: «ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΠΑδοξ» (πιν. α14).⁹⁸

Προφανώς, η συνήθεια να αποτυπώνονται ονόματα πάνω στον εξοπλισμό οφειλόταν σε πρακτικούς λόγους. Κατά τη διάρκεια μιας εκστρατείας τέτοιες επιγραφές οπωσδήποτε διευκόλυναν την αναγνώριση των όπλων όταν αυτά τοποθετούνταν στα οπλοστάσια ή στέλνονταν στο σιδηρουργείο για επισκευή.

Εκτός από τα ονόματα, οι λεπίδες ήταν πιθανώς διακοσμημένες με ολόκληρες φράσεις, οι οποίες θα ήταν κυρίως επικλήσεις, όπως η φράση «(ΝΙ)ΚΗ ΚΑΤ ΕΧΘΡΟΝ ΤΙΝ ΠΑΡΟΥΣΑΝ Θ(ΕΟ)Υ ΣΠΑΘΑ» (βλ. παραπάνω) που διαβάζεται σε μια κρητική τοιχογραφία των πρώτων χρόνων του 14ου αιώνα (εικ. 361, πιν. α5). Ένα ξίφος δυτικής προέλευσης του 1425-1450 σώζεται στο Bayerische Nationalmuseum του Μονάχου και παρουσιάζει επιγραφές σε γοτθική γραφή και στις δύο πλευρές της

⁹⁶ Βλ. τις παρατηρήσεις σχετικά με το όνομα στη λεπίδα στον V.J. DJURIĆ, «Ime Merkurije iz Psače», *Zbornik za Likovne Umetnosti* 7 (1971), σ. 231-235.

⁹⁷ S. KALOPISSI-VERTI, «Painters in Late Byzantine Society. The Evidence of Church Inscriptions», *CahArch* 42 (1994), σ. 139-141.

⁹⁸ Ν.Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Εκκλησίες του Νομού Φλώρινας. Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία*, Μαλλιάρης Παιδεία, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 106.

λεπίδας σε ένα παράξενο συνδυασμό ελληνικών, εβραϊκών και λατινικών γραμμάτων.⁹⁹

Αν και δεν υπάρχουν άλλες αποδείξεις, είναι πιθανόν ότι στην αυτοκρατορία ήταν σε χρήση όπλα με επιγραφές θρησκευτικού χαρακτήρα.¹⁰⁰ Η χρήση των ελληνικών ως λειτουργική γλώσσα του ορθόδοξου κόσμου είχε ως αποτέλεσμα τη διακόσμηση όπλων με ελληνικές επιγραφές για πολλούς αιώνες ακόμα. Έτσι, μια λεπίδα από το Βελιγράδι η οποία πιθανώς χρονολογείται στο 17ο αιώνα, με βάση την επιγραφή «ΖΗ Ο ΕΙΣ ΣΕ ΕΛΠΙΖΩΝ ΟΥ ΑΠΟΤΙΧ(ΟΙ)» που την διακοσμεί, παλιά έχει χαρακτηριστεί λανθασμένα ως βυζαντινή.¹⁰¹

Από τις γραπτές πηγές είναι γνωστό ότι υπήρχαν επίσης λεπίδες διακοσμημένες με ιερές εικόνες: ένα ποίημα του Θεόδωρου Πρόδρομου περιγράφει γλαφυρά την σπάθην του Αλέξιου Κοντοστέφανου,¹⁰² διακοσμημένη με τις μορφές των δύο πολεμικών αγίων Θεοδώρου και

⁹⁹ OAKESHOTT, *Records of the Medieval Sword*, σ. 212. Οι επιγραφές είναι οι εξής: « + SOTTER + + EMANUEL + / IESUS + + NAZARENUS + / + REX JUDEORUM + » και « + ALPHA ETO + / + ADONAI + / + TETRAGRAMMATON + / + ELOI EL+ ».

Έχουν βρεθεί και ξίφη με επιγραφές κοσμικού χαρακτήρα: J.-P. ROYER, «Introduction à l'étude des armes a inscriptions profanes du Musée de l'Armée, de l'apogée jusqu'aux sources», *Revue de la Société des Amis du Musée de l'Armée* 84 (1980), σ. 5-13.

¹⁰⁰ Πολλά ισλαμικά ξίφη που χρονολογούνται μέχρι το 15ο αιώνα και σώζονται στις συλλογές του Topkapı Sarayı και του Πολεμικού Μουσείου της Κωνσταντινούπολης είναι διακοσμημένα με χωρία από το Κοράνι, βλ. π.χ. YÜCEL, *Islamic swords*, σ. 19-20.

¹⁰¹ B. ΡΟΡΟΒΙΤΣ, «Dve sablje sa vizantijskim stichovima», *Starinar* 13 (1938), σ. 168 και εικ. 1. Για μια έγχρωμη εικόνα αυτής της λεπίδας με τη διακόσμησή της, βλ. R. CORMACK – M. VASSILAKI, *Byzantium 330-1453*, (Royal Academy of Arts, London 25 October 2008 – 22 March 2009), London 2008, σ. 155, αρ. κατ. 103.

¹⁰² Με βάση τα υπάρχοντα δεδομένα, δεν μπορεί να εξακριβωθεί αν αυτό το πρόσωπο ταυτίζεται με τον Κοντοστέφανο της σημ. 84.

Δημητρίου.¹⁰³ Ένα ποίημα, πιθανότατα υστεροβυζαντινό, που ανήκε στον ακριτικό κύκλο αναφέρει ένα σπαθάσι με επιχρυσωμένες εικόνες του Χριστού και του Λαζάρου.¹⁰⁴

Τέλος, ας αναφερθεί ότι ένας από τους κύριους λόγους διακόσμησης των λεπίδων ήταν η ανάγκη να καλυφθούν τυχόν ατέλειες που είχαν προκύψει κατά τη χύτευση του κράματος.

4) Η λαβή

Η λαβή του ξίφους (ή κώπη)¹⁰⁵ στερεωνόταν επάνω στη ρίζα, δηλαδή στο αντίθετο τμήμα προς την αιχμή της λεπίδας. Η λαβή μπορούσε να αποτελείται εξ ολοκλήρου από κοινό ή ευγενές μέταλλο,¹⁰⁶ αλλά

¹⁰³ Θεόδωρος Πρόδρομος. *Ιστορικά ποιήματα*, σ. 118-119, αρ. 52 a-d: *Εἰς τὴν σπάθην Ἀλεξίου τοῦ Κοντοστεφάνου/ Στομοῦσι καλῶς Χριστομάρτυρες δύο/ Κοντοστεφάνου τὴν σπάθην Ἀλεξίου,/ ὁ μὲν λεόντων εἰς σφαγὰς τῶν εἰς δύσιν,/ ὁ δὲ δρακόντων εἰς τομὰς τῶν εἰς ἔω./ Ὡς τὴν φλογίνην, Πέρσα, ῥομφαίαν τρέσον/ Κοντοστεφάνου τὴν σπάθην Ἀλεξίου./ οἱ μάρτυρες γὰρ πῦρ ἀκοντίζουσί σοι./ φύγε πτοηθεῖς, μὴ τὸ πῦρ σε προφθάσῃ./ Ἀλέξιος μάρτυρας ἐν σπάθῃ γράφων/ Κοντοστέφανος ψαλμικῶς δοκεῖ λέγειν./ «Ὁὐ τῆς σπάθης σώσει με τὸ στίλβον στόμα,/ ἰσχὺς Θεοδώρου δὲ καὶ Δημητρίου.»/ Κοντοστεφάνου τὴν σπάθην Ἀλεξίου,/ τὴν δίστομον πρὶν καὶ πρὸ τῶν τυπωμάτων,/ τετράστομον ποιῶσι μάρτυρες δύο/ ὡς ἄλλο διπλοῦν ἀκονηθέντες στόμα.*

¹⁰⁴ Δ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια*, 1 (Βασική Βιβλιοθήκη, 46) Αθήνα 1958, *Διγενής και ο κάβουρας*, σ. 17, αρ. 8. 45-46: *φέρτε μου τὸ σπαθάσι μου τσεῖνον τὸ γρουσαφένον,/ πῶν' ὁ Γριστὸς τσ' αἶς Λάζαρος ζωγκραφισμένος.*

¹⁰⁵ *Ἐτυμολογικὸν μέγα, Κώπη / ἡ λαβὴ τοῦ ξίφους, ἣ κόπτειν δυνάμεθα.*

¹⁰⁶ Μανουήλ Φιλῆς, *Στίχοι διάφοροι*, 1, σ. 258. αρ. 122. 8-9: *Καὶ τὴν φίλην ἔνδικον ἔσθ' ὅτε σπάθην,/ Ἦν ἀπὸ λαβῆς εἶχον ἠργυρισμένην.*
Κωνσταντῖνος Ερμονιακός, *Ἰλιάδος ῥαψωδίαί κδ'*, σ. 415. 163-164: *τοῦ φασγάνου δὲ κρατήσας/ ἐκ χρυσῆς ἀπὸ τῆς κώπης.*

συχνότερα κατασκευαζόταν από ξύλο, οστό, ελεφαντόδοντο ή κέρατο,¹⁰⁷ ενώ μερικές φορές και από πολύτιμους ή ημιπολύτιμους λίθους.¹⁰⁸ Τα μέρη της λαβής έπρεπε να προσαρτώνται στέρεα επάνω στη ρίζα με κάθετους πείρους που όμως δεν εμφανίζονται ποτέ στις εικόνες.¹⁰⁹

Συχνά οι λαβές διακοσμούσαν με πλακίδια κατασκευασμένα από πολύτιμα ή ευτελή υλικά (πιν. γ14, γ17, γ32) ή ήταν επικαλυμμένες με δερμάτινη επένδυση (πιν. γ24). Για να εξασφαλίζει ένα σταθερό κράτημα στο χέρι, η λαβή επικαλυπτόταν από τένοντες ζώων ή λωρίδες υφάσματος (πιν. γ9, γ10, γ18, γ20, γ23, γ28, γ29, γ35) ή σιδερένια, χάλκινα ή αργυρά σύρματα (πιν. γ15, γ16, γ17, γ27, γ30).

Για τον ίδιο λόγο χρησιμοποιούνταν ευρέως και δέρματα με επιφάνειες ιδιαίτερα κοκκώδεις (γ5, γ11, γ16). Επίσης ο κορμός της λαβής ήταν κυλινδρικός και άλλοτε ελικοειδής, ώστε οι δάκτυλοι να προσκολλώνται στέρεα επάνω του. Η λαβή μπορούσε να είναι κατασκευασμένη αποκλειστικά για μια συγκεκριμένη λεπίδα και μερικές φορές ήταν διαμορφωμένη κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να ταιριάζει σε ένα συγκεκριμένο χέρι.

Με βάση τα εικονογραφικά στοιχεία, προκύπτει ότι το μέσο μήκος των λαβών κυμαινόταν μεταξύ 10 και 15 εκατοστών, συμπεριλαμβανομένων του μήλου και του προφυλακτήρα. Με σπανιότατες εξαιρέσεις (εικ. 192), δεν εμφανίζονται στην εικονογραφία

¹⁰⁷ Παιδιόφραστος διήγησις τῶν ζῶων, σ. 83. 481-482: τὸ κέρασ τοῦ κριοῦ ... σπαθαρομαχαιράδες τε καὶ σουβλομανικάδες, ἔχουν το εἰς μανίκια καὶ εἰς ἑτέρας χρείας.

¹⁰⁸ Καλλίμαχος καὶ Χρυσορρόη, σ. 94. 573-574: Τὸ τοιχαρμάριν ἄνοιξε· τοῦ δράκοντος τὴν σπάθην/ εὐρήσεις· ἔχει κράτημα καλόν, λυχνίτην λίθον.

¹⁰⁹ Η μοναδική αναφορά που γνωρίζουμε για μια λαβή στερεωμένη με χρυσά καρφιά, αποτελεί πιθανότατα απλά μια αναφορά στο ομηρικό πρότυπο του συγγραφέα: Κωνσταντίνος Ἑρμονιακός, Ἰλιάδος ῥαψωιδίαι κδ', σ. 363. 265-266: τὴν σπάθην/ τὴν χρυσόηλον ἐκείνην.

λαβές για κράτημα και με τα δύο χέρια και αυτό δείχνει ότι τα βυζαντινά ξίφη προοριζόνταν ουσιαστικά για έφιππη χρήση, κατά την οποία το ένα χέρι πρέπει να είναι πάντα διαθέσιμο για να κρατά τα ηνία.¹¹⁰ Με σκοπό να μένει το χέρι ελεύθερο, ώστε να κρατά το τόξο ή το δόρυ, τα ξίφη μπορούσαν να κρέμονται από τον καρπό χάρη σε ένα λουρί (πιν. γ6) που κρατιόταν από ένα κρικό αναρτήσεως (πιν. γ11, γ12).

Τα ξίφη διπλής κόψεως είχαν πάντα ευθείες λαβές. Οι κυρτοί προς την κόψη της λεπίδας προφυλακτήρες, που εμφανίζονται σε μερικές εικόνες χρονολογούμενες μέχρι το 1200 (πιν. γ4, γ11, γ12), ανήκαν πιθανόν σε κάποια πάλα. Αυτό το επίμηκες και λεπτό σπαθί, με κυρτή λεπίδα μονόπλευρης κόψης, δεν μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για κρουστικά πλήγματα και η κυρτή λαβή του χρειαζόταν σίγουρα για να αυξήσει την αποτελεσματικότητα των κτυπημάτων.

Το άκρο της λαβής κατέληγε στο σφαιρώμα, που μπορούσε να έχει μια μεγάλη ποικιλία σχημάτων: στρογγυλό ή δισκοειδές (πιν. γ5, γ9, γ20, γ23, γ27, γ28, γ29, γ30), ωοειδές (πιν. γ13, γ24), αμυγδαλωτό ή μυκητοειδές (πιν. γ7), σε σχήμα ρόμβου (πιν. γ16, γ17, γ34), σε σχήμα σταγόνας (πιν. γ14, γ19, γ26, γ32), σε σχήμα σκόρδου (πιν. γ2, γ18, γ22, γ34)¹¹¹ ή ακόμη τρίλοβο (πιν. γ4, γ15).¹¹²

¹¹⁰ Τα μεσαιωνικά ισλαμικά ξίφη έχουν συνήθως λαβές για κράτημα με ένα μόνο χέρι.

¹¹¹ Ένας από τους τύπους σφαιρώματος που τοποθετούνταν πάνω στα ξίφη των Αββασίδων ήταν γνωστό ως *thūma*, δηλαδή «σκόρδο», AL-SARRAF, «Close combat weapons in the early Abbasid period», σ. 176.

¹¹² Ο Φιλής ίσως αναφέρεται σε ένα ξίφος με αυτό τον τύπο σφαιρώματος σε μια σύνθεση του: Μανουήλ Φιλής, *Στίχοι διάφοροι*, 1, σ. 178. αρ. 1. 804: *Τρίκογχον έκτειναντα Ρωμαίω ξίφος*.

Το ξίφος που απεικονίζεται πάνω στην επιτύμβια πλάκα ενός γάλλου ιππότη που είχε επισκεφθεί τους Αγίους Τόπους το 1241 φέρει ένα τρίλοβο μήλο. Λαμβάνοντας υπόψη τη σπανιότητα αυτού του σχήματος σφαιρώματος στη Δύση, μπορούμε να υποθέσουμε ότι αυτό

Τα σφαιρώματα των βυζαντινών ξιφών εμφανίζουν μια μεγάλη ποικιλία σχημάτων τα οποία δεν αντιστοιχούν πάντα στις γνωστές τυπολογίες της Δύσης.¹¹³ Το «εξωτικό» σχήμα των λαβών δεν αποδεικνύει όμως απαραίτητα ότι αυτές παράχθηκαν στο Βυζάντιο. Η αντικατάσταση της λαβής και του προφυλακτήρα ενός όπλου – είτε λόγω φθοράς κατά τη μάχη, είτε σύμφωνα με τις τοπικές συνήθειες – ήταν συνηθισμένη και απλή διαδικασία. Πολλά δυτικά ξίφη, για παράδειγμα, είχαν περισσότερα από ένα σφαίρωμα, το οποίο μπορούσε να αντικατασταθεί ανάλογα με την περίπτωση (μάχη, επίσημη τελετή).

Ο χειροφυλακτήρας/προφυλακτήρας του ξίφους μπορούσε να κατασκευαστεί από σίδηρο ή ατσάλι, γνωρίζουμε όμως ότι στα ισλαμικά ξίφη χρησιμοποιούνταν και πιο μαλακά υλικά, όπως ο ορείχαλκος, ο χαλκός και σε ορισμένες ιδιαίτερες περιπτώσεις χρυσός¹¹⁴ ή ασήμι.

Το μοναδικό βυζαντινό κείμενο στο οποίο αναφέρεται η σύσταση του χειροφυλακτήρα ενός σπαθιού περιγράφει ένα *ἀργυρομούστακον σπαθίν*¹¹⁵

προερχόταν από την Ανατολή. Υπάρχει μάλιστα η πιθανότητα αυτό το όπλο να έχει βυζαντινή προέλευση και να αποκτήθηκε στην Κρήτη, όπου ξέρουμε ότι ο ιππότης σταμάτησε και έλαβε από τον επίσκοπο της Ιεράπετρας ένα λείψανο του Τιμίου Σταυρού, H. NICKEL, «A Crusader's Sword: Concerning the Effigy of Jean d'Alluye», *MMJ* 26 (1991), σσ. 123-8.

¹¹³ OAKESHOTT, *Records of the Medieval Sword*, σ. 10-13.

Για τα σφαιρώματα βαλκανικής προέλευσης, βλ. M. ALEKSIĆ, «Swords with pommels of type N», *Slovenská Archeológia* 54-2 (2006), σ. 363-388, και ALEKSIĆ, *Mediaeval swords from Southeastern Europe. Material from 12th to 15th Century*, σ. 33-75, όπου ο συγγραφέας παρουσιάζει περισσότερα από 30 διαφορετικά είδη σφαιρωμάτων.

¹¹⁴ Ένα ξίφος που εκτίθεται στο Μουσείο του Τορκαρί έχει ολόκληρο τον χειροφυλακτήρα από χρυσό: YÜCEL, *Islamic swords*, σ. 48.

¹¹⁵ *Διήγησις Φλορίου και Πλάτζια Φλόρης*, σ. 494. 525-530: *φαρὶν τοῦ δίδει καὶ ἄρματα καὶ τὴν ἐξόμπλισίν του,/ φαρὶν ποτάπον σύντομον, νὰ διώκη τοὺς ἀέρες,/ δίδει του καὶ ἰππόσελλον, καβαλλικεύει ἐκεῖνος,/ θώρακαν, περικεφαλαίαν, σκουτάρην καὶ κοντάρην/ καὶ ἀργυρομούστακον σπαθὶν μὲ δόλοχρυσον φηκάρην,/ εἰς χέριν ἐπιτήδειον ὄξυν ἀκονισμένον.*

και αποτελεί ενδιαφέρουσα ένδειξη των στενών σχέσεων μεταξύ της βυζαντινής και ισλαμικής στρατιωτικής ορολογίας. Πράγματι, η λέξη *shāribān* (μουστάκια) ήταν ο αραβικός όρος για τους βραχίονες του χειροφυλακτήρα.¹¹⁶

Οι χειροφυλακτήρες είχαν διάφορες μορφές, με τους βραχίονες κάθετους προς τη λαβή (πιν. γ1, γ3, γ6, γ9, γ13, γ16, γ27, γ28) ή κυρτούς προς τη λεπίδα (πιν. γ2, γ4, γ5, γ10, γ11, γ15, γ17, γ18, γ19, γ20, γ21, γ24, γ25, γ30, γ36) και πιο σπάνια με την αντίθετη κατεύθυνση (πιν. γ7, γ31, γ32).¹¹⁷ Οι βραχίονες (ή περύγια) ήταν συνήθως λεπτοί και επιμηκυσμένοι, με τετράγωνη ή κυκλική διατομή. Άλλες φορές ήταν πολύ βραχείς (πιν. γ1, γ3, γ13), συχνά λεπταίνοντας σταδιακά προς τα άκρα (πιν. γ3, γ4, γ5, γ6, κτλ.) και μπορούσαν να καταλήγουν σε σφαιρίδια (πιν. γ1, γ7, γ10, γ11, γ12, γ33) ή σε κεφαλή δράκου, σύμφωνα με μια μόδα που συναντάται ευρέως στην Ανατολή (πιν. γ19).¹¹⁸

5) Το κυρτό σπαθί (η σπάθη)

Από τον 13^ο αι. και εξής εμφανίζεται στη βυζαντινή εικονογραφία με όλο και μεγαλύτερη συχνότητα ένας τύπος σπαθιού χαρακτηριζόμενου

¹¹⁶ AL-SARRAF, «Close combat weapons in the early Abbasid period», σ. 176.

¹¹⁷ Οι κυρτοί βραχίονες εμφανίζονται στη Δύση κατά κανόνα μόνο στις σπάθες. Η μεγάλη συχνότητα με την οποία συναντώνται σε διάφορα είδη βυζαντινών σπαθιών ίσως υποδεικνύει ότι αυτά προορίζονταν για χρήση κατά την έφιππη μάχη.

¹¹⁸ Για μια πλήρη και σύγχρονη ανάλυση των χειροφυλακτών βαλκανικής προέλευσης της περιόδου αυτής, βλ. ALEKSIC, *Mediaeval swords from Southeastern Europe. Material from 12th to 15th Century*, σ. 94-104.

από κυρτή λεπίδα με μια μόνο κόψη, μήκους από 70 εκ. έως ένα μέτρο, το οποίο προερχόταν από την περιοχή της Κεντρικής Ασίας (πιν. β3 - β18).¹¹⁹

Η σπάθη (πιν. Β) ήταν ένα όπλο σχεδιασμένο για έφιππη μάχη, και χρησιμοποιείτο για πλάγια κοπτικά χτυπήματα. Η ύπαρξη μιας μόνο κόψης επέτρεπε την ενίσχυση της ράχης του όπλου, για την επίτευξη ισχυρότερων χτυπημάτων. Σε κάποιες περιπτώσεις, το άνω άκρο της ράχης σχημάτιζε μια δεύτερη κόψη, το λεγόμενο ζέλμαν (*jelman*), χάρη στο οποίο η αιχμή του όπλου μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και προς τις δυο κατευθύνσεις (πιν. β17).

Στη βυζαντινή γραμματεία, η ακριβέστερη περιγραφή μιας σπάθης βρίσκεται στο έργο του Χαλκοκονδύλη, όπου γίνεται σύγκριση μεταξύ των σύγχρονων όπλων της κεντρικής Ευρώπης με εκείνα των Τούρκων, Ιταλών και Ελλήνων. Εκεί σημειώνεται ότι, ενώ οι Γερμανοί και οι Ούγγροι χρησιμοποιούσαν ευθέα και αιχμηρά ξίφη για νυκτικά κτυπήματα, οι Τούρκοι εκμεταλλούνταν την τεράστια δύναμη των καταφορικών κτυπημάτων με τα μονόπλευρης κόψης σπαθιά τους για την πρόκληση βαθέων τραυμάτων.¹²⁰ Αξιοσημείωτη είναι η διαπίστωση

¹¹⁹ Για την προέλευση της σπάθης, βλ. W.W. ARENDT, «Türkische Sabel aus den VII-IX Jahrhunderten», *Archeologia Hungarica* 16 (1934), σ. 48-69 και LEBEDYNSKY, *Les armes orientales*, σ. 58-60.

¹²⁰ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, *Αποδείξεις ιστοριῶν*, σ. 334. 12-22. σ. 335. 1-2: ξίφει Παιονικῶ βληθεῖς κατὰ τὸ στήθος, δορατείω τραύματι. τὰ γὰρ Παιονικὰ ξίφη σχεδόν τι δὴ, καὶ τὰ τῆς Γερμανίας ἀπάσης, ἐληλαμένα τυγχάνει ἐπὶ μήκιστον καὶ ὀξέα, οὐ μέντοι τοιαῦτα οἷα καταίροντας κόπτειν ὅτι καὶ ἄξια λόγου, ὡς τὰ βαρβαρικὰ ἢ καὶ Ἰταλικά. τὰ μὲν βαρβαρικὰ τοιαῦτα (Τούρκων δέ ἐστι ταῦτα), βάρος ἴσχοντα πάμμεγα καὶ ἐφ' ἐνὶ ἔχοντα τὴν τομὴν, καταβαίνουσί γε μάλιστα δὴ πάντων τῶν ξιφῶν ὧν ἡμεῖς ἴσμεν δεύτερα δὲ τούτων τὰ Ἰταλικά, Ἑλληνικά ποτε γενόμενα. τὰ δὲ Γερμανικὰ καὶ Παιονικὰ μακρὰ μὲν εἰσι καὶ στρογγύλα, τετράγωνα, τὴν τομὴν ὀξέα, ἐς ὄξυ δὲ πάνυ λήγοντα δόρατος ἐπιφέρουσι τομὴν, τοῦ ἐφ' ἵππου κατεπεριείδοντος αὐτὸ ὡς ἐς τὸ τοῦ δόρατος σχῆμα. Τὴν ἴδια εποχὴ ἑνας ἰταλὸς παρατηρητῆς σημειώνει ὅτι τὰ ξίφη τῶν Τούρκων δὲν ἦταν κατάλληλα γιὰ νυκτικά κτυπήματα: Lampo Birago,

ότι ο ιστορικός αυτός των τελευταίων χρόνων του Βυζαντίου πίστευε ότι οι κυρτές σπάθες χρησιμοποιούνταν κατά τα παλαιότερα χρόνια και στη χώρα του. Από την εικονογραφία, όμως, φαίνεται ξεκάθαρα ότι, μέχρι τα μέσα του 14ου αιώνα, τα πιο διαδεδομένα σπαθιά στην Αυτοκρατορία ήταν τα ευθεία με δύο κόψεις.

Ένα ιταλικό κείμενο του 1455 αναφέρει ότι τα κυρτά σπαθιά (*semitaras*) ήταν γνωστά στους Έλληνες με το όνομα *spatas*.¹²¹ Γνωρίζουμε επίσης ότι οι «*stradiotti*» - άμεσοι κληρονόμοι της πολεμικής βυζαντινής παράδοσης - που ήταν στην υπηρεσία των Βενετών στα τέλη του 15ου αι. στην Ιταλία, χρησιμοποιούσαν επίσης «*scemitarre*» με πολύ ισχυρή κόψη.¹²²

Αν πράγματι η «*spata*» του ιταλικού κειμένου προερχόταν από την ελληνική λέξη «σπάθα», θα μπορούσε κανείς να συμπεράνει ότι με αυτόν τον όρο οι Βυζαντινοί περιέγραφαν το κυρτό ξίφος. Από τις ελληνικές

Strategicon adversum Turcos, σ. 696. 168: *gladios magnos non sine mucronibus quoque, quibus tamen cessim potius et aptius quam punctim petere hostem possint aut soleant, gladiosque item minores habilesque et ad quotidianos usus.*

¹²¹ Lampo Birago, *Strategicon adversum Turcos*, σ. 697. 200: *gladios magnos quos tam Graeci quam nostri spatatas, aliqui semitaras vocant.* Βλ. και ό.π., σ. 696. 195-200: *Arma autem medios thoraces habent, pectus tantum tegentes et tergum superum, quo agilius utantur arcibus, sagittarii ipsi optimi, scuta quoque laevo humero gestantes blachica levia et habilia feruntque sagittas sub zona, habentes illi quoque gladios alios magnos, quos tam Graeci quam nostri « spatatas » vocant, et minores alios ad obsequia etiam quotidiana ferunt.*

¹²² J. Melza, *Cronaca*, στο *Cronache bresciane inedite*, 1, Brescia 1855, σ. 62: *...et cavalcava questa tal gente curte de staffe, et cadauno de loro aveva una scemitarra lunga e storta al modo turchesco, et com li suoi cavalli corridori lizeri andasevano stracorrendo il paese... queste tal semitarre che lor portavano erano di tal temprata che averiano tagliato al primo colpo grande cosa... et quando questi voleno far uno colpo se drizano in pede a cavallo essendo curtissimi de staffe come è ditto, et ascosi in una targetta torta fanno il suo colpo et fatto che l'hanno il ditto colpo se mettono in fuga con li loro cavalli corridori.*

Δεν κατόρθωσα να βρω το έργο του Melza. Παραπέμπω σύμφωνα με τον P. PETTA, *Stradiotti. Soldati albanesi in Italia (sec. XV-XIX)*, Lecce 1996, σ. 46.

πηγές όμως, δεν αντλούμε καμία τέτοια πληροφορία: μολονότι σε αυτές η «σπάθη» αναφέρεται ως όπλο του αυτοκράτορα και των αξιωματούχων του,¹²³ στη βυζαντινή τέχνη, τουλάχιστον μέχρι το 1350, οι αναπαραστάσεις αρχόντων και βασιλέων δεν απεικονίζουν ποτέ μια κυρτή λεπίδα (εικ. 525, 533, 534, 616, 620, 724).¹²⁴ Τα παραπάνω στοιχεία οδηγούν στο συμπέρασμα ότι, τα τελευταία χρόνια της Αυτοκρατορίας, η κοινή ονομασία *σπάθα/σπάθη* αντιστοιχούσε στην κυρτή λεπίδα, επειδή αυτή ήταν και η μοναδική σε χρήση.¹²⁵

Εν τέλει, είναι δύσκολο να προσδιοριστεί ο βυζαντινός όρος για το σπαθί με κυρτή λεπίδα. Όπως αναφέρθηκε, η λέξη *ρόμφαία* χρησιμοποιείτο γενικά για διάφορα είδη όπλων.¹²⁶ Η *μάχαιρα* επίσης, που κατά την τουρκοκρατία θεωρείτο ένα μεγάλο μαχαίρι με λεπίδα

¹²³ Ψευδο-Κωδινός, *Περὶ ὀφφικίων*, σ. 168. 1-3: ὁ πρωτοστράτωρ τοῦ μεγάλου δομεστίκου ἀπόντος φέρει τὴν τοῦ βασιλέως σπάθην.

Το 1295 το όπλο του βυζαντινού αξιωματούχου Φιλανθρωπινού λεγόταν *σπάθη*: Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, 3, σ. 251. 29: οἱ μὲν ῥυτῆρας, οἱ δὲ καὶ σπάθην ἐπέχουσιν.

Αυτοκτονία του Αίαντα: Κωνσταντίνος Ερμονιακός, *Ίλιάδος ῥαψωιδίαί κδ'*, σ. 392. 78-79: σταίνει γοῦν τὴν σπάθην κάτω/ καὶ τὴν ὄξην τῆς ὀρθίως.

Σύμφωνα με ένα ρώσικο χρονικό της εποχής, το 1453 ο βυζαντινός αυτοκράτορας αντιμετώπιζε τους αντιπάλους του με κάθετες και οριζόντιες σπαθιές (στους ώμους και στις πλευρές, σύμφωνα με το κείμενο). Από αυτό συνάγεται ότι ο συγγραφέας φανταζόταν τον αυτοκράτορα με ένα κυρτό σπαθί: Néstor Iskánder, *Povest' o Tsar'grade*, σ. 73, αρ. 57.

¹²⁴ Εικονογραφικές μαρτυρίες υποδεικνύουν ότι για τους Βυζαντινούς η *σπάθα* ήταν ένα μακρύ αμφίστομο ξίφος. Βλ. τις σημ. 54 και 55.

¹²⁵ Αυτό ενδεχομένως επιβεβαιώνεται από τις εικόνες Βυζαντινών στη δυτική τέχνη του πρώτου μισού του 15ου αιώνα: στην πλειονότητά τους, τα έργα αυτής της περιόδου απεικονίζουν Έλληνες και Ανατολίτες οπλισμένους με σπάθες (εικ. 1137, 1139, 1148, 1149, 1150).

Για τη χρήση του όρου *ξίφος* για το κυρτό σπαθί, βλ. τη σημ. 61.

¹²⁶ Βλ. σημ. 42.

μονόπλευρης κόψης παρόμοιο με το γιαταγάνι,¹²⁷ στις βυζαντινές πηγές αναφέρεται ως επί το πλείστον ως αμφίστομο όπλο.¹²⁸

6) Η χρήση

Όποια μορφή και αν είχαν, τα σπαθιά μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν με ποικίλους τρόπους. Ο Θεόδωρος Παλαιολόγος τα συγκαταλέγει μεταξύ των πιο σημαντικών όπλων¹²⁹ και συνιστά την χρήση ταυτόχρονα ενός μακρού και ενός βραχέως ξίφους (ή εγχειριδίου).¹³⁰

Παρόλο που οι Λατίνοι αμφισβητούσαν τις ικανότητες των Βυζαντινών στη μάχη με το σπαθί,¹³¹ στα βυζαντινά ιπποτικά μυθιστορήματα υπάρχει πληθώρα στοιχείων σχετικών με τις τεχνικές της ξιφομαχίας.¹³² Εξάλλου, η σχολαστικότητα με την οποία αναπαρίστανται

¹²⁷ Το γιαταγάνι είναι είδος σπάθης και χαρακτηρίζεται από μια λεπίδα με διπλή καμπύλη, βλ. LEBEDYNSKY, *Les armes orientales*, 97-101.

¹²⁸ Βλ. σημ. 35.

¹²⁹ Θεόδωρος Παλαιολόγος, *Les Enseingnemens ou Ordenances pour un seigneur qui a guerres et grans gouvernemens a faire*, σ. 93 : *Et ja soit ce que l'en prent les armeïres selonc la coustume du païs et des guerres en diverses manieres, toutesfoys m'est il avis, selonc la generalité, que espees et aucunes maces doivent estre donnees a ceulz especialment qui sont sus les grans chevaux, et que il les doivent porter, et doivent avoir lez maces manches de ners.*

¹³⁰ Ό.π., σ. 58: *un pourpoint, hauberjon et gorgeré, la cuiriee et aucun gambison, chapel de fer, espee ou glaive au costé, greves, cuisses, avec la lance et escu.*

¹³¹ Χρονικὸν τοῦ Μορέως, σ. 256. 5125-5126: *Ποῖον ἀκούσετε Ρωμαῖον μὲ Φράγκον πολεμήσει, μὲ τὸ κοντάρι ἢ μὲ σπαθὶ νὰ τὸν ἔχη νικήσει;*

¹³² Διγενὴς Ἀκρίτης (Grottaferrata), σ. 200. 6, 633-634: *πρὸς οὗς συντόμως τὴν ἐμὴν ἀνθυποστρέψας σπάθην, τὰ κοντάρια ἔτεμον παρευθὺς ἀμφοτέρων.*

Διγενὴς Ἀκρίτης (Escorial), σ. 48. 1248-1251: *σπαθέαν μίαν μὲ ἔδωκεν εἰς τὸ χεροσκοντάρην/ καὶ ἦτον ὁ γέρων δυνατὸς καὶ τὸ ἄρμαν του*

τα ξίφη στη βυζαντινή τέχνη από μόνη της αποδεικνύει το ενδιαφέρον που υπήρχε για αυτά τα όπλα. Σε ορισμένες αναπαραστάσεις, για παράδειγμα, απεικονίζεται ο τρόπος με τον οποίο τα δάκτυλα τοποθετούνται επάνω από το χειροφυλακτήρα: αυτή η λεπτομέρεια δείχνει ότι ο καλλιτέχνης γνώριζε ότι ένα τμήμα της λεπίδας στερείτο κόψης. Αυτή η περιοχή πλησίον της λαβής, που στη διεθνή ορολογία λέγεται *ricasso*, εξυπηρετούσε στο να κρατείται με δύναμη το όπλο κατά τη μάχη (εικ. 242, 790, 994).

Το σπαθί είχε και συμβολική αξία: της αυτοκρατορικής εξουσίας (εικ. 841), αλλά και της θεϊκής δύναμης, εφόσον η λάμα και η λαβή μαζί με το χειροφυλακτήρα σχημάτιζαν ένα σταυρό, ο οποίος συχνά εμφανίζεται σε περιόπτη θέση στα χέρια των αγίων (εικ. 463, 498, 506, 658, 680, 770, 825, 943) και δίπλα από σημαίνοντα πρόσωπα (εικ. 534, 619, 628, 631, 662).

Το σπαθί του αυτοκράτορα περιφερόταν στην πομπή της στέψης,¹³³ ήταν το σύμβολο της αυτοκρατορικής εξουσίας¹³⁴ και βρισκόταν πάντοτε

καινούργιον/ και μοναχόν τὸ κράτημαν [μ'] ἀπόμεινε εἰς τὸ χέριν./ τοῦ σκουταρίου τσακίσματα ἔπесαν ἔμπροσθέν μου. Ὁ.π., σ. 48. 1270-1272: καὶ ἐκεῖνος μὲ ἐπέβλεπεν, ἵνα σπαθέαν μὲ δώση,/ καὶ ἐξηστρεφτὴν τοῦ ἔδωσα ἀπάνω εἰς τὸν βραχίοναν/ καὶ τὸ σπαθὶν του ἐξέπεσεν κ' ἡ χεῖρα του ἐκρεμάστην.

Ὁ πόλεμος τῆς Τρωάδος, σ. 520. 10014/10016: τὸ σπαθὶν του ἐγλήγορα σύρνει ἐκ τὸ θηκάριν./ Μὲ τὸ μαντὶν ἐστόλισε τὸν ζερβόν του βραχιόνα,/ γυμνὸν ἐκράτει τὸ σπαθὶν καὶ πρὸς αὐτοὺς ἐκτρέχει. (Το τελευταίον χωρίο αποτελεί πιστή μετάφραση του γαλλικού πρωτοτύπου του).

¹³³ Η τελετή στέψης του λατίνου αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης το 1204 πιθανώς αντέγραφε το βυζαντινό τελετουργικό: Robert de Clary, *La prise de Constantinople*, σ. 74: *si comme on le mena devant l'autel, se li porta li cuens Loies sen gonfanon emperial, et li cuens de Saint Pol li porta s'espee.*

Gesta Alberici monachi Trium Fontium, σ. 884. 19-20: *Comes Sancti Pauli portavit ante illum gladium imperialem et marchio vestem deauratam usque ad Sancta Sophiam.*

δίπλα στον Βασιλέα,¹³⁵ ο οποίος δεχόταν τους ξένους πρεσβευτές με αυτό στο χέρι.¹³⁶ Το σπαθί ήταν επίσης το σύμβολο της δικαστικής εξουσίας και για αυτόν το λόγο εμφανίζεται σε πολλές σκηνές δίκης πίσω από τον Ηρώδη και τον Πιλάτο (εικ. 524, 525, 620, 724). Ο όρκος πάνω στο σπαθί θεωρείτο ιερός:¹³⁷ στην τελετή ορκωμοσίας τεσσάρων δικαστών ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Γ' διέταξε να του φέρουν το Ευαγγέλιο και το αυτοκρατορικό ξίφος.¹³⁸

Στις πηγές αναφέρονται εξαιρετικά κοφτερά ξίφη,¹³⁹ τα οποία μερικές φορές φαίνεται να έχουν σχεδόν υπερφυσικές δυνατότητες.¹⁴⁰

¹³⁴ Ψευδο-Κωδινός, *Περί όφθικίων*, σ. 202. 6-7: *διὰ τῆς σπάθης τὸ ἐξουσιαστικόν.*

¹³⁵ Ό.π., σ. 171. 8-9: *ἡ μέντοι σπάθη τοῦ βασιλέως ἀεὶ εἰς τὸ ρουχαριῶν εὐρίσκεται.*

Βλ. και σημ. 123.

¹³⁶ Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, 1, σ. 189. 16-17: *ἄνω που καθῆσθαι, σπάθην φέροντα ταῖς χερσί.*

¹³⁷ *Αφήγησις Λιβίστρου καὶ Ροδάμνης*, σ. 395. 3565: *καὶ εἰς τὰ ἄρματα σου ὀρκίζω σε καὶ ὀμνύω σε εἰς τὸ σπαθίν σου.*

¹³⁸ Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ ἱστορία*, 1, σ. 438. 1-4: *παραδοὺς αὐτοῖς καὶ τὸ θεῖον καὶ ἱερὸν εὐαγγέλιον καὶ πρὸς γε τὴν βασιλικὴν σπάθην, καὶ ἅμα ἀπαιτήσας καὶ αὐτὸς ἐξ αὐτῶν ὄρκους φρικωδεστάτους.*

¹³⁹ Ο αυτοκράτορας της Νίκαιας θερίζει στη μάχη τα πόδια του ίππου του σουλτάνου: Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ ἱστορία*, 1, σ. 21. 1-2: *ξίφος γυμνώσας, ἐκθερίζει ραδίως τοὺς ἐμπροσθίους πόδας τοῦ βαρβαρικοῦ ἵππου.*

Ο Διγενής κόβει το κεφάλι του ίππου της Μαξιμούς: *Διγενὴς Ἀκρίτης (Grottaferrata)*, σ. 166. 6, 588: *τοῦ δὲ βοῦλχα ἀποτεμῶν τὴν κεφαλὴν εὐθέως.*

Διγενὴς Ἀκρίτης (Escorial), σ. 21. 520: *καὶ σύρνει τὸ σπαθίτισιν του, κόπτει τὴν κεφαλὴν του.*

Ὁ πόλεμος τῆς Τρωάδος, σ. 190. 3655/3656: *ὁ Πολυδαμᾶς καλὴν σπαθέαν τοῦ ἐδῶκε/ τὴν κεφαλὴν του ἐχώρισε μέχρι καὶ εἰς τὰ δόντια.*

Ἰωάννης Στ' Καντακουζηνός, *Ἱστορία*, 2, σ. 580.22-4: *ἔπειτὰ τις προσελθὼν τῶν Ζηλωτῶν, καὶ μαλακίαν τῶν ἄλλων κατηγορήσας,*

Στην αναφορά του Néstor Iskánder για την άλωση της Κωνσταντινούπολης αφθονούν οι περιγραφές κρούσεων με σπαθιά ικανά να κόψουν στα δυο τους αντιπάλους.¹⁴¹

7) Το εγχειρίδιο

Το εγχειρίδιο/μαχαίρι, εκτός από όπλο, ήταν και καθημερινό εργαλείο και, παρόλο που σπάνια εμφανίζεται στις πηγές και στην εικονογραφία, πρέπει η χρήση του να ήταν πολύ διαδεδομένη κατά τους τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου. Πράγματι, τόσο στα Βαλκάνια¹⁴² όσο και στη Δύση,¹⁴³ τα εγχειρίδια ήταν ένα αναπόσπαστο εξάρτημα της

ἀπέτεμεν αὐτὸς τὴν κεφαλὴν μαχαίρα.

¹⁴⁰ Γύρω στο 1405, ο Ταμερλάνος έστειλε ένα σπαθί στον εγγονό του: Johann Schiltberger, *Reisen*, κεφ. 24, σ. 33: *Και όταν του έφεραν το ξίφος, διέταξε να του φέρουν ένα τρίχρονο βόδι, επειδή ήθελε να δοκιμάσει το σπαθί. Όταν έφτασε το βόδι, αυτός το έκοψε στα δυο με ένα κτύπημα. (Απόδοση από την αγγλική μετάφραση του κειμένου).*

Η σπάθη του Σκεντέρμπεη σχίζει στα δυο έναν ταύρο: Theodoro Spandugnino, *De la origine deli imperatori ottomani*, σ. 164. 28-43: *Havea questo Scanderberg una scimitarra con la quale, si come si dice, tagliava un tauro per il traverso in uno colpo, la qual spada fu dimandata per Mehemeth a Scanderberg, qual senza resistenza immediate la mandò.*

Ένα κράνος και ένα σπαθί που ανήκαν στον Σκεντέρμπεη βρίσκονται σήμερα στο *Kunsthistorisches Museum* της Βιέννης.

¹⁴¹ Ο στρατηγός Ραγγαβής κόβει στα δυο έναν Τούρκο από τους ώμους μέχρι κάτω με μια σπαθιά: Néstor Iskánder, *Povest' o Tsar'grade*, σ. 55, αρ. 39. Σύμφωνα με την ίδια πηγή, ο Κωνσταντίνος ΙΑ' σκοτώνει μόνος του πάνω από 600 Τούρκους κατά τη διάρκεια της τελευταίας μάχης κοντά στη Χρυσή Πύλη: ό.π., σ. 87, αρ. 77.

¹⁴² Βλ. π.χ. τη συλλογή πηγών σχετικών με αυτά τα όπλα στο Đ. PETROVIC, *Dubrovačko oružje u XIV veku*, Vojni Muzej, Beograd 1976, σ. 31-36.

¹⁴³ Σχετικά με τα δυτικά εγχειρίδια βλ. τον κατάλογο με περισσότερα από 500 μεσαιωνικά δείγματα, προερχόμενα από ανασκαφές στο Λονδίνο:

λαϊκής και στρατιωτικής ενδυμασίας (εικ. 988, 1136). Τα μαχαίρια ήταν απαραίτητα στην κουζίνα (εικ. 480), στο κυνήγι και στην προσωπική άμυνα. Πιθανώς φέρονταν κρεμασμένα από τη ζώνη, όπως παρατηρείται σε ένα νεκρικό πορτρέτο από την Κρήτη (εικ. 971).¹⁴⁴

Τα εγχειρίδια δεν φαίνεται να αποτελούσαν μέρος της επίσημης βυζαντινής ενδυμασίας, εφόσον απουσιάζουν πλήρως από τις απεικονίσεις αυλικών (εικ. 165, 207, 445, 489, 578, 657, 689, 781, 840, 854, 863, 864, 893, 961, 975). μόνο μεταγενέστερα, κατά την οθωμανική περίοδο, έγιναν το σύμβολο της εξουσίας τους.¹⁴⁵

Στη βυζαντινή τέχνη η *μάχαιρα*¹⁴⁶ με την οποία ο άγιος Πέτρος έκοψε το αυτί του Μάλχου αναπαριστάται συνήθως ως μια πολύ κοντή λεπίδα χωρίς φυλακτήρα (εικ. 248, 316, 479, 523, 585, 806), η οποία σε γενικές γραμμές μοιάζει πολύ με δείγματα βαλκανικών μαχαιριών της ύστερης μεσαιωνικής περιόδου.¹⁴⁷ Αυτό το είδος μαχαιριού μάλλον χρησιμοποιείτο κυρίως από τους απλούς πολίτες, αλλά ενίοτε συναντάται και στα χέρια στρατιωτικών (εικ. 154, 280, 839).

J. COWGILL, M. DE NEERGAARD, N. GRIFFITH, *Knives and scabbards: medieval finds from excavations in London*, Woodbridge Suffolk 2001.

¹⁴⁴ Ο Φιλής Παλαιολόγος το 1313 εξόπλισε στρατιώτες με δικά του έξοδα: Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, 1, σ. 265. 6-7: *τὴν ἑαυτοῦ ζώνην λυσάμενος στρατιώτη χαρίζεται, ἄλλω δὲ τὸ ἑαυτοῦ παραξιφίδιον.*

Βλ. και τη σημ. 152.

¹⁴⁵ Ν. ΒΑΣΙΛΑΤΟΣ, *Όπλα 1790-1860. Μνημεία ελληνικής ιστορίας και τέχνης*, Αθήνα 1989, σ. 95-97.

¹⁴⁶ Βλ. τη σημ. 39 και *Κατά Ματθ.*, 26. 52: *πάντες γὰρ οἱ λαβόντες μάχαιραν ἐν μαχαίρᾳ ἀποθανοῦνται.*

¹⁴⁷ Μ. ΡΟΦΟΒΙĆ, *Турџана Рас*, (Arheološki Institut, Posebna Izdanja 34), Beograd 1999, σ. 262 πιν. 224. Μ. ΡΕΚΟΒΙĆ, *Archaeological collection of the Military Museum in Belgrade* (στα Σέρβικα), Vojni Muzej, Beograd 2006, σ. 119-121. D. ΜΙΝΙĆ – O. VUKADIN, *Srednjovekovni Stalać*, (Arheološki Institut) Beograd 2007, σ. 128, πιν. 82.

Στις εικονογραφικές πηγές εμφανίζονται επίσης όπλα με λεπίδα μονόπλευρης κόψης, ευθεία ή ελάχιστα κυρτή αιχμή και απλό χειροφυλακτήρα (εικ. 248 κάτω, πιν. ε5, ε9, ε10). Αυτά τα εγχειρίδια, που προφανώς προορίζονταν για πολεμική χρήση, μερικές φορές απεικονίζονται μαζί με τη θήκη τους (εικ. 280 δεξιά, 506¹⁴⁸).

Αλλα όπλα με ευθείες αμφίστομες λεπίδες μήκους έως 25/30 εκ., λόγω της μορφής του χειροφυλακτήρα τους μοιάζουν με μικρά σπαθιά (εικ. 653, πιν. ε4, ε7, ε8, ε11).¹⁴⁹ Υπάρχουν ακόμα απεικονίσεις πολύ κοντών σπαθιών (εικ. 500, 536a, 876) που, από ό,τι φαίνεται, μπορούσαν να κρατηθούν και σαν εγχειρίδια (εικ. 280, 617).

Στις εικονογραφικές πηγές αναπαρίστανται στα χέρια στρατιωτών επιμήκεις, μονόστομες και ελαφρά κυρτές μάχαιρες χωρίς φυλακτήρα (εικ. 238), οι οποίες ενίοτε εμφανίζονται κρεμασμένες στη ζώνη απλών πολιτών (εικ. 1003). Η κοπίς ίσως ήταν μια τέτοιου είδους λεπίδα εφόσον, σύμφωνα με τις πηγές, χρησιμοποιείτο τόσο στον πόλεμο ως κύριο όπλο¹⁵⁰ όσο και ως απλό εγχειρίδιο.¹⁵¹ Όπως προκύπτει και από το όνομά του, το

¹⁴⁸ Αξιοσημείωτο είναι ότι ο στρατιωτικός άγιος της εικόνας 506, που βρίσκεται στη μονή της Χώρας της Κωνσταντινούπολης, είναι σχεδόν ίδιος με τον απεικονιζόμενο σε μια πολύ κατεστραμμένη τοιχογραφία στην εκκλησία των αγίων Αποστόλων της Θεσσαλονίκης (εικ. 469).

¹⁴⁹ Για μια πιθανή αναφορά σε ένα τέτοιο όπλο, βλ. Λεόντιος Μαχαιριᾶς, *Ἐξήγησις τῆς γλυκείας χώρας Κύπρου*, σ. 266.18: *μίαν κουρτέλλαν ὡς γοιὸν σπαθόπουλλον*.

Στη Δύση συνήθιζαν να μετατρέπουν τα σπασμένα σπαθιά σε εγχειρίδια, OAKESHOTT, *The Archaeology of Weapons*, σσ. 253-7.

¹⁵⁰ Μιχαήλ Κριτόβουλος, *Ιστορίαι*, 53. 6-9: *ἐμβιβάζει δὲ καὶ ἄλλα ὄπλα πολλὰ ἐς τὰς ναῦς, ἀσπίδας τε καὶ θυρεοὺς καὶ κράνη καὶ θώρακας, ἔτι δὲ βέλη τε καὶ ἀκόντια καὶ δόρατα μακρὰ καὶ κοπίδας καὶ ὅσα ἄλλα ἐς τὸν τῆδε πόλεμον χρήσιμα*.

¹⁵¹ Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, 2, σ. 591. 20-22: *προστάξαι καὶ κατ' ἐκείνου τὰ χεῖριστα, καὶ δὴ κάκεῖνον εὐθύς κτείνειν τὸν ὑπηρέτην, ἐμβαλόντα τῷ ἀνχένι κοπίδα*.

παραξιφίδιον φερόταν μαζί με το σπαθί στη μάχη¹⁵² και μάλλον ήταν μικρών διαστάσεων.¹⁵³

Το μαχαίρι πιθανώς αποτελούσε μέρος του εξοπλισμού των περισσότερων πολεμιστών και είχε πολλαπλές χρήσεις.¹⁵⁴ Στη Δύση κατασκευάζονταν ειδικά εγχειρίδια με πολύ λεπτή και ανθεκτική λεπίδα, για να σπάει τους κρίκους του αλυσιδωτού θώρακα ή να διεισδύει ανάμεσα στα ελάσματα της πανοπλίας (εικ. 1124): κάτι παρόμοιο πιθανώς ήταν σε χρήση και από τους Βυζαντινούς.¹⁵⁵

Χάρη στον Καντακουζηνό, σώζεται μια ακριβέστατη περιγραφή ενός εγχειριδίου που προοριζόταν για τη δολοφονία του το 1346.¹⁵⁶

¹⁵² Βλ. την περιγραφή λατίνων στρατιωτών στο Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, σ. 589. 47-49: *οὐχ ὀπλισμένοι πρὸς ἀκρίβειαν, μαχαίρας δ' ἐπιμήκεις παρὰ πλευρὸν πλάγιον τοῦ ἵππου ἐξηρητημένοι καὶ παραξιφίδια ταῖς ζώναις ἐνειμένα φέροντες.*

Σε ένα άλλο λίγο προγενέστερο κείμενο, το οποίο περιγράφει επίσης λατίνους στρατιώτες, χρησιμοποιείται η λέξη *μάχαιρα* αντί του παραξιφιδίου: Νικόλαος Μεσαρίτης, *Λόγος ἀφηγηματικός*, σ. 33. 3-7, *Ἰβηρες καὶ Ἴταλοι σιδηρόφρακτοι, ὡς ἡμῖν ἢ τούτων ὄψις παρίστα καὶ ἡ διάλεκτος, οὐ χαλάζας ἐπιφερόμενον καὶ ραγδαίους ὄμβρους καὶ χιόνα πολλήν, ἀλλ' ἀμφικώπους σπάθας, ἀλλὰ σιδηροκορύνους ράβδους, ἀλλὰ μαχαίρας ὀξείας ταῖς αὐτῶν ζώναις παρηρητημένας.*

¹⁵³ Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ ἱστορία*, 1, σ. 312. 22-23: *ὁ ἔγγονος Ἀνδρόνικος, ἔχων μεθ' ἑαυτοῦ καὶ τινὰς ὀπλισμένους λαθραίαν τινὰ καὶ μὴ φαινομένην ὄπλισιν καὶ παραξιφίδια φέροντας.*

¹⁵⁴ Απόπειρα αυτοκτονίας του Αχιλλέα: *Διήγησις τοῦ Ἀχιλλέως (Naroli)*, σ. 71. 1717: *καὶ τὸ μαχαίριν ἤρπαξεν νὰ σφάξῃ τὸν ἑαυτὸν του.*

Παρασπόνδυλος Ζωτικός, *Ἡ μάχη τῆς Βάρνας*, 413: *ἐβγάξει τὸ μαχαίριν του ὁ Χαμουζᾶς ἐκεῖνος, καὶ κόπτει τὸ κεφάλιν του, στήνει το 'ς τὸ κοντάριν.*

¹⁵⁵ Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, 2, σ. 431. 1-2: *ἐπεὶ καθικέσθαι οὐκ ἦν ὀπλισμένου πεσόντος, τὰς μαχαίρας ἐμβάλλοντες τῶν ὄπλων ἐντός, ἠκίζοντο.*

¹⁵⁶ Ἰωάννης ΣΤ' Καντακουζηνός, *Ἱστορία*, 2, σ. 590. 5-12: *μάχαιρα εὗρητο ὑπὸ θοιμάτιον κρυπτομένη, ὀξύτητος μὲν καὶ ἀκμῆς οὐδεμίαν*

Τέλος, σε μια τοιχογραφία που βρίσκεται στο Μυστρά εμφανίζεται ένα *baselardo*, ένα όπλο που πήρε το όνομά του από την πόλη Βασιλεία και ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένο στην Ιταλία και στη Γερμανία από τα τέλη του 13ου αι. μέχρι το 1500 περίπου (εικ. 833, πιν. ε13). Στις 11 Μαρτίου του 1418 η βενετική σύγκλητος έστειλε στον αυτοκράτορα ένα έγγραφο διαμαρτυρίας, με το οποίο κατηγορούνταν κάποιοι υπήκοοί του για την κλοπή ενός *baselardo* με ασημένια διακόσμηση από τον υπηρέτη ενός Βενετού.¹⁵⁷

Οι πηγές ενίοτε αναφέρουν όπλα και θήκες με ασημένιο διάκοσμο.¹⁵⁸ Πιθανώς κυκλοφορούσαν μαχαίρια με λεπίδες και λαβές περιτέχνα

ἀπολείπουσα ὑπερβολὴν, κοιλότητος δέ τινας καὶ ἀντιλαβὰς ἔχουσα κατὰ τὰ πλάγια, αἷς φάρμακα ἐνέκειτο τάχιστα διαφθείρειν τὸν προσομιλήσοντα δυνάμενα. ἀνακρινόμενος δὲ ὁ ἄνθρωπος, ὅτι βούλοιτο αὐτῷ ἢ μάχαιρα, ἐκ τῶν ἐν Βυζαντίῳ ἔφασκεν ἀρχόντων ἐπὶ τῷ βασιλεῖα ταύτῃ τιτρώσκειν τῇ μαχαίρᾳ πεπεισμένον ἦκειν.

¹⁵⁷ N. Jorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, 1, σ. 276: *bazelare argenti fulcitum*.

Σχετικά με αυτό το όπλο, βλ.: C. BLAIR, «The word “baselard”», *JAS* 11 (1983-85), σσ. 193-206.

¹⁵⁸ DESIMONI, «Actes passés à Famaguste de 1299 à 1301 par devant le notaire génois Lamberto di Sambuceto», *ROL* 2 (1894), σ. 233, αρ. 189: *Item coltellum unum Ianuescum munitum de argento*.

C. DESIMONI, «Actes passés a Famaguste de 1299 à 1301 par devant le notaire génois Lamberto di Sambuceto», *ROL* 1 (1893), σ. 323, αρ. 447: (1 Δεκεμβρίου 1300) *cultellum unum tartarese munitum auro et argento*.

Τα εγχειρίδια των αναφερομένων εγγράφων ίσως να έμοιαζαν με ένα σπάνιο δείγμα προερχόμενο από ανασκαφές στο Ισραήλ, το οποίο πιθανώς κατασκευάστηκε στην Ανατολή γύρω στο 1250. Η ασημένια θήκη και η λαβή αυτού του όπλου είναι διακοσμημένες με φυτικά και ζωικά μοτίβα, καθώς και με την εικόνα ενός ιππέα που θα μπορούσε να συμβολίζει τον άγιο Γεώργιο. Θεωρείται ότι αυτό το όπλο κατασκευάστηκε από μουσουλμάνο τεχνίτη για χριστιανό παραγγελιοδότη. Για μια έγχρωμη εικόνα αυτού του εγχειριδίου, βλ. H.C. EVANS (επιμ.), *Byzantium. Faith and Power (1261-1557)*, (The Metropolitan Museum of Art, New York, from March 23 through July 4, 2004), New Haven & London 2004, αρ. 257, σ. 430.

διακοσμημένες, όπως συνέβαινε και στην περίπτωση των σπαθιών. Ένα τέτοιο αντικείμενο αναγνωρίζεται σε μια τοιχογραφία του τέλους του 13ου αι., στην οποία απεικονίζεται ένα εγχειρίδιο με μεγάλο σφαίρωμα, το οποίο προφανώς εξασφάλιζε καλύτερο κράτημα της λαβής (εικ. 285, πιν. ε2).

8) Η ξιφοθήκη

Κατά τη διάρκεια πρόσφατων ανασκαφών στην Κωνσταντινούπολη, βρέθηκαν τα θραύσματα ενός σπαθιού του 11ου αι. μαζί με την ξύλινη θήκη του, η οποία έχει βελούδινη επένδυση και μπρούτζινους ή ορειχάλκινους δακτύλιους και απόληξη.¹⁵⁹ Παρόλο που δεν σώζονται άλλα τέτοια δείγματα,¹⁶⁰ μπορεί κανείς να υποθέσει ότι στην πλειονότητά τους οι ξιφοθήκες στο Βυζάντιο κατασκευάζονταν με τον ίδιο τρόπο: η λεπίδα τοποθετείτο μεταξύ δυο λεπτών ξύλινων πετάλων, τα οποία στη συνέχεια τυλίσσονταν με ανθεκτικά δέρματα ή ύφασμα που κολλούσαν ομοιόμορφα και ράβονταν επάνω στην ξύλινη επιφάνεια.¹⁶¹

¹⁵⁹ Βλ. τη σημ. 7.

¹⁶⁰ Αυτά τα αντικείμενα δεν ήταν πολύ ανθεκτικά στο χρόνο. Βλ. ένα οθωμανικό χρονικό όπου αναφέρεται ένα σπαθί - οικογενειακό κειμήλιο - με θήκη που χρειαζόταν συντήρηση κάθε φορά που περνούσε στην επόμενη γενιά: Ashik Pashazade (Yahshi Fakih), *Tevarih Al-i Osman*, σ. 132.

¹⁶¹ Το ξίφος του λατίνου αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης είχε μια θήκη επενδυμένη με κόκκινο μετάξι: Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 186. 1: πέδιλά τε κοκκοβαφῆ καὶ σπάθη σηρικὸν κοκκοβαφές ἐνδεδυμένη προκάλυμμα. Πρβλ. επίσης, Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, 1, σ. 303. 28-29: σημείον δ' ἀληθείας τῶν λεγομένων ἐκείνοις ἦν κοκκοβαφῆς σάρισσα δεικνυμένη. Ὅπου η «σπάθη» του Ακροπολίτη ονομάζεται «σάρισσα».

Μια διαθήκη, που συντάχθηκε στην Κύπρο το 1300, αναφέρει ένα σπαθί από τη Φλωρεντία με μεταξένια επένδυση, η οποία δεν είναι

Η δερμάτινη επένδυση μπορούσε να είναι βαμμένη ή να είχε το φυσικό της χρώμα: οι σημειώσεις του Pisanello σχετικά με την υποτιθέμενη θήκη της σπάθης του αυτοκράτορα Ιωάννη Η΄ Παλαιολόγου αναφέρουν ότι είχε ένα χρώμα μεταξύ γκρι-πράσινου και γκρι-καφέ (εικ. 1459).¹⁶²

Αν και υπάρχουν παραδείγματα πλούσια διακοσμημένων θηκών στην εικονογραφία (εικ. 860, πιν. δ4, δ7, δ9) και στη βιβλιογραφία,¹⁶³ είναι

σαφές αν αφορούσε τη λαβή ή τη θήκη: C. DESIMONI, «Actes passés a Famaguste de 1299 à 1301 par devant le notaire génois Lamberto di Sambuceto», *ROL* 2 (1894), σ. 233, αρ. 189: (Famagusta, 25 luglio 1300) *Item baliste una pulcra de Ianua cum quadrellis quinquaginta de Ianua et cum veretis duodecim pulcris. Itam spatam unam florentinam munitam de camuco, capelletum unum pisaneschum. Item cerveleriam unam privatam. Item cirotecos duos, collarium unum et tarconos duos. Item coltellum unum Ianuescum munitum de argento.*

¹⁶² EVANS, *Byzantium. Faith and Power (1261-1557)*, αρ. 318, σ. 527: *la guaina del larcho bizaca e grenellosa e cosi quella de turcasso e de la simitarra.*

¹⁶³ Ο ήρωας εξοπλίζεται για να σώσει την αγαπημένη του: *Διήγησις Φλορίου και Πλάτζια Φλόρης*, σ. 494. 527-533: *δίδει του και ίππόσελλον, καβαλλικεύει εκείνος,/ θώρακαν, περικεφαλαίαν, σκουτάριν και κοντάριν/ και άργυρομούστακον σπαθίν με όλόχρυσον φηκάριν,/ είς χέριν επιτήδειον όξύν άκονισμένον,/ βραχιόνια όλάργυρα και σιδερά γονάτια,/ χερόπτια, τó έσω σίδερον, τó έξωθεν χρυσάφιν,/ ζώσμαν έζώσθην σιδερόν, παρόμοιον τών άρμάτων.*

Δώρο του Έκτορα στον Αίαντα: Κωνσταντίνος Έρμονιακός, *Ιλιάδος ραψωιδίαι κδ΄*, σ. 204. 125-126: *ξίφος άραιον ό Έκτωρ/ σνν μαλαγματένη θήκη.* Στο ομηρικό πρότυπο (H, 303-4) δεν αναφέρεται η σμαλτωμένη θήκη.

Σε μια έριδα για τη διανομή των λαφύρων μετά από νίκη επί των Τούρκων που έλαβε χώρα το 1445 στη Βουλγαρία, κάποιοι δυτικοί ιππότες πήραν τις θήκες των σπαθιών και κάποιοι άλλοι τις λεπίδες: Jean de Wavrin, *Chronique de Wavrin*, p. 64: *aprez lesdis Turcqz prisonniers tuez, recommencerent leur debat pour la despouille, en tyrant les robes des Turcqz l'un contre l'autre, si emportoit chascun sa pieche; et puis pour les espees ou fauchons, dont les ungz avoient les allemelles et les autres les forreaux, l'autre ung arcq et l'autre une trousse.*

πιθανότερο αυτά τα αντικείμενα να είχαν στην πλειονότητά τους απλή και λειτουργική κατασκευή.

Το χείλος της ξιφοθήκης συχνά ενισχύονταν από ένα μεταλλικό δακτυλίδι, το οποίο εξυπηρετούσε στην ταχύτερη ξιφούλκηση και ενίοτε προστατεύονταν από ένα αδιάβροχο δερμάτινο κάλυμμα (στα γαλλικά *chappe*) τοποθετημένο στο χειροφυλακτήρα του σπαθιού (εικ. 373 και πιν. γ24). Οι μεταλλικοί δακτύλιοι που περιέβαλλαν κατά τακτά διαστήματα τη θήκη ενίσχυαν την κατασκευή (πιν. δ1, δ2, δ15, δ16, δ17). Επάνω σε αυτή ήταν στερεωμένοι κρικοί, μέσα από τους οποίους περνούσαν τα λουριά του ζωναριού (εικ. 182, 346, πιν. δ14, δ16, δ23).

Τα σπαθιά φέρονταν στη ζώνη (εικ. 254, 431, 520, 561, 575, 606 κτλ.),¹⁶⁴ κρεμασμένα πλαγίως από τον ώμο (εικ. 77, 79, 129, 142, 151, 182, 435, 553) ή στην πλάτη (εικ. 127).¹⁶⁵ Στις περισσότερες περιπτώσεις πάντως, η ξιφοθήκη (γνωστή στις πηγές κυρίως ως θήκη,¹⁶⁶ αλλά και ως *κουλεός*¹⁶⁷

Ανάμεσα στα προσωπικά αντικείμενα ενός γενοβέζου ναύτη που είχε φονευθεί το 1453 στην άλωση της Κωνσταντινούπολης βρέθηκαν και δυο ξίφη, το ένα εκ των οποίων είχε μια ασημένια θήκη: A. ROCCATAGLIATA, «Da Bisanzio a Chio nel 1453», στο *Miscellanea di Storia Italiana e Mediterranea per Nino Lamboglia*, (Collana Storica di Fonti e Studi, 23), Genova 1978, σ. 392: (καταγραφή των αγαθών του αποθανόντος Pietro Sevolla, 30 Μαΐου 1453, στο πλοίο του Giovanni Giustiniani) *gladium cum vagina argentata... sachetum cum cellata dimidii capitis... carta pro navigando cum duabus sextis... arcus duo, ensis unus.*

¹⁶⁴ Διγενής Ἀκρίτης (Escorial), σ. 44. 1115: ἐβάστουν τὸ σπαθὶν [ραυδὶν] μου εἰς τὸ ἀριστερόν μου μέρος.

¹⁶⁵ Διγενής Ἀκρίτης (Grottaferrata), σ. 200. 6, 631-632: οἱ δὲ λοιποὶ συνάψαντες τοὺς ὤμους καὶ τὰ ξίφη/ ἐκ πλαγίου προέβαλον δοῦναι μοι κονταρέας.

¹⁶⁶ Διγενής Ἀκρίτης (Grottaferrata), σ. 166. 6, 78: καὶ ἀπομάξας τὸ σπαθὶν καὶ βαλὼν εἰς τὴν θήκην.

¹⁶⁷ Ο αυτοκράτορας θυμώνει με τον Ακροπολίτη: Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 130. 26-7: τῷ θυμῷ ἐλκύσαι μὲν ὥρμησε τὴν σπάθην τοῦ κουλεοῦ, τῆς κώπης ἐπιλαβόμενος.

και ξιφοθήκη¹⁶⁸) αναπαρίσταται κρατημένη στο χέρι, με τα λουριά της τυλιγμένα γύρω από αυτήν (εικ. 97, 158, 171, 251, 267, 275, 448, 454, 502, 750). Από την εικονογραφία προκύπτει ότι οι βυζαντινοί στρατιώτες προτιμούσαν να μάχονται με τη θήκη στο χέρι (εικ. 460, 543, 552, 596, 639, 652, 681, 770, 882).

Ένα χωρίο του Διγενή Ακρίτη κάνει λόγο για τη συνήθεια να λύνονται τα λουριά της θήκης πριν το τράβηγμα του σπαθιού.¹⁶⁹ Σε μερικές εικόνες παρατηρεί κανείς ότι τα λουριά της θήκης παραμένουν δεμένα και βρίσκονται περασμένα στο αριστερό αντιβράχιο. Σε αυτές τις περιπτώσεις προφανώς ο ξιφομάχος δεν λύνει τη ζώνη για να μπει γρηγορότερα στη μάχη (εικ. 92, 129, 193, 198, 296).

Το σύστημα ανάρτησης της ξιφοθήκης αποτελείτο από τρεις δερμάτινους ιμάντες που κρατούσαν το όπλο σε σταθερή γωνία σε σχέση με το σώμα ώστε να διευκολύνεται η ξιφούλκηση: οι δυο βρίσκονταν στη μια πλευρά της θήκης, ενώ ο τρίτος στην αντίθετη και ήταν βραχύτερος (πιν. δ14, δ22). Στις περιπτώσεις, όμως, που το σπαθί εφέρετο κρεμασμένο στον ώμο πλαγίως, οι ιμάντες ήταν μόνο δυο και περνούσαν μέσα από κρικούς εφαρμοσμένους στη μια μόνο πλευρά της θήκης (πιν. β5, δ2, δ16).

Τα λουριά στερεώνονταν με κόμπους (πιν. δ3) ή πιο συχνά με άγκιστρα και πόρπες (εικ. 525b, 619, 631, 832, 847, 904). Δεν είναι σπάνιες οι αναπαραστάσεις ζωνών και ιμάντων διακοσμημένων με πρόκες και μεταλλικά ελάσματα (εικ. 292, 296, 433, 454, 513, 596, 794, πιν. δ2, δ4, δ7, δ8, δ10, δ14, δ22).¹⁷⁰

¹⁶⁸ Διήγησις τοῦ Ἀχιλλέως (Oxford), σ. 415. 166.

¹⁶⁹ Διγενῆς Ἀκρίτης (Escorial), σ. 7. 127: Ἔλυσαν τὰ φηκάρια τους, καὶ οἱ πέντε ἐξεσπαθῶσαν.

¹⁷⁰ Για την περιγραφή μιας πλούσια διακοσμημένης ζώνης, βλ. Κωνσταντίνος Ἐρμονιακός, *Ιλιάδος ῥαψωϊδίαι κδ'*, σ. 251. 226-231: Ζώννυται σπαθὶν ὠραῖον/ μὲ χρυσῆν γὰρ ξιφοθήκην,/ ἔχων γὰρ καὶ διαζώστην/ μετὰ λίθων καὶ σμαράγδων,/ καὶ λυχνίτων καὶ σαπφείρων,/

Πολύ συχνά στην εικονογραφία οι θήκες φέρουν στο κάτω άκρο τους μια μεταλλική ή επίχρυση κατάληξη, η οποία εμφανίζει μεγάλη ποικιλομορφία (πιν. δ1, δ2, δ4, δ6, δ7 κτλ.).¹⁷¹

Τέλος, μαρτυρούνται και άλλες χρήσεις της θήκης που δεν έχουν άμεση σχέση με τη μεταφορά του όπλου.¹⁷²

καὶ μαργάρων πολυτίμων. Στο αντίστοιχο ομηρικό χωρίο, η ξιφοθήκη περιγράφεται ως ασημένια με χρυσά λουριά· Όμηρος, Λ 29-31: ἀμφὶ δ' ἄρ' ὤμοισιν βάλετο ξίφος· ἐν δε οἱ ἦλοι/ χρύσειοι πάμφαινον, ἀτὰρ περικουλεὸν ἦεν/ ἀργύρεον, χρυσείοισιν ἀορτήρεσσιν ἀρηρός.

¹⁷¹ Η ίδια ποικιλομορφία απαντά και σε δείγματα από αρχαιολογικές ανασκαφές στην περιοχή των Βαλκανίων. Βλ. S. VITLYANOV, *The Old Bulgarian Armament*, Sofia 1996, πιν. 9. V. YOTOV, *Vuoruzenieto i snariazeniето ot bulgarskoto srednovekovie (VII-XI vek.)*, Varna 2004, πιν. XXXI-XXXIV. D. MINIC – O. VUKADIN, *Srednjovekovni Stalac*, (Arheološki Institut), Beograd 2007, σ. 120, αρ. 6-11.

¹⁷² Λεόντιος Μαχαιριάς, *Ἐξήγησις τῆς γλυκείας χώρας Κύπρου*, σ. 568. 22: Ὁ δὲ Ἀλεξόπουλλος ἐθυμώθην καὶ ἔδωκέν του μίαν διπλαρίαν μὲ τὸ φηκάριν.

Υπάρχουν και άλλες μνείες σε έριδες στις οποίες αναφέρονται οι θήκες: στις 11 Μαρτίου του 1418 η βενετική σύγκλητος απέστειλε μια επίσημη διαμαρτυρία στον αυτοκράτορα, επειδή κάποιος ονόματι Θεόλογος προσέβαλε τον βενετό βάιλο τραβώντας το σπαθί του έως το μέσο της θήκης: N. JORGA, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, 1, σ. 276: σημ. 3. Το γεγονός παραβίαζε έναν κανονισμό που είχε θεσπίσει ο ίδιος ο βάιλος μερικά χρόνια νωρίτερα: Χ.Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, *Ο θεσμός του εν Κωνσταντινουπόλει βενετού βαΐλου*, (Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή. Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, 6), Αθήνα 1970, σ. 163. 32: (3 Ιανουαρίου 1411) *De pena imposita illi qui nudaverit aliquam armam. Extraens gladium contra aliquem causa sibi nocendi solvet yperpera duo. Si autem lamella gladij erit longior medio semisse, solvet yperpera tria. Si vero erit longior uno semisse, solvet yperpera quinque. Si enim aliquis in logia vel Ecclesia nudaverit aliquam armam solvet duplum penarum predictarum, que pene in fabrica nostrarum ecclesiarum convertantur.*

Πίνακες

A-B: ορολογία του ξίφους (A) και της σπάθης (B)

Είδη

1	εικ. 6 (9 ^ο αιώνας)	24	εικ. 752 (1346/47)
2	εικ. 9 (10 ^ο αιώνας)	25	εικ. 731 (1346/47)
3	εικ. 48 (περ. 1050)	26	εικ. 680 (περ. 1345)
4	εικ. 131 (περ. 1050)	27	εικ. 750 (1346/47)
5	κωδ. Vat. Gr. 74 (περ. 1150)	28	εικ. 749 (1346/47)
6	εικ. 111 (1196)	29	εικ. 726 (1345/55)
7	εικ. 151 (περ. 1200)	30	εικ. 768 (1350/1400 [1460/1525;])
8	εικ. 229 (περ. 1250)	31	εικ. 785 (1350/1400)
9	εικ. 186 (1254/55)	32	εικ. 803 (1359/60)
10	εικ. 187 (1259/64)	33	εικ. 805 (1359/60)
11	εικ. 355 (1250/1300)	34	εικ. 830 (1366/71)
12	Δελιανά (άγ. Ιωάννης), Κρήτη (1250/1300)	35	εικ. 835 (1368/89)
13	εικ. 344 (1280/300)	36	εικ. 847 (1374/75)
14	εικ. 237 (1289/90)	37	Μονή Markov, F.Y.R.O.M. (1376/77)
15	εικ. 254 (1290/95)	38	εικ. 913 (περ. 1400)
16	εικ. 279 (1294/95)	39	εικ. 946 (1411)
17	εικ. 280 (1294/95)	40	εικ. 952 (περ. 1420)
18	Χόντρον (άγ. Παρασκευή), Κρήτη (1300/25)		
19	εικ. 449 (1310/20)		
20	εικ. 454 (1310/20)		
21	εικ. 501 (1315/20)		
22	εικ. 507 (1315/20)		
23	εικ. 514 (1317/18)		

Είψη με διακοσμημένες λεπίδες

α1 εικ. 369 (περ. 1250)	α9 εικ. 287 (1344/45)
α2 εικ. 196 (1260/1300)	α10 εικ. 740 (1346/47)
α3 εικ. 275 (1294/95)	α11 εικ. 785 (1350/1400)
α4 Δελιανά (άγ. Ιωάννης), Κρήτη (1250/1300)	α12 εικ. 831 (1366/71)
α5 εικ. 361 (περ. 1300)	α13 εικ. 835 (1368/89)
α6 εικ. 404 (1300/25)	α14 εικ. 944 (1409/10)
α7 Κομητάδες (άγ. Γεώργιος), Κρήτη (1313/14)	α15 εικ. 947 (περ. 1415)
α8 Αρχάνες (αρχάγγελος Μιχαήλ), Κρήτη (1315/16)	α16 εικ. 968 (περ. 1430)
	α17 εικ. 914 (1400/50)

Σπάθες

β1 εικ. 93 (1170/1200)	β10 εικ. 289 (1334/45)
β2 εικ. 117 (περ. 1200)	β11 εικ. 754 (1346/47)
β3 εικ. 108 (1196)	β12 εικ. 681 (περ. 1345)
β4 εικ. 214 (1265/80)	β13 εικ. 758 (περ. 1350)
β5 εικ. 182 (1250/1300)	β14 εικ. 776 (1350/75)
β6 εικ. 275 (1294/95)	β15 εικ. 799 (1356/60)
β7 εικ. 242 (περ. 1290)	β16 εικ. 808 (περ. 1360)
β8 εικ. 655 (1335/50)	β17 εικ. 942 (1407/18)
β9 εικ. 597 (1334/1343)	β18 εικ. 993 (1450/1500)

Λαβές

γ1 εικ. 20 (μετά το 961)	γ3 εικ. 57 (περ. 1100)
γ2 εικ. 55 (1074/75)	γ4 εικ. 121 (περ. 1200)

γ5 εικ. 81 (1152)	γ22 Χρύσαφα, Λακωνία (1289/90)
γ6 εικ. 127 (1050)	γ23 εικ. 243 (περ. 1290)
γ7 εικ. 134 (περ. 1200)	γ24 εικ. 373 (περ. 1300)
γ8 εικ. 91 (1170/90)	γ25 εικ. 604 (1335/50)
γ9 εικ. 368 (περ. 1250)	γ26 εικ. 606 (1335/50)
γ10 εικ. 95 (περ. 1180)	γ27 Ρολοško, άγ. Γεώργιος F.Y.R.O.M. (1343/45)
γ11 εικ. 97 (περ. 1180)	γ28 εικ. 736 (1346/47)
γ12 εικ. 99 (περ. 1180)	γ29 εικ. 747 (1346/47)
γ13 εικ. 153 (1201)	γ30 Βέροια (1350/1400)
γ14 εικ. 194 (1260/1300)	γ31 εικ. 895 (1350/1400)
γ15 εικ. 230 (περ. 1250)	γ32 εικ. 841 (περ. 1375)
γ16 εικ. 360 (1250/1300)	γ33 εικ. 894 (1375/1400)
γ17 εικ. 324 (περ. 1300)	γ34 εικ. 877 (1392/93)
γ18 εικ. 183 (1250/1300)	γ35 Βέροια (1400/50)
γ19 εικ. 205 (1263/71)	γ36 εικ. 981 (περ. 1450)
γ20 εικ. 148 (περ. 1275)	
γ21 εικ. 188 (1259/64)	

Ξιφοθήκες

δ1 εικ. 131 (περ. 1050)	δ10 Κομητάδες (άγ. Γεώργιος), Κρήτη (1313/14)
δ2 εικ. 134 (περ. 1200)	δ11 εικ. 490 (1315/21)
δ3 εικ. 153 (1201)	δ12 εικ. 454 (1310/20)
δ4 εικ. 188 (1259/64)	δ13 εικ. 513 (1317/18)
δ5 εικ. 355 (1250-1300)	δ14 εικ. 655 (1335/50)
δ6 Δελιανά (άγ. Ιωάννης), Κρήτη (1250/1300)	δ15 εικ. 631 (1335/50)
δ7 εικ. 346 (1300/20)	δ16 εικ. 291 (1344/45)
δ8 εικ. 433 (1307)	δ17 εικ. 732 (1346/47)
δ9 Άγιο Όρος, Μονή Βατοπαιδίου (1312)	δ18 εικ. 786 (1350/1400)
	δ19 εικ. 837 (1368/89)

δ20 εικ. 876 (1391)

δ22 εικ. 1459 (περ. 1440)

δ21 εικ. 943 (1409/10)

δ23 εικ. 993 (1450/1500)

Εγχειρίδια

ε1 εικ. 154 (1204/22)

ε8 εικ. 486 (1314/15)

ε2 εικ. 238 (1289/90)

ε9 εικ. 496 (1315/21)

ε3 εικ. 285 (περ. 1290)

ε10 εικ. 506 (1315/21)

ε4 εικ. 248 (περ. 1290)

ε11 εικ. 731 (1346/47)

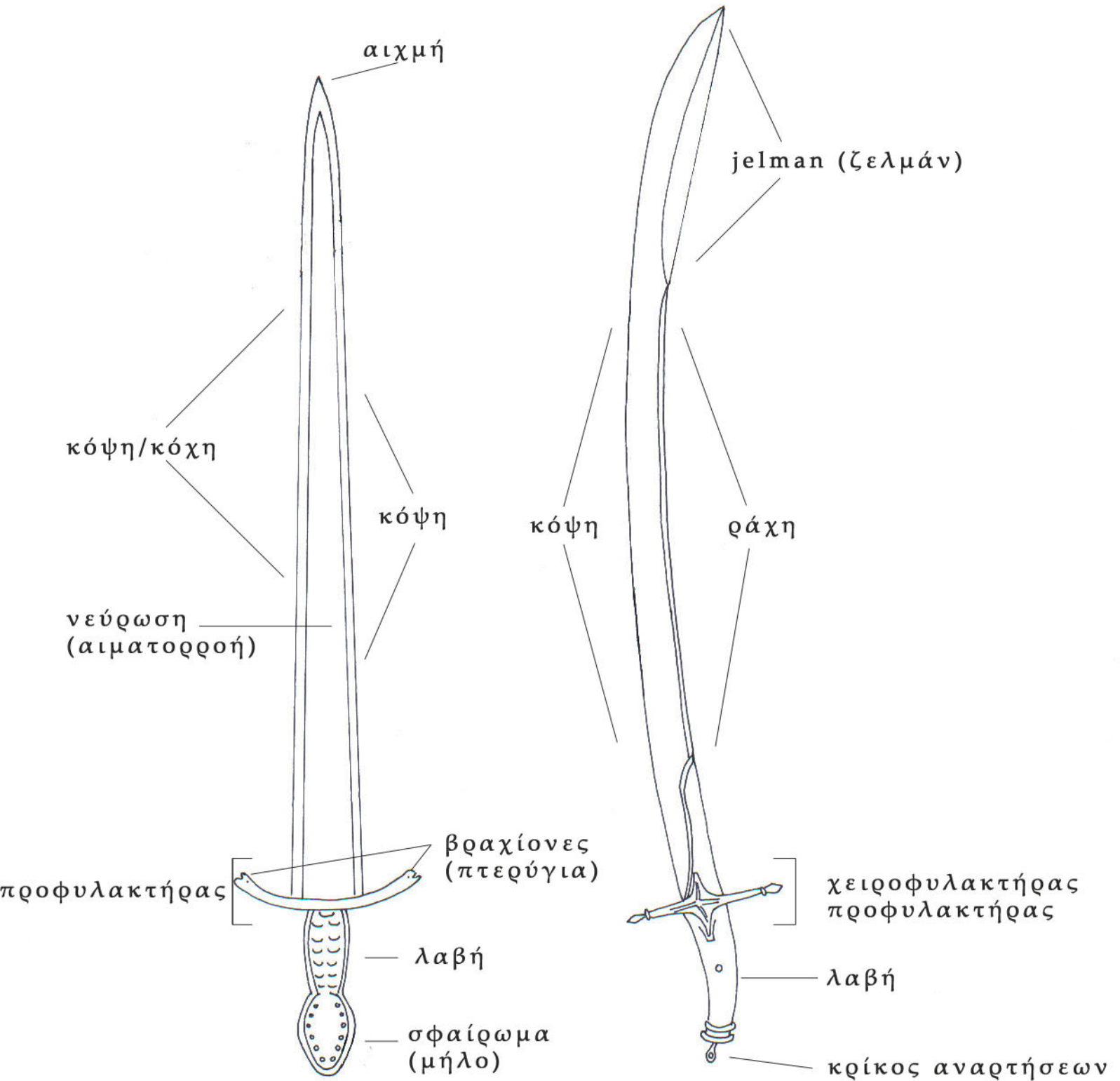
ε5 εικ. 280 (1294/95)

ε12 εικ. 839 (1369)

ε6 εικ. 280 (1294/95)

ε13 εικ. 833 (1375/1400)

ε7 εικ. 316 (1298/99)

ΕΙΦΟΣ

ΣΠΑΘΗ

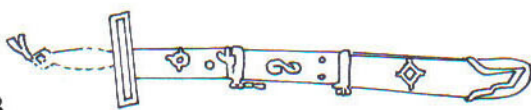
1

9ος αι.

2

10ος αι.

3

1050 περ.

4

1050 περ.

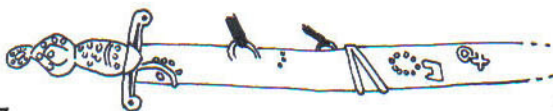
5

1150 περ.

6

1196

7

1200 περ.

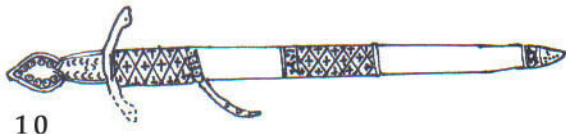
8

1250 περ.

9

1254/55

10

1259/64

11

1250/1300

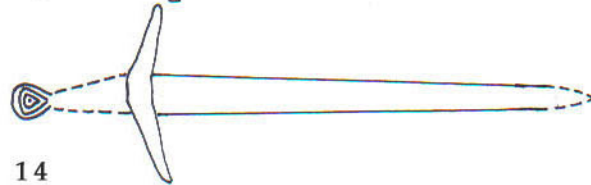
12

1250/1300

13

1280/1300

14

1289/90

15

1290/95

16

1294/95

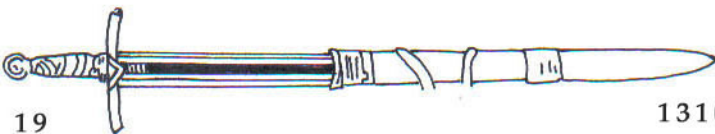
17

1294/95

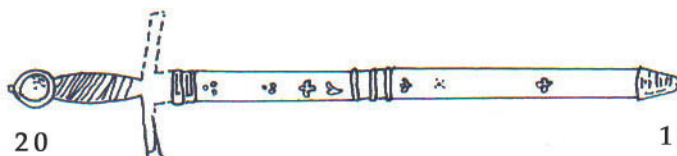
18

1300/25

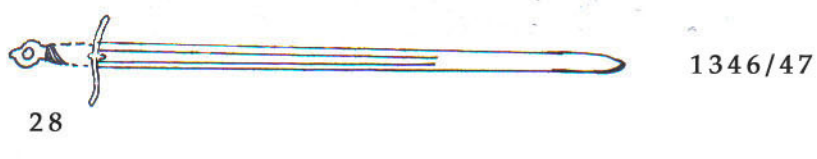
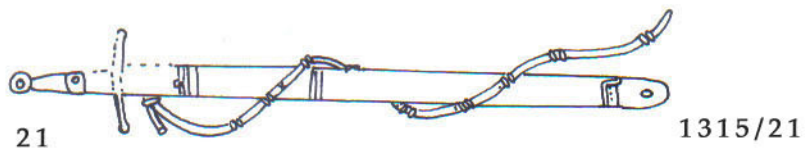
19

1310/20

20

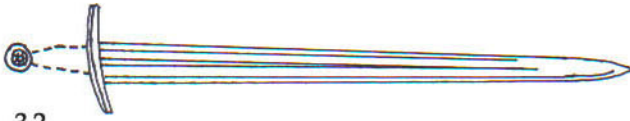
1310/20

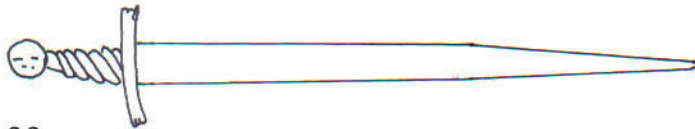
1350/1400

31

1359/60

32

1359/60

33

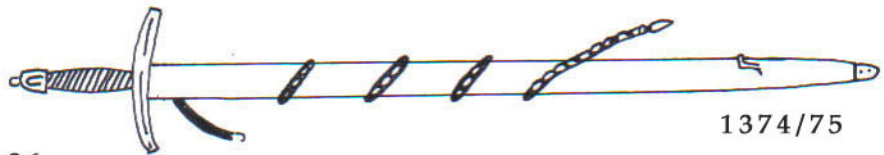
1366/71

34

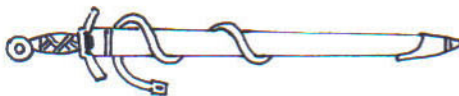
1368/89

35

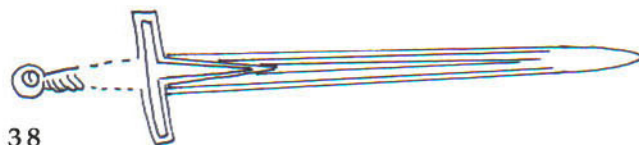
1374/75

36

1376/77

37

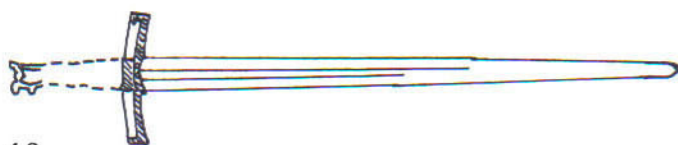
1400 περί.

38

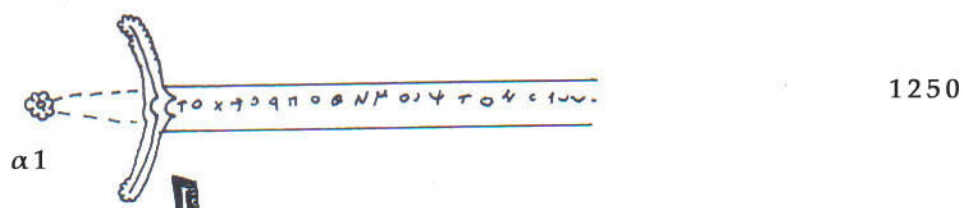
1411

39

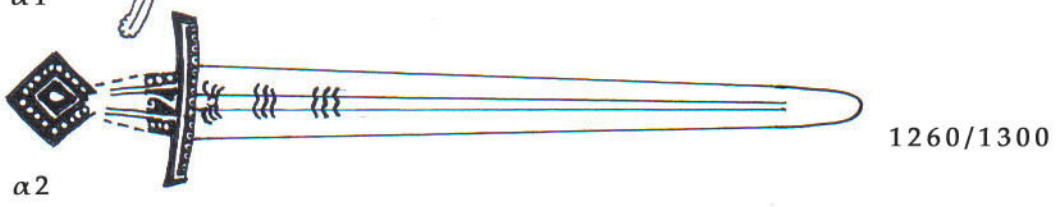
1420 περί.

40

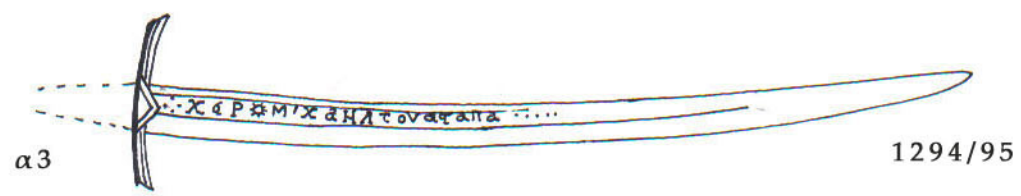
1250

α1

1260/1300

α2

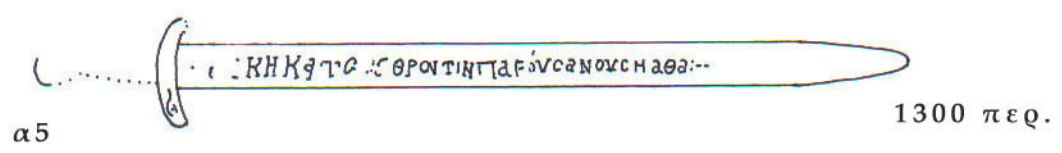
1294/95

α3

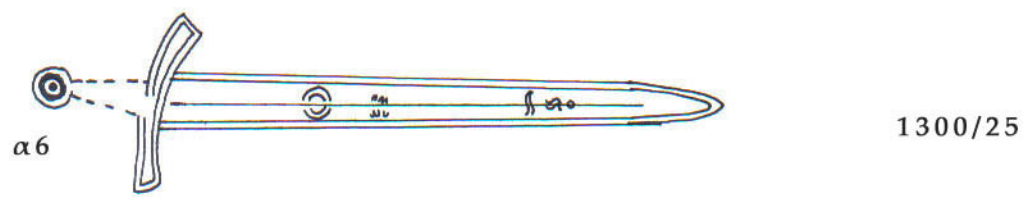
1250/1300

α4

1300 περ.

α5

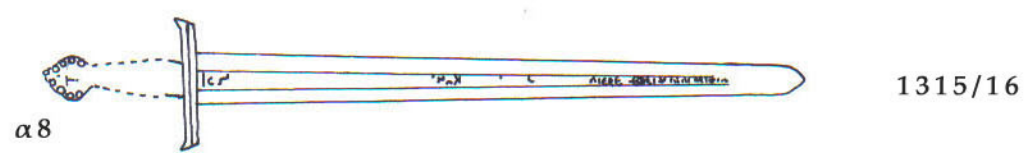
1300/25

α6

1313/14

α7

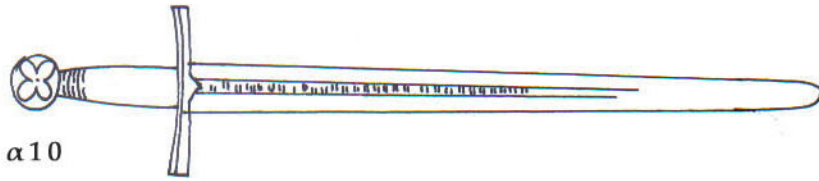
1315/16

α8

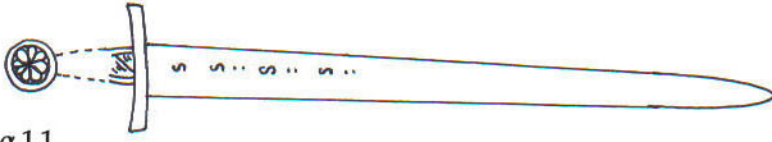
1344/45

α9

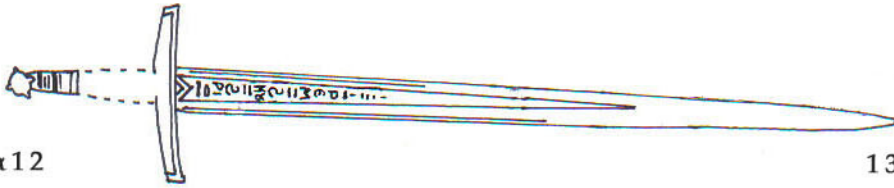
α10

1346/47

α11

1350/1400

α12

1366/71

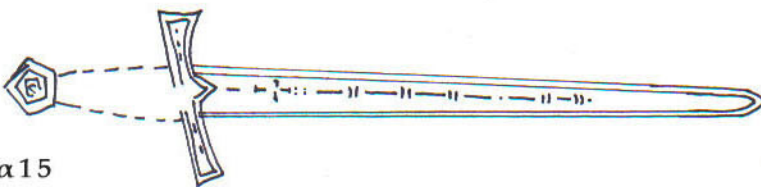
α13

1368/89

α14

1409/10

α15

1415 περ.

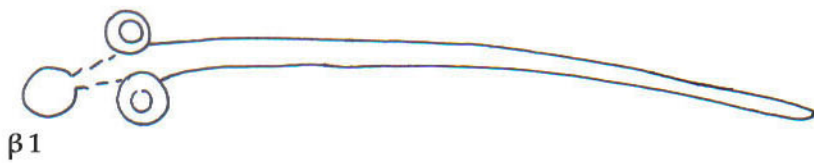
α16

1430 περ.

α17

1400/50

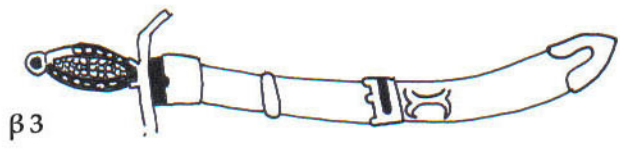
β1

1170/1200

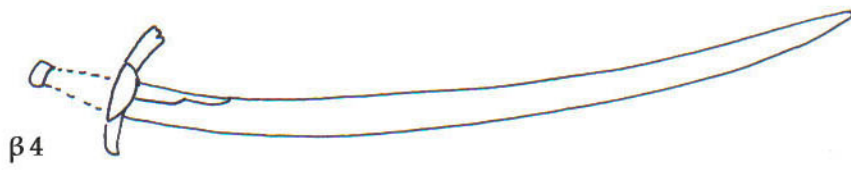
β2

1200 περ.

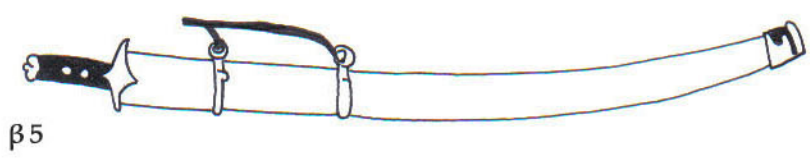
β3

1196

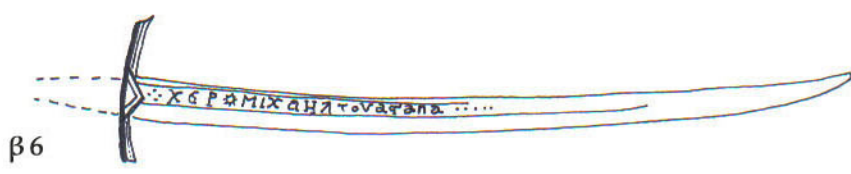
β4

1265/80

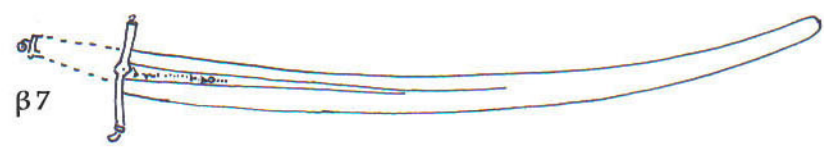
β5

1250/1300

β6

1294/95

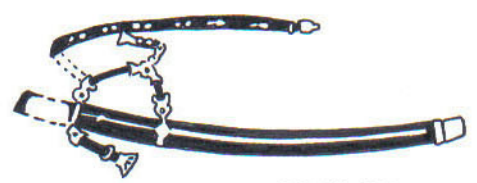

β7

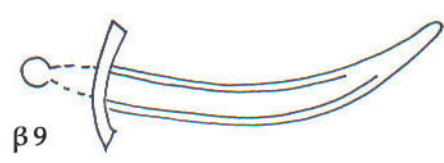
1290 περ.

β8

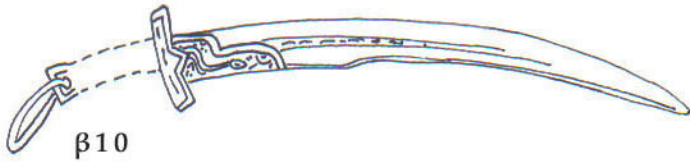

1335/50

β9

1334/43

β10

1344/45

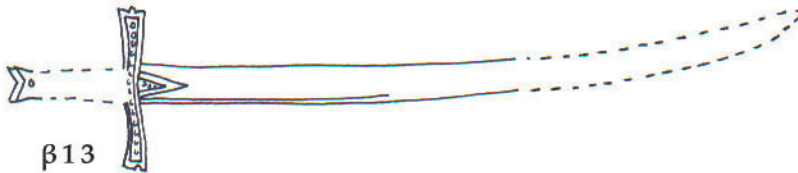
β11

1346/47

β12

1345 περ.

β13

1350 περ.

β14

1350/75

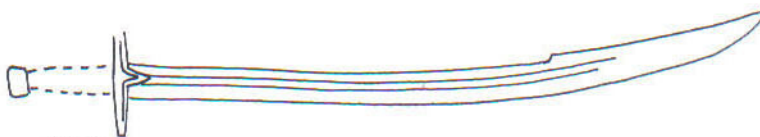
β15

1356/60

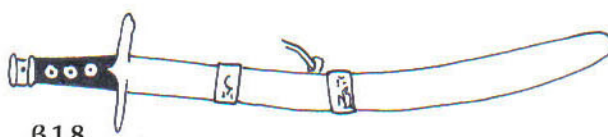
β16

1360 περ.

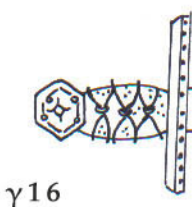
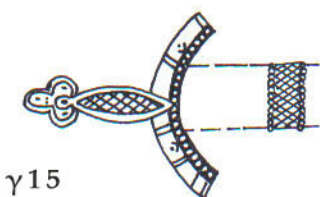
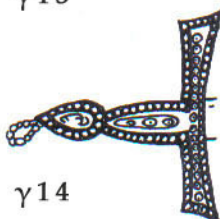
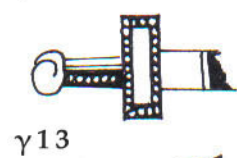
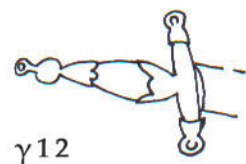
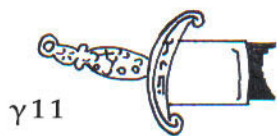
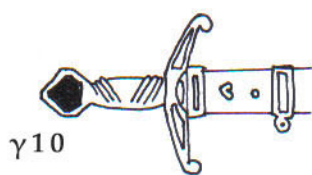
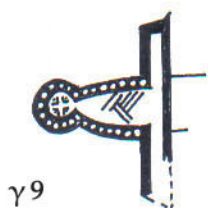
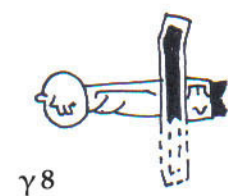
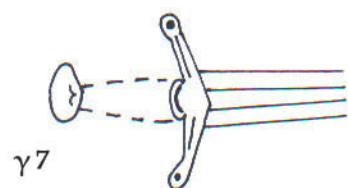
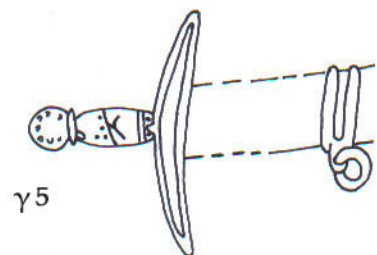
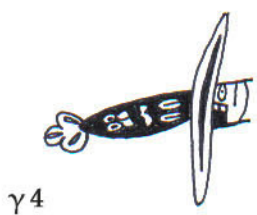
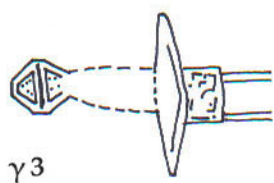
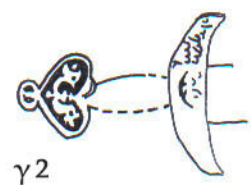
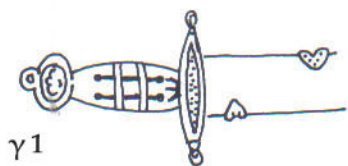
β17

1407/18

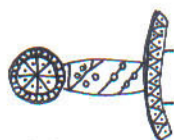
β18

1450/1500

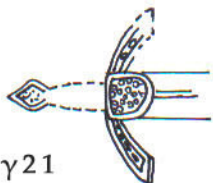

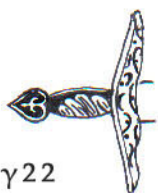
γ19

γ20

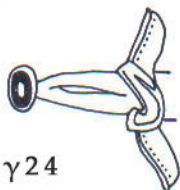
γ21

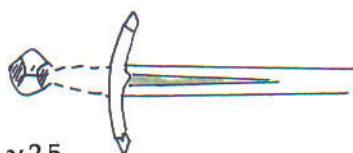
γ22

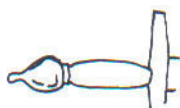
γ23

γ24

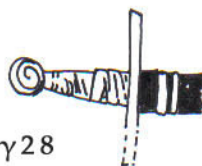
γ25

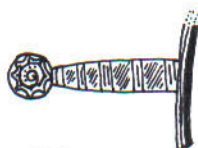
γ26

γ27

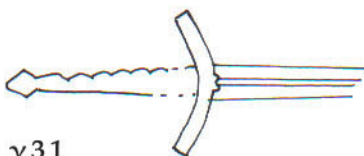
γ28

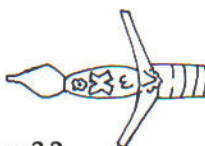
γ29

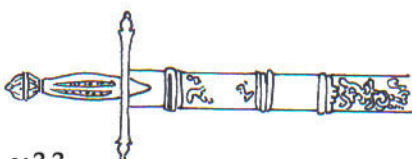
γ30

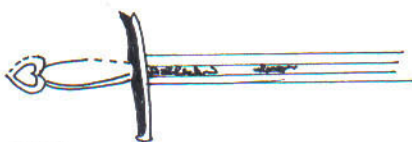
γ31

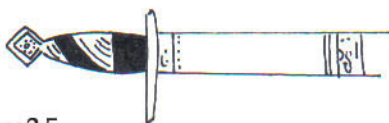
γ32

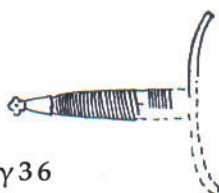
γ33

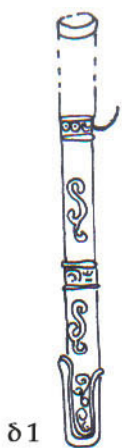
γ34

γ35

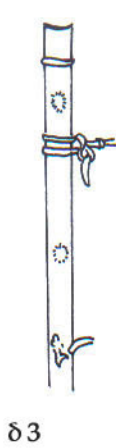
γ36

δ1

δ2

δ3

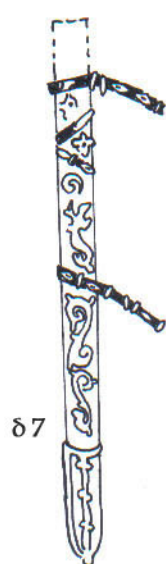
δ4

δ5

δ6

δ7

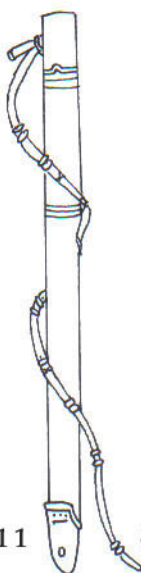
δ8

δ9

δ10

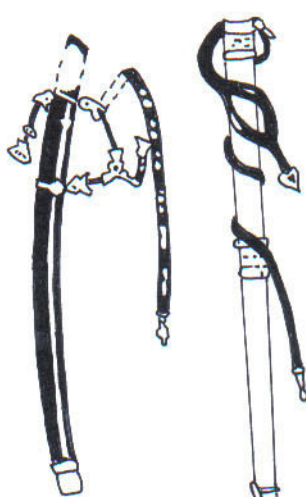
δ11

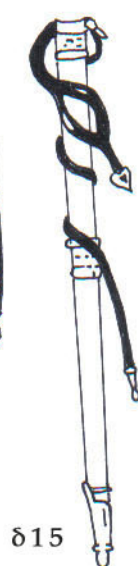
δ12

δ13

δ14

δ15

δ16

δ17

δ18

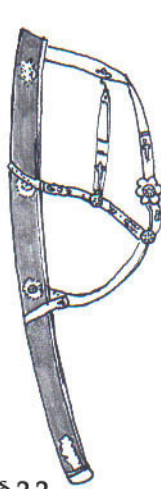
δ19

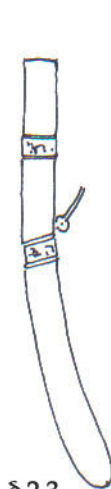
δ20

δ21

δ22

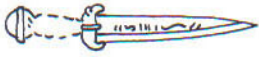
δ23

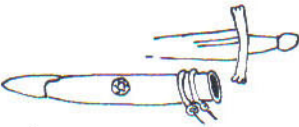
ε1

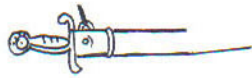
ε2

ε3

ε4

ε5

ε6

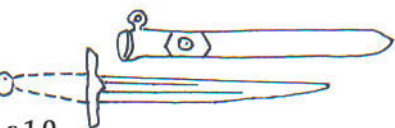
ε7

ε8

ε9

ε10

ε11

ε12

ε13

Β'. Ο πέλεκυς

Ο πέλεκυς αποτελείται από ένα τραπεζοειδές σίδερο, με την κόψη συνήθως κατά μήκος της μεγάλης βάσης, στερεωμένο σε ένα ξύλινο τμήμα, το λεγόμενο στυλάρι. Οι πλευρικές επιφάνειες της μεταλλικής κεφαλής ονομάζονται πρόσωπα, ενώ η μεταλλική προεξοχή που βρίσκεται αντιδιαμετρικά από την κόψη είναι γνωστή ως σφύρα (πιν. 13).

Ο πέλεκυς ή τσεκούρι ήταν ένα απαραίτητο εργαλείο στην υλοτομία και πιθανώς υπήρχε στα περισσότερα μεσαιωνικά σπίτια.¹ Ένας φραγκισκανός μοναχός που επισκέφθηκε την αυλή των Μογγόλων

¹ Πελέκεις, άξινάρια και τσεκούρια εμφανίζονται σχετικά συχνά μαζί με άλλα γεωργικά εργαλεία σε καταγραφές και διαθήκες αυτής της περιόδου. Βλ. π.χ. την απογραφή της μονής Ξυλουργού του 1142: P. LEMERLE, G. DAGRON, S. ČIRKOVIC, *Actes de Saint-Pantéléèmon*, (Archives de l' Athos XII), Paris 1982, σ. 74. 39-40: Διά τ(ων) σιδ(η)ρ(ι)κων· τζαπ(ια) ι, δικέλ(ια) ιε, ύν(ια) δ, λισκάριν α, δέρπ(α)ν(α) δ, πελέκ(ιν) έν, β(α)ρδουβ() ζ, θλιαβίν α (καί) σιδ(η)ρ(ά) μία, κλαδευτίρια διά τ(ων) χαλκωμ(ά)τ(ων), κανπ(ά)ν(α) μ(ε)γ(ά)λ(η) μία (καί) μικ(ρή) μία.

Μια διαθήκη του 1247: Μ.Ι. ΓΕΛΕΩΝ, «Διαθήκη Μαξίμου μοναχού κτίτορος της εν Λυδία μονής Κοτινής (1247)», *Μικρασιατικά Χρονικά* 2 (1939), σ. 282: Πυρρομάχαιρα. Έργαστήριον κωνοδρομικόν. Άκμόνια δύο. Καί ή άλλη άπασα άκολουθία τοῦ έργαστηρίου. Λισκάρια δεκαεπτά. Άξινάρια τέσσαρα. Τζιήρα έπτά. Υνία δέκα. Κλαδεπτήρια τέσσαρα.

Μια άλλη διαθήκη ενός Θεοδούλου Σκαράνου, του 1270-4: J. BOMPAIRE, *Actes de Xéropotamou*, σ. 80. 35: δρεπάνηα δύο, π(ι)ρωστία, σκάρ(α), τίγαν(ον), τζαπία δύο, δηκέλ(ια) δύο, ήν(ια) δύο μετα κουσπί(ων), πελέκην μέγ(α), τζηκούρια δύο, τζόκο(ι), σκεπάρν(ην), σφ(η)ρέα, σύδ(η)ρ(ον) κωμ(ά)τ(ια) δ', πριώνηα δύο, δρεπ(ά)ν(ια) δύο. Ό.π., σ. 87. 25: χαλκοτζούκια β', βατοκόπ(ιον), κλαδευτήρ(ιον) καί δρεπ(άν)ια β', πυρροστία, σκάρ(α), τίγαν(ον), τζαπία β', δικέλλια β', ήν(ια) β' μετα κουσπί(ων), πέλεκυν, τζυκούρ(ια) β', τζόκος, σκεπάρνιν, σφ(υ)ρέα, σίδηρον κομμάτ(ια) δ', πριόν(ια) β', δρεπάνια β'.

αναφέρει, ότι το 1253 κάθε νοικοκυριό «στη Βλαχία, στη χώρα του Ασσάν, και στη μικρή Βουλγαρία» όφειλε στους Τατάρους, εκτός από τον καθορισμένο φόρο, και έναν πέλεκυ.²

Δεν σώζονται δείγματα πολεμικών τσεκουριών από την παλαιολόγειο εποχή,³ ενώ πολύ σπάνια αυτά τα όπλα απαντούν στη βυζαντινή τέχνη. Κανένας στρατιωτικός άγιος δεν απεικονίζεται με πέλεκυ· το όπλο αυτό εμφανίζεται σχεδόν αποκλειστικά σε σκηνές της Προδοσίας (εικ. 109, 114, 154, 155, 199 κτλ.). Αντιθέτως, απεικονίσεις τσεκουριών για οικιακή χρήση απαντούν σχετικά συχνά στην τέχνη αυτής της περιόδου: παραδείγματος χάρη, σε ένα από τα θαύματα του αγίου Νικολάου (εικ. 366, 538),⁴ σε σκηνές αγροτικής ζωής ή στα χέρια των παιδιών που σκαρφαλώνουν στο δένδρο στη σκηνή της Βαϊοφόρου.

² William Rubruck, *Itinerarium fratris Wilielmi de Rubruquis*, κεφ. 1, σ. 145. 32-38: *Ab orificio Tanaius versus Occidentem usque ad Danubium totum est subditum. Etiam ultra Danubium versus Constantinopolim, Valakia, quae est terra Assani, et minor Bulgaria usque in Solonomam omnes solvunt eis tributum. Et etiam ultra tributum condictum sumpserunt annis nuper transactis de qualibet domo securis unam, et totum frumentum quod invenerunt in massa.*

Σύμφωνα με έναν άλλο φραγκισκανό, ο πέλεκυς θεωρείτο ένα από τα απαραίτητα όπλα για την αντιμετώπιση των Μογγόλων: Iohannes de Plano Carpini, *Historia Mongalorum*, σ. 296. κεφ. 8 παρ. 7. 88-91: *Quicumque autem volunt pugnare cum eis, hec arma debent habere: arcus bonos et fortes balistas quas multum timent et sagittas sufficientes et bonum dolabrum de bono ferro vel securim cum longo manubrio.*

³ Κεφαλές τσεκουριών που προέρχονται από ανασκαφές στα Βαλκάνια και τη Ρωσία απεικονίζονται στο S. VITLYANOV, *The Old Bulgarian Armament*, Sofia 1996, πιν. 11/14. W. SWIETOSLAWSKI, *Arms and Armour of the Nomads of the Great Steppe in the Times of the Mongol Expansion (12th-14th Centuries)*, Lodz 1999, πιν. 15. A.N. KIRPIČNIKOV, «Russische Waffen des 9-15 Jahrhunderts», *ZHW* 28 (1986), σσ. 90-3.

Πολλές πληροφορίες για τους βυζαντινούς πελέκεις έως την εποχή της τέταρτης σταυροφορίας βρίσκει κανείς στο KOLIAS, *Byzantinische Waffen*, σσ. 162-172.

⁴ Βλ. και N.P. ŠEVČENKO, *The life of Saint Nicholas in Byzantine art*, (Centro di Studi Bizantini, Bari. Monografie, 1) Torino 1983, σσ. 91-94. Το εργαλείο που χρησιμοποιεί ο άγιος Νικόλαος για να κόψει το κυπαρίσσι στο

Με εξαίρεση τα όπλα που φέρουν κεφαλή ημισελινοειδούς σχήματος (πιν. 1, 2), στην εικονογραφία δεν είναι πάντα εύκολο να αναγνωρίσει κανείς τους πελέκεις που προορίζονταν για πολεμική χρήση: ειδικά αυτοί με κάθετη κόψη και ενίοτε με προέκταση της λεπίδας προς τα κάτω – το λεγόμενο «γένι»⁵ - δεν ξεχωρίζουν από τα αντίστοιχα αγροτικά εργαλεία (πιν. 3, 13).

Πιθανολογείται ότι τα πολεμικά τσεκούρια ήταν πιο ελαφριά – μεταξύ 500 γρ. και τριών κιλών – και είχαν πιο λεπτή και κοφτερή λεπίδα από εκείνα που προορίζονταν για οικιακή χρήση.⁶ Πάντως, είναι πιθανό ότι σε καταστάσεις ανάγκης ακόμα και τα αγροτικά εργαλεία μετατρέπονταν σε όπλα, γεγονός που αντικατοπτρίζεται και στις πηγές, όπου δεν χρησιμοποιούνται διαφορετικοί όροι για τα δυο είδη τσεκουριών.⁷

Πλάκωμα ονομάζεται στις διάφορες παραλλαγές του *Βίου* του ως *ξίφος*, *πέλυξ* και *ἀξίνη*, vd. ό.π., σ. 92, σημ.1.

⁵ Η λέξη αυτή είναι απόδοση του όρου *beard/barbe* της διεθνούς βιβλιογραφίας.

⁶ Για μερικές εικόνες τσεκουριών για αγροτική χρήση, βλ. G. OSTUNI, *Nomenclature et formes*, στο A. GUILLOU (επιμ.), *Les outils dans les Balkans du Moyen Âge à nos jours*, 1, (Documents et recherches sur le monde byzantin néohellénique et balkanique, 14) Roma 1986, σσ. 1028-9.

Βλ. επίσης τη φωτογραφία μιας σιδερένιας κεφαλής που προέρχεται από το Braničevo της Σερβίας και χρονολογείται στον 12ο / 13ο αιώνα: M.G. PARANI, *Reconstructing the Reality of Images*, (The Medieval Mediterranean, 41) Leiden & Boston 2003, πιν. 212.

⁷ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 495. 23-6: *καὶ σῆτον αὐτοῖς διαδοῦς οὐδὲ τὸ τῆς ὥρας ψῦχος παρήκεν ἀνήκεστον· πέλεκυν γὰρ ἐγχείριον ἔχων καὶ αὐτουργῶν ἐς σχίδακας διήρει, τυχὸν οὕτω, χρόνῳ ἀνατραπὲν γεράνδρον.*

Βλ. επίσης Δούκας, *Ιστορία*, σ. 22. 21-3: *ἕτερος τῶν ἐγκλείστων πέλεκυν παρὰ τῶν τοῦ τέκτονος χειρῶν ἀρπάσας τὸν χαμαὶ πεσόντα κατατομεῖ καὶ τὴν κεφαλὴν ἐν ἐνὶ μέρει τῶν προμαχῶνων ξύλῳ πεπερονημένην προσπήγνυσι.*

Ο πέλεκυς με μια μόνο κόψη - ή «έτερόστομος»⁸ - ήταν το αντιπροσωπευτικό όπλο των διάσημων Βαράγγων,⁹ που αποτελούσαν μια

⁸ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, σ. 172. 73-74: κατεδίωξαν μὲν οὖν ὀπίσω τούτων νῆες πυρφόροι καὶ τριήρεις βασιλικαὶ πλήρεις ἀνδρῶν οἱ τοὺς ἑτεροστόμους πελέκεις ἐπὶ τῶν ὤμων ἀνέχουσι.

Βλ. και τη σημ. 12.

Το επίθετο «έτερόστομος» συχνά μεταφράζεται λανθασμένα ως «διπλής κόψης», αν και ετυμολογικά η σημασία του είναι «με κόψη στη μια μόνο πλευρά». Στο ίδιο σφάλμα υπέπεσε και ο πιο έγκυρος μελετητής του βυζαντινού στρατού της παλαιολόγεια εποχής: M.C. BARTUSIS, *The Late Byzantine Army. Arms and Society, 1204-1453*, Philadelphia 1992, σ. 273: *their weapon was always the famous two-edged axe.*

Βλ. επίσης K.N. CIGGAAR, *Western travellers to Constantinople. The West and Byzantium, 962-1204: Cultural and political relations*, (The Medieval Mediterranean, 10), Leiden – New York – Köln 1996, σ. 110: *In their descriptions of the Varangian bodyguard ... Greek sources often refer to their double axes.*

Ο ίδιος ο Χωνιάτης χρησιμοποιεί αποκλειστικά τον όρο «ἀμφίστομος», όταν περιγράφει όπλα διπλής κόψης και ποτέ «έτερόστομος»: Νικήτας Χωνιάτης, *Λόγοι και ἐπιστολαί*, σ. 122, 1-2: δίπαλτον τοῦτο ξίφος κατὰ Σατὰν καὶ κατὰ δαιμόνων ἀληθῶς ἀμφίστομος μάχαιρα.

Σύμφωνα με όλα τα αρχαιολογικά δεδομένα εξάλλου, οι σκανδιναβικοί λαοί χρησιμοποιούσαν μόνο πελέκεις μιας κόψης. Η σημαντικότερη μελέτη για τους Βαράγγους υποστηρίζει ότι το κύριο όπλο τους ήταν «*the one-edged axe*»: S. BLÖNDAL, *The Varangians of Byzantium. An aspect of Byzantine military history. Translated, revised and rewritten by B.S. Benediktz*, London, New York, Melbourne 1978 [2007], σ. 183. Βλ. επίσης, P. BEATSON, «A Warrior with a Danish Axe in a Byzantine Ivory Panel», *Golden Horn* 8 (2000), σσ. 1-8 και J. GRAHAM-CAMPBELL, *Viking artefacts. A select catalogue*, London 1980, σσ. 28-31.

⁹ Ιωάννης Στ' Καντακουζηνός, *Ιστορία*, 1, σ. 389. 14-16: καὶ τὰ κλειῖθρα τῆς πόλεως τοὺς τοὺς πελέκυς ἔχοντας βαράγκους κελεύσας ἀγαγεῖν (τούτους γὰρ ἔθος τὰ κλειῖθρα τῶν πόλεων ἔνθα ἂν ἐπιδημοίη βασιλεὺς, κατέχειν). Σχετικά με αυτό το επεισόδιο που έλαβε χώρα το 1329 στη Νέα Φώκεια, βλ.: P. LEMERLE, *L'émirat d'Aydin, Byzance et l'Occident. Recherches sur «La Geste d'Umur Pacha»*, (Bibliothèque byzantine, Études, 2) Paris 1957, σ. 66.

Περιγραφή μιας τελετής στέψης: Ιωάννης Στ' Καντακουζηνός, *Ιστορία*, 1, σ. 200. 11-3: ἔξ ἑκατέρων δὲ αὐτοῦ μερῶν κατὰ τὰ πλάγια οἱ τε τοὺς πελέκεις ἔχοντες Βάραγγοι προσαγορευόμενοι, καὶ νέοι τῶν εὐπατριδῶν περὶ ἑκατὸν ὠπλισμένοι διαπρεπῶς.

μονάδα της αυτοκρατορικής φρουράς, γνωστή ήδη από την κομνήνεια εποχή ως «πελεκυφόροι».¹⁰ Οι πηγές επιβεβαιώνουν ότι οι Βαράγγοι, που από το 13ο αι. και μετά στρατολογούνταν σχεδόν αποκλειστικά από την Αγγλία,¹¹ συνέχισαν να υπηρετούν την Αυτοκρατορία τουλάχιστον έως την εποχή του Ιωάννη Καντακουζηνού. Άγγλοι και Δανοί μισθοφόροι –

Η παρουσία των Βαράγγων στην αυτοκρατορική αυλή στα μέσα του 14ου αι. επιβεβαιώνεται από το: Ψευδο-Κωδινός, *Περί ὀφφικίων*, σ. 264. 15-16: οἱ τε Βάραγγοι πάντες πελεκυφόροι καὶ νέοι εὐγενεῖς ἔνοπλοι περὶ ἑκατόν. Βλ. και ὁ.π., σ. 197. 26-31: οἱ Βάραγγοι ... φέροντες τοὺς πελέκεις αὐτῶν ἐπὶ τῶν καρποχείρων αὐτῶν· τοῦ βασιλέως δ' ἄνωθεν ἀπὸ τῆς προκύψεως φανέντος αἴρουσιν αὐτοὺς πάντες, ὡς ἔθος, ἐπὶ τῶν ὤμων αὐτῶν. Και αὐτόθι, σ. 210. 2-3 και σ. 243. 21-23.

Για τους Βαράγγους στην παλαιολόγειο εποχή, βλ. BARTUSIS, *The Late Byzantine Army. Arms and Society, 1204-1453*, σσ. 271-276.

¹⁰ Νικόλαος Μεσαρίτης, *Λόγος ἀφηγηματικὸς*, σ. 42. 27-8: εἰς τὸν τῶν πελεκηφόρων δι' ἀκατίων προσωκείλατο χῶρον σὺν πάσῃ τῇ σιδηροφράκτῳ μετ' αὐτοῦ στρατιᾶ.

Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, 343. 33-4: οὐ τῶν Ἀνδρονίκῳ τηρούντων εὐνοίαν, οὐ πελεκυφόρος βάρβαρος, οὐχ οἱ τὰ ὑγινοβαφῆ φοροῦντες ῥαβδοῦχοι. Ὁ.π., σ. 527. 62-4: Οἱ μὲν σὺν πλοίων ἐπέβησαν καὶ τῇ ἀκτῇ προσίσχουσι τῆς μονῆς τῶν Ὀδηγῶν κάκειθεν τοῖς πελεκυφόροις συμμίγνυνται τοῦ βασιλέως ὑπασπισταῖς.

Οἱ Βαράγγοι φρουροῦν το αὐτοκρατορικό ταμεῖο: Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, 1, σ. 101. 22-4: ἐφειστήκει γὰρ τὸ Κελτικὸν καὶ πελεκυφόρον, ἐφέξον, ἦν τις ἐπιχειροίη.

Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, 3, σ. 89. 8-10: τὸ δὲ πελεκυφόρον τάγμα βασίλειον, ἀγαιόμενοι τῷ συμβάντι, πελέκεσιν ἐκείνον ἀνηλεῶς κατακτείνουσι.

Ο Καντακουζηνός συχνά δεν χρησιμοποιεῖ την αυτοκρατορική φρουρά για προσωπική προστασία: Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ ἱστορία*, 1, σ. 566. 14-5: ὥστε καὶ ἀφύλακτος διῆγε τὸ πλεῖστον καὶ αὐτῶν ἄνευ τῶν βασιλικῶν πελεκυφόρων.

Ακόμα και ο σουλτάνος εἶχε στη διάθεσή του ἓνα σώμα πελεκυφόρων: βλ. την περιγραφή του τελευταίου επεισοδίου της μάχης του Κοσσυφοπεδίου το 1389: Δούκας, *Ἱστορία*, σ. 15. 21-3: ὁ νέος ὀρμήσας καὶ πλησίον ἔλθων ξιφιδίῳ κατὰ καρδίας καιρίαν δίδωσι πληγῆν· καὶ αὐτὸς παρὰ τῶν πελεκυφόρων καὶ ὑπασπιστῶν τοῦ Μουράτ μεληδὸν κατατέμνεται.

¹¹ BARTUSIS, *The Late Byzantine Army. Arms and Society, 1204-1453*, σ. 273.

που στις πηγές αναφέρονται πάντα μαζί με τα τσεκούρια τους¹² - διακρίθηκαν σε πολλές μάχες κατά τη διάρκεια της άμυνας της Κωνσταντινούπολης το 1204.¹³

Ο πέλεκυς εμφανίζεται συχνά στις περιγραφές ναυμαχιών, όπου πρέπει να ήταν ιδιαίτερα χρήσιμος για το κόψιμο των ξαρτιών.¹⁴ Δεν

¹² Νικόλαος Μεσαρίτης, *Λόγος ἀφηγηματικός*, σ. 42. 14-5: τὸ μάχιμον ἔθνος τὸ ἐπὶ τὸν ὦμον διόλου κραδαῖνον τὸν πέλεκυν.

Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, 249. 80-81: ὁ πρωτοσεβαστὸς κατὰ τὰ ἀνάκτορα συλληφθεὶς καὶ φρουρᾶ διαληφθεὶς Γερμανῶν, οἱ κατωμαδὸν τοὺς ἕτεροστόμους πελέκει ἀνέχουσιν.

Ο Ριχάρδος ο Λεοντόκαρδος είναι ο βασιλιάς των «Γερμανών», που τώρα ονομάζονται «Άγγλοι»: Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, 417. 67-8: ὁ τῶν πελεκυφόρων κατάρχων Γερμανῶν, οὗς νῦν φασὶν Ἰγγλίνους.

Για την σημασία του ὄρου «Γερμάνοι» στις βυζαντινές πηγές, βλ. G. DAGRON, «Ceux d'en face: les peuples étrangers dans les traites militaires byzantins», *TM* 10 (1986), σ. 214 και σημ. 34.

¹³ Hugo, comes Sancti Pauli, *Epistola de expugnata per Latinos urbe Constantinopoli*, σ. 306/7: *In turri siquidem sepe dicta erant sarjanti Anglici, Pisani, Livoniani, Dani ad eam protegendam constituti.*

Robert de Clary, *La prise de Constantinople*, σ. 59, κεφ. 74: *Danois et Grius que il i avoit, si wardent, si le voient, se li keurent il sus a haches et as espees, si le decauperent tout.*

Geoffroy de Villehardouin, *La conquête de Constantinople*, σ. 173, κεφ. 171: *Et monterent sor le mur bien .XV., et se combatoient main a main as haches et as espees.* Ό.π., σ. 188, κεφ. 185: *Et li Grifon orent mis d'Englois et de Danois a totes les haches a la porte tresci que al palais de Blaquerne.*

¹⁴ Ναυμαχία ανάμεσα σε δύο γενουατικές πειρατικές γαλέρες και βυζαντινά πλοία: Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, 1, σ. 136. 1-3: ἔχρῶντο δὲ καθ' ἑκατέρων ἑκάτεροι χειροπληθέσι χερμαδίοις καὶ βέλεσι τοξικοῖς· ἔστι δ' ὅτε καὶ πελέκεσι καὶ ξίφεσιν ἄλλοις, ὅποτε μάλα δὴ πελάσαιεν ἀλλήλοις.

Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, 1, σ. 136. 13-6: θρασύτερόν τις ἐξ αὐτῶν τῇ Ρωμαίων ἐπιπηδήσας ὀλκάδι ὀξεῖ πελέκει τὰ καιριώτερα τῶν καλωδίων ἐξέτεμε· διὸ κατενεχθεῖσα ἡ κεραία κατὰ μέσην τὴν τῶν Λατίνων ὀλκάδα ἀπόλεμον ἐκείνης τὸ πλεῖστον ὀπλιτικὸν ἐξαίφνης πεποίηκε.

Σίλβεστρος Συρόπουλος, *Υπομνημονεύματα*, σ. 200. αρ. 4. 18-9: οἱ δὲ πελέκει τὸ πείσμα τεμεῖν ἐπεχείρουν· ἅπερ ἰδόντες οἱ βάρβαροι μόλις ποτὲ ἐνέδωκαν λῦσαι αὐτό. Βλ. και τη σημ. 28.

λείπουν, τέλος, οι αναφορές στη χρήση του ως εργαλείο επιβολής ποινής (ακρωτηριασμού).¹⁵

Δεν είναι γνωστό σε τί ακριβώς διέφερε η *ἀξίνη*¹⁶ από τον *πέλεκυ*.¹⁷ ο Νικήτας Χωνιάτης χρησιμοποιεί αυτόν τον όρο για να περιγράψει ένα εργαλείο που χρησιμοποιείται εκτός μάχης¹⁸ και συμφωνούν μαζί του οι Γεώργιος Ακροπολίτης,¹⁹ Μανουήλ Φιλής,²⁰ Γεώργιος Παχυμέρης²¹ και Λεόντιος Μαχαιράς.²² Αντιθέτως, ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης αναφέρει Λατίνους που ξηλώνουν με *πελέκεις* τις διακοσμήσεις από πολύτιμα

¹⁵ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 349. 7-8: ἔπειτα τὴν δεξιὰν χεῖρα πελέκει ἀποκοπεῖς παραρριπτεῖται αὐθις τῇ αὐτῇ φυλακῇ. Ὁ.π., 370. 2-3: τὸν Πεντακηνὸν Βασίλειον πελέκει ἐκ τοῦ γόνατος θάτερον τῶν ποδῶν ἐκτεμών. Ὁ.π., σ. 642. 92-3: τοὺς μὲν πόδας ἀπὸ γόνατος, τὰς δὲ χεῖρας ἐκ βραχιόνων Τενεδείῳ ἄντικρυς πελέκει ἀποκοπῆναι.

¹⁶ Αυτός ήταν ο όρος που χρησιμοποιούσε ο Όμηρος για το πολεμικό τσεκούρι: KOLIAS, *Byzantinische Waffen*, σ. 167.

¹⁷ Το αγροτικό εργαλείο που καταγράφεται στην τυπολογία της Ostuni ως «αξίνα» έχει μικρότερη κεφαλή με πιο κοντή κόψη και πιο έντονα προβάλλουσα σφύρα σε σχέση με τα τσεκούρια: OSTUNI, *Nomenclature et formes*, στο *Les outils dans les Balkans du Moyen Âge à nos jours*, σ. 984.

¹⁸ Το 1203, οι Βυζαντινοί πληρώνουν τους Λατίνους με τα πολύτιμα μέταλλα της διακόσμησης των εικόνων: Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, σ. 552. 67-68: οὐ μόνον τὰς ἱεράς εἰκόνας Χριστοῦ ἀξίνας ἐκκοπτομένας καὶ χαμαὶ ῥιπτομένας καὶ τοὺς αὐτῶν κόσμους μὴ σὺν φειδοῖ καὶ ὡς ἔτυχεν ἐκσπωμένους.

¹⁹ Η είσοδος στην Κωνσταντινούπολη το 1261: Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 182. 15-6: οἱ δ' ἄλλοι ἀξίνας ἐγχειρισάμενοι καὶ τοὺς μοχλοὺς τῶν πυλῶν διαρρήξαντες.

²⁰ Μανουήλ Φιλής, *Στίχοι διάφοροι*, 2, αρ. 31, σ. 395. 56-8: Καὶ τοὺς ἀκάρπους καὶ τραχεῖς καὶ φαύλους καὶ δενδρώδεις, / Ὡς ἐν ἀξίνη καθαιρεῖς τῇ τοῦ μηροῦ σου σπάθη. / Ὡ πῶς, ὁ μεγαλόνομος τὴν τύχην αὐτοκράτωρ.

²¹ Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, 3, σ. 89. 3-5: ὡς δ' οὐκ ἦν ἀνοίγειν ἠσφαλισμένας, ἀξίνας τὰς θύρας αὐτοῖς μοχλοῖς καὶ βαλανάγραις ἐξετίνασσον.

²² Λεόντιος Μαχαιράς, *Ἐξήγησις τῆς γλυκείας χώρας Κύπρου*, σ. 64. 13: ὁ λαὸς ὄτοιμα ἐπίασε νερὸν καὶ ξιναρία καὶ ἦλθα ν' ἀγιτιάσουν τὸ δεντρόν.

μέταλλα της εκκλησίας του αγίου Δημητρίου²³ και μια άξινη με την οποία ένας Βυζαντινός σκότωσε σχεδόν τριάντα εχθρούς στη μάχη.²⁴

Τον 14ο αιώνα, ο ανώνυμος μεταφραστής του Χωνιάτη αποδίδει με τον όρο *άξινη* την λέξη *πέλεκυς* του πρωτοτύπου του.²⁵ Επίσης, *άξινη* ονομάζεται σε μια νεώτερη πηγή το όπλο που ένας γενίτσαρος χρησιμοποίησε για να θερίσει τα πόδια του αλόγου του βασιλέα της Ουγγαρίας στη Βάρνα.²⁶ Σε μια αναφορά όμως, που συντάχτηκε λίγο μετά τα γεγονότα της Βάρνας, το όπλο αυτού του γενίτσαρου ονομάζεται *μανάρι*,²⁷ λέξη η οποία προφανώς προέρχεται από το βενετικό «*manàra*

²³ Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Ιστορία τῆς ἀλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Νορμανδῶν*, σ. 116. 12: *μετὰ πελέκεων*.

²⁴ Ο.π., σ. 104. 34-35: *ἐγγὺς ἐς τριάκοντα τοὺς μὲν άξινη διχάσας, τοὺς δὲ καὶ ἄλλως εἰς τὸ ζῆν ἀχρειώσας*.

²⁵ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, σ. 237. 69-70: *αἱ δὲ πύλαι τοῦ Ἀγουστεῶνος ἐν πελέκει καὶ λαξευτηρίῳ κατερράγησαν*.

Νικήτας Χωνιάτης, *Μετάφραση*, σ. 192. 10-1: *καὶ αἱ πόρται τοῦ Ἀγουστεῶνος μετὰ ἀξιναρίων καὶ σειστῶν κατερράγησαν καὶ ἔπεσον*.

²⁶ Ἐκθεσις χρονικῆ, σ. 10. 17-20: *Χαμουζᾶς, κρούσας τοὺς ἐμπροσθίους πόδας τοῦ ἵππου μετὰ άξινης μικρᾶς εὐρεθείσης ἐν ταῖς χερσὶν αὐτοῦ, ἀπέκοψεν αὐτούς. Καὶ πεσὼν ὁ ἵππος πλησίον τοῦ αὐθεντός ἔρριψε τὸν κράλη*.

²⁷ Παρασπόνδυλος Ζωτικός, *Ἡ μάχη τῆς Βάρνας*, σ. 42. 410: *εἰς τὸ ποδάριν το ἴδωκεν πεζὸς μὲ τὸ μανάρι*.

Στην Κω καταγράφεται ἓνα εἶδος τσεκουριού γνωστό ως «μαναρίν» ἢ «πέλεκυς»: OSTUNI, *Nomenclature et formes*, στο *Les outils dans les Balkans du Moyen Âge à nos jours*, σ. 1004.

Σχετικά με τὴ μάχη τῆς Βάρνας, αξίζει νὰ αναφερθεῖ ἡ ζωντανὴ περιγραφή τῆς σύγκρουσης σε ἓνα τούρκικο χρονικό τῆς εποχῆς: Ἀνώνυμος, *Gazanât-i Sultân Murâd b. Mehmed Hân*, σ. 100: *ἔγινε τέτοια μάχη, που κεφάλια, πόδια, δάχτυλα, νύχια, μπαλτάδες, πελέκια, βέλη, δόρατα καὶ λόγχεσ, πανοπλίες πετάγονταν στο πεδίο τῆς μάχης, ὅπως τα πελεκούδια του μαραγκού. (μετάφραση ἀπὸ τὴν ἔκδοση Γ. ΑἰΒΑΛΗ, Ε. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, σσ. 215-6)*

manéra»²⁸ και χρησιμοποιήθηκε στη μετάφραση του Χωνιάτη για το όπλο των Βαράγγων.²⁹

Άλλες ονομασίες για τον πέλεκου ήταν ἄτζια³⁰ - που προερχόταν από το ιταλικό «ascia»³¹ - και τζικούριν.³²

²⁸ OSTUNI, *Nomenclature et formes*, στο *Les outils dans les Balkans du Moyen Âge à nos jours*, σ. 327.

Από την απογραφή της καταλανικής γαλέρας «Sancta Catalina», μετά τη μάχη στα νερά της Κωνσταντινούπολης, στις 21 Σεπτεμβρίου 1352: A. RUBIO I LLUCH, *Diplomatari de l'Orient català (1301-1409)*, 1, αρ. 208, σ. 268: *1 ronrogol ab cadena, manayres 8.*

G. BONFIGLIO DOSIO (εκδ.), *Ragioni antique spettanti all'arte del mare et fabriche de vaselli. Manoscritto nautico del sec. XV*, Venezia 1987, σ. 13: μια γαλέρα της Φλάνδρας ... *vuol churaze cento e vinti ... vuol pavexi cento e vinti... vuol lanze vinti da man ... vuol lanze quaranta da aposta ... vuol chasse trenta da veretony, a duxento per chassa ... vuol balestre diexe ... vuol maneressi dodexe ... vuol ranpegony do ... vuol bonbarde do fornide.*

²⁹ Νικήτας Χωνιάτης, *Μετάφραση*, σ. 219. 9: Βάραγγοι τὰς μανάρας κατεβίβασαν ἐπάνω αὐτῶν.

Βλ. και το πρωτότυπο: Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, σ. 266. 13-4: οἱ μὲν δορυφόροι τὰ ἐπὶ τῶν ὤμων ἑτερόθηκτα ξίφη ὡς καθιζόμενοι κατήνεγκαν.

Μια πολύ ενδιαφέρουσα αναπαράσταση βυζαντινού πέλεκου βρίσκεται στη σφραγίδα του Μιχαήλ, «μέγα διερμηνευτή» των Βαράγγων. Σχετικά με αυτή, βλ. τις σημ. 100-101 στη σελίδα 141 και KOLIAS, *Byzantinische Waffen*, σ. 171, σημ. 175.

³⁰ *Χρονικὸν τῶν Τόκκων*, σ. 264. 619: καὶ μὲ τὴν ἄτζια ἐτζάκισεν τὰ σίδηρα τῆς πόρτας.

³¹ Βλ. ένα έγγραφο της βενετικής Συγκλήτου της 12^{ης} Μαρτίου 1419, όπου καταγγέλλεται ότι υπήκοοι της Γαληνοτάτης πουλούσαν στο σουλτάνο μαζί με άλλα όπλα και «açolinis»: N. JORGA, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, 1, σ. 288: *non timentes Deum et honorem dominationis nostre, sibi fecerint licitum supra omnes alias nationes mundi portare ad partes Soldani de prohibitis, videlicet açolinis, ensibus, ferris et lanceis.*

³² Η ανεύρεση του Πάρεως βρέφους σε μια ακτή: *Διήγησις γεναμένη ἐν Τροία*, σ. 27. 141-143: κράζει ἐκ τούς ἀνθρώπους του, τούς μπιστικούς ποιμένας,/ φέρνου τζικούριν, κόπτουσιν, ἀνοίγουν τὸ σεντούκιν,/ εὐρίσκουσιν τὸ νήπιον πολλὰ παραδαρμένον.

Στη βυζαντινή τέχνη αυτής της περιόδου εμφανίζονται εικόνες τσεκουριών με ημισελινοειδείς λεπίδες (εικ. 43, 114, 316, 455, 471, 472, 839), σχεδιασμένες προφανώς για πολεμική χρήση. Μερικά από αυτά τα όπλα διαθέτουν και μια αιχμή στην κορυφή του στυλαριού (εικ. 470, 922, 934, πιν. 2). Το μήκος του κονταριού ποικίλλει από 40 έως 70 εκ., αλλά υπάρχουν περιπτώσεις όπου ξεπερνάει το ένα μέτρο, κατατάσσοντας αυτά τα αντικείμενα στην κατηγορία των μακρών αγχέμαχων όπλων (εικ. 56, 347, 690).

Με λίγες εξαιρέσεις, η πλειονότητα των απεικονιζόμενων τσεκουριών έχει λεπίδες μικρών διαστάσεων (εικ. 154-5, 199, 587, 922, 934), μερικές φορές κάτω από 10 εκ. (εικ. 304). Πιθανώς, αυτά τα όπλα με μικρή κεφαλή και κοντή λαβή προορίζονταν για έφιππη χρήση (εικ. 987).³³

Μια άλλη κατηγορία τσεκουριών χαρακτηρίζεται από ευθείες λεπίδες και στυλάρι μακρύτερο των 60 εκ. (εικ. 109, 366, 538, 617, πιν. 3). Αυτά τα αντικείμενα απεικονίζονται τόσο σε γεωργικές, όσο και σε πολεμικές σκηνές και θα μπορούσαν να ταυτιστούν με την *ἀξίνη* των γραπτών πηγών.

Η γενική εντύπωση που προκύπτει από τη μελέτη του περιορισμένου αριθμού διαθέσιμων εικόνων είναι ότι αυτό το όπλο θεωρείτο ακατάλληλο για τους υψηλόβαθμους στρατιώτες. Στη βυζαντινή τέχνη, ο πέλεκυς συναντάται αποκλειστικά στα χέρια των απλών πολεμιστών ή των ηρώων της λαϊκής παράδοσης, όπως ο Διγενής Ακρίτης (εικ. 106).

Αξίζει, τέλος, να σημειωθεί ότι σπάνια εμφανίζονται εικόνες αμφίστομων πελέκεων στην εικονογραφία αυτής της περιόδου. Εξαίρεση αποτελεί ένα ψηφιδωτό του 13ου αιώνα που βρίσκεται στη βασιλική του

³³ Τα αναφερόμενα όπλα, πάντως, δεν μοιάζουν με ένα άλλο είδος τσεκουριού μικρών διαστάσεων που προοριζόταν για ρίψη, γνωστό στη Δύση ως «*francisca*». Βλ. σχετικά: U. DAHLMOS, «Francisca-bipennis-securis. Bemerkungen zu archäologischen Befund und schriftlicher Überlieferung», *Germania* 55 (1977), σσ. 141-165.

Αγίου Μάρκου της Βενετίας, το οποίο μάλλον αντιγράφει ένα πρωτότυπο της Ύστερης Αρχαιότητας³⁴ (εικ. 1070). Από το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα, στη Δύση τα μακρά αγχέμαχα όπλα αντικατέστησαν σταδιακά τους πέλεκεις.³⁵ Ίσως κάτι παρόμοιο έγινε και στο Βυζάντιο, δεδομένου ότι αυτά τα όπλα εμφανίζονται σπανίως στην εικονογραφία των τελευταίων χρόνων της Αυτοκρατορίας.

Οι τελευταίες αναφορές σχετικά με τη χρήση του τσεκουριού στο Βυζάντιο αφορούν τα γεγονότα του 1453: ένας έλληνας στρατιώτης έσωσε τον Giovanni Giustiniani Longo από έναν γενίτσαρο, κόβοντάς του τα πόδια με ένα τσεκούρι,³⁶ ενώ και οι Τούρκοι χρησιμοποίησαν πελέκεις για να γκρεμίσουν τις πύλες της Αγίας Σοφίας.³⁷

1) Το ρόπαλο

Το ρόπαλο είναι ένα από τα αρχαιότερα όπλα. Στην πιο απλή του μορφή, αποτελείται από μια ξύλινη ράβδο με λαβή για ένα ή για δύο χέρια και μια επιφάνεια κρούσης (εικ. 285, 455, 479, 522, 541, 617, 816, 839, πιν. 10,

³⁴ Για τη τον ψηφιδωτό αυτό βλ. Ο. DEMUS, *The mosaics of San Marco in Venice, 1, The Eleventh and Twelfth Centuries*, Chicago – London 1984, σσ. 196-99.

Ο πέλεκυς του αγίου Νικολάου εμφανίζεται αμφίστομος μόνο σε δυο από τις οκτώ σκηνές με το θαύμα της πελέκησης του κυπαρισσιού στο Πλάκωμα οι οποίες έχουν καταγραφεί από την ŠENCENKO για την παλαιολόγειο εποχή: ŠENCENKO, *The life of Saint Nicholas in Byzantine art*, σ. 219, εικ. 14.6 και σ. 279, εικ. 28.6.

³⁵ Σχετικά με ένα δυτικό εγχειρίδιο του ύστερου μεσαίωνα για τη χρήση αυτού του όπλου, βλ. S. ANGLO, «Le jeu de la hache: A Fifteenth Century treatise on the technique of chivalric axe combat», *Archeologia* 109 (1991), σσ. 113-28.

³⁶ Néstor Iskánder, *Povest' o Tsar' grade*, σ. 55, αρ. 39.

³⁷ Δούκας, *Ιστορία*, σ. 291. 6-8: καὶ εὐρόντες τὰς πύλας κεκλεισμένας σὺν τοῖς πελέκεσιν ἔβαλον κάτω μὴ βραδύναντες. Ἐλθόντες δὲ ξιφήρεις ἐντὸς καὶ ἰδόντες τὸν μυριάριθμον δῆμον, ἕκαστος τὸν ἴδιον αἰχμάλωτον ἐδέσμει.

11). Ο Μεσαρίτης ονομάζει σε ένα κείμενό του *ρόπαλα* τις *ράβδους* που απεικονίζονται σε μια σκηνή της Προδοσίας.³⁸ Στην εκκλησία του Treskavać βρίσκεται μια επιγραφή σε μια τοιχογραφία από τα μέσα του 14ου αιώνα, στην οποία τα ξύλινα *ρόπαλα* που χρησιμοποιούνται για τη θανάτωση του αγίου Τιμόθεου χαρακτηρίζονται ως «*βάκλα*».³⁹

Αυτά τα ξύλινα όπλα, που στις γραπτές πηγές αναφέρονται και ως *ραβδία*,⁴⁰ πρέπει να ήταν το πιο διαδεδομένο όπλο άμυνας για τους χωρικούς και τους βοσκούς⁴¹ (εικ. 1003). Ένα χωρίο του Διγενή Ακρίτη μάς

³⁸ Νικόλαος Μεσαρίτης, *Έκφρασις*, σ. 908, κεφ. 27. 4: *τίνες οὔτοι οἱ σκότους ἄξιοι λαμπαδοῦχοι, οἱ κατὰ τοῦ φωτός τοῦ κόσμου φόνιον πνέοντες πῦρ; τίνες οἱ ταῖν χεροῖν τὰ ρόπαλα φέροντες.*

³⁹ Η σκηνή του μαρτυρίου, όπου εμφανίζονται δυο δήμιοι οπλισμένοι με ξύλινα *ρόπαλα* όμοια με αυτά των εικ. 455 και 839, συνοδεύεται από τους παρακάτω στίχους του Χριστόφορου Μυτιληναίου: *Έρωτι θείω Τιμόθεος/ στεμμάτων, Τυφθείς/ βάκλοις ἔβαψε γῆν/ ἐξ αἱμάτων.* Για μια φωτογραφία της τοιχογραφίας και το σχολιασμό του μνημείου, βλ. M. GLIGORIJEVIC-MAKSIMOVIC, «La peinture du XIVème siècle au monastère de Treskavac», *ZRVI* 42 (2005), σ. 131 και πιν. 10.

Για τον όρο *βάκλον*, βλ. ΚΟΛΙΑΣ, *Byzantinische Waffen* σ. 179, σημ. 38.

⁴⁰ Το μπαστούνι ενός βοσκού ονομάζεται *ράβδιν* στο: Λεόντιος Μαχαιριάς, *Εξήγησις τῆς γλυκείας χώρας Κύπρου*, σ. 64. 4.

Ἀφήγησις Λιβίστρου καὶ Ροδάμνης, σ. 300. 1172-4: *Ἀπαύτου τὸν Δεκέμβριον ἠύρηκά τον νὰ στέκη/ γεωργὸν καὶ ἐκεῖνον ἄνθρωπον, καὶ εἰς τὸ ἕναν του τὸ χέριν/ ἐβάσταζεν ραβδὶν.*

Ο χωρικός που αντιπροσωπεύει τον μήνα Οκτώβριο σε μια μικρογραφία στο φ. 65^a του κώδ. 1199 της Μονής Βατοπεδίου φέρει στον ώμο του ένα μακρύ *ρόπαλο* με σφαιρική κεφαλή. Το όπλο έχει μήκος τουλάχιστον ένα μέτρο και είναι ολόκληρο χρώματος μπλε, πράγμα που ίσως δηλώνει – αν και αυτό φαίνεται λίγο απίθανο εξαιτίας του κόστους του – ότι ήταν φτιαγμένο από μέταλλο. Για μια έγχρωμη φωτογραφία αυτής της μικρογραφίας, που χρονολογείται στο 1346, βλ. Γ. ΓΑΛΑΒΑΡΗΣ, *Ζωγραφική βυζαντινών χειρογράφων*, (Ελληνική Τέχνη), Αθήνα 1995, σ. 192, εικ. 217.

⁴¹ Εξέγερση των χωρικών της περιοχής της Νίκαιας: Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, 1, σ. 263. 25-6: *χρωμένους ταῖς ἐκδρομαῖς ἐπεισπίπτειν καὶ ροπάλοις - οὐ γὰρ εἶχον ἅπαντες σπάθας - καταγωνίζεσθαι.*

πληροφορεί ότι οι αγρότες οργάνωναν αγώνες με «*ὑπόκοντα ραβδία*»,⁴² τα οποία εν μέρει θυμίζουν τον τορνεμέ «*μετὰ ροπάλων στερῶν*», στον οποίο το 1332 συμμετείχε και ο ίδιος ο βασιλεύς.⁴³

Λίγο μετά το 1430, ο γάλλος περιηγητής Bertrandon de la Broquière παρατήρησε ότι οι Έλληνες των τουρκοκρατούμενων περιοχών ήταν οπλισμένοι με μεγάλα ρόπαλα (ξύλινα;) με κοντή λαβή, τα οποία, σύμφωνα με τον ίδιο, μπορούσαν να προκαλέσουν βαριά τραύματα σε ανθρώπους χωρίς πανοπλία και να ζαλίσουν κάποιον που φέρει κράνος.⁴⁴ Ακόμα και τον 16ο αιώνα, οι έφιπποι *stradiotti* στην υπηρεσία της Γαληνοτάτης χρησιμοποιούσαν ως κύριο όπλο τους ένα χοντρό ξύλινο ρόπαλο γνωστό ως «*mazzoccha*».⁴⁵ Οι πιο φτωχοί τούρκοι στρατιώτες συχνά ήταν οπλισμένοι αποκλειστικά με ξύλινα ρόπαλα (εικ. 1118).⁴⁶

Εγχείρημα του Λαχανά το 1277: Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, 3, σ. 213. 14-18: οἱ γὰρ ἐπὶ τῶν γεωργικῶν ἔργων καὶ σκαπάνης οὐ πλέον εἰδότες καὶ τοῦ κεντρίσαι τὸν βούν, καὶ ποιμένες θρεμμάτων καὶ ἄγριοι, ἐκεῖνοι τὰς οἰκείας χώρας καὶ αὐτὰς γεωπονίας ἀφέντες, ἐν ράβδοις μόναις καὶ ταῖς καλαύροψιν αὐτόματοι κατεφαίνοντο στρατιῶται καὶ ὀπλίται ἄοπλοι καὶ συντάξεις ἀσύντακτοι.

⁴² Διγενῆς Ἀκρίτης (Escorial), 690-2: καὶ δεῦτε, ἀγοῦροι, ἅς λάβωμεν ὑπόκοντα ραβδία/ καὶ ἅς καταβῶμεν ἅπαντες κάτω εἰς τὴν ὀμαλίαν,/ ἵνα ἀλλήλους δώσωμεν χωριατικὰς ραβδέας.

⁴³ Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ ἱστορία*, σ. 483. 10-12: καὶ συρῶρηγνυμένων κατ' ἴσον ἀριθμὸν ἀμφοτέρων τῶν τάξεων μετὰ ροπάλων στερῶν παίει τε καὶ ὁ βασιλεὺς καὶ παίεται ἀφειδῶς.

⁴⁴ Bertrandon de la Broquière, *Le voyage d'Outremer*, σ. 221: *Mais quant ilz ont affaire, chascun qui a de quoy porte l'arc et le tarquais et une espée dont ilz ont de bonnes et une mache grosse sur le rond, de plusieurs quarres á court manche qui est un perilleux baston quant il assene sur les espauls ung homme desarmé ou sur les bras et je croy que qui en pourroit ferir á son aise, il estourdiroit ung homme en une salade.*

⁴⁵ C. DE VITA (επιμ.), *Dizionari terminologici. Armi bianche dal medioevo all'età moderna*, Firenze 1983, σ. 25, λήμμα «clava».

Ο όρος *mazzoccha* παραπέμπει στο ματζούκα/ματζούκιον των Βυζαντινών. Βλ. τη σημ. 83 και KOLIAS, *Byzantinische Waffen*, σσ. 175-177. Βλ. επίσης, Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, «Ματζουκίνα-Ματζουκάτος in Ptochoprodromos», στο *Φιλέλλην. Studies in Honour of Robert Browning*,

Στις πηγές η ράβδος συνήθως σχετίζεται με τους απλούς πολίτες που ορισμένες φορές λάμβαναν μέρος στις ένοπλες αναμετρήσεις,⁴⁷ ενώ το ρόπαλον εμφανίζεται και στα χέρια επαγγελματιών πολεμιστών.⁴⁸

2) Το σιδερένιο πολεμικό ραβδί (κεφαλοθράυστης)

(επιμ.) C.N. CONSTANTINIDES, N. PANAGIOTAKES, E. JEFFREYS, A.D. ANGELOU, (Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia – Bibliothek 17), Venezia 1996, σσ. 316-7.

⁴⁶ Γενική επιστράτευση τούρκων υπηκόων: Ανώνυμος, *Gazaât-i Sultân Murâd b. Mehmed Hân*, σ. 51: οποιοσδήποτε στη Ρούμιλη είναι ικανός να κρατήσει έστω κι ένα ρόπαλο, να παρουσιαστεί.

Δούκας, *Ιστορία*, σ. 135. 9, 14-17: τὸ ἔθνος τῶν Τούρκων ... ἄνευ βαλαντίου καὶ πήρας, οἱ πλειῖστοι καὶ αἰχμῶν καὶ ἀκίνακῶν, ἕτεροι πεζοὶ τὴν πορείαν μυριαρίθμους παρεμβολὰς στοιχίσαντες θέουσιν, οὐκ ἄλλο οἱ πλέονες ἀλλ' ἢ ρόπαλον ταῖς ἐκάστου χερσί.

Lampo Birago, *Strategicon adversum Turcos*, σ. 696. 174: *ferunt item clavas aliqui*.

Περιγραφή των αζάπηδων το 1475: Iacopo de Promontorio - de Campis, *Stato del Gran Turco*, σ. 55: *Questi quando sonno ale mani, sonno mandati avanti come porci senza alcuna remissione, de quali ne sonno morti assai et sono poltroni et vanno a piedi e voltano le spalle cum l'arco, saette, spada, coraza et maza di legno*.

⁴⁷ Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Ιστορία τῆς ἀλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Νορμανδῶν*, σ. 76. 22-4: τῶν δημοτικῶν, ὅσοι δεξιὸι τὰς χεῖρας καὶ βριαροὶ ράβδον τε κατενεγκεῖν καὶ λίθον μακρὰν ἀφεῖναι καὶ μηχανὴν διαχειρίσασθαι καὶ τόξου νευρὰν ἐντεῖναι καὶ βαλεῖν.

Βλ. και τη σημ. 41.

⁴⁸ Νικόλαος Μεσαρίτης, *Λόγος ἀφηγηματικὸς*, σ. 34. 5-6: τοῖς ἔνδοθι φρουράρχοις ἐπέταξα βάλλειν τοὺς καταράτους ἀφθόνους ταῖς σπάθαις, τοῖς ροπάλοις, τοῖς δόρασι.

Μανουήλ Φιλῆς, *Ιστορικὰ ποιήματα*, ποίημα 12. 50-54: δεῖξον χειμῶνα τοῖς ἐχθροῖς καὶ γνόφον τὴν αἰθρίαν·/ μᾶλλον δὲ σμῆξον τὴν αἰχμὴν, τὸν θώρακα, τὸ κράνος·/ τὸ φάσγανον, τὸ ρόπαλον καὶ τὰς περικνημίδας·/ καὶ φάνηθι δρεψάμενος τοὺς ἰταλοὺς τῆς χώρας.

Μιχαήλ Κριτόβουλος, *Ιστορίαι*, σ. 54. 15-6: ἕτεροι κορύναις τε καὶ ροπάλοις ἄνωθεν καταφερομένοις τὰς κεφαλὰς τούτων παίοντες συνέθλων.

Για να αποκτήσει το ξύλινο ρόπαλο μεγαλύτερη δύναμη κρούσης, εφοδιαζόταν συχνά με μια απόληξη (πιν. 11), η οποία με τη σειρά της μπορούσε να ενισχυθεί με μεταλλικά ελάσματα ή αιχμές.⁴⁹ Μια εξέλιξη αυτής της αρχικής ιδέας αποτέλεσε το πολεμικό ρόπαλο με ατόφια σιδερένια⁵⁰ ή ορειχάλκινη⁵¹ κεφαλή (πιν. 5-9). Οι ατσάλινες κεφαλές⁵²,

⁴⁹ Στο Πολεμικό Μουσείο του Βελιγραδίου εκτίθεται ένα ξύλινο ρόπαλο που χρονολογείται στον 11ο-12ο αι., έχει μήκος 30 εκ. και καταλήγει σε μια σφαιροειδή απόληξη καλυμμένη με μεταλλικά ελάσματα: Μ. ΡΕΚΟΒΙΤΣ, *Archaeological collection of the Military Museum in Belgrade* (στα σέρβικα), Beograd 2006, αρ. 16376, σ. 113.

⁵⁰ Εξοπλισμός ενός λατίνου αξιωματικού: Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Ιστορία τῆς ἀλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Νορμανδῶν*, σ. 116. 27: *σιδηρέαν κορύνην κατάγων.*

Περιγραφή δυτικών μισθοφόρων στην Κωνσταντινούπολη το 1201: Νικόλαος Μεσαρίτης, *Λόγος ἀφηγηματικός*, σ. 33. 3-7, *Ἰβηρες καὶ Ἴταλοι σιδηρόφρακτοι, ὡς ἡμῖν ἢ τούτων ὄψις παρίστα καὶ ἡ διάλεκτος, οὐ χαλάζας ἐπιφερόμενον καὶ ῥαγδαίους ὄμβρους καὶ χιόνα πολλήν, ἀλλ' ἀμφικώπους σπάθας, ἀλλὰ σιδηροκορύνους ῥάβδους, ἀλλὰ μαχαίρας ὀξείας ταῖς αὐτῶν ζώναις παρηρημέναις.*

Κωνσταντίνος Ερμονιακός, *Ἰλιάδος ῥαψωιδίαί κδ'*, σ. 187. 259-262: *οὐ σὺν δόρατι καὶ τόξῳ/ καὶ σὺν στόματι μαχαίρας,/ ἀλλ' ἐν σιδηρῷ ῥοπάλῳ/ ἐσυγκρότει γοῦν τὴν μάχην.*

Βλ. και τις σημ. 51 και 75.

Σχετικά με τα είδη μεταλλικών ράβδων που μαρτυρούνται στα Βαλκάνια και στη Ρωσία κατά την περίοδο αυτή, βλ. D. PILETIC, «Zbirka topuza, buzdovana, nadžaka i bojnih sekira u vojnom muzeju», *Vesnik* 28 (1982), σ. 53-77. ΚΙΡΠΙΤΣΟΒ, «Russische Waffen des 9-15 Jahrhunderts», σσ. 94-99. ΡΕΚΟΒΙΤΣ, *Archaeological collection of the Military Museum in Belgrade*, σσ. 112-114. ΒΙΤΛΙΑΝΟΒ, *The Old Bulgarian Armament*, πιν. 15/16.

⁵¹ Ο εξοπλισμός του Μούρτζουφλου το 1204: Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 566. 31-32: *καὶ αὐτὸς ξίφος διαγκοινοζόμενος καὶ χαλκήρει κορύνῃ καθοπλιζόμενος τοῦτο μὲν τὰς τῶν ἐναντίων ἀνέκοπτεν ἐκδρομάς.*

Βλ. και τη σημ. 58.

⁵² Το 1444, οι πρέσβεις του πρίγκηπα Ισμαήλ-Μπεγκ της Σινώπης δωρίζουν στο σουλτάνο στην Αδριανούπολη δυο ατσάλινες ράβδους: Ciriaco di Ancona, p. 34.3: *quinque cilicos et alipedes equos, binas nitentes galeas totidemque rigentes hamis loricas et ornatas totidem ex Adiabenico ferro*

μολονότι ιδιαίτερα δαπανηρές, ήταν ιδανικές επειδή δεν παραμορφώνονταν, ακόμα και κατά την κρούση πάνω στις ανθεκτικότερες πανοπλίες. Για να αποφευχθεί το σπάσιμο της λαβής από το βάρος των μεταλλικών κεφαλών, συχνά χρησιμοποιούσαν μέταλλο και για την κατασκευή της λαβής.

Ο Νικήτας Χωνιάτης περιγράφει τον αποφασιστικό ρόλο των σιδερένιων ροπάλων των Βυζαντινών σε μια μάχη με τους Ούγγρους το 1167.⁵³ Αυτά τα όπλα αναφέρονται συχνά στα βυζαντινά πολεμικά εγχειρίδια⁵⁴ και ο Θεόδωρος Παλαιολόγος στο εγχειρίδιό του τονίζει τη σημασία των σπαθιών και των ροπάλων στη μάχη, προσθέτοντας ότι οι λαβές των τελευταίων θα έπρεπε να ήταν επενδυμένες με τένοντα, πιθανώς για την εξασφάλιση καλύτερου κρατήματος.⁵⁵

clavas. Μια σκηνή παρόμοια με την αναφερθείσα αναπαρίσταται στην εικ. 1021.

Για το ατσάλι που χρησιμοποιούσαν οι Οθωμανοί, βλ. A.R. WILLIAMS, «Ottoman Military Technology: the Metallurgy of Turkish Armour», στο *War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th – 15th Centuries*, (επιμ.) Υ. LEV, Leiden/New York/Köln 1997, σσ. 368-370.

⁵³ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 156. 26-34: τὰς ἐπιμήκεις ἐσέπειτα μαχαίρας ἐσπάσαντο καὶ αὐθις συμπεσόντες ἐμάχοντο. ὡς δ' ἤδη καὶ αὐταὶ τὰ στόματα ἠμβλύνθησαν διὰ τὸ τῶν στρατευμάτων πάγχαλκον καὶ πανσίδηρον, οἱ μὲν Παῖονες ἠμηχάνουν τὸ ἀπὸ τοῦδε μηδαμῶς κατὰ νοῦν θέμενοι ὡς ἐπιόντας αὐτοὺς Ῥωμαῖοι δέξονται, Ῥωμαῖοι δὲ μετὰ χειρᾶς τὰς ἐκ σιδήρου κορύνας χειρισάμενοι (ἔθος δὲ αὐτοῖς καὶ τοιόνδε φέρειν ὄπλισμόν, ἠνίκα ἂν εἰς πόλεμον ἴοιεν) ἔπαιον τοὺς Παίονας δι' αὐτῶν· καὶ ἦν καίριον μάλα τὸ πλήγμα κατὰ κεφαλῆς καὶ προσώπων γινόμενον.

⁵⁴ Βλ. KOLIAS, *Byzantinische Waffen*, σσ. 173-184.

⁵⁵ Θεόδωρος Παλαιολόγος, *Les Enseignemens ou Ordenances pour un seigneur qui a guerres et grans gouvernemens a faire*, σ. 93: *Et ja soit ce que l'en prent les armeüres selonc la coustume du païs et des guerres en diverses manières, toutesfoys m'est il avis, selonc la generalité, que espees et aucunes maces doivent estre donnees a ceulz especialment qui sont sus les grans chevaux, et que il les doivent porter, et doivent avoir lez maces manches de ners.*

Οι ανατολικές πηγές αναφέρουν ρόπαλα βάρους μεταξύ 5 και 10 κιλών, αλλά και μεμονωμένες περιπτώσεις όπλων των 20-30 κιλών.⁵⁶ Ο χειρισμός του σιδερένιου ροπάλου απαιτούσε μεγάλη δύναμη και δεξιότητα επειδή, εξαιτίας του βάρους του, ο χρήστης εύκολα μπορούσε να χάσει την ισορροπία του κατά την κρούση και να βρεθεί εκτεθειμένος στην αντεπίθεση του αντιπάλου.⁵⁷

Ειδικά οι Τούρκοι και οι Άραβες χρησιμοποιούσαν ευρέως τα ρόπαλα στις μάχες εκ του συστάδην. Κατά τη διάρκεια της μάχης της Αντιόχειας του Μαιάνδρου το 1211, ο σουλτάνος του Ικονίου έριξε τον αυτοκράτορα Θεόδωρο Λάσκαρη από τον ίππο του με ένα ρόπαλο.⁵⁸ Ο Marin Sanudo ο πρεσβύτερος, στις αρχές του 14ου αι., επισημαίνει ότι το σιδερένιο ρόπαλο

⁵⁶ S. AL-SARRAF, «Close combat weapons in the early Abbasid period: maces, axes and swords», στο D. NICOLLE (επιμ.), *Companion to Medieval Arms and Armour*, Woodbridge, 2002, σσ. 152-161

⁵⁷ Ο έλληνας στρατιωτικός διοικητής του Αράκλοβου της Πελοποννήσου (Bucelet στα γαλλικά) ήταν τόσο δυνατός, που κανείς δεν μπορούσε να σηκώσει το ρόπαλό του με ένα χέρι: *Libro de los fechos*, σ. 27. αρ. 111: *el senyor del castiello, qui era muy poderoso & valient, & tanto era fuert que su maça era tan pesada que ahun hombre non la podia levantar con una mano.*

Σχετικά με το οχυρό του Αράκλοβου, βλ. D.A. ZAKYTHINOS (- C. MALTEZOU), *Le Despotat grec de Morée. Vie et institutions*, VR, London 1975. σσ. 157-9.

⁵⁸ Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, σ. 20. 17: φοβερὸς ἐκείνω ῥαβδοῦχος ἐπιστάς.

Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 17. 1-2: καὶ ὁ μὲν σουλτὰν κορύνῃ κατὰ κεφαλῆς πλήττει τὸν βασιλέα, καὶ πίπτει τοῦ ἵππου.

Ο Χωνιάτης γράφει για ορειχάλκινα ρόπαλα που χρησιμοποιήθηκαν κατά του αυτοκράτορα: Νικήτας Χωνιάτης, *Λόγοι καὶ ἐπιστολαί. Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὸν βασιλέα κὺρ Θεόδωρον τὸν Λάσκαριν*, ὅτε ἐφόνευσε τὸν σουλτάνον Ἰκονίου, σ. 173. 17-19: οὐ γὰρ βλήμασι μόνον παρεστήσω τὸ σὸν ἀνδρεῖον παράστημα, ἀλλ' ὅλης Ἀσίας τοξεύματα καὶ δόρατα κραδαινόμενα, καὶ κόρυνας ἀνατεινομένας χαλκήρεις ἐπὶ τὸ σὸν δεξάμενος σῶμα, ἀντέσχεσ ὡς ἀδάμας καὶ ἄκμων ῥαστήρσιν ἀνάλωτος.

Για τη μάχη της Αντιόχειας, βλ. Η. ΓΙΑΡΕΝΗΣ, *Η συγκρότηση και η εδραίωση της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Ο αυτοκράτορας Θεόδωρος Α΄ Κομνηνός Λάσκαρις*, (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Μονογραφίες, 12) Αθήνα 2008, σσ. 70-82.

είναι ένα από τα κύρια όπλα των «απίστων».⁵⁹ Το ένα τρίτο των στρατολογηθέντων του σουλτάνου στα ελληνικά εδάφη το 1475 ήταν εξοπλισμένο με τόξο, σπαθί, βραχύ κοντάρι και σιδερένιο ρόπαλο.⁶⁰

Στο Χρονικό του Μορέως αναφέρεται ότι οι Κουμάνοι που συμμετείχαν στη μάχη της Αδριανούπολης το 1205 κράδαιναν σαλίβες και άπελατίκια τουρκικού τύπου.⁶¹ Σύμφωνα με τον Ψευδο-Κωδινό, σαλίβα ήταν η κοινή ονομασία του σειρομάστη που ο μέγας τζαούσιος έφερε στη ζώνη της επίσημης στολής του.⁶²

Είναι δύσκολο να καθοριστεί με βεβαιότητα τί ήταν ο σειρομάστης: σε κάποια κείμενα του 12ου αιώνα εμφανίζεται ως μαστίγιο,⁶³ αλλά στην Αρχαιότητα ο όρος περιέγραφε ένα είδος λόγχης ή ακοντίου.⁶⁴ Μια πιθανή λύση του προβλήματος βρίσκεται στην ομοιότητα αυτής της λέξης με τον

⁵⁹ Marin Sanudo Torsello, *Liber Secretorum Fidelium Crucis*, σ. 59. 44: *Primo, quilibet dictae gentis, quorum artator es, ex prerogativa ferreo baculo potiatur.*

⁶⁰ Iacopo de Promontorio - de Campis, *Stato del Gran Turco*, σ. 49: *Tamen è obbligato in tempo di guerra a condurre seco a le sue spese dicti armigeri tutti a cavallo. La terza parte con arco, saette, coraze, panziere, targhetta, spada, lanciotto et mazza ferrata.*

⁶¹ Χρονικὸν τοῦ Μορέως, σ. 58, 1156-1157: *Σαλίβες εἶχαν τούρκικες ὁμοίως καὶ ἄπελατίκια/ μὲ ἐκεῖνα τοὺς ἐσύχνασαν ἀπάνω εἰς τὰ κασσίδια.* Για τον εξοπλισμό των Κουμάνων, βλ. I. VÁSÁRY, *Cumans and Tatars. Oriental military in the pre-Ottoman Balkans, 1185-1365*, Cambridge 2005, σσ. 47-51.

Σχετικά με το ρόπαλο «κρανοθραύστης» ενός Σαρακηνού, βλ. *Διγενῆς Ἀκρίτης* (Escorial), 931: *ραβδὴν κασιδολίτισιν.*

⁶² Ψευδο-Κωδινός, *Περὶ ὀφφικίων*, σ. 161, 14, 17-20: *τοῦ μεγάλου τζαουσίου ... Φέρει δὲ οὗτος ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ μέρους τῆς ζώνης αὐτοῦ σειρομάστην, ὃν κοινῶς καλοῦσι σαλίβαν.*

⁶³ *Ιωάννης Σκυλίτζης, Σύνοψις ἱστοριῶν*, σ. 338. 39-41: *καὶ παρακαλέσαι παύσασθαι τῆς ἀθυροστομίας καὶ μὴ ἀναιδῶς ἐνυβρίζειν εἰς τοὺς οἰκείους δεσπότας, ἐπεὶ δὲ μὴ ἔπειθε, καὶ τὸν σειρομάστην ἐντείνας δοῦναι τούτῳ πολλάς.*

⁶⁴ Βλ. σχετικά: KOLIAS, *Byzantinische Waffen*, σ. 178, σημ. 34 και 35.

όρο *σειρομάστιξ*, που ήταν ένα αρθρωτό μαστίγιο για τους ίππους.⁶⁵ Πιθανώς, με το πέρασμα των χρόνων, η μεγάλη ομοιότητα ανάμεσα στις δύο ονομασίες είχε ως συνέπεια οι λέξεις *σειρομάστης* και *σειρομάστιξ* να χρησιμοποιούνται ως συνώνυμες για να δηλώσουν ένα είδος μαστίγιου.

Συνεπώς, η *σαλίβα/σειρομάστης* του Ψευδο-Κωδινού θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως αρθρωτό μαστίγιο, ενώ οι *σαλίβες*, με τις οποίες, σύμφωνα με το Χρονικό του Μορέως κτυπούσαν τα κράνη των αντιπάλων, ως όπλα που λειτουργούσαν με βάση την ίδια αρχή: μια ή περισσότερες μεταλλικές κεφαλές αναρτημένες με αλυσίδα σε μια πολεμική ράβδο (εικ. 1070).⁶⁶

Το *μαγκλάβιον* επίσης ήταν είδος μαστίγιου, με το οποίο ήταν οπλισμένοι οι Βαρδαριώτες της φρουράς του παλατιού.⁶⁷

Όσον αφορά το *ἀπελατίκιν*, το όνομα του οποίου προερχόταν από τους *απελάτες* - μονάδες στρατολογούμενες στα σύνορα της

⁶⁵ Βίος και πολιτεία τοῦ ὀσίου πατρὸς ἡμῶν καὶ θαυματουργοῦ Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, σ. 232. 28-9: τῇ ἐν χερσὶ σειρομάστιγι παίειν αὐτήν.

Στο λεξικό του DuCange ο *σειρομάστιξ* ορίζεται ως «*flagellum, è catena pendulum, quo feriuntur ac urgentur equi*».

⁶⁶ Για μερικά παραδείγματα τέτοιων όπλων, βλ. V. YOTOV, *Vuoruzeniето i snariazeniето ot bulgarskoto srednovekovie (VII-XI vek.)*, Varna 2004, πιν. 60, αρ. 663/664.

⁶⁷ Ψευδο-Κωδινός, *Περὶ ὀφφικίων*, σ. 181. 29-31, σ. 182. 1-2: Κρέμανται δὲ ἐπὶ ζώνης ἐκάστου τούτων λῶροι, οὓς καλοῦσι μαγκλάβια, μαστίζειν τοὺς ἀξιους μαστίζεσθαι, φέροντες ἀεὶ καὶ δικανίκια.

Βλ. επίσης, Νικήτας Χωνιάτης, *Μετάφραση*, σ. 88. 7: ὁ βασιλεὺς μαγγλάβια δὸς πολλὰ καὶ γυμνώσας.

Και στο πρωτότυπο: Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, σ. 131. 10-1: ὁ βασιλεὺς συλλαβῶν ἔξανε πολλαῖς διὰ λῶρων δημοσίᾳ κατὰ τε τοῦ νώτου καὶ τῶν ὤμων.

Πουολόγος, 566-7: νὰ σκίση τὰ ρουθούνια σου καὶ νὰ σὲ ξεγυμνώση, / μαγκλάβια νὰ σὲ δώσουσιν, σίδηρα νὰ σὲ βάλουν.

Για το *μαγκλάβιον*, βλ. επίσης: KOLIAS, *Byzantinische Waffen*, σ. 179, σημ. 41.

Αυτοκρατορίας που αποτελούνταν από ληστές και ζωοκλέφτες⁶⁸ - θα περίμενε κανείς να ήταν ένα ξύλινο ρόπαλο, εφόσον το χρησιμοποιούσαν στρατιώτες με περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες.⁶⁹ Σε αρκετές περιπτώσεις όμως, φαίνεται ότι αυτό το όπλο εφοδιασμένο με κεφαλή⁷⁰ ήταν κάτι παραπάνω από ένα απλό ρόπαλο. Οι πηγές αναφέρουν ότι το έφεραν στη μάχη διάσημοι οπλαρχηγοί,⁷¹ καθώς και βαριά οπλισμένοι ήρωες μυθιστορημάτων.⁷²

⁶⁸ KOLIAS, *Byzantinische Waffen*, σ. 178, σημ. 28 και Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «L'«*éropée*» de Digenis et la frontière orientale de Byzance au Xe et XIe siècles», *TM* 7 (1979), σσ. 387-9.

⁶⁹ Δεν κατέστη δυνατόν να εντοπίσω το κείμενο του Σάθα, στο οποίο αναφέρεται ότι οι απελάτες συνήθιζαν να σκαλίζουν στα – προφανώς ξύλινα - απελατικά τους εικόνες αγίων: Ν. ΚΑΛΟΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Η στρατιωτική οργάνωσις της ελληνικής Αυτοκρατορίας του Βυζαντίου*, Αθήνα 1937, σ. 133. σημ. 1: *Επί του ροπάλου των οι απελάται εχαράσσον, καθ' α λέγει ο Σάθας, την εικόνα του Αγ. Μάμαντος ή την του Αγ. Γεωργίου.*

Εύλινο πιθανώς ήταν και το απελατικό με το οποίο κτυπήθηκαν κάποιοι αιχμάλωτοι: *Χρονικόν τῶν Τόκκων*, σ. 352. 1781: *ἀπελατίκιν ἔπιασεν καὶ ἔδειρεν ἐξ αὐτοῦς.*

⁷⁰ *Συναξάριον τοῦ τιμημένου γαιδάρου*, σ. 121. 325-7: *ἐκ τὴν κοιλιάν του ἐξέβαλεν ὡσάν ἀπελατίκι/ μακρὺν, χοντρὸν καὶ ἔμπροσθεν εἶχεν ὡσάν καπούσι./ ἀλλ' εἰ τὴν δώση μιὰν φορὰν, ζωὴν ποσῶς οὐκ ἔχει.*

⁷¹ Περιγραφή του Μιχαήλ Καντακουζηνού που ετοιμάζεται να μπει στη μάχη: *Χρονικόν τοῦ Μορέως*, (ελληνική παρ.), σ. 252. 5061-2: *ἐξέβη ἀπὸ τὸ ἀλλάγιν του ἀπάνω εἰς τὸ φαρίν του/ τὰ κούκουρά του ἐβάσταινε, τὸ ἀπελατίκι ἐκράτει.*

⁷² *Διήγησις τοῦ Ἀχιλλέως (Naroli)*, 596: *τὸ ἀπελατίκιν ἔσυρεν, τὸν ἄλλον δευτερώνει,/ καὶ εἰς γῆν ἠπλώθη παρευθὺς ἀναίστητος καθόλου. Ὁ.π., 1609: πεζεύγει εὐθὺς ὁ Ἀχιλλεὺς κρατῶν τὸ ἀπελατίκιν.*

Διήγησις ἐξαίρετος Βελθάνδρου τοῦ Ρωμαίου, 222-4, 230-2: *καὶ ὡς τὸν εἶδαν οἱ λησταί, ἐκατεσκόπησάν τον/ ἀρματωμένον, εὐμορφον καὶ λαμπροφορεμένον/ καὶ μὲ τὰ τρία παιδόπουλα μόνα κατόπισθέν του,/... καὶ εἰς τὸ μέγα, τὸ ἄπειρον ἐκείνον τὸ φουσσάτον/ ἀπελατίκιν ἔσυρεν, τοῦτο οὐ ψεύδομαί το,/ καὶ εἰς τὸ ὑποβρύχιον γεγόνασιν οἱ πάντες.*

Ο Ψευδο-Κωδινός αναφέρει ότι οι τζάκωνες⁷³ - μια άλλη μονάδα της φρουράς του παλατιού - φορούσαν μια μεταλλική πανοπλία σκεπασμένη με μπλε χιτώνα διακοσμημένο με αντικρυστούς άσπρους λέοντες⁷⁴ και ήταν εξοπλισμένοι με *ἀπελατίκια*.⁷⁵ Το *ἀπελατίκι* των Τζακώνων επίσης πρέπει να ήταν σιδερένιο, δεδομένου ότι ένα ξύλινο ρόπαλο δεν θα ταίριαζε σε σιδηρόφρακτους στρατιώτες οι οποίοι, προφανώς, είχαν να αντιμετωπίσουν βαριά οπλισμένους αντιπάλους.⁷⁶

Ο όρος *κορύνη* πιθανώς δήλωνε αρχικά μόνο την κεφαλή του πολεμικού ροπάλου⁷⁷ και μόνο με το πέρασμα των χρόνων κατέληξε να χαρακτηρίζει ολόκληρο το όπλο.⁷⁸

⁷³ Για τους Τζάκωνες, βλ. S. CARATZAS, *Les Tzacones*, (Supplementa Byzantina, 4) De Gruyter, Berlin – New York 1976, σσ. 174-191 και H. AHRWEILER, «Les termes Τσάκωνες – Τσακωνία, et leur évolution sémantique» *REB* 21 (1963), σσ. 243-249.

⁷⁴ Ψευδο-Κωδινός, *Περὶ ὀφφικίων*, σ. 180. 19-23.

⁷⁵ Ψευδο-Κωδινός, *Περὶ ὀφφικίων*, σ. 180. 12-4: οἱ ὀνομαζόμενοι σωματοφύλακες τζάκωνες, φέροντες καὶ οὗτοι ἀπελατίκια. Οι ανωτέρω περιγραφόμενοι Τζάκωνες ίσως ταυτίζονται με τους *ράβδουχους* οι οποίοι εμφανίζονται σε ένα κείμενο που αναφέρει γεγονός του 1351: Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ἱστορία*, 2, σ. 896. 16-8: καὶ τινες τῶν πελεκυφόρων ὁμοῦ καὶ ράβδουχων, τῆς ἐνδοτέρας τοῦ βασιλέως ἐθάδες ὄντες, ἡμᾶς θεασάμενοι πόρρωθεν, σπουδῆ πρὸς ἡμᾶς ἀφίκοντο.

⁷⁶ Αυτή η υπόθεση επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι οι «ἐκ σιδήρου κορούνηι» του πρωτότυπου κειμένου του Χωνιάτη μεταφράστηκαν γύρω στο 1330 ως «ἀπελατίκια»: Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, 156. 31: *Ρωμαῖοι δὲ μετὰ χειρας τὰς ἐκ σιδήρου κορούνας χειρισάμενοι*. Νικήτας Χωνιάτης, *Μετάφραση*, σ. 112. 21: *ἀπελατίκια εἰς χειρας λαβόντες*.

⁷⁷ Νικόλαος Μεσαρίτης, *Λόγος ἀφηγηματικὸς*, σ. 33. 7: *σιδηροκορούνηους ῥάβδους*.

⁷⁸ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, 350. 23-6: οἱ μὲν γὰρ κατὰ κεφαλῆς κορούνηις αὐτὸν ἔπληττον. Ιωαννης Σταυράκιος, *Λόγος*, αρ. 34, σ. 370. 5-7: *αἰχμηταὶ ἦσαν ἐκεῖ, τοξόται, κορνηφόροι, ἀσπιδιῶται, σφενδονῆται, ἀκοντισταὶ καὶ ἅπαν ἄλλο πολεμικῆς παρατάξεως εὔρημα*.

Σε μια τοιχογραφία από την Πελοποννήσου του τέλους του 13ου αι., στην οποία αναπαρίσταται μια μονομαχία μεταξύ του Διγενή Ακρίτη και της Μαξιμούς, ο ήρωας κρατάει μια μικρή στρογγυλή ασπίδα⁷⁹ και ένα ρόπαλο με πτερύγια, ενώ η αντίπαλός του ένα αγκαθωτό ρόπαλο (πιν. 12). Παρόλο που κανένα επεισόδιο στο έπος του Ακρίτη δεν ταιριάζει ακριβώς με αυτή την αναπαράσταση, πρέπει να σημειωθεί ότι το όπλο που χρησιμοποιεί ο Διγενής στις μονομαχίες με τη Μαξιμού στις πηγές ονομάζεται *ράβδιν*.⁸⁰ *Ράβδος/ράβδιν* ήταν πιθανώς ο συνήθης όρος που οι Βυζαντινοί χρησιμοποιούσαν για να περιγράψουν το σιδερένιο ρόπαλο.⁸¹

Το *ράβδιν* με κοντή λαβή, ώστε να μη κινδυνεύει η ισορροπία κατά τη μάχη, ήταν ένα από τα κύρια όπλα του ιππέα, τόσο για τους Άραβες και

Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 120. 6-8: *και συναθροισθῆναι κελεύσας πληθὺν ἀνδρῶν πεζῶν τοξοτῶν και κορνοφόρων οὐκ εὐαρίθμητον.*

Πιθανώς οι κορύναι των χωρικών που συμμετείχαν στην ανταρσία του Ιωάννη Χοιροβοσκίου το 1303 να ήταν ξύλινα ρόπαλα: Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, 4, σ. 485. 27-8: *εἰς τριακοσίους τῶ ποσῶ προσεταιρισάμενος, τοξοφόρους και κορνητάς τοὺς πλείστους.*

⁷⁹ *Διγενῆς Ἀκρίτης (Grottaferrata)*, 6. σ. 170. 144: *εὐθύς τὴν ράβδον εἴληφα και τὸ χειροσκουτάριν.*

⁸⁰ *Διγενῆς Ἀκρίτης (Escorial)*, 1542-5: *και σύντομα ἔριψα ραβδίν, τὴν Μαξιμόν ἐλάουν:/ «Ἐλεῶ τὰ κάλλη σου, κυρά, βλέπε μὴ κινδυνεύσης:/ ἀλλὰ ἄς δώσω, [Μαξιμού], τὴν φάραν σου ραβδέαν/ και ἐκ τὴν ραβδέαν, Μαξιμού, νόησε μὲ τιναν ἔχεις».*

Η σημασία αυτού του όπλου για τον ήρωα φαίνεται από το γεγονός ότι, κατά το θάνατό του, ο Διγενής άφησε σε καθένα από τους 300 άνδρες του ένα σπαθί και ένα πολεμικό ρόπαλο: *Διγενῆς Ἀκρίτης (Escorial)*, 1760-1: *και ἀπὸ λουρικίων τριῶν και ἀπὸ ἑνὸς σπαθίου,/ τοὺς τριακοσίους ἀφήνω σας ἀπὸ ἑνὸς ραβδίου.*

⁸¹ Κατάλογος των κτυπημάτων που έλαβε ο Πάτροκλος κατά τη διάρκεια μιας μάχης: Κωνσταντίνος Ερμονιακός, *Ἰλιάδος ραψωιδίαί κδ'*, σ. 84. 199-203: *Ὁ δὲ Πάτροκλος ραβδέαν/ ἐν προσώποις ἐλαβώθην,/ και μετὰ φασγάνου ἄλλην,/ κέν τῶ στήθει κονταρέαν,/ και εἰς τὸν ταρσὸν μὲ βέλος.*

Ο Αχιλλέας στη μάχη: *Διήγησις τοῦ Ἀχιλλέως (Naroli)*, 1376: *ραβδέας, σπαθέας ἐχάρισα εἴτιναν ἠῦρα ἔμπροσθέν μου.*

τους Τούρκους, όσο και για τους Βυζαντινούς, οι οποίοι το έφεραν μέσα σε θήκη αναρτημένη από τη σέλα⁸² (εικ. 756, 867, 888, 988, 996, 1016, 1017, 1019).

Από τις αρχές του 14ου αιώνα, το ρόπαλο με μεταλλικά πτερούγια⁸³ (435, 455, 477, 566, 593, 727, 756, 867, 872, 874, 902,, 926, 938, 987, 1460, πιν. 5, 6, 7) αντικατέστησε σχεδόν πλήρως στη βυζαντινή τέχνη εκείνο με σφαιροειδή κεφαλή με ή χωρίς ακίδες ή ρόζους (εικ. 105, 154, 155, 167, 199, 479, 851, πιν. 8, 9).

Η πολεμική σφύρα ήταν ένα όπλο ειδικά σχεδιασμένο ώστε να εξαρθρώνει τα ελάσματα της πανοπλίας και ήταν πολύ διαδεδομένη στη Δύση προς το τέλος του μεσαίωνα. Στο Βυζάντιο εμφανίζεται σπάνια στην εικονογραφία (πιν. 4), ενώ περιστασιακά αναφέρεται σε νεώτερες πηγές.⁸⁴

Το ματσούκι ή ματσούκα, εκτός από όπλο, εμφανίζεται στις πηγές και ως σύμβολο εξουσίας: στον Ψευδο-Κωδινό περιγράφεται η ασημένια ματσούκα του πρωτοαλλαγάτορα, της οποίας η λαβή ήταν επενδυμένη με κόκκινο μετάξι που έφερε αργυρή διακόσμηση.⁸⁵ Οι ράβδοι των

⁸² Διγενής Ακρίτης (*Grottaferrata*), 1. σ. 10. 146-150: Ὁ δὲ ἐφ' ἵππου ἐπιβάς μαύρου, γενναιοτάτου, / σπαθὶν διαζωσάμενος, λαμβάνει τὸ κοντάριν, / ἐβάσταξε καὶ τὸ ράβδιν εἰς τὸ ράβδοβαστάκιν' / τὸ δὲ σημείον τοῦ σταυροῦ φραξάμενος παντόθεν, / τὸν ἵππον ἐπελάλησεν, εἰς τὸν κάμπον ἐξῆλθε' / ἔπαιξε πρῶτον τὸ σπαθὶν, εἶθ' οὕτως τὸ κοντάριν.

⁸³ Νικηφόρος Β' Φωκάς, *Στρατηγικὴ ἔκθεσις καὶ σύνταξις Νικηφόρου Δεσπότης*, σ. 36. III. 53-56: τῶν δὲ καταφράκτων ἔστωσαν τὰ ὄπλα τοιαῦτα. σιδηροραβδία ὀλοσίδηρα ἔχοντα κεφάλια - καὶ τὰ κεφάλια αὐτῶν ἐχέτωσαν γωνίας ὀξείας τοῦ εἶναι αὐτὰ τρίγωνα ἢ τετράγωνα ἢ ἑξάγωνα.

⁸⁴ Διήγησις τοῦ Ἀλεξάνδρου, 676: βαστούσανέ του καὶ ραβδὶ καὶ σφύρα καὶ ματσούκι.

⁸⁵ Ψευδο-Κωδινός, *Περὶ ὀφφικίων*, σ. 163. 32-33, σ. 164. 1-6: Φέρει δὲ ἀντὶ δικανικίου ἢ ἰδιωτικῶς καλοῦσι ματζοῦκαν, ἀργυρᾶν κεχρυσωμένην, ἧς ὁ στυλειὸς ἐνδεδυμένος βλατίω κοκκίνω, ἔχων εἰς τὸ ἄκρον κάτω κεχρυσωμένον βουτίον καὶ κατὰ τὴν μέσην δέμα ὡσαύτως

αξιωματούχων ονομάζονται συνήθως στο ίδιο έργο δικανίκια. Υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι, όπως ο μεγάλος δρουγγάριος της βίγλας⁸⁶ και ο μεγάλος διερμηνευτής,⁸⁷ διέθεταν πλούσια διακοσμημένα δικανίκια, ενώ εκείνα των χαμηλόβαθμων, όπως του στρατοπεδάρχη των τζαγγρατόρων⁸⁸ ή του παπία,⁸⁹ ήταν απλές ξύλινες ράβδοι.

Στις πηγές αναφέρονται έγχρωμες και πλούσια διακοσμημένες ράβδοι αξιωματούχων,⁹⁰ οι οποίες μπορούν να ταυτιστούν με τα δικανίκια του Ψευδο-Κωδινού, παρόλο που εμφανίζονται με την ονομασία *ράβδι*⁹¹ ή *βέργα/ βεργίν*.⁹²

Από το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα απαντούν στη βυζαντινή τέχνη απεικονίσεις στρατιωτικών αγίων χωρίς πανοπλία ή όπλα, που κρατούν

κεχρυσωμένον. Ο Verreaux συμπεραίνει ότι το επίθετο «κεχρυσωμένος» χρησιμοποιείτο τόσο για τη διακόσμηση με χρυσό, όσο και με άργυρο, βλ. αυτόθι, σ. 164, σημ. 1.

⁸⁶ Ο.π., σ. 163. 10-13: *Τὸ δικανίκιον αὐτοῦ μετὰ τὸν ἐπάνω κόνδυλον κεχρυσωμένον ὄντα, ὡς καὶ τοὺς τῶν πάντων, χρυσοκόκκινον κεκλωσμένον ἕως κάτω.*

⁸⁷ Ο.π., σ. 163. 10-13: *Τοῦ δὲ δικανίκιον αὐτοῦ τὸ μὲν ἐν πλάγιον κόκκινον, τὸ δὲ ἕτερον ἀργυροῦν διὰ πεταλίου ζωγραφικοῦ.*

⁸⁸ Ο.π., σ. 165. 18-20.

⁸⁹ Ο.π., σ. 166. 28-29: *Ὁ δὲ παπίας κρατεῖ δικανίκιον μόνον ξύλον χωρὶς κόμπου.*

⁹⁰ Ο Αχιλλέας επιθεωρεῖ το στρατό: *Διήγησις τοῦ Ἀχιλλέως (Napoli)*, 235: *βεργίν ἐπῆρεν κόκκινον καὶ πάντας ἀνατρέχει.*

Διήγησις ἐξαιρέτος Βελθάνδρου τοῦ Ρωμαίου, σ. 260. 537-8: *ὁ Ἔρωσ δίδει του βεργίν τρίκλωνον, πεπλεγμένον/ ἀπὸ σιδήρου καὶ χρυσοῦ καὶ ἀπὸ λίθου. Σχετικά με το τελευταίο, βλ. L. GARLAND, «The «βεργὶ τρίκλωνον» of Belthandros and Chrysantza: a note on a popular verse romance and its sources», BZ 82 (1989), σ. 87-95.*

⁹¹ Ο άρχοντας της Καρύταινας: *Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, (ελληνική παρ.), σ. 194. 3862-3: *Στὴν τέντα του ἐστάθηκεν, ραβδί κρατεῖ στὸ χέριν,/ τὸν στῦλον κρούει μὲ τὸ ραβδί καὶ λέγει πρὸς ἐκεῖνον.*

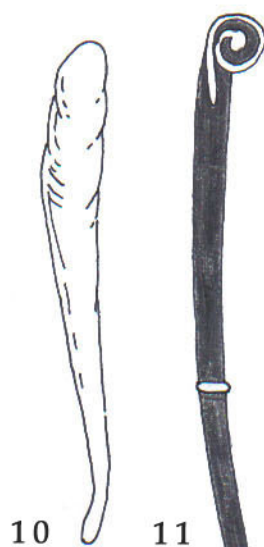
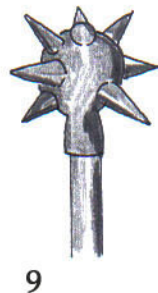
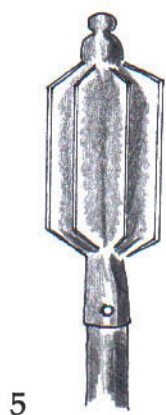
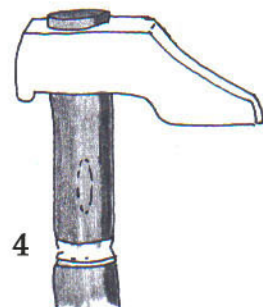
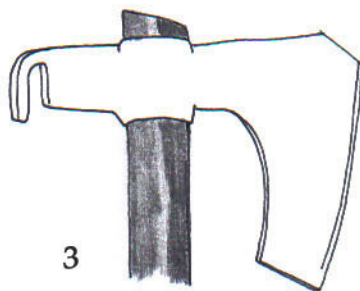
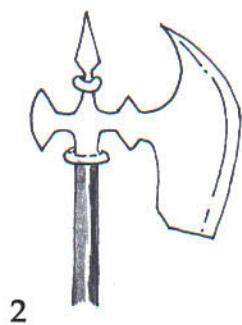
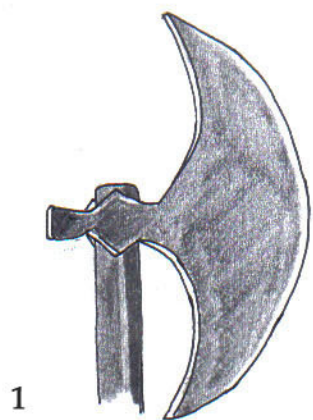
Προαγωγή στο βαθμό του πρωτοστράτορα: *Χρονικὸν τῶν Τόκκων*, σ. 338. 1593: *πρωτοστράτορα ἐποίησεν καὶ τὸ ραβδὶν τοῦ ἐδῶκε.*

⁹² *Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, (ελληνική παρ.), σ. 374. 7537-8: *Τὴν βέργαν γὰρ καὶ τὸ ραβδί, τὸ ἐκράτει εἰς τὸ χέριν,/ ὡς τὸ ἔχουσιν οἱ ἀρχηγοὶ κ' οἱ ἀφέντες γὰρ τοῦ κόσμου.*

μόνο ένα ραβδί (εικ. 854, 863, 864, 893, 961). Αυτό πιθανώς αντανακλά μια αλλαγή που σημειώθηκε εκείνα τα χρόνια στα πεδία της μάχης. Όπως και στη Δύση κατά την ίδια περίοδο, δεν απαιτούνταν πλέον οι αξιωματικοί να συμμετέχουν πάνοπλοι στη μάχη, αλλά αντιθέτως να τη διευθύνουν από τα μετόπισθεν με το δεκανίκι τους (εικ. 1101, 1113, 1135, 1137).

Πίνακες

- 1 Πέλεκυς (εικ. 455)
- 2 Πέλεκυς (εικ. 470)
- 3 Αξίνη (εικ. 366)
- 4 Πολεμική σφύρα (εικ. 155)
- 5 Κεφαλοθραύστης/ρόπαλο με πτερύγια (εικ. 455)
- 6 Κεφαλοθραύστης/ρόπαλο με πτερύγια (εικ. 435)
- 7 Κεφαλοθραύστης/ρόπαλο με πτερύγια (εικ. 818)
- 8 Αγκαθωτός κεφαλοθραύστης (ή ρόπαλο με ρόζους/ακίδες) (εικ. 199)
- 9 Αγκαθωτός κεφαλοθραύστης (ή ρόπαλο με ρόζους/ακίδες) (εικ. 819)
- 10 Ξύλινο ρόπαλο (εικ. 285)
- 11 Ξύλινο ρόπαλο (εικ. 522)
- 12 Ο Διγενής μονομαχεί με τη Μαξιμού, τοιχογραφία. Χρύσαφα, Λακωνία, Παναγία Χρυσάφτισσα, 1289/90 (Φωτ. Π. Χαραλαμπάκης)
- 13 Ορολογία

ἦμα

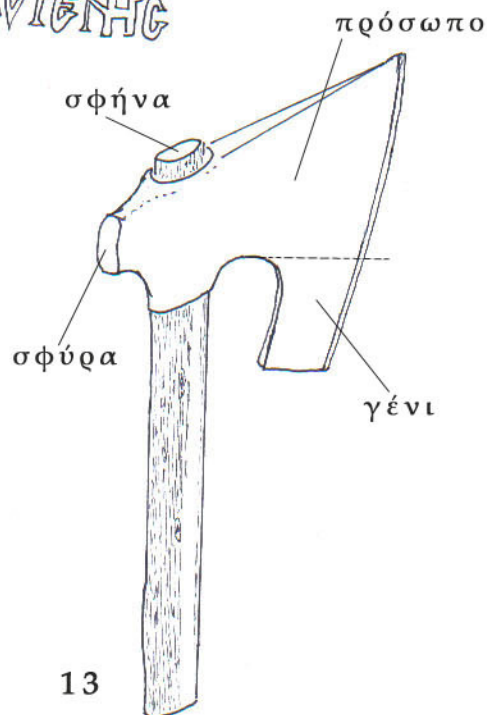
ζιμῶ

12

ὄαντενής

Γ'. Τα μακρά αγχέμαχα όπλα

1) Το δόρυ

Κατά την Αρχαιότητα, το δόρυ/λόγχη (και οι δυο όροι χρησιμοποιούνται εδώ αδιακρίτως για να περιγράψουν το ίδιο αντικείμενο) υπήρξε το κύριο επιθετικό όπλο των Ελλήνων και το έφεραν όλες οι πολεμικές θεότητες του Ολύμπου (Δίας, Αθήνα, Άρης). Πιθανώς λόγω της επιρροής της κλασικής εικονογραφικής παράδοσης, ακόμα και στην ύστερο-βυζαντινή εποχή – όπου το δόρυ σίγουρα είχε παραμεριστεί από το σπαθί, το τόξο και τον πέλεκυ – η πλειονότητα των στρατιωτικών αγίων εξακολουθούσε να απεικονίζεται με αυτό το όπλο στο χέρι.¹

Το δόρυ αποτελείτο από μια μεταλλική αιχμή (ξιφηκόνταρον)² τοποθετημένη πάνω σε ένα ξύλινο κοντάρι το οποίο ενίοτε κατέληγε σε μια μεταλλική απόληξη – το λεγόμενο *σαυρωτήρ* – που χρησίμευε στην στερέωση του όπλου στο έδαφος και μερικές φορές και ως εφεδρική

¹ Στην κλασική εποχή το δόρυ θεωρείτο το κατ'εξοχήν όπλο, εξ'ου και οι μεταφορικές εκφράσεις που απαντούν και στις βυζαντινές πηγές της ύστερης εποχής: Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Ιστορία τῆς ἀλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Νορμανδῶν*, σ. 102. 25: Οὕτω δὴ οὖν τοῦ πολεμικοῦ δόρατος ἀναφανέντος ἐπὶ τοῦ τείχους.

Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, σ. 504, 74-75: καὶ παρὰ Περσῶν ἑάλωσαν Βλάχοι δορυκτῆτοι, οὓς ὁ τῆς πόλεως Ἀγκύρας σατράπης ἐπικούρους ἀπέσταλκε βασιλεῖ.

² Βλ. τη σημ. 125.

Για τα σχήματα των αιχμών, βλ. ΚΟΛΙΑΣ, *Byzantinische Waffen*, σ. 197.

επιθετική αιχμή.³ Στις πηγές της παλαιολόγιας εποχής ο *σαυρωτήρ* αναφέρεται σπανίως, συνήθως σε αρχαϊζοντα κείμενα.⁴

Το δόρυ που χρησιμοποιούσε το πεζικό για να κρατά σε απόσταση το ιππικό και το οποίο στις πηγές εμφανίζεται συχνά με το χαρακτηρισμό *μακρύ δόρυ*,⁵ είχε μια αιχμή μικρών διαστάσεων στερεωμένη πάνω σε ένα πολύ μακρύ κοντάρι με κυλινδρική ή ωσειδή διατομή. Την εποχή της μακεδονικής φάλαγγας, ένα παρόμοιο όπλο ήταν γνωστό ως *σάρισα*.⁶

³ Καθώς φαίνεται, χρησιμοποιείτο και κέρατο βοδιού για την ενίσχυση του κατώτερου άκρου του δόρατος: *Παιδιόφραστος διήγησις τῶν ζώων*, 620: *εἰς ἄκρας κονταρίων τε, εἰς ἄκρας λαντζονίων*.

Σε μια νυχτερινή επιδρομή εναντίον βυζαντινού στρατοπέδου, το 1301, οι Τούρκοι έκλεψαν τα καρφωμένα στο έδαφος δόρατα που βρίσκονταν έξω από τις σκηνές: Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, 4, σ. 365. 19: *πολλὰ δὲ λαβόντες, καὶ αὐτοὺς τοὺς ἐν σαυρωτήρσιν ὕσσους, ὑποστρέφουσιν*.

Σε μια μικρογραφία του μυθιστορήματος του Μεγάλου Αλεξάνδρου αναπαρίσταται ένας στρατιώτης στο κατάλυμά του με το δόρυ στερεωμένο στη γη έξω από το αντίσκηνο (εικ. 715).

⁴ Βλ. KOLIAS, *Byzantinische Waffen*, σ. 199.

⁵ Μιχαήλ Κριτόβουλος, *Ἱστορίαι*, σ. 53. 6-8: *ὄπλα πολλὰ ἐς τὰς ναῦς, ἀσπίδας τε καὶ θυρεοὺς καὶ κράνη καὶ θώρακας, ἔτι δὲ βέλη τε καὶ ἀκόντια καὶ δόρατα μακρὰ καὶ κοπίδας*.

P. RIANT, «Pièces relatives au passage à Venise de pèlerins de Terre Sainte», *AOL* 2/2 (1884), σ. 246: (Venezia, Archivio Sen. Delib. n. XLVIII f. 33b, 28 Σεπτεμβρίου 1408) *corratias LXXX cum suis bracalibus, et totidem bacinetos, XXX lanceas longas*.

⁶ Ἐτυμολογικὸν μέγα: *σάρισ[σ]α· δόρυ μακρόν, εἶδος ἀκοντίου Ἑλληνικοῦ, σπάθη βαρβαρική*.

Το 1261, κατά τη φυγή του από την Κωνσταντινούπολη, ο λατίνος αυτοκράτορας εγκατέλειψε την *σάρισά* του που εκτέθηκε ως λάφυρο από τους Βυζαντινούς: Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, 1, σ. 303. 28-29: *σημεῖον δ' ἄληθείας τῶν λεγομένων ἐκείνοις ἦν κοκκοβαφῆς σάρισα δεικνυμένη*. Σε αυτήν την περίπτωση πάντως, φαίνεται ότι η εν λόγω *σάρισα* δεν ήταν λόγχη, αλλά ένα ξίφος με μεταξωτή κόκκινη θήκη: βλ. την περιγραφή του ίδιου συμβάντος στο, Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονικὴ συγγραφή*, σ. 186. 1: *πέδιλά τε κοκκοβαφῆ καὶ σπάθη σηρικὸν κοκκοβαφῆς ἐνδεδυμένη προκάλυμμα*.

Κατά πάσα πιθανότητα, οι πελταστές που συναντώνται ενίοτε στις πηγές αντιστοιχούν σε στρατιώτες εξοπλισμένους με μακρά δόρατα.⁷

Εκτός από το μακρύ δόρυ, από τα στρατιωτικά εγχειρίδια προκύπτει ότι το πεζικό είχε στη διάθεσή του επίσης πιο κοντά και ανθεκτικά δόρατα, τα λεγόμενα *μεναύλια*.⁸ Σύμφωνα με μερικούς ερευνητές, αυτά παρατάσσονταν στην πρώτη γραμμή με την κάτω απόληξή τους καρφωμένη στο έδαφος σχηματίζοντας φράγμα έναντι των εφόδων του ιππικού.⁹ Παρ'όλα αυτά, στην παλαιολόγεια εποχή δεν

Σε μια άλλη περίπτωση, ο Παχυμέρης αναφέρεται στη *σαρίττα* ως εκηβόλο όπλο, το οποίο οι υπερασπιστές εκτοξεύουν από το εσωτερικό ενός φρουρίου: Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, 2, σ. 643. 10: ἀπὸ ἐγγίονος θέας τοὺς ἐντὸς σαρίτταις ἀπείργειν τοὺς ἐμποδίζοντας.

⁷ Πελτασταὶ και δορυπόμποι ἐμφανίζονται μόνο περιστασιακά στις πηγές της ύστερης βυζαντινῆς ἐποχῆς και εἶναι συνήθως ξένοι: Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ ἱστορία*, 3, σ. 49. 15: ἐξῆγε τὴν δύναμιν ἐμφανῶς, ὀπλίτας, πελταστὰς τοξότας τε καὶ λοχσοφόρους.

Ιωάννης Στ' Καντακουζηνός, *Ἱστορία*, 1, σ. 173. 6-7: χιλίους μὲν ἰππέας λογάδας ἐξ Ἀλανῶν καὶ Μυσῶν, καὶ δις τοσοῦτους πεζοὺς πελταστὰς.

Δούκας, *Ἱστορία*, σ. 179. 16-23: Ὁ δ' Ἀδοῦρνος ἐτοιμάσας τὰς βάλκας καὶ τὰ σκάφη καὶ ἀκάτια τῶν νηῶν, ὑπὲρ τὰ εἴκοσιν ἔπεμψεν, ἵνα λάβωσι γῆν, ὄντες ἐντὸς τούτων ὑπὲρ τοὺς πεντακοσίους Φράγγους τζαγρατόρους καὶ δορυπόμπους.

Νικηφόρος Βλεμμύδης, *Βασιλικὸς Ἀνδριάς*, σ. 103, αρ. 174. 5-7: τοξότας πελταστὰς σφενδονήτας τοὺς ἐκ χειρῶν καὶ μηχανημάτων πετροπομποῦς ἐτοιμάζοντα.

Στη μετάφραση του κειμένου του Βλεμμύδη, που συντάχθηκε το πρώτο μισό του 14ου αι., δίπλα στους «πελταστές» του γνήσιου κειμένου προστέθηκαν και «δορυφόροι», πιθανώς επειδή ο μεταφραστής θεώρησε ότι μια στρατιωτική δύναμη έπρεπε να συμπεριλαμβάνει στρατιώτες οπλισμένους με δυο διαφορετικά είδη δοράτων: Νικηφόρος Βλεμμύδης (Γεώργιος Γαλησιώτης), *Βασιλικὸς Ἀνδριάς*, σ. 104, αρ. 174. 5-7: τοξότας καθώπλιζεν, ἔτι τε πελταστὰς καὶ δορυφόρους καὶ σφενδονήτας καὶ τοὺς ἐκ χειρῶν καὶ μηχανημάτων πετροπομποῦς.

⁸ KOLIAS, *Byzantinische Waffen*, σ. 194.

⁹ Για τις τακτικές του βυζαντινού πεζικού, βλ. E. MC GEER, «Infantry vs. Cavalry: the Byzantine Response», *REB* 46 (1988), σσ. 135-145.

βρίσκουμε πλέον αναφορές σε αυτό το όπλο, το οποίο υπήρξε αντικείμενο μιας σειράς μελετών τα τελευταία χρόνια.¹⁰

Οι απεικονίσεις πεζικού σε μάχη είναι εξαιρετικά σπάνιες στη βυζαντινή τέχνη αυτής της περιόδου και αναπαριστούν συνήθως δόρατα μήκους έως 150-180 εκ. (εικ. 201, 267, 273, 293, 548). Η μοναδική γνωστή σε εμάς εικόνα πεζών στρατιωτών που αντιμετωπίζουν μια έφοδο ιππικού δείχνει δόρατα μήκους περίπου δύο μέτρων, τα οποία κρατιούνται στο ύψος της μέσης με έναν τρόπο αμφισβητούμενης αποτελεσματικότητας (εικ. 329). Η συνήθεια να σπάνε τα μακρά δόρατα για να είναι πιο εύχρηστα στη μάχη εκ του συστάδην αποτελούσε κοινή πρακτική.¹¹

¹⁰ Βλ. E. MC GEER, «Μεναύλιον - Μεναυλάτοι», *Δίπτυχα* 4 (1986-7), σ. 53-57. T. DAWSON, «Suntagma Hoplôn: The equipment of regular Byzantine troops, c. 950 to c. 1204», στο NICOLLE, *Companion to Medieval Arms and Armour*, σ. 84 και T. DAWSON, «"Fit for the task": equipment sizes and the transmission of military lore, sixth to tenth centuries», *B&MGS* 31 (2007), σσ. 7-8.

Ο Αναστασιάδης υποστηρίζει μια διαφορετική άποψη από αυτή που εκφράζεται στα παραπάνω άρθρα και θεωρεί το μεναύλιον ένα κοντό εκηβόλο όπλο: M. ANASTASIADIS, «On handling the Menavlion», *BMGS* 18 (1994), σσ. 1-10. Με τη θέση αυτή συμφωνεί και ο J. HALDON, *The Byzantine Wars*, Brimscombe Port Stroud 2001, σ. 95.

¹¹ Για το καταλανικό πεζικό σε μάχη, βλ. *Libro de los fechos*, σ. 131, κεφ. 594: *los peones devallaron de los cavallos; & Don Ferrando comandó que cascuno tallase su lança en medio por que mas liugerament pudiessen matar los cavallos.*

Για την περιγραφή μίας νίκης των πεζών Αλμογάβαρων εξοπλισμένων με κοντούς έναντι του αλανικού ιππικού, βλ. Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, 4, σ. 464. 8-18.

Το Χρονικόν των Τόκκων δεν διευκρινίζει αν στην μάχη της Κρανέας, που διεξήχθη το 1412, οι δυνάμεις των Γιαννιωτών αποτελούνταν από πεζικό ή ιππικό. Δεδομένου ότι στις εφόδους του ιππικού τα δόρατα συνήθως έσπαγαν κατά την πρώτη κρούση, μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι Γιαννιώτες στην Κρανέα ήταν πεζοί και έσπασαν σκόπιμα τα δόρατά τους, αφού περικυκλώθηκαν από τους Αλβανούς του Γκίνη Ζενεβίση.

Χρονικόν τῶν Τόκκων, σ. 348. 1739, 1746: *μὲ τὰ κοντάρια ἐκτύπησαν ἐτοῦτοι τῶν Γιαννίνων ... τὰ κοντάρια ἐτζάκισαν, ἔσυραν τὰ σπαθία.*

Σύμφωνα με τα βυζαντινά στρατιωτικά εγχειρίδια που συντάχθηκαν μέχρι τον 10ο αιώνα, ορισμένα δόρατα του πεζικού είχαν μήκος που κυμαινόταν από 3,75 έως 4,70 μέτρα.¹² Βέβαια, δεν υπάρχουν παρόμοια δεδομένα όσον αφορά την παλαιολόγια εποχή, αλλά σύμφωνα με τις πληροφορίες που αντλούμε από τις διαθέσιμες εικόνες, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι αυτά τα όπλα είχαν πολύ μικρότερες διαστάσεις.

Λαμβάνοντας υπόψη την πιθανότητα τα δόρατα να αναπαρίστανται κοντότερα για λόγους προσαρμογής στο διαθέσιμο για ζωγραφική χώρο, το πρώτο στοιχείο που προκύπτει από τη μελέτη των εικόνων είναι ότι η πλειονότητα των δοράτων του πεζικού και του ιππικού που απεικονίζεται στη βυζαντινή τέχνη είχαν μήκος περίπου 160-170 εκ. (εικ. 94, 95, 96, 133, 137, 153, 160, 170, 198 κτλ.). Λίγα σχετικά (τα περισσότερα στα χέρια του πεζικού) έφταναν το μήκος των 200-250 εκ. (εικ. 108, 284, 303, 328, 387, 470, 495, 527, 567 κτλ.) και ήταν πολύ σπάνιες οι περιπτώσεις όπλων που έφταναν τα τρία μέτρα (εικ. 144, 528, 675).

Για τη μάχη της Κρανέας, βλ. Ε. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ, *Ο πόλεμος στον δυτικό ελλαδικό χώρο κατά τον ύστερο μεσαιώνα. (13^{ος}-15^{ος} αι.)*, (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Μονογραφίες 8), Αθήνα 2008, σσ. 164-165.

¹² Σύμφωνα με τον ΚΟΛΙΑΣ, *Byzantinische Waffen*, σ. 192.

Εν τούτοις, υπάρχει η πιθανότητα να χρειάζεται αναπροσαρμογή των μονάδων μέτρησης που βρίσκει κανείς στα στρατηγικά εγχειρίδια: σε αυτή την περίπτωση, οι διαστάσεις των διάφορων ειδών δόρατος του βυζαντινού στρατού θα κυμαίνονταν μεταξύ 1,90 και 4,80 μ., βλ. DAWSON, «"Fit for the task": equipment sizes and the transmission of military lore, sixth to tenth centuries», σσ. 7-10.

Το βάρος μερικών δειγμάτων μακρού δόρατος που βρίσκονται στο Historisches Museum της Βέρνης κυμαίνεται μεταξύ 2,615 χιλγ. και 3,286 χιλγ. για όπλα μήκους 3,93 μ. και 4,96 μ. αντίστοιχα. Υπολογίζοντας τη μείωση του βάρους λόγω αφυδάτωσης του ξύλου των κονταριών, το αρχικό βάρος αυτών των μακρών δοράτων πρέπει να ήταν περίπου 3,5 χιλγ. για ένα όπλο μήκους μεταξύ 4,5 και 5 μ., βλ. M. TROSO, *Le armi in asta delle fanterie europee (1000-1500)*, Novara 1988, σ. 74, 75.

Πάντως, φαίνεται λογικό το μήκος των δοράτων να κυμαινόταν σε συνάρτηση με το ύψος του δορυφόρου.¹³

Η λόγχη (κοντός, δόρυ, κοντάρι) που απαντά ως επί το πλείστον στις απεικονίσεις μπορούσε να χρησιμοποιηθεί τόσο από τους πεζούς, όσο και από τους ιππείς και ήταν μικρότερων διαστάσεων από το μακρύ δόρυ του πεζικού, πράγμα που επέτρεπε και την εξακόντισή της κατά τη μάχη.¹⁴ Όπως το μακρύ δόρυ, και αυτή είχε μια αιχμή με κεντρικό νεύρο, κοντή και πολύ οξεία ώστε να διαπερνά τις πανοπλίες με τη μεγάλη διατρητική ικανότητά της (εικ. 1417, 1418a-b., πιν. 1-5).¹⁵

Ανάλογα με τη χρήση του, το στέλεχος του δόρατος ήταν κατασκευασμένο από ξύλο πολύ ανθεκτικό για τον πόλεμο¹⁶ ή ελαφρύ για τα πολεμικά αγωνίσματα. Αναφέρονται και στελέχη από καλάμι (εικ.

¹³ Ένα αγγλικό εγχειρίδιο που συντάχτηκε στον 16ο αι. συνιστά: George Silver, *Paradoxes of defence*, London 1599 [Amsterdam 1968], σ. 29, κεφ. 19: *To know the perfect lenght of your short staffe, or a half pike, forrest bil, partisan ... you shall stand upright, holding the staffe upright close to your body, with your left hand, reaching with your right hand your staffe as high as you can, and then allow to that length a space to set both your hands ... & that is the iust length to be made according to your stature.*

¹⁴ Κωνσταντίνος Ερμονιακός, *Ίλιάδος ραψωιδίαι κδ'*, σ. 314. 32: *ἀκοντίζουσι τὰς λόγχας.*

Μιχαήλ Κριτόβουλος, *Ίστορίαι*, σ. 145. 7-8: *συνωθούμενοι παρὰ τῶν ἄνω τοῖς κοντοῖς κατεκρημνίζοντο καὶ ἀπώλλυντο.*

¹⁵ Κωνσταντίνος Ερμονιακός, *Ίλιάδος ραψωιδίαι κδ'*, σ. 161. 202-207: *Ὁ Μενέλαος εἶθ' οὕτως/ μετὴν λόγχην συναντήσας,/ ἔθραυσεν τὸ σάκος τούτου/ καὶ τὴν πανοπλίαν πᾶσαν,/ καὶ πρὸς τὸν λαγόνα τούτου/ ἐπροσδιέβεν τὸ δόρυ.*

¹⁶ Ανώνυμος, *Ἐκφρασις τῶν ξυλοκονταριῶν*, σ. 237. III C: *παχὺ κατὰ δρῦν τὸ δόρυ.*

Ὁ πόλεμος τῆς Τρωάδος, σ. 376. 7056: *κοντὰρι ἐπῆρε φοβερόν, χοντρόν, ἠκονισμένον.*

Ὁ πόλεμος τῆς Τρωάδος, 4504: *τὸ κοντὰριν ἐτρίβηκε τὸ ἐλάτινον ἐκεῖνον.* Για τις ποικιλίες ξύλου με τις οποίες κατασκευάζονταν τα κοντάρια, βλ. επίσης KOLIAS, *Byzantinische Waffen*, σ. 193.

15, 46, 154, 155, 159, 221, 223),¹⁷ που υπερτερούσαν σε ευκολία χειρισμού εις βάρος της αντοχής.¹⁸ Τέλος, γνωρίζουμε ότι το ξύλινο μέρος του δόρατος βάφονταν και διακοσμούταν.¹⁹

Με την ανάπτυξη της τεχνικής «*lance couchée*», στην Δύση οι λόγχες του ιππικού σταδιακά μάκραιναν, από τα 250 εκ. μήκος το 12ο αι.

¹⁷ Οι αναφερόμενες εικόνες προέρχονται όλες από περιοχές στα σύνορα της Αυτοκρατορίας που ήταν σε άμεση επαφή με τις αραβικές στρατιωτικές παραδόσεις. Έτσι, μπορούμε να υποθέσουμε ότι τα «*αραβίτικα κοντάρια*» των πηγών αντιστοιχούσαν σε κοντάρια φτιαγμένα από καλάμι: *Διγενής Ακρίτης (Grottaferrata)*, σ. 206. 6, 739: *κοντάριν ἀραβίτικον, καὶ σπαθὶν ἐζωσμένη.*

Διγενής Ακρίτης (Grottaferrata), σ. 128. 4, 911: *κοντάρια κυπρίζοντα ἀραβίτικα δύο.*

¹⁸ Το 1137, σε μια μάχη στη Μικρά Ασία, οι φτιαγμένες από καλάμι λόγχες των αντιπάλων θρυμματίστηκαν όταν συγκρούστηκαν με αυτές των Βυζαντινών: *Νικήτας Χωνιάτης, Χρονική διήγησις*, σ. 29. 57, 61-63: *δοράτια ἐκ καλάμων κραδαίνοντες ταῖς τοῦ βασιλέως συμπλέκονται φάλαγξιν ἵπποις ἀκύποσιν ἐποχούμενοι. ... οὐδαμῶς ἐπαρκεσάντων σφίσι τῶν ἐνσειομένων δονάκων, ἀλλ' ἀσθενῆ καὶ λεπτήν ἐπικουρίαν καὶ τὸ ὅλον εἰπεῖν καλαμίνην παρεχομένων αὐτοῖς.*

¹⁹ *Ψευδο-Κωδινός, Περὶ ὀφφικίων*, σ. 273. 11-18: *κατέχοντας δὲ ἐν χερσὶν ἕκαστον ἀσπίδα στρογγύλην γεγραμμένον τὸν βασιλέα ἔχουσαν ἔφιππον, καὶ κοντάριον κεχρυσωμένον ἔχον τὸ ξύλον.*

Διγενής Ακρίτης (Grottaferrata), σ. 206. 6, 719: *σπαθὶν, σκουτάριν εἰληφῶς καὶ βένετον κοντάριν.*

Διγενής Ακρίτης (Escorial), σ. 3. 17: *Κοντάριν ἐμαλάκιζε, βένετον, χρυσωμένον. Ὁ.π., σ. 18. 434: πράσινα μακρυκόνταρα δεμένα μὲ τα' ἀσήμιν.*

Διήγησις τοῦ Ἀχιλλέως (Napoli), σ. 63. 1576: *Καὶ εὐθύς κοντάριν ἐπίασεν, χρυσόν, ζωγραφισμένον.*

Ἱμπέριος καὶ Μαργαρώνα, σ. 222. 396: *Βαστᾶ κοντάριν ἔμορφον, χρυσόν, ζωγραφισμένον.*

Ακόμη και το ιππικό της λατινικής αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης χρησιμοποιούσε πράσινες λόγχες (με μεγάλες αιχμές από σίδηρο της Βοημίας): *Henri de Valenciennes, Histoire de l'empereur Henri*, σ. 41, κεφ. 532: *et portoient uns glaives vers a fiers lons de Bohaigne.*

Μια τούρκικη πηγή αναφέρει «ποικιλόχρωμες λόγχες που μοιάζουν με δράκους», *Kitāb-i Dede Qorqut*, σ. 149.

έως τα 350 εκ. μήκος και 15 kg. βάρος το 14ο αιώνα.²⁰ Δεν υπάρχουν τεκμήρια για να υποστηριχθεί μια παρόμοια εξέλιξη για τις λόγχες στο Βυζάντιο. Αντιθέτως, σύμφωνα με δυτικής προέλευσης πηγές, οι λόγχες του τούρκικου ιππικού στα μέσα του 15ου αι. ήταν μέτριου μήκους, όχι πολύ ανθεκτικές και με μεταλλικές αιχμές κακής ποιότητας.²¹

Το ακόντιο ήταν ένα εκηβόλο όπλο, πιό ελαφρύ από τη λόγχη, που, αν και οπωσδήποτε χρησιμοποιείτο ευρέως στη μάχη, άφησε ελάχιστες μαρτυρίες στις γραπτές και εικονογραφικές πηγές. Στα κείμενα αναφέρονται ύσσοί, παλτά, ἄγγωνες, ἀκόντια²² και κάμακες²³ χωρίς περαιτέρω πληροφορίες για ενδεχόμενες μορφολογικές διαφορές μεταξύ τους. Ίσως κάποια από αυτά έφεραν σταθεροποιητικά πτερούγια στην πίσω απόληξη του ακοντίου, παρόμοια με αυτά που εμφανίζονται σε αντίστοιχα όπλα στη Δύση.

²⁰ J. FLORI, *La cavalleria medievale*, Bologna 2002, σ. 64.

Σχετικά με αυτή την τεχνική μάχης, βλ. παρακάτω, σημ. 52, 54 και 55.

²¹ Jean de Wavrin, *Chronique de Wavrin*, σ. 27 : *ilz concquesterent V lances des Turcqz qui y'estoient à cheval, qui n'estoient gueres longues ne grosses, et avoient les fers bien meschans.*

Lampo Birago, *Strategicon adversum Turcos*, σ. 695.133 *hastas habent graciles sed satis longas.*

²² Ιωάννης Λαζαρόπουλος, *Σύνοψις*, σ. 320. 1328-1330: *Βέλεσι δ' ἔβαλλον νιφετοῦ δίκην τοὺς ἐν τῇ πόλει καὶ παλτοῖς καὶ σφενδονητικοῖς λίθοις καὶ ἄλλοις δὴ τισιν, οἷς ἀκροβολισμοῖς τὸ πολεμικὸν εἶωθε χρῆσθαι.*

Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, 4, σ. 593. 18-20: *παρ' ἑκάτερα γὰρ ἐνὸς ἰπέως δύο πεζοὶ ἐδοχμιάζον, Ἰταλικοῖς τόξοις καθωπλισμένοι· αὐτοὶ δὲ μετὰ πελτῶν καὶ παλτῶν, ἐπιχωρίων δοράτων, ἃ δὴ τὸ παλαιὸν ἄγγωνες ἐκαλοῦντο.* Ο.π., 4, σ. 601. 27: *ἐπιβάς γοῦν ἄλλου καὶ λαβῶν ἀνά χειῖρας ὑσσόν.*

Μιχαήλ Κριτόβουλος, *Ἱστορίαι*, σ. 68. 36-38: *οἱ ταύτη ὄντες Ρωμαῖοι εὐρώστως ἀγωνιζόμενοι ξυστοῖς καὶ παλτοῖς καὶ ἀκοντίοις καὶ δόρασι μακροῖς καὶ τοιοῦτοις τισὶν ἀγχεμάχοις ὅπλοις (ἐν χεροῖν γὰρ ἦν ἡ μάχη).*

²³ *Χρονικὸν τῶν Τόκκων*, σ. 240. 266-267: *οἱ κάμακες οἱ τόσες, / ὅπου ἐρρίκταν οἱ πεζοί, ὡς ἡ βροχὴ ἐπέφταν.*

2) Μάχες ιππικού

Οι συγκρούσεις του ιππικού κατά κανόνα διαρκούσαν ελάχιστο χρόνο, και οι ιππείς προσπαθούσαν να πλήξουν σε καίριο σημείο τον αντίπαλο καθώς κινούνταν με μεγάλη ταχύτητα. Σε περίπτωση αποτυχίας της πρώτης εφόδου, οι ιππείς ελίσσονταν, με σκοπό να αιφνιδιάσουν τον αντίπαλο με ένα πισώπλατο κτύπημα ή με κρούση σε μια περιοχή ακάλυπτη από πανοπλία. Οι αιχμές των λογχών (πιν. 1-5), μακρόστενες και συνήθως τετράγωνης διατομής,²⁴ προκαλούσαν βαθιά πλήγματα που αποδεικνύονταν συχνά πιο σοβαρά από τα κτυπήματα του σπαθιού.²⁵ Παρ' όλα αυτά, οι κρούσεις σπάνια ήταν αποτελεσματικές²⁶ και

²⁴ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, *Αποδείξεις ιστοριῶν*, σ. 335. 1-2: *τὴν τομὴν ὀξέα, ἐς ὅξυ δὲ πάνυ λήγοντα δόρατος ἐπιφέρουσι τομὴν, τοῦ ἐφ' ἵππου κατεπερείδοντος αὐτὸ ὡς ἐς τὸ τοῦ δόρατος σχῆμα.*

²⁵ Ο Αχιλλέας σκοτώνει τον Έκτορα σε ιππομαχία: *Ὁ πόλεμος τῆς Τρωάδος*, σ. 377. 7069-7072: *καὶ εἰς αὐτὸν ἐκατέβηκε καὶ κονταρέαν τοῦ ἐδώκε/ λουρίκιν οὐκ ἠμπόρεσε, αἰλί, νὰ τὸν κρατήσῃ./ Τὸ συκωτοπλεμόνιν τοῦ ἔχυσεν εἰς τὴν σέλλαν.*

²⁶ Η ασπίδα και η πανοπλία συνήθως προστάτευαν από τις εχθρικές αιχμές. Βλ. την περίπτωση του μέγα δομέστικου, ο οποίος το 1326, σε μια συμπλοκή με τους Τούρκους δέχτηκε πολλαπλά κτυπήματα στην πανοπλία χωρίς να τραυματιστεί: *Ιωάννης Στ' Καντακουζηνός, Ιστορία*, 1, σ. 207. 9-10: *αὐτὸν δὲ ὀϊστοῖς τε καὶ κοντοῖς καὶ λίθοις ἔπληξαν πολλάκις.*

Βλ. και *Ιωάννης Στ' Καντακουζηνός, Ιστορία*, 2, σ. 406. 2: *κοντοῖς δὲ τῶν πολεμίων τρισὶ περιτυχῶν, παρὰ δόξαν διεσώθη.*

Χρονικὸν τῶν Τόκκων, σ. 296. 1073-1074: *καὶ κονταρία τὸν ἔδωκεν τὸν Σγοῦρον ὁ Γαλιάσσοσ/ 'ς τὸ στόμα ὅσον ἐδύνατον, ἀλλ' οὐδ' ἐσπάραξέν τον*

Διγενῆς Ἀκρίτης (Grottaferrata), σ. 12. 1, 176-177: *καὶ κονταρέας δώσαντες, ἐκλάσθησαν τῶν δύο, ἐτέρου μὴ ἰσχύσαντος τὸν ἕτερον κρημνῖσαι*

Διήγησις γεναμένη ἐν Τροία, 938-939: *καὶ κονταρεὰ τὸν ἔδωκεν ὁ Πάρις εἰς τὸ στήθος/ ποσῶς οὐδὲν τὸν ἔβλαψεν τοῦ κονταριοῦ τὸ ξίφος.*

Ἰμπέριος καὶ Μαργαρώνα, σ. 223. 416-417: *Καὶ ὁ Ἀλαμάνος ἔδωκεν τὸν Ἰμπέριον εἰς τὸ στήθος./ Ποσῶς οὐδὲν τὸν ἔσεισεν ἀπάνω ἀπὸ τὴν*

πάνω από τις μισές φορές οι ιππείς που ρίχνονταν από τη σέλα ξανασηκώνονταν και επέστρεφαν γρήγορα στη μάχη.²⁷

Υπήρχαν πολλοί τρόποι χειρισμού της λόγχης στη μάχη.²⁸ Μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως ακόντιο,²⁹ κρατημένη ψηλότερα από το κεφάλι, σε θέση εκτόξευσης (εικ. 1096, 1151).³⁰

Μια μεμονωμένη εικόνα ενός στρατιωτικού αγίου θυμίζει τις ταφικές στήλες της ρωμαϊκής εποχής που απεικονίζουν ιππείς εξοπλισμένους με δυο λόγχες (εικ. 500). Θεωρείται ότι οι ρωμαίοι ιππείς χρησιμοποιούσαν τη μια για εξακόντιση και την άλλη για μάχη εκ του συστάδην.

Η λόγχη μπορούσε επίσης να χρησιμοποιηθεί για διατηρητικά κτυπήματα προς διάφορες κατευθύνσεις, από πάνω προς τα κάτω, από κάτω προς τα πάνω ή σε ευθεία γραμμή, με το κοντάρι κρατημένο κοντά

σέλλαν.

Μια μελέτη πάνω σε γαλλικές πηγές του 15ου αι. αποδεικνύει ότι σε μια ιππομαχία λιγότερα από τα μισά κτυπήματα ήταν αποτελεσματικά: G. GAIER, «Techniques des combats singuliers d'après les auteurs bourguignons du XVe siècle», *Le Moyen Age* 91 (1985), σ. 18.

²⁷ P.A. SIGAL, «Les coups et blessures reçus par le combattant à cheval en Occident aux XIIe et XIIIe siècles», στο *Le combattant au moyen age*, (επιμ.) M. BALARD, (Histoire ancienne et médiévale, 36), Paris 1995, σ. 177.

²⁸ Σε δυο σημαντικά άρθρα αναλύονται οι τακτικές μάχης με τη λόγχη αντίστοιχα σε Δύση και Ανατολή, χρησιμοποιώντας και τις εικονογραφικές μαρτυρίες: J. FLORI, «Encore l'usage de la lance... La technique de combat chevaleresque vers l'an 1100», *CCM* 31 (1988), σσ. 213-40 και D. NICOLLE, «The Impact of the Couched Lance on Muslim Military Tradition», *JAAS* 10 (1980), σσ. 6-41.

²⁹ Διήγησις τοῦ Ἀλεξάνδρου, σ. 136. 1215-16: Τὰ δύο μέρη ἔριχναν σαγίτες καὶ κονδάρια, / ἐκεῖ ἐθανατώνονταν τὰ ἴμορφα παλικάρια. Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 148. 5: τῷ πρώτῳ ἐπερχομένῳ ξυναντήσας βάλλει τῷ δόρατι καὶ ῥίπτει τῆς ἐφεστρίδος.

³⁰ Βλ. σχετικά τη μελέτη πάνω στη χρήση του ακόντιου στα *Ιππικά γυμνάσια του Αρριανού*, A. HYLAND, *Training the Roman Cavalry. From Arrian's Ars Tactica*, London 1993, σσ. 142-159 και 171-173.

στο κέντρο βάρους, στο ύψος της μέσης (εικ. 815, 844 πάνω, 1043).³¹ Πάντως, η πλειονότητα των απεικονίσεων δείχνει κρούσεις με κατεύθυνση από πάνω προς τα κάτω, με σημείο λαβής το οπίσθιο άκρο του κονταριού. Σε αυτές τις περιπτώσεις, συχνά το υψηλό κράτημα καθιστά αδύνατη την ανάκτηση του όπλου επί αποτυχημένης κρούσης. Σε μερικές από αυτές τις σκηνές τίθεται το ερώτημα, αν αυτό που απεικονίζεται αντιστοιχεί στην τελευταία φάση ενός εξακοντισμού (εικ. 224, 324, 358, 378, 382, 387, 407, 412, 567, 636, 730, 759, 853, 897, 931, 948, 959, κτλ.).

Σχετικά συχνά συναντά κανείς λόγχες που φέρουν στην άκρη μια τριγωνική μικρή σημαία (πανισέλιν στις πηγές).³² Οι λόγχες αυτές οπωσδήποτε δεν χρησιμοποιούνταν για εκτόξευση, εφόσον το σημαϊάκι θα αποσταθεροποιούσε την τροχιά του όπλου κατά τον εξακοντισμό (εικ. 185, 348, 362, 454, 748, 782, 892, 915).³³ Στα μυθιστορήματα της εποχής συναντώνται περιγραφές κονταροκτυπημάτων με το σημαϊάκι αναρτημένο στη λόγχη.³⁴

³¹ Διγενής Ακρίτης (Escorial), σ. 59. 1557: *Καὶ τὸ κοντάρι ἐμάκρυνε, τὴν κονταρίαν μὲ δώση.*

³² Βλ. A. BABUIN, «Standards and insignia of Byzantium», *Byzantion* 71 (2001), σσ. 19-21.

³³ Περιγραφή του εξοπλισμού ιππέων προερχόμενων από το δυτικό τμήμα της οθωμανικής αυτοκρατορίας το 1475: Iacopo de Promontorio - de Campis, *Stato del Gran Turco*, σ. 31: *nobili turchi chiamati spachi... Vanno armati tutti cum targhette, arco, saette, spada et lance parve cum ferro in cima acuto et bandiera piccola al sommo.* Ό.π., σ. 50: *capitano di Costantinopoli... huomini 1200 tutti a cavallo... La terza parte hanno coraze, panziere, celate, arco, saette, targhetta, spada, maza ferrata, lanciotto cum bandiera in cima.*

³⁴ Ο πόλεμος τῆς Τρωάδος, 3927: *τὸ κοντάριν ἐχώσθηκε καὶ ὄλον τὸ πανισέλιν.*

Βλ. και το γαλλικό πρωτότυπο: Benoît de Sainte-Maure, *Le Roman de Troie*, 9563-9564: *Que l'enseigne del vert cendal/ Met tote el ventre del cheval.*

Ο πόλεμος τῆς Τρωάδος, 7496-7499: *Αὐτὸς καὶ Παλαμήδιος ἐδῶκαν κονταρέας/ μὲ τὸ πανισέλι του ὁ Πρίαμος περνᾶ του τὸ σκουτάριν/ εἰς*

Η εκπαίδευση ενός ιππέα ήταν συνεχής και απαιτούσε πολλά χρόνια, εφόσον στη μάχη χρειαζόταν μεγάλη επιδεξιότητα για την πλήξη ενός κινητού στόχου, ο οποίος θα μπορούσε να βρεθεί εκτός τροχίας σε κλάσματα δευτερολέπτου.³⁵ Οι κινήσεις έπρεπε να είναι συντονισμένες ώστε να μη σφηνωθεί ή σπάσει το όπλο πάνω στον στόχο³⁶ και να μην αναχαιτιστεί από τα κτυπήματα του αντιπάλου.³⁷ Η λόγχη του ιππικού έπρεπε να είναι σχετικά κοντή, εφόσον ο πολεμιστής τη χειριζόταν μόνο με το ένα χέρι, καθώς το άλλο κρατούσε τα ηνία και/ή την ασπίδα.

Στις πηγές απαντούν συχνά αναφορές σε επιδείξεις δεξιότητας χειρισμού της λόγχης, οι οποίες αποτελούσαν σημαντικό τμήμα της

*τὸ λουρίκιν τὸ χοντρὸν ἐτρίβη τὸ κοντάριν,/ καὶ βάνει χέρι εἰς τὸ σπαθίν,
τὰς ῥέντας διαχωρίζει.*

³⁵ Ο ἥρωας ενός ιπποτικού μυθιστορήματος ξεκινά την εκπαίδευσή του στη χρήση της λόγχης από 12 χρονών: *Ἰμπέριος καὶ Μαργαρώνα*, σ. 216. 87-88: *Ἀφῆκεν γοῦν τὰ γράμματα καὶ ἤρξατο νὰ στρατεύη/ τὲς πιδεξιὲς τοῦ κονταριοῦ ἤρξατο νὰ μαθαίνει.*

Και ο Διγενῆς Ἀκρίτης, παρὰ τις διαφωνίες του πατέρα του, ἀρχισε νὰ ασχολεῖται με τὰ ὅπλα ἀπὸ τὰ δώδεκά του χρόνια: *Διγενῆς Ἀκρίτης (Grottaferrata)*, σ. 70. 4, 85-86: *καὶ σὺν παῖς δωδεκάχρονος ἢ βίσεξτος ὑπάρχεις,/ ἀνάξιος παντάπασι πολεμεῖν τὰ θηρία.*

³⁶ Κωνσταντῖνος Ερμονιακός, *Ἰλιάδος ῥαψωιδίαί κδ'*, σ. 160. 198-199: *ἔκρουσεν τὸ σάκος τούτου/ καὶ συνέτριψεν τὴν λόγχην.*

³⁷ *Διγενῆς Ἀκρίτης (Escorial)*, σ. 55. 1445-1446: *κοντάριν ἐμαλάκιζεν, τὴν κονταρέαν μὲ δώση/ καὶ τὸ κοντάριν του ἔριψα καὶ ἐδῶσα του ραβδέαν. Διγενῆς Ἀκρίτης (Grottaferrata)*, σ. 192. 6, 504-506: *τὸ μὲν κοντάριν ἴθυνε δοῦναι μοι κονταρέαν/ τοῦτο δὲ τέχνη παρελθὼν ἐν τῷ με παρατρέχειν,/ τῇ ῥάβδῳ τοῦτον ἔπληξα καὶ πρὸς γῆν κατηνέχθη.*

Διγενῆς Ἀκρίτης (Grottaferrata), σ. 198. 6, 585-586: *κονταρέαν μοι δέδωκεν ξυστήν εἰς τὸ λουρίκιν/ καὶ μηδαμῶς ἀδικηθεῖς ἔκοψα τὸ κοντάριν.*

Διγενῆς Ἀκρίτης (Grottaferrata), σ. 200. 6, 631-634: *οἱ δὲ λοιποὶ συνάψαντες τοὺς ἄμους καὶ τὰ ξίφη/ ἐκ πλαγίου προέβαλον δοῦναι μοι κονταρέας/ πρὸς οὓς συντόμως τὴν ἐμὴν ἀνθυποστρέψας σπάθην,/ τὰ κοντάρια ἔτεμον παρευθὺς ἀμφοτέρων.*

εκπαίδευσης ενός ιππέα.³⁸ Υπήρχε μάλιστα και ειδικό ρήμα - *μαλακίζω* - που με την έννοια «σειώ, κραδαίνω» περιέγραφε το χειρισμό της λόγχης.³⁹

Παρ' όλο που φαίνεται ότι το ξίφος είχε αντικαταστήσει τη λόγχη ως σύμβολο εξουσίας στις περισσότερες επίσημες τελετές, στην εικονογραφία δεν λείπουν παραστάσεις δορυφόρων δίπλα σε σημαίνοντα πρόσωπα (εικ. 492, 495, 534, 717, 849).

Τα κοντάρια αυτών των όπλων εξυπηρετούσαν και σε μη άμεσα πολεμικές χρήσεις.⁴⁰ Στην τέχνη αυτής της περιόδου απεικονίζεται αρκετά συχνά η σφαγή των νηπίων, στην οποία τα δόρατα παίζουν ένα μακάβριο ρόλο (εικ. 493, 809, 905, 906).

³⁸ Διγενής Ακρίτης (Grottaferrata), σ. 10. 1, 149-150: *τὸν ἵππον ἐπελάλησεν, εἰς τὸν κάμπον ἐξῆλθε· ἔπαιξε πρῶτον τὸ σπαθίν, εἶθ' οὕτως τὸ κοντάριν·*

Διγενής Ακρίτης (Grottaferrata), σ. 12. 1, 157-159: Ὅρας τὸ καταπτέρνισμα ἐπιδέξιον ὄπως, / σπαθίου τὴν ὑποδοχὴν, γύρισμα κονταρίου· / ταῦτα πάντα ἐμφαίνουσι πεῖραν τε καὶ ἀνδρείαν·

³⁹ ΚΡΙΑΡΑΣ, Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημώδους γραμματείας 1100-1669, 9, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 304.

Διγενής Ακρίτης (Escorial), σ. 59. 1539-1541: Καὶ ὡς εἶδεν τοῦτο ἡ Μαξιμού, ἀπάνω μου μου ἐκατέβη· / κοντάριν ἐμαλάκιζεν, τὴν κονταρέαν μὲ δώση / καὶ ταῦτα τὸ κοντάριν τῆς ἔριψα παρὰ μίαν.

Χρονικὸν τῶν Τόκκων, σ. 238. 245: Κοντάριν ἐμαλάκιζεν εἰς τὸ δεξιὸν τοῦ χέριν.

⁴⁰ Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ ἱστορία*, σ. 21. 3-4: *ἐκτέμνει τὴν αὐτοῦ κεφαλὴν, καὶ κατάδηλον τῷ δόρατι μετεωρίσας ποιεῖ τοῖς τῶν βαρβάρων στρατεύμασι.*

Παρασπόνδυλος Ζωτικός, Ἡ μάχη τῆς Βάρνας, σ. 44, 419: τὴν κεφαλὴν ἐστήσασιν ἀπάνου εἰς τὸ κοντάριν.

Λεόντιος Μαχαιράς, Ἐξηγήσεις τῆς γλυκείας χώρας Κύπρου, σ. 282.5: γράφουν ἕναν κακὸν χαρτὶν καὶ βάλλουν το εἰς τὴν μούττην τοῦ κονταρίου καὶ ἐμπήγουν το εἰς τὸν λιμιόναν τῆς Ἀλεξάνδρας.

Αν ένας πολεμιστής δεν ήθελε να συμμετέχει πλέον στη μάχη, τοποθετούσε τη λόγχη επί του ώμου με την αιχμή στραμμένη προς τα πίσω.⁴¹

Παρά την εντύπωση που δίνουν τα ιπποτικά μυθιστορήματα,⁴² ο ρόλος του βαριά οπλισμένου ιππέα στο πεδίο της μάχης σπανίως ήταν καθοριστικός. Στην πραγματικότητα, η κύρια δραστηριότητα του στρατεύματος ήταν οι πολιορκίες και οι επιδρομές, ενώ οι μάχες σε ανοιχτό πεδίο κατά τις οποίες μπορούσαν να ξεχωρίσουν μεμονωμένοι ιππείς ήταν εξαιρετικά σπάνιες.⁴³

Το ιππικό της ύστερης βυζαντινής εποχής χρησιμοποιούσε τις ίδιες τακτικές μάχης με εκείνες των γειτονικών νομαδικών λαών, οι οποίες συμπεριλάμβαναν την ευρεία χρήση του τόξου⁴⁴ και την προσποίηση φυγής για να παρασύρουν τον αντίπαλο σε ενέδρα.⁴⁵ Αυτό το είδος μάχης

⁴¹ Βλ. την περίπτωση των Βυζαντινών που το 1203, μετά από έξοδο από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης, υποχώρησαν χωρίς να πολεμήσουν: Νικήτας Χωνιάτης, *Μετάφραση*, σ. 238. 13: *αὐτοὶ δὲ τὰ κοντάρια ἐπὶ τῶν ὤμων κρατοῦντες αὐτῶν καὶ φεύγοντες διεσώζοντο.*

⁴² *Ἱμπέριος καὶ Μαργαρώνα*, σ. 215. 17: *εἶχεν φουσσάτα ἀμέτρητα καὶ διαλεκτὰ κοντάρια.*

Κωνσταντίνος Ερμονιακός, *Ἰλιάδος ῥαψωιδίαί κδ'*, σ. 279. 93-94: *Σκουταρώσαντες τὰ σάκη, / καὶ πυκνώσαντες τὰς λόγχας.*

⁴³ Βλ. σχετικά J.F. VERBRUGGEN, *The Art of Warfare in Western Europe During the Middle Ages. From the Eighth Century to 1340*, (Europe in the Middle Ages. Selected Studies, 1), Amsterdam - New York - Oxford 1977. A. VARVARO, «Mito e realtà della cavalleria tra 1200 e 1400. Alcuni esempi», στο *Mito e storia nella tradizione cavalleresca*, Atti del XLII Convegno storico internazionale (Todi, 9-12 ottobre 2005), Spoleto 2006, σ. 27-43 και τέλος A.A. SETTIA, *Rapine, assedi, battaglie. La Guerra nel medioevo*, Bari 2002.

⁴⁴ *Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, σ. 58. 1122-1124: *Αὐτοῦνοι γὰρ οὐ πολεμοῦν ὡσὰν ἔσεῖς οἱ Φράγκοι, / εἰς κάμπον ν' ἀναμείνουσιν νὰ δώσουν κονταρέας, / ἀλλὰ μὲ τὰ δοξάρια τους φεύγοντα πολεμοῦσιν.*

⁴⁵ Βλ. την περιγραφή της μάχης του Πελεκάνου το 1329, όπου μερικοί βυζαντινοί αξιωματικοί αντιμετώπισαν αποτελεσματικά αυτήν την τακτική: Ιωάννης Στ' Καντακουζηνός, *Ιστορία*, 1, σ. 347.

δεν ήταν αποδεκτό από τους δυτικούς ιππείς⁴⁶ οι οποίοι θεωρούσαν υποτιμητική την αποφυγή της μάχης σώμα με σώμα⁴⁷ και προσπαθούσαν – συχνά αναποτελεσματικά – να εξοντώσουν τους τοξότες του εχθρού που κατά κανόνα τους προκαλούσαν βαριές απώλειες.⁴⁸

Οπωσδήποτε, η λόγχη δεν έπαψε ποτέ να κατέχει μια σχετικά σημαντική θέση στην πολεμική τακτική των Βυζαντινών. Ακόμη και το 1345 συναντάται μια περιγραφή παράταξης μάχης, στην οποία οι τοξότες καταλάμβαναν το δεξί κέρασ, το βαρύ ιππικό (με τις λόγχες) το αριστερό, και ο αυτοκράτορας με τους επίλεκτους στρατιώτες και τους τούρκους μισθοφόρους το κέντρο.⁴⁹

3) Τὸ δόρυ ἐναγκαλίζεσθαι

Ο Θεόδωρος Παλαιολόγος, ο οποίος διατηρούσε στενές σχέσεις με την ιταλική στρατιωτική παράδοση, αναφέρει στο εγχειρίδιό του ότι οι

⁴⁶ Χρονικὸν τοῦ Μορέως, σ. 244. 4912-4913: Οἱ πάντες ὅλοι ἐξεύρουν το 'ς ὄλην τὴν οἰκουμένην,/ εἰς τὸ κοντάρι καὶ σπαθὶ οἱ Φράγκοι εἶναι ἀντρειωμένοι.

⁴⁷ Χρονικὸν τοῦ Μορέως, σ. 56. 1150-1155: Οἱ Φράγκοι γὰρ ἐλόγιασαν πόλεμον νὰ τοὺς ποιήσουν/ μὲ τὰ κοντάρια καὶ σπαθία, ὡς ἦσαν μαθημένοι./ Οἱ δὲ Κουμᾶνοι ἐφεύγασιν κι οὐδὲν τοὺς ἐπλησιάζαν,/ μόνι μὲ τὰ δοξάρια τοὺς τοὺς ἐκατεδοξεῦαν/ καὶ τόσα ἐκατεδόξεψαν ὅτι ἀπεκτείνανέ τους/ ἐψόφησαν γὰρ τὰ φαρία, οἱ καβαλλάροι ἐπέσαν. Ὁ.π., σ. 248. 4965-4968: μόνον μὲ τέχνην μηχανίας πολέμησε μετ' αὐτον/ μηδὲν τοῦ ποιήσης πόλεμον ποσῶς μὲ τὰ κοντάρια,/ ἀλλὰ τοὺς Τούρκους ὄρισε, ὅπου βαστοῦν δοξάρια,/ νὰ τοὺς δοξέψουν τὰ φαρία νὰ πέσουν οἱ καβαλλάροι.

⁴⁸ Νικηφόρος Γρηγοράς, Ρωμαϊκὴ ἱστορία, σ. 20. 4-6: πάντ' ἔδρων τὰ κράτιστα, ὡς ἀπράκτους ἤδη φαίνεσθαι καὶ τοὺς τῶν Περσῶν σφενδονήτας τε καὶ τοξότας, διὰ τὴν ἀπὸ χειρῶν συμπλοκὴν.

⁴⁹ Ἰωάννης Στ' Καντακουζηνός, Ἱστορία, 2, σ. 532. 20-23: τὸ δὲ ἀριστερὸν Ἀσάνης εἶχεν Ἰωάννης, ὁ τῆς βασιλίδος Εἰρήνης ἀδελφός, μετὰ Ρωμαίων καταφράκτων, κοντοῖς εἰωθότων μάχεσθαι. τὸ μέσον δὲ αὐτὸς ἐπεῖχεν ὁ βασιλεὺς, τῶν τε Ρωμαίων τοὺς λογάδας ἔχων καὶ Περσῶν.

λόγχες έχουν κυρίως διακοσμητική/ψυχολογική αξία και ότι στη μάχη οι ιππείς πρέπει να προτιμούν τα σπαθιά και τα ρόπαλα.⁵⁰ Αυτή η συμβουλή φαίνεται να έρχεται σε αντίθεση με όσα γνωρίζουμε για την τακτική του δυτικού ιππικού, αλλά συμφωνεί σχεδόν κατά γράμμα με ένα αραβικό εγχειρίδιο *Furūsiyya* της ίδιας εποχής⁵¹ και με τα παλαιότερα βυζαντινά πολεμικά εγχειρίδια.

Από τις αρχές του 11ου αι. αναπτύχθηκε στην Ευρώπη μια τεχνική έφιππης μάχης, κατά την οποία η λόγχη κρατιόταν σφιχτά κάτω από τη μασχάλη και παράλληλα προς το έδαφος. Ο ιππέας κρατούσε το κοντάρι πολύ πιο πίσω από το κέντρο βάρους του, ώστε αυτό να προβάλλει όσο το δυνατόν περισσότερο (εικ. 1104).⁵² Ο ιππέας καθόταν στη σέλα, σταθερός ανάμεσα σε υψηλό μπροστάρι και πισάρι⁵³ και προστατευόταν από την ασπίδα και την πανοπλία του. Έτσι, ήταν σε θέση να κτυπήσει τον

⁵⁰ Θεόδωρος Παλαιολόγος, *Les Enseingnemens ou Ordenances pour un seigneur qui a guerres et grans gouvernemens a faire*, σ. 93 : *Et aussi ne m'est il pas avis pour le meilleur que le dis chevalieres portent lances es dites bataillez, ja soit ce que les lances facent plus bele monstre; toutefois n'est il pas si profitable, car il empeeschent moult en la presse de la bataille. Mais ce apartient premierement aus premiers ferans et ceulz qui assemblent premiers, et a ceulz aussi qui doivent assailir de travers; mais la grant compaignie et la derreniere, qui doit soustenir avec le seigneur, ne doivent avoir nulles lances. Et ja soit ce que l'en prent les armeüres selonc la coustume du païs et des guerres en diverses manieres, toutesfoys m'est il avis, selonc la generalité, que espees et aucunes maces doivent estre donnees a ceulz especialment qui sont sus les grans chevaux, et que il les doivent porter, et doivent avoir lez maces manches de ners.*

⁵¹ al-Ansarī, 'Umar Ibn Ibrahīm al-Awsī (Ibn al-'Adim), *Tafrīj al-Kurūb fi Tadbīr al-Hurūb*, σ. 80, 108.

⁵² Αυτή η τεχνική είναι γνωστή στις διάφορες ευρωπαϊκές γλώσσες ως «lance couchée, couched lance, lancia in resta». Ο τίτλος αυτής της παραγράφου προέρχεται από την μελέτη του Κόλια, ο οποίος πρώτος εντόπισε τις βυζαντινές μαρτυρίες τις σχετικές με αυτή την τεχνική μάχης, βλ. ΚΟΛΙΑΣ, *Byzantinische Waffen*, σσ. 206-209.

⁵³ Βλ. σχετικά με τη ορολογία της ιπποσκευής στο Βυζάντιο: Α. BABUIN, «Ο ίππος και η εξαρτυσή του κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή», *Βυζαντινά* (2007), σσ. 133 και 152.

αντίπαλό του με μεγάλη δύναμη κρούσης, όλη συγκεντρωμένη στην αιχμή του δόρατος.⁵⁴

Το μεγαλύτερο μειονέκτημα αυτής της τεχνικής ήταν η έλλειψη ευλυγισίας, εφόσον για χάρη της δύναμης κρούσης θυσιαζόταν η ικανότητα ελιγμού και η ταχύτητα που αποτελούσαν τα κύρια χαρακτηριστικά του ανατολικού ιππικού.⁵⁵ Πράγματι, ο ιππέας μπορούσε να κτυπήσει μόνο στόχους που παρέμεναν εντός της πορείας του ίππου του ή να επιτεθεί σε πεζικό εκτός σχηματισμού.⁵⁶ Σε ορισμένες περιπτώσεις, πάντως, φαίνεται ότι αυτή η τεχνική υιοθετήθηκε και από το

⁵⁴ Η σχετική με αυτή την τεχνική βιβλιογραφία είναι εκτεταμένη, βλ. π.χ. D.J.A. ROSS, «L'originalité de "Tuoldos": le maniement de la lance», *CCM* 6 (1963), σσ. 127-138. V.J. PARRY, «La manière de combattre», στο *War, Technology and Society in the Middle East*, (επιμ.) V. J. PARRY - M.E. YAPP, London, 1975, σσ. 218-256 και FLORI, «Encore l'usage de la lance... La technique de combat chevaleresque vers l'an 1100», σσ. 213-40 και τις αντίστοιχες βιβλιογραφικές αναφορές.

⁵⁵ Βλ. NICOLLE, «The Impact of the Couched Lance on Muslim Military Tradition», σσ. 33-34.

⁵⁶ Το 1205 το βυζαντινό ιππικό υποχώρησε μπροστά στο λατινικό εγκαταλείποντας αβοήθητο το πεζικό του: Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, σ. 604. 45-48: οἷα τῶν ἰππέων Ρωμαίων καὶ πρὸς τὴν πρώτην ἔμπωσιν τῶν Λατίνων καὶ τὴν τῶν δοράτων ἀγκώνισιν ὅλοις ἀποδράντων ῥυτῆρσι καὶ τὰς πεζικὰς τάξεις παρεϊκότων εἰς κερᾶϊσιν τοῖς ἀντιμάχοις καὶ προνομῆν.

Σύμφωνα με μια μελέτη αφιερωμένη στις τακτικές μάχης του δυτικού ιππικού, η έφοδος ξεκινούσε από απόσταση 50-80 μ. από τον αντίπαλο, ώστε ακόμα και τα αργά άλογα ήταν σε θέση να φτάνουν σε πυκνή διάταξη μαζί με τα υπόλοιπα στο στόχο: M. BENNET, «La Règle du Temple as a Military Manual or How to Deliver a Cavalry Charge», στο *Studies in Medieval History presented to R. Allen Brown*, (επιμ.) C. HARPER-BILL, Woodbridge-Suffolk 1989, σσ. 7-19.

Βλ. επίσης C. MARSHALL, «The Use of the Charge in Battles in the Latin East, 1192-1291», *Historical Research* 65 (1992), σσ. 221-226.

ιππικό των δυνάμεων στην Ανατολή απλά ως μια από τις πολλές διαθέσιμες επιλογές στη μάχη.⁵⁷

Όσον αφορά στο Βυζάντιο, οι πηγές αναφέρουν μια τεχνική κατά την οποία ο αγκώνας παίζει κάποιο ρόλο στο κράτημα της λόγχης.⁵⁸ Περιγράφουν επίσης μια σειρά κινήσεων,⁵⁹ στις οποίες περιλαμβάνεται η οριζοντίωση της λόγχης,⁶⁰ το κτύπημα της υψηλής σέλας του αντιπάλου⁶¹ και ενίοτε ο θρυμματισμός του όπλου.⁶² Όλα αυτά είναι χαρακτηριστικά

⁵⁷ Τα αραβικά εγχειρίδια *Furūsiyya* αναφέρουν και την «lance couchée» μεταξύ των διάφορων τεχνικών χειρισμού της λόγχης: NICOLLE, «The Impact of the Couched Lance on Muslim Military Tradition», σ. 31.

⁵⁸ Διγενής Ακρίτης (Escorial), σ. 50. 1283-1285: καὶ σύντομα ἐπιλάλησεν, τὴν κονταρέαν μὲ δώση/ καὶ τὸ κοντάριν του ἔριψα ἀπὸ τὴν φάραν κάτω/ καὶ τὸν ἀγκῶναν του ἤπλωσεν ἔς τὸν κάμπον ὡς σκουτέλιν.

Νικήτας Χωνιάτης, Χρονικὴ διήγησις, σ. 17. 55-56: ἵππομαχία καὶ δοράτων ἀγκοινήσει τὸ συνελθὸν Οὐννικὸν διεσκέδασε.

Βλ. και τη σημ. 56.

⁵⁹ Χρονικὸν τῶν Τόκκων, σ. 238. 247-253: ἔσκυψεν τὸ κοντάριν του, στρίγλιξεν τὸ φαρίν του/ καὶ ὡς σαγίττα ἐσέβηκεν, ἔς τὴν μέσην τοὺς ἐδῶκε./ Ἔως ἐκεῖ ἀκκούμπισε, ἔς τὸν πύργον τὸν φονέαν./ Ἐκεῖνοι τὸν ἐδέχθησαν ὅλοι μὲ τὰ κοντάρια/ εἰς τὰ ἄρματα τὸν ἔκρουγαν, ὡσὰν νὰ κροῦν τὸν τοῖχον./ Ἐννέα κοντάρια ἐτζάκισαν ἀπάνω εἰς τὸ κορμίν του.

⁶⁰ Ὁ πόλεμος τῆς Τρωάδος, 3925-6: Εὐρίσκει τον καὶ ἐδῶκε τον χαμηλὰ κονταρέαν/ ἀνάμεσα τὴν σκάλαν του καὶ τὸ ἐμπροστοκούρβι·

Χρονικὸν τῶν Τόκκων, σ. 298. 1096: ἔσκυψεν τὰ κοντάρια ἔς τὴν μέσην τοὺς ἐδῶκαν·

Βλ. και τη σημ. 145.

⁶¹ Διγενής Ακρίτης (Escorial), σ. 37. 940-942: καὶ ὀμπρὸς τὸν ἐλάλησεν: «Σαρακηνέ, μὲ δέχου»/ Καὶ κονταρέαν τὸν ἔδωκεν ὀμπρὸς ἔς τὸ μπροστοκούρβιν/ καὶ εὐθὺς τὸν ἐθανάτωσεν αὐτὸν καὶ τὸ φαρίν του.

Βλ. και τη σημ. 133.

⁶² Χρονικὸν τοῦ Μορέως, σ. 202. 4025: Τὸ κοντάρι ὅπου ἐβάσταζεν ἐκόπη εἰς τρία κομμάτια.

Χαρακτηριστικό αυτής της τεχνικής είναι η αδυναμία ανάκτησης της λόγχης μετά τη σύγκρουση, επειδή αυτή θραύεται λόγω της δύναμης κρούσης ή παραμένει καρφωμένη στον αντίπαλο. Βλ. F. CIRLOT, «El armamiento en Girart de Roussillon», στο *Essor et fortune de la chanson de geste dans l'Europe et l'Orient latin*, Actes du IXe Congrès International de la

της τεχνικής «lance couchée/εναγκαλισμένου κονταριού», την οποία οι Βυζαντινοί γνώρισαν μέσω των δυτικών μισθοφόρων⁶³ και των λατίνων αντιπάλων τους.⁶⁴ Πιθανώς, σε ορισμένες συμπλοκές με τους Λατίνους, κατά τις οποίες το βυζαντινό ιππικό διέπρεψε, να χρησιμοποιήθηκε αυτή η τεχνική και από τις δυο πλευρές.⁶⁵

Όσον αφορά στις εικονογραφικές πηγές, η «lance couchée» δεν συναντάται σε μνημεία της βυζαντινής επικράτειας,⁶⁶ αλλά εμφανίζεται σε έργα τέχνης προερχόμενα από την Τραπεζούντα, τη Βουλγαρία και τη Σερβία, στοιχείο ενδεικτικό της χρήσης αυτής της τεχνικής σε περιοχές

Société Rencesvals pour l'Étude des Épopées Romanes, (Padova-Venezia, 29 agosto – 4 settembre 1982), Mucchi, Modena 1982, 2, σσ. 863-900.

⁶³ Αλεμάνοι ιππείς σε βυζαντινή υπηρεσία στην Πελαγονία το 1259, *Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, σ. 202. 4019: ὀλόρθα εἰς αὐτοὺς ὄρμησεν, ἔσκυψαν τὰ κοντάρια.

⁶⁴ Το 1208, το ιππικό της λατινικής αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης επιτέθηκε σε Βλάχους και Κουμάνους που ανήκαν στις βουλγαρικές δυνάμεις: Henri de Valenciennes, *Histoire de l'empereur Henri*, σ. 44, κεφ. 539: *cascuns endroit soi, lance baissie, hurte cheval des espourons en escriant: "Saint Sepulcre!" molt humlement. Et assamblent as Blas et as Comains; et porte cascuns le sien par terre molt felenesement.*

⁶⁵ Στην Αντιόχεια το 1159: Νικήτας Χωνιάτης, *Μετάφραση*, σ. 67. 3-4: καὶ νικᾶν τοὺς Λατίνους κατὰ τὴν τῶν κονταρίων δῶσιν καὶ μεταχείρησιν. Στην Κωνσταντινούπολη το 1204: Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, σ. 544, 16-19: ἐπελάσεις τοίνυν ἐξ ἐπιδρομῆς μερικαὶ καὶ διακοντίσεις ἵπποτῶν πρὸς ἰππέας κατ' ἐρεθισμὸν καὶ ζῆλον ἀνδρείας πολλάκις τῆς ἡμέρας συνέβαινον ἑκατέρωθεν· καὶ ἦσαν ἐν τούτοις οὐκ ἀγεννή τὰ ἡμέτερα.

⁶⁶ Τουλάχιστον για την παλαιολόγεια εποχή: αυτή η τεχνική εντούτοις απεικονίζεται σε μια βυζαντινή μικρογραφία του 1070-80 στον κώδ. Vat. 747, φυλ. 221v, όπου αναπαριστάνονται μερικοί ιππείς καθώς εξορμούν από τα τείχη μίας πόλης: βλ. K. WEITZMANN – M. BERNABÒ, *The Byzantine Octateuchs*, 2, Princeton – New Jersey 1999, σ. 363, εικ. 1204. Η τεχνική της «lance couchée» επίσης εμφανίζεται σε μια σχηνή του βιογραφικού κύκλου του αγίου Προκοπίου που πιθανώς φιλοτεχνήθηκε στη σταυροφορική Άκρα προς το τέλος του 13ου αιώνα: Γ. ΤΣΑΝΤΗΛΑΣ, «Η λατρεία του αγίου Προκοπίου την περίοδο των σταυροφόρων και η βιογραφική εικόνα του στο πατριαρχείο Ιεροσολύμων», *ΔΧΑΕ* 27 (2006), σ. 251 και εικ. 4.

περιφερειακές ή γειτονικές της Αυτοκρατορίας (εικ. 672, 703, 704, 723, 844 κάτω).

Γύρω στο 1370, στις πανοπλίες των δυτικών ιπποτών εμφανίζεται ένα είδος άγκιστρου πάνω στο οποίο τοποθετείτο η λόγχη κατά την έφοδο, η λεγόμενη «λογχοδόκη» (*resta* στα ιταλικά) (εικ. 976). Στην αριστερή πλευρά του θώρακα ενός στρατιωτικού αγίου που ζωγραφίστηκε το 1344/5 σε μια εκκλησία της βόρειας Ελλάδας ίσως διακρίνεται κάτι παρόμοιο (εικ. 292). Η χρονολόγηση της τοιχογραφίας και η κακή κατάσταση της εικόνας δεν επιτρέπουν να καθοριστεί με βεβαιότητα αν πρόκειται για το συγκεκριμένο εξάρτημα. Μερικοί ιππείς του οθωμανικού στρατού (προερχόμενοι από τα Βαλκάνια;) που το 1444 συμμετείχαν στη μάχη της Βάρνας, χρησιμοποιούσαν τη λογχοδόκη.⁶⁷

4) Τα άλλα μακρά αγχέμαχα όπλα

Θεωρείται ότι ο μόνος τρόπος με τον οποίο το ιππικό μπορούσε να εξαρθρώσει και να προξενήσει απώλειες σε σχηματισμό του πεζικού ήταν να προκαλέσει πτώση του ηθικού και άτακτη φυγή.⁶⁸ Πράγματι, δεν είναι δυνατό να αναγκάσεις ένα άλογο να πέσει πάνω σε ένα σταθερό εμπόδιο (π.χ. μια πυκνή παράταξη ανθρώπων, αιχμές δοράτων ή πασσάλους) όπως συχνά παρουσιάζεται σε κινηματογραφικά έργα. Αν κατά την έφοδο το ζώο δεν βρει τρόπο να περάσει ανάμεσα από τις εχθρικές γραμμές, αναπόφευκτα θα σταματήσει λίγα μέτρα πριν από το στόχο.⁶⁹

⁶⁷ Παρασπόνδυλος Ζωτικός, *Η μάχη της Βάρνας*, σ. 31. 229: *ἔθηκαν τὰ κοντάρια εἰς τὴν ῥέσταν*.

⁶⁸ BENNET, «La Règle du Temple as a Military Manual or How to Deliver a Cavalry Charge», σ. 41.

⁶⁹ J. KEEGAN, *The Face of Battle. A Study of Agincourt, Waterloo and the Somme*, London 1976, σσ. 95-96.

Επειδή ακριβώς ήταν δύσκολο να χρησιμοποιηθούν αποτελεσματικά τα άλογα κατά την έφοδο εναντίον παρατεταγμένου πεζικού, στην πράξη πολλοί ιππείς μάχονταν πεζοί, χρησιμοποιώντας τους ίππους μόνο για τη μεταφορά τους από και προς το πεδίο μάχης.

Γενικά, οι μελέτες των τελευταίων ετών τείνουν να επανεξετάσουν το ρόλο του ιππικού στην ύστερη μεσαιωνική εποχή. Μια εμπειριστατωμένη ανάλυση των ιστορικών δεδομένων αποδεικνύει ότι στην πλειονότητα των ένοπλων συγκρούσεων το πεζικό υπερετερούσε του ιππικού.⁷⁰

Οι πεζικάριοι των τελευταίων αιώνων του μεσαίωνα μάχονταν σε πυκνή παράταξη και χρησιμοποιούσαν μια μεγάλη ποικιλία μακρών αγχέμαχων όπλων για να αντιμετωπίσουν το ιππικό. Τα μακρά ξύλινα κοντάρια αυτών των όπλων είχαν τετράγωνη ή πολυγωνική διατομή που εξυπηρετούσε τον κατάλληλο χειρισμό τους κατά τη μάχη.

Η δυτική τέχνη αυτής της περιόδου προσφέρει αμέτρητα παραδείγματα σκηνών με ομάδες ενόπλων που χρησιμοποιούν κοντάρια με ποικιλόμορφες αιχμές.⁷¹ Επιπλέον, μερικά βυζαντινά έργα τέχνης προερχόμενα από περιοχές που βρίσκονταν σε άμεση επαφή με το δυτικό κόσμο, παρουσιάζουν μια παρόμοια ποικιλία αιχμών (εικ. 934, 986-988).

⁷⁰ Κατατοπιστική είναι η ανάλυση 19 σημαντικών μαχών του πρώτου ημίσεως του 14ου αι. που διεξήχθησαν σε διάφορα πεδία της Ευρώπης: μόνο δύο εξ αυτών κατέληξαν σε ήττα του πεζικού, K. DE VRIES, *Infantry Warfare in the Early Fourteenth Century*, Woodbridge Suffolk 1996 [2000].

Ένα κεφάλαιο αυτού του έργου (σ. 58-65) είναι αφιερωμένο στη μάχη του Αλμυρού, που έλαβε χώρα το 1311 μεταξύ των ανδρών της Καταλανικής Εταιρείας και του δούκα της Αθήνας.

⁷¹ Βλ. τις εκατοντάδες διαφορετικές μορφές όπλων που περιγράφονται στο TROSO, *Le armi in asta delle fanterie europee (1000-1500)*, και J. WALDMAN, *Hafted weapons in medieval and Renaissance Europe. The evolution of European staff weapons between 1200 and 1650*, (History of Warfare, 31), Leiden-Boston 2005.

Στην τελευταία φάση της Αυτοκρατορίας, οι στρατιώτες του πεζικού πιθανώς δεν κατάφεραν ποτέ να έχουν την ίδια σημασία με τους δυτικούς ομόλογούς τους. Η εντύπωση που δίνουν οι γραπτές πηγές είναι, ότι τότε οι μάχες ανοικτού πεδίου αποτελούσαν κυρίως συγκρούσεις περιορισμένης έκτασης, στις οποίες κυριαρχούσαν οι μονάδες ελαφρού ιππικού.⁷² Τα στοιχεία που προκύπτουν από μια ανάλυση της βυζαντινής τέχνης αυτής της περιόδου επιβεβαιώνουν αυτόν τον δευτερεύοντα ρόλο του πεζικού: με εξαίρεση τη λόγχη, πολύ σπάνια βλέπει κανείς απεικονίσεις στρατιωτών εξοπλισμένων με άλλα είδη μακρών αγχέμαχων όπλων.

Ένας από τους λόγους για τους οποίους δεν συναντάται στο Βυζάντιο μεγάλη ποικιλία αιχμών και αγκίστρων στερεωμένων σε κοντάρια, όπως αυτά της Δύσης, είναι ότι οι ελαφρές πανοπλίες του ανατολικού ιππικού δεν εξελίχθηκαν ποτέ σε βαριές. Οι βυζαντινοί στρατιώτες προφανώς δεν είχαν μεγάλη ανάγκη από τέτοιες αιχμές, που χρησίμευαν για να αγκιστρώσουν, να διαπεράσουν και να αποκολλήσουν τα μεταλλικά ελάσματα των βαρέων ευρωπαϊκών πανοπλιών (εικ. 976, 985, 1123).

Η ορολογία η σχετική με τα μακρά αγχέμαχα όπλα ως επί το πλείστον δεν είναι ξεκάθαρη ούτε ενιαία στους βυζαντινούς συγγραφείς: οι ονομασίες που έφτασαν μέχρι τις ημέρες μας είναι εξαιρετικά λίγες και δύσκολα ταυτίζονται με ένα συγκεκριμένο είδος όπλου. Άλλωστε, είναι

⁷² Παρ' όλα αυτά, υπάρχουν ορισμένες μαρτυρίες σχετικά με την αποτελεσματικότητα των μακρών αγχέμαχων όπλων που χρησιμοποιούσε το πεζικό κατά του ιππικού: *Χρονικὸν τῶν Τόκκων*, σ. 238. 256-257: *καὶ τὸ φαρίν του ἔσφαξαν μὲ τέσσερα κοντάρια, / ὅπου ἦσαν ὄλα περαστά· ἔχυσαν τὰ ἔντερά του· Ὁ.π., σ. 348. 2349-2350: καὶ οὐριαξαν ὀλόγυρα ἀπάνω εἰς τὸν Τόρνον / μὲ τὰ κοντάρια οἱ πεζοὶ τὰ ἄλογα νὰ σφάζουν.*

πιθανό ότι πολλά από αυτά τα πολεμικά εργαλεία δεν απέκτησαν ποτέ μια ειδική ονομασία.

Στις ανασκαφές της Κορίνθου βρέθηκαν πολλές αιχμές δοράτων, αρκετές από τις οποίες χρονολογούνται στον 11ο αιώνα.⁷³ Σε μια τουλάχιστον περίπτωση, ένα από αυτά τα ευρήματα χρονολογείται στην εποχή της φραγκικής παρουσίας στον Μοριά.⁷⁴

Στην πραγματεία του, ο Θεόδωρος Παλαιολόγος υποστηρίζει ότι σε περίπτωση ανάγκης, ακόμα και οι άμαχοι χωρίς εκπαίδευση στα όπλα οφείλουν να βοηθήσουν τον κύριό τους με οποιοδήποτε μέσο έχουν στη διάθεσή τους.⁷⁵ Οι βυζαντινές πηγές επιβεβαιώνουν ότι οι κάτοικοι των πολιορκούμενων πόλεων συχνά συμμετείχαν στην άμυνα με οτιδήποτε διέθεταν στο σπίτι.⁷⁶ Όταν το 1453 ο Γεώργιος Σφραντζής έλαβε την εντολή από τον αυτοκράτορα να καταρτίσει έναν κατάλογο των λίγων

⁷³ G.R. DAVIDSON (επιμ.), *Corinth XII, The Minor Objects*, The American School of Classical Studies at Athens, Princeton 1952, σ. 201, αρ. 1534, 1535, 1536, 1540, 1541, 1542, 1543, 1544, 1545, 1546, 1550, 1551, 1552, 1553, 1554, 1558, 1559, 1560 και πιν. 91, 92, 93.

Μια άλλη δημοσιευμένη αιχμή δόρατος προέρχεται από την Κωνσταντινούπολη και χρονολογείται στο 12ο αι.: G. MARTINY, G.G. BRETT, R.B.K. STEVENSON, *The Great Palace of the Byzantine Emperors: Being a First Report on the Excavations Carried Out in Istanbul on Behalf of the Walker Trust* (The University of St. Andrews, 1935-38), London 1947, πιν. 58/7.

⁷⁴ Ο.π., σ. 202, αρ. 1556 και πιν. 92, αρ. 1556.

⁷⁵ Θεόδωρος Παλαιολόγος, *Les Enseignemens ou Ordenances pour un seigneur qui a guerres et grans gouvernemens a faire*, σ. 57: *il devoient aller querre a leur terre et a leur hostel les coufrees des charrues, fourches at autres houstilz semblables et venir avec toute compaignie.*

⁷⁶ Βλ. για παράδειγμα την περιγραφή του οπλισμού των υπερασπιστών της Κωνσταντινούπολης κατά τη διάρκεια της πολιορκίας του 1422: Ιωάννης Κανανός, *Διήγησις περι τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει γεγονότος πολέμου κατὰ τὸ ,C7DΛ' ἔτος*, σ. 70. 427-431: *τὰς ταύλας ὅπου ἐτρώγαν καὶ τὰ τυμπάνια τῶν βουτζίων ἔδησαν μὲ σχοινία, καὶ ἐβάσταζαν ἀντὶ σκουταρίων. Τινὲς δὲ οὐδὲ μετ' αὐτῶν εἰς τὸν πόλεμον ἦλθον, ἀλλὰ μὲ λίθους καὶ μόνον ἐμάχοντο τολμηρῶς.*

όπλων που βρίσκονταν στην πόλη (πιθανώς ιδιωτικής κατοχής), μεταξύ αυτών συμπεριελήφθησαν και κοντάρια.⁷⁷

Συχνά αυτά τα όπλα αποτελούσαν εξέλιξη ενός γεωργικού εργαλείου το οποίο είχε προσαρμοστεί για πολεμική χρήση:⁷⁸ μεταξύ των πιο προφανών παραδειγμάτων είναι το πολεμικό δικράνι – ένα συμμετρικό σίδηρο που εξυπηρετούσε επιπλέον και για την ανύψωση των κλιμάκων κατά τις πολιορκίες (εικ. 638, πιν. 16) – και ένα παρόμοιο εργαλείο με τρεις αιχμές (εικ. 805, πιν. 23).⁷⁹ Σε μια συμπλοκή με τους Τούρκους του Χαλήλ που έλαβε χώρα το 1309, πληροφορούμεθα ότι οι βυζαντινοί χωρικοί που ενώθηκαν με το αυτοκρατορικό στράτευμα ήταν οπλισμένοι με τσάπες και δικράνια.⁸⁰

Ίσως μερικές πολεμικές αιχμές με ιδιαίτερη μορφή που εμφανίζονται στην εικονογραφία (εικ. 410, 876, πιν. 14, 17) να είναι

⁷⁷ Γεώργιος Σφραντζής, *Χρονικόν*, σ. 132. 19-24: *λάβε τὰ κατάστιχα καὶ καθίσας εἰς τὸ ὄσπίτιόν σου λογάριασε ἀκριβῶς πόσοι εἰσὶν ἄνθρωποι καὶ πόσα ἄρματα καὶ πόσα κοντάρια καὶ πόσα σκουτάρια καὶ πόσα τοξάρια». καὶ ἐκτελέσας τὸν ὀρισμὸν αὐτοῦ, φέρων δέδωκα τῷ αὐθέντη μου καὶ βασιλεῖ τὸ καταστιχόπουλον μετὰ λύπης καὶ σκυθρωπότητος ὅτι πολλῆς, καὶ ἔμεινε μόνον ἐν ἀποκρύφῳ ἢ ποσότης εἰς ἐκεῖνον καὶ ἐμέ.*

⁷⁸ A. PURICELLI GUERRA, «The glaive and the bill. The evolution of the farm tools into the most basic of pole arms», στο *Art, arms and armour. An international anthology*, (επιμ.) R. HELD, Chiasso 1979, σσ. 2-11

⁷⁹ Βλ. σχετικά με τα γεωργικά εργαλεία των Βαλκανίων, OSTUNI, *Nomenclature et formes*, σσ. 971-1032.

Για ένα εργαλείο παρόμοιο με το σίδηρο με δυο δόντια της εικ. 638, βλ. το λήμμα «δικέλι» στη σ. 989. Για μια εικόνα του δικρανίου, βλ. στη σ. 990.

Ένα δείγμα πολεμικού δικρανίου που πιθανώς χρονολογείται στον 9ο - 10ο αι. εκτίθεται σε ένα μουσείο στην Πλίσκα της Βουλγαρίας. Βλ. S. VITLYANOV, *The Old Bulgarian Armament*, Sofia 1996, σσ. 41-42, εικ. 3.

⁸⁰ Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, 1, σ. 256. 17-19: *καὶ ὁ στρατὸς σὺν γε τῷ βασιλεῖ, πολὺν καὶ τὸν ἀγοραῖον ἐπισυρόμενοι καὶ ἀγρότην ὄχλον, καὶ ὅσοι σκαπάνης καὶ δικέλλης ἀπόζουσιν.*

εμπνευσμένες από το κλαδευτήρι (ή κασάρι),⁸¹ ένα γεωργικό εργαλείο που χρησιμοποιείται ακόμα και σήμερα στην Ελλάδα (πιν. 23, τρίτο από αριστερά). Στην Ιταλία,⁸² Γαλλία και Αγγλία, η εξέλιξη του κασαριού οδήγησε σε μια ποικιλόμορφη και επιτυχή σειρά όπλων πολλαπλών χρήσεων που αποτελούνταν από μια αιχμή δόρατος (που ενίοτε μπορεί να απουσιάζει), μια πλάγια λεπίδα και ένα άγκιστρο για να ρίχνει κάτω τους ιππείς.⁸³

Ένα άλλο μεταποιημένο εργαλείο κοινής χρήσης ήταν το *πολεμικό δρέπανο*, με τη λεπίδα του ομώνυμου γεωργικού εργαλείου προσαρμοσμένη καθέτως στην κορυφή ενός κονταριού (πιν. 11).⁸⁴ Πιθανώς σε ένα τέτοιου είδους όπλου, που με την ελαφριά και λεπτή του λεπίδα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί μόνο εναντίον αλόγων και αθωράκιστων πολεμιστών, να αναφέρονται οι πηγές όταν κάνουν λόγο για τη χρήση *δρεπάνων* στη μάχη.⁸⁵

⁸¹ Για μερικές απεικονίσεις κλαδευτηριού, βλ. OSTUNI, *Nomenclature et formes*, σσ. 999-1000.

⁸² Στα Ιταλικά το κλαδευτήρι λέγεται «*toncone*»: βλ. σχετικά μια λίστα με στρατιωτικό εξοπλισμό ο οποίος στάλθηκε από τη Βενετία στην Κορώνη και τη Μεθώνη: *Acta Albaniae Veneta*, 1, αρ. 117: (16 Μαΐου 1334) *quod iuxta requisitionem factam per literas nostrorum castellanorum coroni et mothoni mittantur eis .XIIIm. inter veretones, filsatores et quarellos, balliste centum frunite (sic) cum eorum crochis. Ronchoni centum, lancee ducente, et dardi mille*. Τα «*dardi*» του κειμένου ήταν πιθανώς ένα είδος ακοντίου.

⁸³ Αν και οι προαναφερθείσες βυζαντινές αιχμές συμμερίζονται ορισμένα γενικά χαρακτηριστικά με τα όπλα της οικογένειας των *ronconi*, εν τούτοις δεν ταυτίζονται με κανένα από τα 94 διαφορετικά δείγματα που απεικονίζονται και περιγράφονται στη μελέτη του TROSO, *Le armi in asta delle fanterie europee (1000-1500)*, σσ. 135-162.

⁸⁴ Η πρώτη αιχμή από τα αριστερά της εικ. 327 θα μπορούσε να αναπαριστά ένα τέτοιο όπλο.

⁸⁵ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, σ. 616, 53-56: *τῶ πλήθει τῶν Σκυθῶν βιαζόμενοι ἀνετρέποντο τῶν ἵππων, πολλῶν ἕνα περιόντων, καὶ δρέπανα καὶ βρόχους ἐδέχοντο κατὰ τῶν ἀχένων οἱ σκληροτράχηλοι καὶ τὸ χρῆμα τῶν ἵππων κατηκίζετο*.

Ο όρος *glaiive* προέρχεται από τη λατινική λέξη *gladius* και περιγράφει ένα κοντό ξίφος που ο Θεόδωρος Παλαιολόγος (ή ο μεταφραστής του, Jean de Vignay) καταγράφει ως ένα από τα απαραίτητα όπλα ενός στρατιώτη.⁸⁶ Όμως, το 14ο αι. ο όρος *glaiive* χρησιμοποιείται για να περιγράψει επίσης και ένα όπλο πολύ διαφορετικό από το ξίφος: επρόκειτο για μια μεγάλη κυρτή λεπίδα προσαρμοσμένη σε κοντάρι μήκους έως και 2 μέτρων (πιν. 10).⁸⁷ Το *glaiive* εμφανίζεται στις ιταλικές πηγές με την ονομασία *falzonius*⁸⁸ ή *falco* από το τελευταίο πιθανώς προέρχεται και η ελληνική λέξη *φάλκα*, που χρησιμοποιείται για τα δρεπανηφόρα όπλα των Τούρκων κατά την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης το 1422.⁸⁹

Μια άλλη ελληνική λέξη που ενδεχομένως αντιστοιχούσε σε όπλα της οικογένειας του *glaiive* είναι η *ρόμφαία*, με την οποία συνήθως στις

⁸⁶ Θεόδωρος Παλαιολόγος, *Les Enseingnemens*, σ. 58: *un pourpoint, hauberjon et gorgeré, la cuiriee et aucun gambison, chapel de fer, espee ou glaiive au costé, greves, cuisses, avec la lance et escu.*

Βλ. και τα σχόλια του M.C. BARTUSIS, *The Late Byzantine Army. Arms and Society, 1204-1453*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1992, σ. 329.

⁸⁷ Σε σχέση με τα άλλα δρεπανηφόρα κοντάρια, το *glaiive* ήταν ένα γνήσιο όπλο και όχι μεταποιημένο γεωργικό εργαλείο· διέφερε από το πολεμικό δρέπανο (πιν. 11) – το οποίο είχε κοίλη λεπίδα – και λόγω της μεγαλύτερης αντοχής της λεπίδας του. Βλ. το κεφάλαιο το αφιερωμένο σε αυτό το όπλο στο WALDMAN, *Hafted weapons in medieval and Renaissance Europe*, σσ. 107-113.

Βλ. και την προτελευταία αναφορά της σημ. 19.

⁸⁸ Ανάμεσα στο υλικό που χάθηκε κατά την καταστροφή ενός ιταλικού κάστρου το 1202 υπήρχαν και «*falzones .XVI*»: βλ. A. ANGELUCCI, *Documenti inediti per la storia delle armi da fuoco italiane*, 1869 [Graz 1972], σ. 6, σημ. 21.

⁸⁹ Ιωάννης Καναρός, *Διήγησις περι τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει γεγονότος πολέμου κατὰ τὸ ,C7Dλ' ἔτος*, σ. 65. 310-311: *σιδηρᾶ μάχιμα ὄπλα δρεπανηφόρα μετὰ κονταρίων μακρέων τὰ ἐπονομαζόμενα φάλκας.*

ύστερες βυζαντινές πηγές χαρακτηρίζεται ένα είδος σπαθιού.⁹⁰ Είναι, όμως, γνωστό ότι κατά την αρχαιότητα ο ίδιος όρος περιέγραφε δρεπανηφόρα όπλα.⁹¹

Σύμφωνα με τον Νικόλαο Μεσαρίτη, στο ψηφιδωτό της Προδοσίας στην εκκλησία των Αγίων Αποστόλων της Κωνσταντινούπολης, εμφανίζονταν λαμπαδούχοι και άνθρωποι οπλισμένοι με ρόπαλα και ρομφαίες.⁹² Παρ' όλο που το συγκεκριμένο έργο έχει χαθεί, μελετώντας τις διάφορες σκηνές της Προδοσίας που σώζονται στη βυζαντινή τέχνη παρατηρεί κανείς συχνά λαμπάδες, ρόπαλα και δόρατα (εικ. 455, 479, 839). Μόνο τα σπαθιά εμφανίζονται πολύ σπάνια σε αυτές τις συνθέσεις· συνεπώς, είναι πιο πιθανό ο Μεσαρίτης να χρησιμοποίησε στην «έκφρασή» του τη λέξη *ρομφαία* για να περιγράψει τα μακρά αγχεμάχα όπλα αυτών των σκηνών (εικ. 316, 347, 410, 522, 852, 876, 934). Ο Νικήτας Χωνιάτης χρησιμοποίησε τον όρο *ρομφαία* τόσο για τη λόγχη,⁹³ όσο και για το όπλο του Αρχάγγελου Μιχαήλ, το οποίο μάλλον ήταν ένα κυρτό σπαθί, όπως εκείνο που απεικονίζεται σε μια σέρβικη τοιχογραφία του 1346/7 (εικ. 739).⁹⁴

⁹⁰ Ανώνυμος, *Εἰς Βενετίαν*, σ. 223. 64-65: ἀπάνωθεν τους στέκεται ἄγγελος στρατιώτης, / ρομφαίαν κρατεῖ ἕς τὴν χέραν του καὶ ἕς τὴν ἄλλην κοντάρι.

⁹¹ ΚΟΛΙΑΣ, *Byzantinische Waffen*, σσ. 191-192, σημ. 38.

⁹² Νικόλαος Μεσαρίτης, *Ἐκφρασις*, σ. 908, κεφ. 27. 4: τίνες οὗτοι οἱ σκότους ἄξιοι λαμπαδοῦχοι, οἱ κατὰ τοῦ φωτός τοῦ κόσμου φόνιον πνέοντες πῦρ; τίνες οἱ ταῖν χεροῖν τὰ ρόπαλα φέροντες κατὰ τοῦ ἐν χειρὶ κραταιᾷ καὶ ἐν βραχίονι ὑψηλῷ ἐκ μέσου τῶν Αἰγυπτίων ἐξαγαγόντος τὸν Ἰσραήλ; τίνες οἱ τὰς ρομφαίας ἐκσπῶντες (5) κατὰ τοῦ τὴν φλογίνην ρομφαίαν φύλακα τῶν τοῦ παραδείσου πυλῶν ἐπιστήσαντος; τίνες οἱ τὰ δόρατα ταῦτα προφέροντες;

⁹³ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, σ. 612. 57: τὴν τούτων λόγχην ὡς φλογίνην ρομφαίαν ὑποβλεπόμενος.

⁹⁴ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, σ. 238. 79-81: ὁ πρῶτιστος καὶ μέγιστος τῶν παραστατούντων ἀρχαγγέλων θεῶ ἐσπασμένος ρομφαίαν ἐστήλωται ψηφίδων λεπταῖς ἐπιθέσει, φύλαξ προβεβλημένος τοῦ ἱεροῦ.

Πιθανώς, με το πέρασμα των χρόνων, η ρομφαία εξελίχθηκε σε όπλο επίσημων τελετών, όπως τα κομψά διακοσμημένα δρέπανα, άχρηστα πλέον για τον πόλεμο, που χρησιμοποιούνταν από τα σώματα της φρουράς των ιταλικών αυλών του 16ου αιώνα.⁹⁵ Ο Ψευδο-Κωδινός αναφέρει τη ρομφαία που έφεραν οι άρχοντες που πλαισιώναν τον αυτοκράτορα, και τα έξι κοντάρια, διακοσμημένα με μεταξωτές φούντες, που χρησιμοποιούνταν την ημέρα της στέψης του βασιλέα.⁹⁶

Εκτός από τη λόγχη και το ακόντιο, υπήρχαν και άλλα είδη μακρών αγχέμαχων όπλων που είχαν αιχμές κυρίως διατρητικής λειτουργίας και χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά κατά του ιππικού. Στην ελληνική γλώσσα δεν υπάρχουν αντίστοιχοι όροι και για αυτό θα χρησιμοποιήσουμε τις ιταλικές και γερμανικές ονομασίες τους. Η *partigiana/partisane* ήταν μια μακριά και τριγωνική λεπίδα που είχε μορφή γιγάντιας αιχμής λόγχης (εικ. 470, 477, πιν. 8, 9). Η *corsescal/corseke* και το *spiedo da guerralknebelspiess* είχαν και τα δυο αιχμές παρόμοιες με των λογχών, οι οποίες έφεραν πλάγιους βραχίονες: στη πρώτη περίπτωση οι

Στην βυζαντινή τέχνη, ο Αρχάγγελος Μιχαήλ απεικονίζεται πάντα με ένα ξίφος στο χέρι και ποτέ με κοντάρι.

Για τη διπλή σημασία του όρου *ρομφαία*, βλ. T. DAWSON, «The Varangian Rhomphaia, A Cautionary Tale», *The Varangian Voice* 22 (1992), σσ. 28-31.

⁹⁵ Τα λεγόμενα «*falcioni da comparsa*» ή «*de casada*». Βλ. C. DE VITA (επιμ.), *Dizionari terminologici. Armi bianche dal medioevo all'età moderna*, Firenze 1983, σ. 30 και πιν. 62.

Για μερικές εικόνες αντιπροσωπευτικών δειγμάτων αυτών των όπλων σε επίσημες τελετές, βλ. TROSO, *Le armi in asta delle fanterie europee (1000-1500)*, σ. 113 εικ. 8 και V. FRANZOI, *L'armeria del Palazzo Ducale a Venezia*, Treviso 1990, σσ. 188-189 εικ. 94 και 95-96.

⁹⁶ Ψευδο-Κωδινός, *Περὶ ὀφφικίων*, σ. 273. 11-18: κατέχοντας δὲ ἐν χερσὶν ἕκαστον ἀσπίδα στρογγύλην γεγραμμένον τὸν βασιλέα ἔχουσαν ἔφιππον, καὶ κοντάριον κεχρυσωμένον ἔχον τὸ ξύλον. Τὰ μὲν οὖν κοντάρια ταῦτα ὀνομάζονται ρομφαῖαι, οἱ δὲ κατέχοντες ρομφαιοκράτορες. Ὁ.π., σ. 263. 9-14: κατέχουσι δὲ ἐξ ἑκατέρων μερῶν ἀνὰ τρία κοντάρια, ἔχοντα ἕκαστον γύρους ἐκ ξύλων, ἐκκρεμαμένας ἔχοντα κυκλόθεν μετὰξας κοκκίνας καὶ ἄσπρας, ὅσον δισπιθάμας.

βραχίονες ήταν ακονισμένοι (εικ. 934, πιν. 15, 23 τέταρτο από αριστερά), ενώ στη δεύτερη ήταν αμβλείς, με μόνη λειτουργία το σταμάτημα της αιχμής κατά τη διάτρηση (εικ. 410, πιν. 12).

Υπήρχε, τέλος, μια ομάδα όπλων που θα ονομάσουμε (ο όρος χρησιμοποιείται αυθαίρετα, καθώς δεν μπορεί να διευκρινιστεί τι ακριβώς δήλωνε) *λογχοπελέκεις*, τα οποία έφεραν μια λεπίδα τσεκουριού αναρτημένη πάνω σε στύλο και χρησιμοποιούνταν τόσο για την αντιμετώπιση του ιππικού, όσο και για την αναχαίτιση και τη θραύση των εχθρικών κονταριών.

Στη βυζαντινή τέχνη δεν σώζεται καμία εικόνα αλεβάρδας, ενός όπλου αποτελούμενου από μια διατηρητική αιχμή, που έφερε έναν πλάγιο πέλεκυ από τη μια πλευρά και μια αρπάγη για να ρίχνει κάτω τους ιππείς από την άλλη. Η αλεβάρδα ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη στο γερμανικό και ελβετικό πεζικό, αλλά χρησιμοποιείτο ελάχιστα σε χώρες πιο κοντά στην αυτοκρατορία όπως η Ιταλία, όπου προτιμάτο το *roncone*/κλαδευτήρι.⁹⁷

Από την περιοχή του Βυζαντίου όμως έρχονται μερικές εικόνες ενός όπλου συγγενούς με την αλεβάρδα, η *berdical/berdysch*. Η *berdica* είχε μια μακριά κυρτή λεπίδα της οποίας το επάνω άκρο ήταν αιχμηρό, ενώ το κάτω ενωνόταν με το κοντάρι (εικ. 477, 805, 839, πιν. 18). Παρά την ομοιότητα των δυο όρων, είναι δύσκολο να εξακριβωθεί αν η δυτική *berdica* είχε κάποια σχέση με το *βαρδούκιν* των βυζαντινών πηγών, το οποίο από όσο γνωρίζουμε ήταν ένα είδος πολεμικού ροπάλου.⁹⁸

Στην οικογένεια του λογχοπέλεκυ⁹⁹ ανήκε και ένα όπλο με μέσο όρο μήκους 150 εκ. που εδώ θα ονομάσουμε *δορατοπέλεκυ*: από τη μια πλευρά έφερε μια λεπίδα τσεκουριού και από την άλλη ένα σφυρί ή μια

⁹⁷ WALDMAN, *Hafted weapons in medieval and Renaissance Europe*, σσ. 21-78.

⁹⁸ KOLIAS, *Byzantinische Waffen*, σ. 176.

⁹⁹ Πέρα από τα συχνά αναφερόμενα έργα των TROSO και WALDMAN, βλ. σχετικά με αυτή την ομάδα όπλων και A. BORG, «Gisarmes and great axes», *JAAS* 8 (1974-76), σσ. 337-342.

μεταλλική προεξοχή (εικ. 522, 638, πιν. 19, 21). Μια από τις πιο ενδιαφέρουσες εικόνες βυζαντινού δορατοπέλεκυ βρίσκεται σε ένα σχέδιο του 19ου αι. (ελπίζουμε πιστό αντίγραφο)¹⁰⁰ της σφραγίδας του Μιχαήλ, «μέγα διερμηνευτή» των Βαράγγων (πιν. 22). Αυτό το όπλο, αποτελούμενο από έναν πέλεκυ και ένα άγκιστρο προσαρμοσμένο στην άκρη ενός κονταριού, θυμίζει τον πέλεκυ του Lochaber/*axe of Lochaber*, ένα είδος δορατοπέλεκυ που μαρτυρείται αποκλειστικά στη Σκωτία από τα τέλη του 15ου αιώνα.¹⁰¹ Αν η αναπαράσταση της σφραγίδας είναι ακριβής, αυτή αποτελεί την παλαιότερη μαρτυρία της ύπαρξης του συγκεκριμένου όπλου και μια πολύτιμη ένδειξη της γεωγραφικής προέλευσης κάποιων Βαράγγων που ήταν στην υπηρεσία της αυτοκρατορίας κατά την παλαιολόγεια εποχή.

Ο στρατιώτης με το δορατοπέλεκυ που απεικονίζεται σε μια μικρογραφία ενός κώδικα από την Τραπεζούντα, χρονολογούμενου στα μέσα του 14ου αι., πιθανώς αποτελεί μια από τις λίγες εικόνες Βαράγγων που έχουν διασωθεί (εικ. 690).

5) Η ναυτική χρήση

¹⁰⁰ Ο εκδότης της σφραγίδας την χρονολογεί με επιφύλαξη στην παλαιολόγεια εποχή. Αν κάτι τέτοιο ισχύει, θα ήταν μια μοναδική μαρτυρία για τον εξοπλισμό της βυζαντινής αυτοκρατορικής φρουράς της ύστερης περιόδου. Για ένα σχέδιο της σφραγίδας και την περιγραφή της, βλ. G. SCHLUMBERGER, *Sigillographie de l'empire byzantin*, Paris 1884, σ. 350. Σε ένα μεταγενέστερο βιβλίο του, ο συγγραφέας ταυτίζει αυτό το όπλο με μια ρομφαία: G. SCHLUMBERGER, *Ο αυτοκράτωρ Νικηφόρος Φωκάς*, Αθήνα 1905, σσ. 62-63.

Σχετικά με το όπλο που αναπαρίσταται στη σφραγίδα, βλ. και S. BLÖNDAL, *The Varangians of Byzantium*, London - New York - Melbourne 1978 [2007], σ. 183 και σημ. 1-2.

¹⁰¹ WALDMAN, *Hafted weapons in medieval and Renaissance Europe*, σσ. 195-198.

Οι πληροφορίες για τον εξοπλισμό των βυζαντινών πολεμικών πλοίων της παλαιολόγειας εποχής με φορητά όπλα είναι πολύ περιορισμένες και στην περίπτωση των μακρών αγχέμαχων όπλων. Κατά τη διάρκεια της ναυμαχίας της Δημητριάδας το 1275, οι πολεμιστές πάνω στα βυζαντινά πλοία χρησιμοποιούσαν μεταξύ άλλων εκηβόλων όπλων και ακόντια.¹⁰² Γνωρίζουμε επίσης, ότι και στη μάχη των Εχινάδων νήσων το 1428 χρησιμοποιήθηκαν δόρατα και κοντοί, δηλαδή μακριά δόρατα και ακόντια.¹⁰³ Τα ίδια όπλα συναντώνται και στην υπεράσπιση ενός βυζαντινού εμπορικού καραβιού έξω από την Κωνσταντινούπολη το 1453.¹⁰⁴ Η χρήση τέτοιων όπλων στα πλοία επιβεβαιώνεται και στις δυτικές εικονογραφικές πηγές αυτής της περιόδου (εικ. 1180, 1191, 1214, 1225-1227, 1229, 1232, 1249, 1275, 1276, 1311). Εκτός από τα μακρά δόρατα¹⁰⁵

¹⁰² Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, 1, σ. 120. 10-12: ὄλαις σπουδαῖς ἐνεβίβαζεν εἰς τὰς ναῦς, καὶ ἅμα ἄλλους ἐπ' ἄλλοις συχνούς τοξότας καὶ σφενδονήτας καὶ ὅσοι ἀκοντισταί.

Σχετικά με τη μάχη αυτή, βλ. D.J. GEANAKOPOLOS, *Emperor Michael Palaeologus and the West. 1258-1282, A study in Byzantine-Latin relations*, Cambridge - Massachusetts 1959, σσ. 283-285 και Η. AHRWEILER, *Byzance et la mer: la marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Paris 1966, σσ. 364-365.

¹⁰³ Ανώνυμος (Ισίδωρος Κιέβου), *Εἰς Μανουήλ καὶ Ἰωάννην Ἡ' Παλαιολόγους*, σ. 196. 15-17: τόξοις τὰ πρῶτα καὶ ἀκροβολισμοῖς χρώμενοι, εἶτα δόρασι καὶ κοντοῖς καὶ καταπέλταις, ἐγγυτέρω γεγονότες, ὥσπερ τινὸς πεζομαχίας συνισταμένης.

¹⁰⁴ Μιχαήλ Κριτόβουλος, *Ἱστορίαι*, σ. 51. 10-11: οἱ δὲ ξυστοῖς καὶ παλτοῖς καὶ δόρασι μακροῖς κατακόντιζον τοὺς προμαχομένους. Ὁ.π., σ. 54. 1-5: οἱ δὲ παλτοῖς καὶ κοπίσιν ἔκαινον ἀναρρηγνύναι τοὺς τοίχους τούτων βουλόμενοι, ἄλλοι δόρασί τε μακροῖς καὶ ἀκοντίοις ἠκόντιζον κάτωθεν τοὺς προμαχομένους, οἱ δὲ βέλεσί τε καὶ λίθοις ἔβαλλον, ἕτεροι δὲ ἀναρριχώμενοι καὶ ἀγκύραις καὶ σχοινίοις ἐκκρεμαννύμενοι ἐπιβαίνειν τῶν νεῶν ἐπειρῶντο, καὶ ἄλλοι ἄλλως ἐμάχοντο, καὶ ἔκοπτον καὶ ἐκόπτοντο σὺν ὀργῇ καὶ θυμῶ.

¹⁰⁵ A. STUSSI, *Testi veneziani del Duecento e dei primi del Trecento*, Pisa 1965, σ. 55: (έτος 1311) *coraçe IIIJ et colari IIIJ, balestra J da pesarola cum li soi quareli et CCL fosadori et CC quareli usadi / et CL lançononi scodadi et X lançe longe et X lançe longe che à rampegoni inastadi et XIJ remi.*

και τα ακόντια,¹⁰⁶ στους βενετικούς κανονισμούς για τον εξοπλισμό των γαλερών περιγράφονται και κοντάρια εφοδιασμένα με άγκιστρα, τα λεγόμενα *rampregoni*,¹⁰⁷ για την αγκίστρωση των εχθρικών πλοίων (εικ. 1191, 1216, 1229). Σε μια τοιχογραφία από την Καστοριά, που χρονολογείται στις αρχές του 13ου αι., απεικονίζεται μια μικρή αρπάγη προσαρμοσμένη σε ένα κοντάρι μήκους περίπου δύο μέτρων (εικ. 143, πιν. 13). Η παρουσία τέτοιων όπλων πάνω στα πλοία επιβεβαιώνεται από το εγχειρίδιο του Torsello για την κατάκτηση των Αγίων Τόπων,¹⁰⁸ ο οποίος

Βλ. επίσης τη σημ. 5.

¹⁰⁶ G.L.FR. TAFEL - G.M. THOMAS, *Urkunden zur älteren Handels und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, 3, σ. 413, αρ. 39: (Venetae reipublicae Statuta navium, 6 Αυγούστου 1255) *Mandamus, quod omnis navis de milliariis D usque DCC non completa teneatur habere sex panceras, sex capirones, lanzonos vel gitarolas CCC.*

Οι καταλανοί πειρατές που αποβιβάστηκαν στα Κύθηρα το 1325 ήταν εξοπλισμένοι με βαλλιστρίδες και ακόντια: A. RUBIÓ I LLUCH, *Diplomatari de l'Orient català (1301-1409)*, 1, σ. 184: *cum balestis et gavalotis.*

¹⁰⁷ *Ragioni antique*, σ. 13: μια γαλέρα της Φλάνδρας ... *vuol churaze cento e vinti ... vuol pavexi cento e vinti ... vuol lanze vinti da man ... vuol lanze quaranta da aposta ... vuol chasse trenta da veretony, a duxento per chassa ... vuol balestre diexe ... vuol maneressi dodexe ... vuol rampregony do ... vuol bonbarde do fornide.*

Βλ. και τη σημ. 105.

¹⁰⁸ Marin Sanudo Torsello, *Liber Secretorum Fidelium Crucis*, σ. 59. 48-52: *Tertio, quod dictum navigium ronconibus, & longis lanceis, atque lanceis cum rampinconibus sive uncis in capitibus optime fulciantur, & specialiter in prora cuiuslibet praedictorum. Quarto, quod in quolibet navigio breves lanceae atque iacula, nec non & lapides absque numero fore debent in maxima quantitate.*

Για την χρήση τέτοιων δοράτων στη στεριά, βλ. Μιχαήλ Κριτόβουλος, *Ιστορία*, σ. 50. 1-4: *τοῖς ἄκροισ τῶν δορατίων ἀγκύρας ἐμπήξαντες ἄνωθεν κατέσπων τοὺς ἀμφορέας ἀπογυμνοῦντες τοὺς προμαχομένους τῆς προβολῆς (οἶδε γὰρ ἀντὶ τείχους τε καὶ ἐπάλξεων ἦσαν αὐτοῖς).*

Βλ. επίσης Marin Sanudo Torsello, *Istoria di Romania*, σ. 111. 11-13: *La causa precipua della vittoria loro fu che molti Veneziani si aveano posto in mano alcuni rampigoni astati, con li quali tiravano giuso dalli cavalli li cavallieri ed atterrati li vincevano facilmente.*

κατά τα άλλα συνιστά στους στρατιώτες να εξοπλίζονται αποκλειστικά με βαλλιστρίδες και δόρατα.¹⁰⁹

Η απογραφή του εξοπλισμού μιας καταλανικής γαλέρας, που συντάχθηκε στην περιοχή της Κωνσταντινούπολης το 1352,¹¹⁰ δίνει μια ιδέα για την κατανάλωση βλημάτων κατά τη διάρκεια μιας ναυμαχίας. Από τα 500 ακόντια που έπρεπε να βρίσκονται στο πλοίο, σύμφωνα με ένα κανονισμό του 1351,¹¹¹ καταγράφησαν μετά τη μάχη 243 κοντάρια με αιχμή και 12 χωρίς.¹¹²

6) Τα πολεμικά αγωνίσματα

Στο Βυζάντιο υπήρχαν διάφορα πολεμικά αγωνίσματα στα οποία χρησιμοποιούνταν κοντάρια. Το πιο παλιό πιθανώς προερχόταν από την ρωμαϊκή αυτοκρατορική παράδοση, σύμφωνα με την οποία στην πέμπτη οδό του στρατοπέδου (*via quintana*) καρφωνόταν ένας πάσσαλος, πάνω στον οποίο εξασκούσαν οι λεγεωνάριοι με το κοντάρι.¹¹³

Τα μεγαλύτερα από αυτά τα όπλα ήταν γνωστά στη Δύση με την ονομασία «*spiedo friulano/friauler spiess*», βλ. WALDMAN, *Hafted weapons in medieval and Renaissance Europe*, σ. 179.

¹⁰⁹ Marin Sanudo Torsello, *Liber Secretorum Fidelium Crucis*, σ. 70. 14-16: *Residuum vero gentis, qui pedites fuerint, balistarij & lancearij esse debent, ut tam per aquam quam per terram audacter se adiuvent, & viriliter Christianae fidei deprimant inimicos.*

¹¹⁰ Βλ. σχετικά Μ. BALARD, «A propos de la bataille du Bosphore. L'expédition génoise de Paganino Doria à Constantinople (1351-1352)», *TM* 4 (1970), σσ. 431-469.

¹¹¹ A. RUBIÓ I LLUCH, *Diplomatari de l'Orient català (1301-1409)*, 1, σ. 267, σημ. 1.

¹¹² A. RUBIÓ I LLUCH, *Diplomatari de l'Orient català (1301-1409)*, 1, σ. 269

¹¹³ Βλ. το σχετικό κεφάλαιο στο Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, 3, Αθήνα 1949, σσ. 144-9, και W. PUCHNER, «Η «γκιόστρα» στην ελληνική παράδοση», *Ηπειρ. Χρον.* 31 (1994), σσ. 107-163. W. PUCHNER, «Zum Ritterspiel in Griechischer Tradition», *BZ* 91 (1998), σσ. 435-470. P. SCHREINER, «Ritterspiele in Byzanz», *JÖB* 46 (1996), σσ. 227-241.

Στις βυζαντινές πηγές αναφέρεται η θραύση κονταριών έναντι στόχων όπως πάσσαλοι και ασπίδες.¹¹⁴ Αυτού του είδους την ιππική άσκηση, που ήταν γνωστή στη δυτική Ευρώπη ως *quintana* στην Ιταλία, ως *quintaine* στη Γαλλία και ως *Quintant* στη Γερμανία, οι Βυζαντινοί πιθανώς τη γνώριζαν με το όνομα *κυϊντανός κόνταξ*.¹¹⁵

Αντίθετα με την *quintana*, η *τζόστρα* και το *τορνεμές* ήταν δύο πολεμικά αγωνίσματα που σχεδόν βέβαια εισήχθησαν μετά τις σταυροφορίες από τη Δύση. Και στις δυο περιπτώσεις επρόκειτο για συμπλοκές ανάμεσα σε πεζούς ή ιππείς οπλισμένους με ρόπαλα, σπαθιά ή κοντάρια (στην τελευταία περίπτωση μιλάμε για διαδορατισμό ή κονταροκτύπημα).¹¹⁶ Αυτά τα αγωνίσματα λάμβαναν χώρα σε ειδικά διαμορφωμένο πεδίο, τη λεγόμενη *ρέντα*.¹¹⁷ Ενώ η *τζόστρα* ήταν μια μονομαχία δύο ατόμων,¹¹⁸ στον *τορνεμέ* συμμετείχαν πολλά άτομα - μέχρι και εκατοντάδες - χωρισμένα σε ομάδες.¹¹⁹

Οι πρώτες ασφαλείς πληροφορίες σχετικά με τη διεξαγωγή ενός *τορνεμέ* στο Βυζάντιο ανάγονται στην άνοιξη του 1159, όταν έξω από την Αντιόχεια ο αυτοκράτορας Μανουήλ Κομνηνός διοργάνωσε μια συνάντηση με λατίνους ιππότες για να αποδείξει το επίπεδο εκπαίδευσης

¹¹⁴ Διήγησις τοῦ Ἀχιλλέως (Napoli), σ. 37. 675-676: καὶ καβαλάριοι παρευθὺς κροῦσιν τὰς κονταρέας,/ οἱ μὲν εἰς στύλους τὸ ἔκοπταν, οἱ δὲ καὶ εἰς τὰ σκουτάρια.

Βλ. και τις σημ. 136 και 142.

¹¹⁵ ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζαντινὸν βίος και πολιτισμὸς*, 3, σ. 147.

¹¹⁶ Διήγησις τοῦ Ἀλεξάνδρου, σ. 154. 1873-4: Καὶ τότες ἀρματώθησαν οἱ δυὸ νὰ πολεμήσουν,/ στή μέση γὰρ ἐστάθησαν νὰ κονταροκτυπήσουν.

¹¹⁷ Βλ. τη σημ. 131.

¹¹⁸ Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ ἱστορία*, σ. 482. 10-11: Τούτων ὁ μὲν εἰς μονομαχίας ἔνδειξιν ἔχει καὶ ντζούστρα παρὰ Λατίνοις καλεῖται.

¹¹⁹ Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ ἱστορία*, σ. 483. 3-4: ὁ δ' ἕτερος τῶν ἀγῶνων τορνεμὲν προσαγορεύεται. Ὁ.π., σ. 483. 10-12: καὶ συρρήγνυμένων κατ' ἴσον ἀριθμὸν ἀμφοτέρων τῶν τάξεων μετὰ ροπάλων στερῶν παίει τε καὶ ὁ βασιλεὺς καὶ παίεται ἀφειδῶς.

του ιππικού του.¹²⁰ Ο ίδιος ο Μανουήλ ήταν αυτός που μερικά χρόνια πριν είχε εισαγάγει τον εξοπλισμό και την τακτική μάχης της Δύσης στα στρατεύματά του. Ενώ κατά τον Κίνναμο οι βυζαντινοί ιππείς στην Αντιόχεια ήταν ικανοί να αναμετρηθούν με τους Δυτικούς,¹²¹ ο Χωνιάτης φαίνεται να έχει αμφιβολίες γι' αυτό.¹²²

Το πιο ενδιαφέρον ίσως στοιχείο που αντλεί κανείς από την περιγραφή του *τορνεμέ* της Αντιόχειας είναι η ύπαρξη καταλόγων για την καταγραφή των στοιχείων του κάθε πολεμιστή, κάτι σαν τα σημερινά μητρώα.¹²³

Σε ένα ανώνυμο κείμενο που πιθανώς αναφέρεται στα ίδια γεγονότα,¹²⁴ σημειώνεται ότι στον αγώνα χρησιμοποιήθηκαν όπλα χωρίς

¹²⁰ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, σ. 108. 53-55: Ὁρῶν δὲ τὸ ἐκ τῶν Λατίνων ἐκεῖσε στρατιωτικὸν μέγα τῶ δόρατι ἐγκανχῶμενον καὶ τῶ τούτου ἐνδεξίῳ φυσῶν ἀγκωνίσματι παιδιᾶς ἡμέραν συνθηματίζεται δι' ἀσιδήρων δορατισμῶν.

Σχετικά με αυτό το επεισόδιο, βλ. A.P. KAZHDAN - A.W. EPSTEIN, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, University of California Press, Berkeley & Los Angeles 1985, σ. 109.

¹²¹ Ιωάννης Κίνναμος, *Ἐπιτομή*, σ. 125. 11-13: οὕτω τε δόρασιν ἐπελαύνοντες αὐτοξύλοις κίνησιν ἐγυμνάζοντο τὴν ἐν τοῖς ὅπλοις. τοίνυν καὶ ἐν βραχεῖ Ρωμαῖος ἀνὴρ τὴν Γερμανῶν καὶ Ἰταλῶν ὑπερῆρεν αἰχμὴν.

Για τον Μανουήλ Κομνηνό και τις σχέσεις του με τους Λατίνους, βλ. J.W. BIRKENMEIER, *The development of the Komnenian army. 1081-1180*, (History of Warfare, 5), Leiden - Boston - Köln 2002, σ. 215.

¹²² Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, σ. 109. 84-85: ἐποίει δ' ἀμιλλᾶσθαι καὶ παραλογώτερον Ρωμαίους μὲν τὸ ὑπερφέρειν βούλεσθαι τῶν Λατίνων καὶ κατὰ τὴν τῶν δοράτων ἀγκοίνησιν.

Ακόμα πιο ξεκάθαρη είναι η θέση του συγγραφέα του έργου *Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, σ. 256. 5125-5126: Ποῖον ἀκούσετε Ρωμαῖον μὲ Φράγκον πολεμήσει, / μὲ τὸ κοντάρι ἢ μὲ σπαθὶ νὰ τὸν ἔχη νικήσει;

¹²³ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, σ. 108. 106-107: ἀριστίνδην τῶν Ρωμαϊκῶν ἐξάγει καταλόγων τοὺς περὶ τὸ κραδαίνειν δόρατα εὐφυεῖς.

¹²⁴ Δημοσιευμένο για πρώτη φορά στο Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ, «Ἐκφρασις τῶν ξυλοκονταριῶν τοῦ κραταιοῦ καὶ ἀγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως», *NE* 5 (1908), σσ. 3-18 και αργότερα στο P. SCHREINER, «Ritterspiele in

αιχμές¹²⁵ και οι συμμετέχοντες έφεραν ασπίδες¹²⁶ και βαριά δρύινα δόρατα.¹²⁷ Το τελικό αποτέλεσμα του τουρνουά δεν φαίνεται να ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκό για τους Βυζαντινούς, εφόσον ο ανώνυμος δεν κάνει κανένα σχόλιο επί του αποτελέσματος και ο Χωνιάτης περιορίζεται στο εγκώμιο των προσωπικών νικών του αυτοκράτορα κατά τη συμπλοκή.¹²⁸

Δεν είναι γνωστή η απήχηση του τουρνουά της Αντιόχειας στο βυζαντινό κόσμο, όμως ένα δυτικό κείμενο του 12ο αι. επιβεβαιώνει τη μεγάλη επιτυχία στην Ανατολή των μυθιστορημάτων του κύκλου του βασιλέα Αρθούρου – και συνεπώς των ιπποτικών αγωνισμάτων που ήταν αναπόσπαστο μέρος τους. Ο Alain de Lille στην δική του *Prophetia Anglicana*, γραμμένη μεταξύ 1174 και 1179, αναφέρει ότι ο βασιλέας Αρθούρος ήταν διάσημος σε όλες τις χώρες από τις οποίες είχαν περάσει οι προσκυνητές που κατευθύνονταν στους Άγιους Τόπους, μεταξύ των οποίων και ο Βόσπορος και (ίσως όχι τυχαία) η Αντιόχεια.¹²⁹

Byzanz», *JÖB* 46 (1996), σσ. 227-241. Πολύ ενδιαφέροντα τα σχόλια και στα δυο άρθρα.

¹²⁵ ΛΑΜΠΡΟΣ, Ἐκφρασις τῶν ξυλοκονταριῶν, σ. 15. 1: ἐν πεδίῳ Ἄρης ἀναίμακτος.

Βλ. και Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, σ. 109. 72: μάχη αἵματος ἄγευστος. Ὁ.π., σ. 108. 55: δι' ἀσιδήρων δορατισμῶν.

Και στα βυζαντινά ιπποτικά μυθιστορήματα συναντά κανείς μνείες για την χρήση κονταριῶν χωρίς σίδερο: *Διήγησις γεναμένη ἐν Τροίᾳ*, σ. 44. 646-648: ἐθέλησαν οἱ ἄρχοντες καὶ πάντες οἱ ἀγοῦροι/ νὰ παίξουσιν τὰς κονταρεὰς καὶ νὰ χαροῦν ἀλλήλως,/ δίχως τὰ ξιφηκόνταρα, μόνον τὰς ἄστες λέγω.

¹²⁶ ΛΑΜΠΡΟΣ, Ἐκφρασις τῶν ξυλοκονταριῶν, σ. 15. 18: Ἀσπιδηφόροι πάντες καὶ τὴν αἰχμὴν προβαλλόμενοι.

¹²⁷ ΛΑΜΠΡΟΣ, Ἐκφρασις τῶν ξυλοκονταριῶν, σ. 18. 17: Τεράστιον ὄντως ἡ περὶ τὴν ἐτέραν σημαία παχὺ κατὰ δρῦν τὸ δόρυ.

¹²⁸ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, σ. 110. 89-91. Βλ. επίσης Νικήτας Χωνιάτης, *Μετάφραση*, σ. 67. 7-9.

¹²⁹ Alain de Lille, *Prophetia Anglicana: Quis, inquam, Arturum Britonem non loquatur, cum pene notior habeatur Asiaticis gentibus quam Britannis, sicut nobis referunt Palmigeri nostri de Orientibus partibus redeuntes? ...Loquitur illum Aegyptus, Bosforus exclusa non tacet. Cantat gesta eius domina civitatum*

Στο *Λιβίστρος και Ροδάμνη*, ένα μυθιστόρημα κατά πάσα πιθανότητα γραμμένο στο περιβάλλον της αυλής της Νίκαιας μεταξύ του 1240 και του 1260, υπάρχουν δυο περιγραφές πολεμικών αγωνισμάτων. Στην πρώτη, ο πρωταγωνιστής οργανώνει έναν τورνεμέ έξω από το στρατόπεδό του με συμμετέχοντες τους 100 συντρόφους του,¹³⁰ ενώ στη δεύτερη συναγωνίζονται ελληνικό και λατινικό πεζικό και ιππικό.¹³¹ Σε αυτό το έργο οι συγκρούσεις αντιγράφουν πιστά τα πρότυπα των δυτικών μυθιστορημάτων, συμπεριλαμβάνοντας και το μοτίβο του ερωτικού ενθυμίου που δίνει η κοπέλα στον ιππότη της¹³² και την τεχνική «εναγκαλισμένου κονταριού».¹³³ Είναι πάντως δύσκολο να αποδειχθεί βάσει αυτών μόνο των στοιχείων ότι στα εδάφη της αυτοκρατορίας της

Roma, nec emulam quondam eius Carthaginem Arturi proelia latent. Celebrat actus eius Antiochia, Armenia, Palestina.

Το παραπάνω χωρίο προέρχεται από το άρθρο του R.S. LOOMIS, «The Modena sculpture and Arthurian Romance», *Studi Medievali* 9 (1936), σ. 10. Για τη διάδοση των δυτικών ιπποτικών μυθιστορημάτων στη λατινική Ανατολή, βλ. D. JACOBY, «La littérature française dans les états latins de la Méditerranée orientale à l'époque des croisades: diffusion et creation», στο *Essor et fortune de la chanson de geste dans l'Europe et l'Orient latin*, Actes du IXe Congrès International de la Société Rencesvals pour l'Étude des Épopées Romanes, (Padova-Venezia 20 agosto – 4 settembre 1982), Mucchi, Modena 1982, σσ. 617-646.

¹³⁰ *Ἀφήγησις Λιβίστρον καὶ Ροδάμνης*, σ. 288. 857-858: ὅλοι ἐκαβαλλικεύσαμεν εἰς τ' ὄμνοστον λιβάδιν,/ ἀρξάμεθα νὰ παίζωμεν, νὰ κονταροκροτοῦμεν.

¹³¹ *Ἀφήγησις Λιβίστρον καὶ Ροδάμνης*, σ. 350. 2439: γίνεται ρέντα τῶν πεζῶν καὶ τῶν καβαλλαρίων, ἓνα μανίκιν ἀπεδῶ καὶ ἄλλον ἀπεκειῖθεν.

¹³² *Ἀφήγησις Λιβίστρον καὶ Ροδάμνης*, σ. 351. 2451-2453: βλέπω τὴν κόρην, ρίπτει με μαγνάδιν ἰδικόν της,/ δένω το εἰς τὸ καφάλιν μου, πηδῶ, καβαλλικεύω,/ ἐπαίρνω τὸ κοντάριν μου καὶ ἐξέβην εἰς τὴν μέσην.

¹³³ *Ἀφήγησις Λιβίστρον καὶ Ροδάμνης*, σ. 352. 2472: Στοχῶ τὸ ἐμπροστοκούρβιν του καὶ κρούω τον κονταρέαν.

Νίκαιας διεξάγονταν αγώνες παρόμοιοι με αυτούς που είχαν τόση επιτυχία εκείνη την περίοδο στη Δύση.¹³⁴

Το βέβαιο είναι ότι, την ημέρα της στέψης του, ο Μιχαήλ Παλαιολόγος συμμετείχε σε ένα έφιππο πολεμικό αγώνισμα,¹³⁵ δραστηριότητα που πρέπει να ήταν σχετικά διαδεδομένη μεταξύ των αυλικών του. Από όσο μπορεί να γίνει κατανοητό, αυτοί λάμβαναν μέρος συχνά σε αγώνες όπου έσπαγαν τα κοντάρια τους,¹³⁶ πιθανώς έναντι άψυχων στόχων όπως στο *κύντανό κόνταξ*.

Κατά τον 13ο αι., οι Λατίνοι, που μετά την τέταρτη σταυροφορία είχαν εγκατασταθεί στην Πελοπόννησο, έφεραν μαζί τους και τους ιπποτικούς θεσμούς της Δύσης. Οι δυτικοί ιππότες, που αποτελούσαν την δύναμη κρούσης του δεσποτάτου του Μορέως, οργάνωναν συχνά

¹³⁴ Γύρω στο 1350, ο Γάλλος Geoffrey de Charny συνέταξε μια πραγματεία με τη μορφή ερωτήσεων (20 σχετικές με την τζόστρα, 21 για τον *τορνεμέ* και 93 για την διαγωγή ενός ιππότη στον πόλεμο). Αυτό το κείμενο παραμένει μια από τις σημαντικότερες πηγές για τους κανονισμούς, το τελετουργικό και γενικώς τη διεξαγωγή αυτών των αγωνισμάτων στη Δύση. Βλ. M.A. TAYLOR, *A critical edition of Geoffroy de Charny's Livre Charny*, University of North Carolina at Chapel Hill, 1977, (διδασκτορική διατριβή).

Το παλαιότερο εικονογραφημένο ιταλικό εγχειρίδιο ξιφομαχίας χρονολογείται το 1409 και περιλαμβάνει μια σειρά εικόνων στις οποίες αναπαρίστανται διάφορες τεχνικές μάχης με τη λόγχη, για πεζούς και ιππείς. Βλ. M. RUBBOLI - L. CESARI, *Flos Duellatorum, Manuale di arte del combattimento del XV secolo*, Rimini 2002, σσ. 319-323, 327-333, 339.

Γενικώς, βλ. το κεφάλαιο «gioco e guerra» στο J. HUIZINGA, *Homo ludens*, (I Gabbiani, 12), Torino 1949 [1983], σσ. 134-156. Πολύ χρήσιμα είναι και τα δοκίμια του D. BALESTRACCI, *La festa in armi. Giostre, tornei e giochi nel medioevo*, Roma-Bari 2001 και του F. CARDINI, «Note sul torneo», στο F. CARDINI, *Guerre di primavera*, Firenze 1992, σσ. 237-258, με τη σχετική βιβλιογραφία.

¹³⁵ Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, 1, σ. 147. 20: *κοντοῖς καὶ σφαίραις τοῖς ἄρχουσι συνιππάζετό τε καὶ συνέπαιζε*.

¹³⁶ Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, 1, σ. 95. 9-10: *ἵππαζομένοις τοῖς ἄρχουσιν ἐπὶ κοντῶν συντριβῆ*.

Βλ. και τη σημ. 142.

ιπποτικά αγωνίσματα για τα οποία υπάρχει ακριβής μαρτυρία στο Χρονικό του Μορέως.¹³⁷

Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ιωάννη Καντακουζηνού, τορνεμέδες και τζόστρες δυτικού τύπου εισήχθησαν στο Βυζάντιο μόλις το 1328, με την ευκαιρία του γάμου του Ανδρονίκου Παλαιολόγου με την Άννα της Σαβοΐας, όταν οι άνδρες της συνοδείας της ιταλίδας αριστοκράτισσας τα δίδαξαν στους Βυζαντινούς.¹³⁸

Η καλύτερη περιγραφή αυτών των αγωνισμάτων στην βυζαντινή λογοτεχνία ευρίσκεται στο έργο του Γρηγορά, ο οποίος περιγράφει λεπτομερώς τις εορταστικές εκδηλώσεις με την ευκαιρία της γέννησης του υιού του Ανδρονίκου Παλαιολόγου, Ιωάννη, που οργανώθηκαν το 1332 στο Διδυμότειχο.¹³⁹

Το χρονικό του Μαχαιρά αναφέρει ότι το 1368 στην Κύπρο, στον ημιώροφο του βασιλικού παλατιού, φυλασσόταν ένας αριθμός σελών τζόστρας.¹⁴⁰

Τέλος, από τον Cristoforo Buondelmonti μαθαίνουμε ότι στις αρχές του 15ου αι. διεξάγονταν ακόμα αγώνες με λόγχη στον ιππόδρομο της Κωνσταντινούπολης.¹⁴¹

¹³⁷ Χρονικὸν τοῦ Μορέως, σ. 120. 2409: κ' ἐφάγαν κ' ἐχάρησαν κ' ἐξυλοκονταρίσαν. Ο.π., σ. 168. 3368-3369: χαρὰν μεγάλην ἔποικαν οἱ νέοι καβαλλάροι/ ντζοῦστρες, κοντάρια ἐτσάκισαν, χαρές μεγάλες εἶχαν.

¹³⁸ Ιωάννης Στ' Καντακουζηνός, *Ιστορία*, 1, σ. 205. 14-16: τὴν λεγομένην τζουστρίαν καὶ τὰ τερνεμέντα αὐτοὶ πρῶτοι ἐδίδαξαν Ρωμαίους οὐπω πρότερον περὶ τῶν τοιούτων εἰδότας οὐδέν.

¹³⁹ Βλ. τις σημ. 118, 119, 148.

¹⁴⁰ Λεόντιος Μαχαιράς, *Ἐξηγήσεις τῆς γλυκείας χώρας Κύπρου*, σ. 266. 2: ἐκεῖ ἐκεῖθουνταν σέλλες τῶν τζούστων.

Για περαιτέρω πληροφορίες για τις τζόστρες στην Κύπρο, βλ. PUCHNER, «Zum Ritterspiel in Griechischer Tradition», *BZ* 91 (1998), σσ. 442-444.

¹⁴¹ Ανώνυμος (ελληνική μετάφραση του Buondelmonti), *Description des îles de l'archipel grec*, σ. 86. 67-70: ἔνθα οἱ εὐγενεῖς ἐνώπιον τοῦ πλήθους ἔφιπποι συνήρχοντο δόρασιν· ἐτελοῦντο δὲ καὶ μονομαχίαι καὶ ἕτεροι ἀγῶνες εἰς τὴν τῶν πολλῶν τέρψιν.

Τα ιππικά αγωνίσματα που περιλάμβαναν τη θραύση της λόγχης επάνω σε στόχο συναντώνται στο Βυζάντιο μέχρι το τέλος της αυτοκρατορίας: το 1433 ο γάλλος περιηγητής Bertrandon de la Broquière είχε την ευκαιρία να παρακολουθήσει ένα παιχνίδι παρόμοιο με την *quintana* που οργανώθηκε για τον γάμο ενός συγγενή του αυτοκράτορα.¹⁴² Ιδιαίτερου ενδιαφέροντος στοιχείο σε αυτό το κείμενο είναι η αναφορά στο γεγονός ότι οι συμμετέχοντες δεν φορούσαν καμία πανοπλία (*n'avoient piece de harnois*) και έφεραν μακριά ξύλα (*perches*) όμοια με εκείνα που χρησιμοποιούνταν στην κατασκευή των στεγών. Επρόκειτο για λεπτά ξυλινα κοντάρια, τα οποία δεν φαίνεται να εντυπωσίαζαν ιδιαίτερος τον παρατηρητή από τη Δύση.

Μια άλλη ενδιαφέρουσα πληροφορία αφορά στη συνήθεια να δένουν μεταξύ τους δυο κοντάρια (*en fit lyer deux ensamble*) με τέτοιο τρόπο, ώστε η θραύση, όταν κτυπούν το στόχο, να γίνεται δυσκολότερη. Μνεία αυτής της τεχνικής συναντάται σε δυο ιπποτικά μυθιστορήματα, στα

¹⁴² *Le voyage d'Outremer de Bertrandon de la Broquière*, σ. 166: *Et y jousto on à leur maniere qui est bien estrange ce me samble. La maniere est telle: il y avoit planté ung grant pal au millieu d'une place et y avoit là attachié ung grant aix d'environ III piés de large et de V de long. Et estoient bien là XL chevaulx qui venoient courant l'un après l'autre, chascun ung petit baston en sa main et firent assés de manieres et n'avoient piece de harnois. Et quant ilz eurent couru environ demie heure, on apporta environ LX ou IIIxx perches toutes telles que on faict par dechà pour couvrir les maisons d'estrain, mais elles estoient plus longues. Et le sire de nopces commencha le premier et en print une qui ployoit tresfort en courant et courut tant que le cheval pouvoit aller et ferit à celle quintaine, à la forte course, tant qu'il rompy sa perche sans grant branle. Et alors commencerent à huer et à jouer de leurs instrumens qui sont nacquaires comme ceulx des Turcz. Après chascun prenoit sa perche et les rompoit trestoutes, excepté que, en la fin, le sire des nopces en fit lyer deux ensamble qui n'estoient pas trop fortes et les rompy sans se bleschier, qui sambla que fut bien faict.*

οποία χρησιμοποιούνται δυο δεμένα κοντάρια για τη ρίψη ενός σκληροτράχηλου αντιπάλου.¹⁴³

Αν και η γενική εντύπωση όσον αφορά στα βυζαντινά αγωνίσματα είναι ότι οι ένοπλες συγκρούσεις δεν ήταν διαδεδομένες όπως στη Δύση και ότι προτιμούνταν τα παιχνίδια δεξιότητας έναντι άψυχων στόχων, συχνά στα βυζαντινά ιπποτικά μυθιστορήματα η κορυφαία στιγμή ταυτίζεται με ένα τورνεμέ ή μια τζόστρα. Όπως και στα γαλλικά και ιταλικά πρότυπά τους,¹⁴⁴ οι συμπλοκές ιπποτών περιγράφονται με μια συγκεκριμένη ακολουθία: οι αντίπαλοι προτάσσουν τη λόγχη σε οριζόντια θέση,¹⁴⁵ κεντρίζουν τους ίππους τους και τέλος συγκρούονται.¹⁴⁶

¹⁴³ Διήγησις τοῦ Ἀχιλλέως (Naroli), σ. 63. 1559: Καὶ δύο κοντάρια ἔσμιξαν καὶ ἐδῶκαν τον ἐντάμα.

Ἱμπέριος καὶ Μαργαρώνα, σ. 222. 353-355: Ὡς εἶδασιν οἱ ἅπαντες τὴν τόσην τὴν ἀνδρείαν,/ τὴν τόλμην καὶ τὴν δύναμιν τούτου τοῦ Ἀλαμάνου,/ δύο κοντάρια ἔσμιξαν, κροῦσίν τον ἐξωπίσω.

Σχετικά με μια άλλη δυνατή χρήση των δεμένων κονταριών, βλ. Διήγησις τοῦ Ἀχιλλέως (Naroli), σ. 56. 1345: καὶ τὰ κοντάρια τους δένουσιν καὶ κάμνουσίν την σκάλα.

Ο Θεόδωρος Παλαιολόγος αναφέρεται και μεταφορικά στα δεμένα κοντάρια: Θεόδωρος Παλαιολόγος *Les Enseingnemens ou Ordenances pour un seigneur qui a guerres et grans gouvernemens a faire*, σ. 93 : *et ainsi en avient comme des lances, quar a poine en treuve l'en nulle qui ne puisse bien estre rompue; mais qui en metroit et lieroit .ij. ou .iij. ensemble, nulle vertu d'omme ne se metroit a rompre les ensemble.*

¹⁴⁴ Rustichello da Pisa, *Le grant chevalerie dou Viel Chevalier*, 6. 1-2 : *Gauvain s'esloingne dou chevalier bien une archiez; il baisse sa lanse, et urte chevaus de sporonz, il vient ver li chevalier tant con il puet dou chevalz trere; il le fiert sour l'escuz de toute sa force, il bliçe sa lanse.*

¹⁴⁵ Διήγησις Φλορίου καὶ Πλάτζια Φλόρης, σ. 500. 667-668: Ἰσασαν τὰ κοντάρια τους οἱ δύο πρὸς τὴν μάχην/ κ' ἐπιλαλοῦν τὰ ἱπάρια των νὰ δώσουν κονδαρέας.

Ἱμπέριος καὶ Μαργαρώνα, σ. 217. 125-126: Ἐθέκαν τὰ κοντάρια τους καὶ οἱ δύο πρὸς τὴν μάχην/ καὶ πιλαλοῦν τὰ ἄλογα νὰ δώσουν κονταρέας.

¹⁴⁶ Ἀνώνυμος, *Ἱππότης ὁ πρεσβύτερος*, σ. 40. 10: Ἐν τῇ χειρὶ συνέτριψε τὸ δόρυ Παλαμήδης.

Στα ιπποτικά μυθιστορήματα η τεχνική σύγκρουσης είναι αναμφιβόλως πάντα η «*lance couchée*»¹⁴⁷ και δεν λείπουν οι «τεχνικές» αναφορές στον ειδικό εξοπλισμό, όπως τις λόγχες χωρίς αιχμή¹⁴⁸ ή τον κωνικό μεταλλικό προφυλακτήρα που ετοποθετείτο γύρω από τη λαβή της λόγχης, που στα ιταλικά λέγεται *schifalancia* και τον οποίο συναντάμε σε μια πηγή με την ονομασία *σκουταροκόνταρον*.¹⁴⁹

Χάρη στον Στέφανο Σαχλήκη, έναν κρητικό συγγραφέα του δεύτερου μισού του 14ου αι., γνωρίζουμε ότι όχι μόνο στη δυτική Ευρώπη, αλλά και στον ελλαδικό χώρο οργανώνονταν αγωνίσματα με στοιχεία διακωμώδησης ή παρωδίας,¹⁵⁰ όπως ήταν η βουλή των πολιτικών, που ο ίδιος περιγράφει σε ένα γνωστό του κείμενο.¹⁵¹

Ανώνυμος, *Ιππότης ό πρεσβύτες*, σ. 46. 113-114: *καί λάβω τὸ δοράτιον, βάλλων κατὰ τῶν στέρνων»./ Καὶ μακρυνθέντες βάλλονται τοῖς δόρασιν ἀλλήλοις./ Συντρίβεται δοράτιον χειρὶ τοῦ Λανσελώτου.*

Ἰμπέριος καὶ Μαργαρώνα, σ. 223. 426-427: *Ὁ Ἰμπέριος τὸν ἔρριξεν τὸν μέγαν Ἀλαμάνον./ Τόπον πολὺν τὸν ἔρριξεν μαζίτσα μὲ τὴν σέλλαν.*

¹⁴⁷ *Ἰμπέριος καὶ Μαργαρώνα*, σ. 223. 420-425: *Ἔθεκαν τὰ κοντάρια τοὺς καὶ οἱ δύο πρὸς τὴν μάχην,/ ἀναγριώνουν τὰ φαριά, κροῦσιν τὰ πτερνιστήρια/ καὶ πιλαλοῦν τὰ ἄλογα μὲ θράσος ἀνδρειωμένον/ μὲ δύναμιν καὶ ἀλαζονειὰν καὶ ἔχθραν τοῦ πολέμου./ Αποπατεῖ εἰς τὰς σκάλας του, κρούει τὸν κονταρέαν./ ἄστοχα τὸν ἐπέταξεν συσσελλοαρματωμένον.*
Νικήτας Χωνιάτης, Μετάφραση, σ. 66. 16: *ἀλλήλους κρούοντες καὶ δορατίζοντες.*

¹⁴⁸ *Νικηφόρος Γρηγοράς, Ρωμαϊκὴ ἱστορία*, σ. 482. 14-18: *ἔπειτα δόρυ λαβόντες ἑκάτερος ἐν τρισὶν ὀβελίσκοις ἐσκενασμένα τὸ ἄκρον ἐπιπηδῶσιν ἀλλήλοις καὶ ἀπαντῶσιν εὐρώστως καὶ ὠθοῦσιν ἀλλήλους τοῖς δόρασι μετὰ πάνυ γενναίας τῆς ὀρμῆς· καὶ ὁ τοῦ ἵππου καταβαλὼν τὸν ἀντίπαλον στεφανίτης ἀναγορεύεται.*

Βλ. καὶ τὴ σημ. 125.

¹⁴⁹ *Διήγησις τοῦ Ἀχιλλέως (Naroli)*, σ. 63. 1555: *πιάνει σκουταροκόνταρον καὶ ἐσέμπην εἰς τὴν μέσην.*

¹⁵⁰ *Στέφανος Σαχλήκης, Στίχοι καὶ ἐρμηνεῖαι*, σ. 104. 675-676: *καβαλλικεῦει Κουφαροῦ καὶ τρέχει Ροκοτζέλα,/ καὶ 'πιλαλεῖ Πλαγήταινα καὶ κροῦ τὴν 'ς τὴν ροδέλαν.*

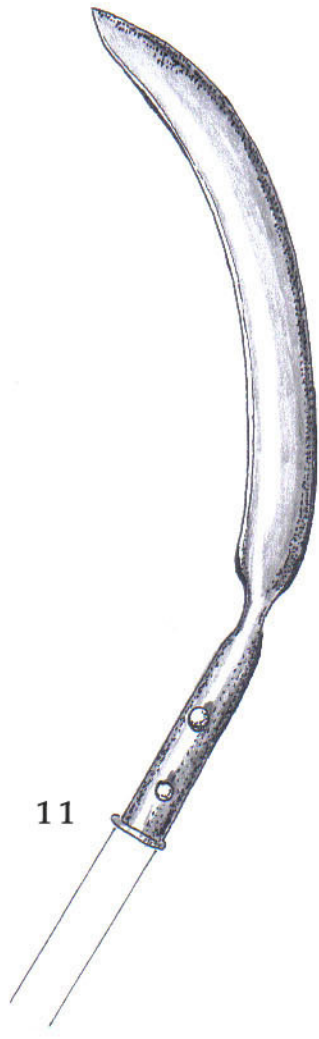
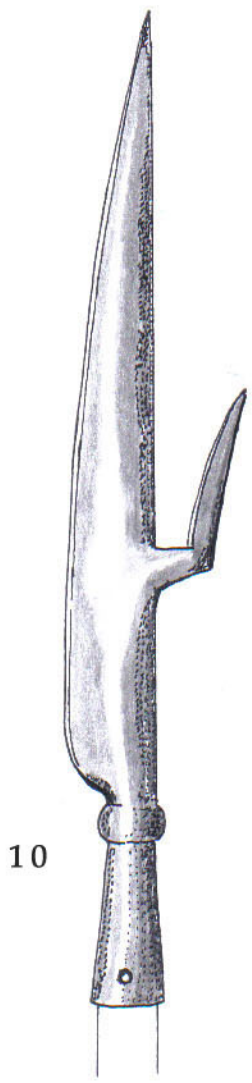
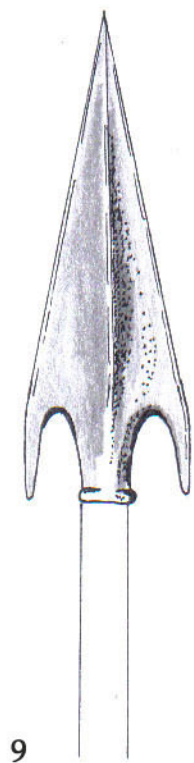
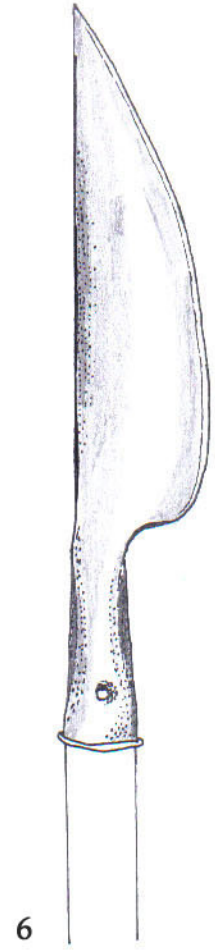
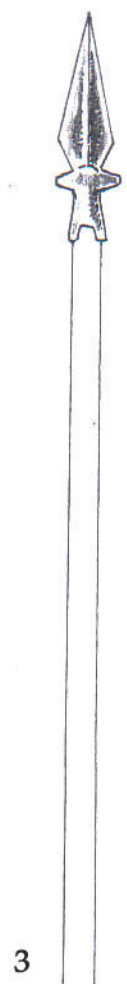
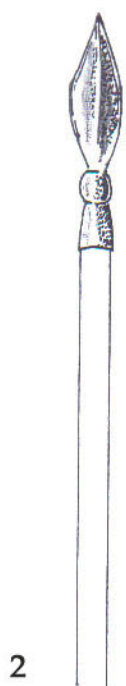
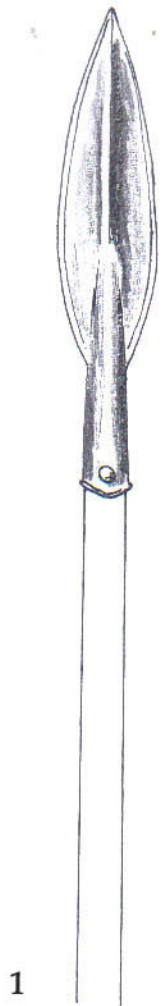
¹⁵¹ *Σχετικὰ με αὐτὸν τὸ συγγραφέα*, βλ. A.F. VAN GEMERT, «Ο Στέφανος Σαχλήκης καὶ ἡ ἐποχὴ του», *Θησαυρίσματα* 17 (1980), σσ. 36-130.

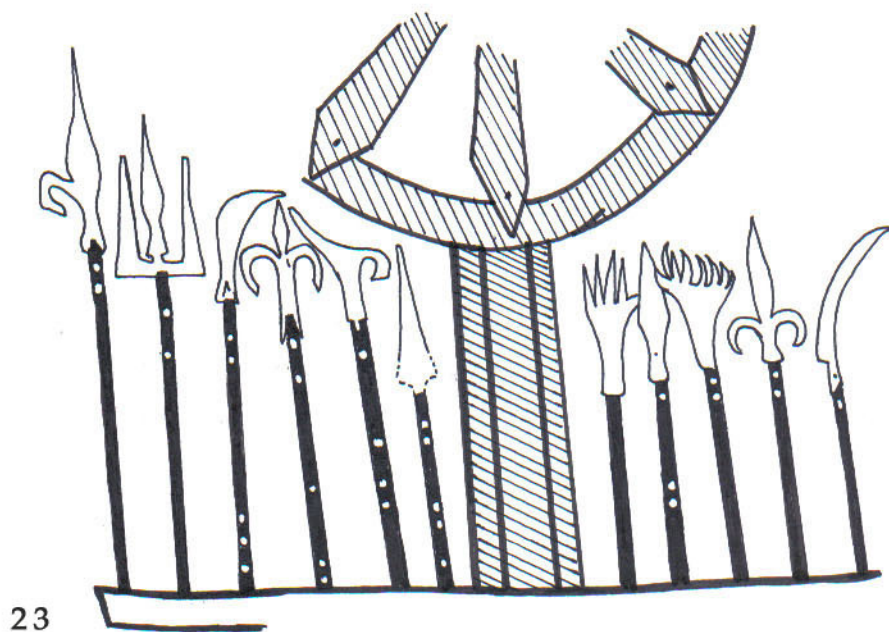
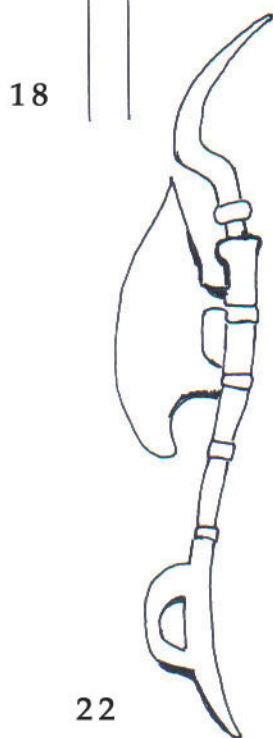
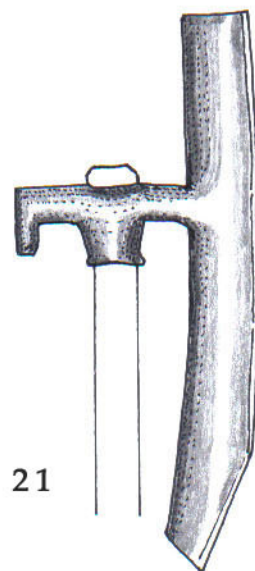
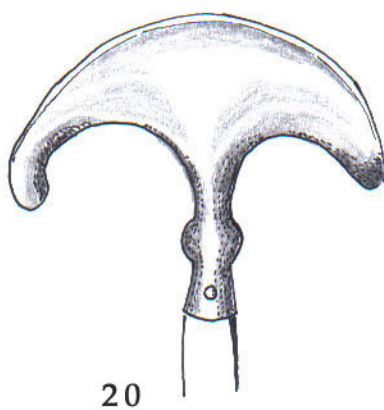
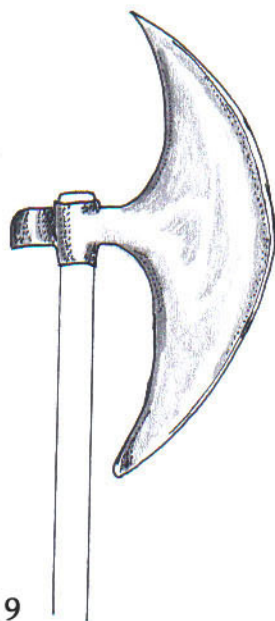
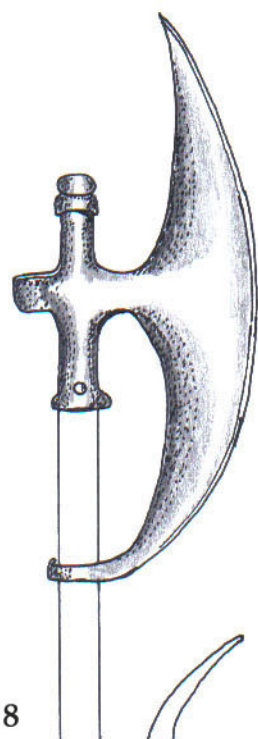
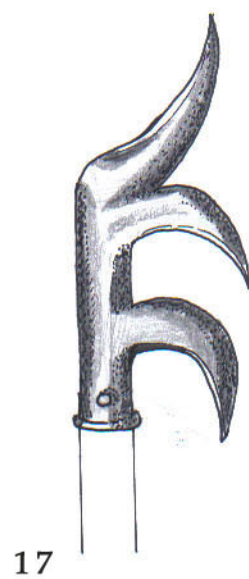
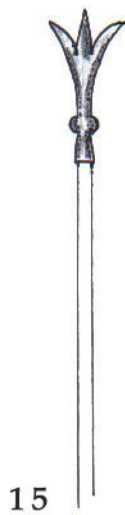
Πίνακες

(εκτός από την ελληνική ορολογία χρησιμοποιούνται επίσης ιταλικοί και γερμανικοί όροι)

- 1) Δόρυ
- 2) Μακρύ δόρυ (*Picca / Spiess*) (εικ. 144)
- 3) Μακρύ δόρυ (*Picca / Spiess*) (εικ. 199)
- 4) Μακρύ δόρυ (*Picca / Spiess*) (εικ. 246)
- 5) Μακρύ δόρυ (*Picca / Spiess*) (εικ. 292)
- 6) *Coltello da breccia / Breschmesser* (εικ. 410)
- 7) *Vouge* (εικ. 410)
- 8) *Partigiana / Partisane* (εικ. 477)
- 9) *Partigiana / Partisane* (εικ. 470)
- 10) Ρομφαία (*Falcione / Glefe*) (εικ. 934)
- 11) Πολεμικό δρέπανο (*Falce da guerra / Kriegssense*) (εικ. 327)
- 12) *Spiedo da guerra / Knebelspiess* (εικ. 410)
- 13) Αρπάγη (*Grappino / Hakeneisen*) (εικ. 143)
- 14) Κλαδευτήρι (*roncone*) (εικ. 876)
- 15) *Corsesca / Corseke* (εικ. 934)
- 16) Πολεμικό δικράνι (*Forca da guerra / Sturmgabel*) (εικ. 638 και 805)
- 17) Κλαδευτήρι (*roncone*) (εικ. 410)
- 18) *Berdica/ Berdysch* (εικ. 477, 805, 839)
- 19) Δορατοπέλεκυς (*Ascia da fante / Fusstreitaxt*) (εικ. 522 και 638)
- 20) Ημισέληνος (εικ. 470 και 638)
- 21) Δορατοπέλεκυς (*Ascia da fante / Fusstreitaxt*) (εικ. 522)
- 22) Πέλεκυς του Lochaber (*Lochaber Axt*) G. SCHLUMBERGER, *Sigillographie de l'empire byzantin*, Leroux, Paris 1884, σ. 350

- 23) Ο Άγιος Γεώργιος στον τροχό, τοιχογραφία., Κρήτη, Ανυδροί, Άγιος Γεώργιος, 1323

Τα εκηβόλα όπλα

Δ'. Το τόξο

Το στρατιωτικό εγχειρίδιο που γράφτηκε από τον Θεόδωρο Παλαιολόγο¹ το 1326 με την ελπίδα ότι θα μπορούσε να βοηθήσει τον πατέρα του Ανδρόνικο Β' κατά τον εμφύλιο πόλεμο δεν κάνει καμία μνεία στη χρήση του τόξου. Η παράλειψη αυτή είναι αξιοπερίεργη, και πιθανόν οφείλεται στο γεγονός ότι το εν λόγω εγχειρίδιο δεν έφτασε στα χέρια μας στην πρωτότυπη ελληνική μορφή του.² Πράγματι, το κείμενο αυτό σώζεται μόνο σε μια γαλλική μετάφραση του Jean de Vignay (αφιερωμένη στο βασιλέα Φίλιππο ΣΤ' των Βαλουά), βασισμένη και αυτή σε μια λατινική μετάφραση του Θεοδώρου. Ενδέχεται ο ίδιος ο Θεόδωρος κατά τη μετάφραση του έργου στη Λατινική να προσπάθησε να το προσαρμόσει στις ιταλικές συνθήκες. Αλλά ίσως και ο Jean de Vignay³ να παρέλειψε σκόπιμα τις αναφορές στη χρήση του τόξου, επειδή στη Δύση όπλα όπως το τόξο, η βαλλιστρίδα και η σφενδόνη θεωρούνταν αναξιοπρεπή για έναν ιππότη και χρησιμοποιούνταν κυρίως από τους μισθοφόρους και από τους στρατιώτες δεύτερης κατηγορίας.

Αντιθέτως, στην Ανατολή η τοξοβολία κατείχε εξέχουσα θέση μεταξύ των πολεμικών τεχνών, όπως μαρτυρούν σχετικά εγχειρίδια που

¹ A. LAIOU, «A Byzantine Prince Latinized: Theodore Palaeologus, Marquis of Montferrat», *Byzantion* 38 (1968), σσ. 386-410.

² Τα βυζαντινά εγχειρίδια τακτικής μέχρι τον δέκατο αιώνα δίνουν ιδιαίτερη βαρύτητα στην εκπαίδευση και συνεχή εξάσκηση της τοξοβολίας, βλ. σχετικά ΚΟΛΙΑΣ, *Byzantinische Waffen*, σσ. 214-238.

³ Ο ίδιος ο Jean de Vignay δηλώνει στον πρόλογο της μετάφρασής του ότι παρέλειψε μέρη του κειμένου τα οποία θεώρησε περιττά, βλ. Θεόδωρος Παλαιολόγος, *Les Enseignemens ou Ordenances pour un seigneur qui a guerres et grans gouvernemens a faire*, σσ. 10-12.

γράφτηκαν σε ισλαμικές περιοχές.⁴ Ένα από αυτά, γνωστό με τον τίτλο *Kitāb ghunyat at-tullāb fī ma' rifat ramy an-mushshāb*, δηλαδή «Βασική τοξοβολία για αρχαρίους», γράφτηκε κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα, από έναν σύρο συγγραφέα, πρώην σκλάβο, του οποίου η μητρική γλώσσα δεν ήταν η αραβική. Άλλωστε το όνομά του, Ṭaybughā l-Ashrafī l-Baklamishī l-Yūnānī, υποδηλώνει ότι επρόκειτο για άτομο πιθανώς ελληνικής καταγωγής, ο οποίος αλλαξοπίστησε.⁵ Αν πράγματι αυτός ο πρώην σκλάβος ήταν ελληνικής καταγωγής,⁶ το εγχειρίδιό του θα μπορούσε να περιέχει και χρήσιμες πληροφορίες για τη χρήση του τόξου στο Βυζάντιο.

Παρότι οι γραπτές πηγές αναφέρονται συχνά στη σημασία του τόξου για τους Βυζαντινούς,⁷ για πολλά χρόνια το συγκεκριμένο όπλο δεν απαντά στην ορθόδοξη τέχνη. Μέχρι το δεύτερο μισό του 13ου αιώνα το τόξο απεικονιζόταν εξαιρετικά σπάνια (εικ. 12) και κανένας στρατιωτικός άγιος δεν το περιελάμβανε στον εξοπλισμό του. Από το 1300 και έπειτα το τόξο απέκτησε σταδιακά μια εξέχουσα θέση, απεικονιζόμενο όλο και πιο συχνά (εικ. 240, 242, 255, 278, 289, 352, 430, 462, 518, 554, 562 κτλ.).

Το φαινόμενο αυτό μπορούμε να το εκτιμήσουμε καλύτερα μελετώντας για παράδειγμα την εικονογραφία του αγίου Ευσταθίου. Το

⁴ Βλ. τη βιβλιογραφία στο λήμμα, A. BOUDOT-LAMOTTE, «Kaws», *EP*, σσ. 828-835. Για πιο πρόσφατα στοιχεία βλ., K. ÖZTOPÇU, *Kitāb fī 'ilm an-Nuṣṣāb. A 14th Century Archery Treatise in Mamluk-Kipchak*, (Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, 34) Istanbul 2002, σσ. 2-6 και 108-112.

⁵ J.D. LATHAM – W.F. PATERSON, *Saracen archery. An English translation of a mameluke work on archery (ca. A.D. 1368)*, London 1970, σσ. XXV-XXVII.

⁶ Σε προσωπική επικοινωνία που είχα με τον Δρ. David Nicolle το καλοκαίρι του 1999, μου ανέφερε ότι, σύμφωνα με ορισμένους άραβες μελετητές, ο Ṭaybughā θα μπορούσε να κατάγεται από τη Συρία ή την Παλαιστίνη.

⁷ Ιωάννης Κίνναμος, *Επιτομή*, σ. 125. 4-6: ὅθεν καὶ ἀσπίσι κυκλωτερέσι φράγνυσθαι εἰθισμένον αὐτοῖς πρότερον φαρετροφορεῖν τε τὰ πλεῖστα καὶ τόξοις τὰς μάχας διαφέρειν.

πιο γνωστό ίσως επεισόδιο του Βίου του ήταν το όραμα που είδε κατά τη διάρκεια ενός κυνηγιού.⁸ Το αρχικό εικονογραφικό μοντέλο του θαύματος περιλάμβανε έναν έφιππο στρατιώτη οπλισμένο μόνο με μια λόγχη, ο οποίος αναπαριστάται ήδη σε μια μικρογραφία του 9ου αιώνα (εικ. 8).

Δεδομένης της μεγάλης διάδοσης αυτής της εικονογραφίας, η τροποποίησή της θα ήταν ιδιαίτερα δύσκολη. Παρ' όλα αυτά, παρατηρείται και εδώ μια εξέλιξη. Αρχικά, για περισσότερο από τέσσερις αιώνες, η λόγχη αποτελούσε το κύριο όπλο του Αγίου, που ενίοτε συνοδευόταν από ένα ξίφος (εικ. 10, 15, 19, 127, 247, 310, 446, 500, 553, 563). Από τα μέσα του 14ου αιώνα, όμως, ακολούθησε μια σειρά αλλαγών, με τον Άγιο να εμφανίζεται με τόξο και λόγχη (εικ. 612), χωρίς λόγχη αλλά με τόξο και ξίφος, το 1420 (εικ. 951) και, τέλος, οπλισμένος αποκλειστικά με τόξο τον 16^ο αιώνα (εικ. 1004). Η αντίσταση στη μεταβολή μιας τόσο γνωστής εικονογραφίας επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι ο Άγιος διατήρησε τη λόγχη ως βασικό του όπλο για περισσότερο από τέσσερις αιώνες.⁹ Ο άγιος Ευστάθιος υπήρξε πιθανόν ένας από τους τελευταίους στρατιωτικούς αγίους που υιοθέτησαν το τόξο.¹⁰

Στη γραμματεία, η επιτυχία του εν λόγω όπλου ακολουθεί μια παρόμοια πορεία. Ο Διγενής Ακρίτης, ένα έργο γραμμένο πριν την εποχή των Παλαιολόγων,¹¹ δεν φαίνεται να δίνει ιδιαίτερη σημασία στο τόξο.¹²

⁸ N. THIERRY, «Le culte du cerf en Anatolie et la vision de St. Eustathe», *Monuments et Mémoires* 72 (1991), σσ. 33-100.

⁹ Αξίζει να σημειωθεί η σχολαστική φροντίδα με την οποία στη μονή της Χώρας – ένα ίδρυμα ιδιαίτερου κύρους – ο Άγιος απεικονίστηκε με δύο λόγχες μικρών διαστάσεων, οι οποίες προορίζονταν αναμφίβολα για κυνήγι (εικ. 500).

¹⁰ Για μια σφαιρική παρουσίαση του ρόλου του Αγίου στη Βυζαντινή τέχνη και στη θρησκευτική παράδοση, βλ. C. WALTER, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Aldershot 2003, σσ. 163-169.

¹¹ Βλ. E. JEFFREYS, *Digenis Akritis. The Grottaferrata and Escorial versions*, (Cambridge Medieval Classics, 7), Cambridge 1998, σσ. XXIII-XLI.

Όμως, ήδη από τις αρχές του 13ου αιώνα, ένας πλήρως εξοπλισμένος στρατιώτης δεν μπορεί να μη φέρει φαρέτρα.¹³ Σε ένα μυθιστόρημα, που κατά πάσα πιθανότητα γράφτηκε στην αυλή της Νίκαιας, ο Λίβιστρος είναι ένας πολεμιστής που πηγαίνει στο κυνήγι με το τόξο¹⁴ και, όταν, συντετριμμένος από τη δύναμη του Έρωτα, πρέπει να απογυμνωθεί από όλα του τα όπλα, παραδίδει το ξίφος και το τόξο του.¹⁵ Ο Βελθάνδρος, ο ήρωας ενός ιπποτικού μυθιστορήματος του 14ου αιώνα, διαθέτει πολλές ικανότητες, μεταξύ των οποίων και αυτή του επιδέξιου τοξότη.¹⁶ Αξίζει να σημειωθεί ότι σε έναν εικονογραφημένο κώδικα του β' μισού του 14ου αιώνα η αναπαράσταση ενός άνδρα «ζωσμένου με άρματα»,¹⁷ απεικονίζει ένα άτομο που φέρει τόξο και ξίφος (εικ. 793). Τέλος, στη Βελισαριάδα, ένα

¹² Στα χειρόγραφα της Grottaferrata και του Escorial (που μαρτυρούν την πιο παλιά παράδοση του έργου), το τόξο αναφέρεται μόνο μια φορά, όταν ο ήρωας προτιμά το σπαθί αντί αυτού, *Διγενής Ακρίτης* (Grottaferrata), σ. 204. 6, 702-703: *κοντάριν γάρ οὐκ ἔλαβον ἐν αὐτοῖς, οὐδὲ τόξον./ τὴν ἐμὴν σπάθην ἔσυρα καὶ ἦλθον ἔσω χειῖρας.* (βλ. και ό.π., σ. 204. 6, 689)

Όσον αφορά στην εμφάνιση του όρου «δοξάρι/ τοξάρι» σε πιο πρόσφατες εκδοχές του κύκλου, βλ. Π.Π. ΚΟΛΟΝΑΡΟΣ, *Βασίλειος Διγενής Ακρίτας*, 1, Αθήνα 1941, στιχ. 164, 172, 183, 1752.

¹³ ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ Μακρομβολίτης, *Τὰ καθ' Ὑσμίνην καὶ Ὑσμινίαν*, σ. 546. [5, 2-3]: *οὕτως ὁ τεχνίτης τὸν σίδηρον εἰς πέπλον ἐξύφανεν ἢ μάλλον ταῖς βαφαῖς τὸν σίδηρον ἐμιμήσατο· οὕτω καὶ μέχρις ὀνύχων αὐτῶν τὸν στρατιώτην κατέφραξε. Φαρέτρα περὶ τὴν ὀσφὺν καὶ σπάθη ἀμφικόπος· δολιχὸν ἔγχος περὶ τὴν δεξιάν·*

¹⁴ *Ἀφήγησις Λιβίστρου καὶ Ροδάμνης*, σ. 262.140-141: *καὶ δένω τὸ γεράκιν μου καὶ ἐβγάνω τὸ δοξάριν./ γεμίζω το καὶ ἐδόξευσα.*

¹⁵ *Ἀφήγησις Λιβίστρου καὶ Ροδάμνης*, σ. 261. 230-231: *παρέξω ρίπτω τὸ σπαθίν, παρέξω τὸ δοξάριν./ δένω τὰ χέρια, λέγω τους: «Δοῦλος σας εἶμαι, μὴ ἀποθάνω».*

¹⁶ *Διήγησις ἐξαίρετος Βελθάνδρου τοῦ Ρωμαίου*, σ. 234. 98-100: *στρατιώτην ὠραιωμένον./ πανεπιτήδειον καὶ καλόν, πάνυ ἀνδρειωμένον/ καὶ κυνηγὸν πανάριστον, πανευτυχῆν δεξιώτην!*

¹⁷ *Λόγος παρηγορητικὸς*, σ. 650. 55-57: *Ἄλλης θωρίας, καλόκοπος, ἀγένειον παλληκάριν/ ζωσμένος ἦτον ἄρματα καὶ εἰς τὸ ἓνα χέριν/ χαρτὶ εἶχε κατάστιχον γραμμένον ἐκ τὴν Τύχην.*

ομοιοκατάληκτο ποίημα που χρονολογείται γύρω στο 1500, καθιερώνεται οριστικά η «λογοτεχνική» επιτυχία αυτού του όπλου, εφόσον στον νικητή στρατηγό δίνεται ένα επίχρυσο τόξο ως σύμβολο θριάμβου.¹⁸

Η ολοένα αυξανόμενη σημασία που δίνεται στο τόξο στην ορθόδοξη εικονογραφία ευθύνεται πιθανόν στη ευρεία χρήση τουρκογενών μισθοφόρων στον βυζαντινό στρατό.¹⁹ Δεδομένου ότι θεωρούνταν το κατεξοχήν όπλο στις ισλαμικές χώρες,²⁰ είναι πιθανόν ότι το τόξο απεικονίστηκε σε τοιχογραφίες και φορητές εικόνες στρατιωτικών αγίων, τις οποίες είχαν παραγγείλει εκχριστιανισμένοι Τούρκοι. Η πιθανή σχέση ορισμένων εικόνων του αγίου Δημητρίου που φέρει τόξο και των Τούρκων παραγγελιαδοτών τους έχει ήδη ερευνηθεί.²¹ Βεβαίως, ενδέχεται

¹⁸ Βελισαριάδα, σ. 183 [ρ] 466: κρατῶντα εἰς τὸ χέριν του χρυσόπλοκον δοξάριν.

¹⁹ Για τους εκχριστιανισμένους Τούρκους, βλ. A.G.C. SAVVIDES, «Late Byzantine and Western Historiographers on Turkish Mercenaries in Greek and Latin Armies: the Turcoples/Tourkopouloi», στο *The Making of Byzantine History: Studies dedicated to Donald M. Nicol*, (επιμ.) R. BEATON - C. ROUECHÉ, (Centre for Hellenic Studies, King's College, 1), VR 1993, σσ. 122-141.

Γύρω στα μέσα του 14^{ου} αιώνα, μια ομάδα πεζών τοξοτών που φρουρούσε το αυτοκρατορικό παλάτι αποτελείτο από τέκνα μικτών γάμων μεταξύ Τούρκων και χριστιανών, Ψευδο-Κωδινός, *Περὶ ὀφφικίων*, σ. 180. 16-17: μουρτάτοι, τόξα ἕκαστος φέροντες.

Βλ. και τη σημ. 32.

²⁰ *Kitāb fī 'Īlm an-Nuṣṣāb*, σ. 64: Ahmad ο γιός του Hanbal εἶπε... το να ρίξεις βέλη είναι πιο επιζήμιο για τους εχθρούς από το να τους χτυπάς με κοντάρι. (Απόδοση από τα Αγγλικά)

²¹ E.A. ZACHARIADOU, «Les nouvelles armes de Saint Dèmètrius», στο M. BALARD, J. BEAUCAMP, J.C. CHEYNET (επιμ.), *Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, 1-2, (Byzantina Sorbonensia, 16), Paris 1998, σσ. 689-693.

Σχετικά με τη σημασία του τόξου και των βελών στον οθωμανικό κόσμο, βλ. επίσης J-P. ROUX, «Quelques objets numineux des Turcs et des Mongols. 3. L'arc et les flèches», *Turcica* 9 (1977), σσ. 7-28.

επίσης κάποιοι χριστιανοί που είχαν στρατολογηθεί στον οθωμανικό στρατό²² να είχαν παραγγείλει εικόνες αγίων-τοξοτών.

Η αυτοκρατορία της Τραπεζούντας περιγράφεται από έναν ισπανό ταξιδιώτη, στις αρχές του 15ου αιώνα, ως ένα μέρος, όπου οι Έλληνες είναι οπλισμένοι όπως οι Τούρκοι²³ και όπου όλοι, από τους αξιωματούχους της αυλής²⁴ μέχρι τους συνοριακούς φρουρούς,²⁵ φέρουν πάντα μαζί τους το τόξο τους.

Αναγκασμένοι ανέκαθεν να συγκρούονται με γείτονες που ήταν εξαιρετικά ικανοί στην τοξοβολία, οι Βυζαντινοί πολλές φορές διασφάλιζαν τις στρατιωτικές επιτυχίες τους περιλαμβάνοντας άξιους τοξότες στον στρατό τους.²⁶ Δεν είναι τυχαίο, ότι οι πιο φημισμένοι ρωμαίοι τοξότες προέρχονταν από τη Μικρά Ασία, ήτοι από μια περιοχή σε άμεση επαφή με τις πολεμικές παραδόσεις των νομαδικών λαών της Στέπας και της Ανατολής.²⁷ Στη μάχη της Πελαγονίας, το 1259,

²² Βλ. λόγου χάρη την περίπτωση του Γεωργίου, τοξότη στον οθωμανικό στρατό, Χ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, «Μια ανέκδοτη διήγηση για τον άγνωστο νεομάρτυρα Γεώργιο (+ 1437)», *Ορθόδοξος Παρουσία* 1 (1964), σσ. 65-73.

²³ Ruy Gonzales de Clavijo, *Vida y hazañas del Gran Tamorlan* σ. 122: *é otrosi los Griegos se arman de arcos y espadas, é armas como los Turcos, é cavalgan eso mesmo.*

²⁴ Ο.π., σ. 117: *uno avia nombre Horchi, que quiere decir como page que lleva el arco ante el Emperador.* «Korczi» σημαίνει κατά γράμμα «αυτός που φέρει φαρέτρα» και ήταν τίτλος που αποδιδόταν στα μέλη της φρουράς του Χαν των Μογγόλων, βλ. Ανώνυμος, *The secret history of the Mongols*, κεφ. 224, 225 κτλ. Ο Μογγόλος τοξότης που απεικονίζεται σε ένα διάσημο σχέδιο του Pisanello θα μπορούσε να ήταν σωματοφύλακας του Ιωάννη Θ' Παλαιολόγου (εικ. 1143).

²⁵ Ruy Gonzales de Clavijo, *Vida y hazañas del Gran Tamorlan* σ. 126: *é venian con él fasta treinta de caballo con sus arcos é frechas, y él venia en un buen caballo, é traia otrosi su arco é frechas.*

²⁶ W.E. KAEGLI, «The Contribution of Archery to the Turkish Conquest of Anatolia», *Speculum* 36 (1964), σσ. 96-108.

²⁷ Πιθανόν να ήταν η συχνότητα των συγκρούσεων των κατοίκων της Φιλαδέλφειας με τους μουσουλμάνους γείτονές τους που τους κατέστησε καλούς τοξότες, Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*,

συμμετείχαν - μαζί με τους ξένους μισθοφόρους - και τοξότες από τη Νίκαια²⁸ οι οποίοι ξεχώρισαν και κατά τις πολεμικές συγκρούσεις στον Γαλατά την επόμενη χρονιά.²⁹ Από την πόλη Μαγέδων στην Ανατολή προέρχονταν φημισμένοι τοξότες που αξιοποιήθηκαν κατά το δεύτερο μισό του 13ου αι. στις βυζαντινές στρατιωτικές επιχειρήσεις στην Πελοπόννησο.³⁰

Οι κάτοικοι της Κρήτης, υπό βενετική κατοχή πλέον, εξακολουθούσαν να διατηρούν τη φήμη τους ως ικανότατοι τοξότες, την οποία είχαν αποκτήσει ήδη από την αρχαιότητα.³¹ Οι κρήτες μισθοφόροι υπηρέτησαν πολλές φορές τους αυτοκράτορες της δυναστείας των Παλαιολόγων. Στις πηγές εμφανίζονται για τελευταία φορά το 1422,³²

σσ. 111-112. 19-20, 1-3: ἐπὶ τὴν Φιλαδέλφειαν ἀφίκετο. μεγίστη δὲ αὕτη πόλις καὶ πολυάνθρωπος καὶ ὀπλίζεσθαι δεδυνημένους οἰκήτορας ἔχουσα καὶ μάλιστα τοξείαν ἀσκοῦντας· ἀγχιτερμονοῦσα δὲ τοῖς Περσικοῖς ὀρίοις ἀεὶ διαμάχεσθαι τοῖς ὑπεναντίοις τούτους ποιεῖ καὶ ἐθάδας πολέμων ἐργάζεται.

²⁸ Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονικὴ συγγραφή*, σ. 169. 3-5: πολλοὶ δὲ καὶ ἐκ τῶν Ῥωμαϊκῶν φύλων, οἷς καὶ μᾶλλον ἢ τοξεία τὸ ἐπιτήδευμα.

²⁹ Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, 1, σ. 173. 4-5: ἄνδρες τοξόται ἐκ τῶν κατὰ Νίκαιαν μερῶν.

³⁰ Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, 1, σ. 291. 6: ἦν γὰρ τὸ ἐκείνων πλῆθος πίσυνον τόξοις καὶ περὶ τὸ ἀντιμαχεῖν δεξιώτατον. Βλ. καὶ σ. 191, σημ. 2.

³¹ Ο Ciriaco d'Ancona την 5η Ιουλίου 1445 αφιερώνει μια επιστολή προς ένα Βενετό, με την οποία τον συγχαίρει για την επιτυχία του σε έναν διαγωνισμό τοξοβολίας με αντιπάλους τους κατοίκους των Χανίων "*expertissimis arcus Cydonibus*": Ciriaco di Ancona, *Cyriac of Ancona later travels*, σ. 178.1: *sagittifero viro praestanti atque optimo arciferum victori*. Σχετικά με τους διαγωνισμούς τοξοβολίας στο Βυζάντιο, βλ. και τη σημ. 42.

³² Δούκας, *Ιστορία*, σ. 185. 6: οἱ δὲ Κρήται ὄντες ἐν τῇ βασιλικῇ πύλῃ φύλακες.

Ίσως αυτές οι μονάδες Κρητῶν ταυτίζονται με τους «μουρτάτους» της αυτοκρατορικής φρουράς στον Ψευδο-Κωδινὸ, *Περὶ ὀφφικίων*, σ. 180. 14-17: καὶ μετὰ τούτους ἕτεροι, πεζοὶ μὲν καὶ οὔτοι, ὀνομαζόμενοι δὲ μουρτάτοι, τόξα ἕκαστος φέροντες. Σε ένα χρονικό από την Βόρεια

όταν γίνεται μνεία μιας μονάδας της αυτοκρατορικής φρουράς, αποτελούμενης από κατοίκους του νησιού· σε αυτήν ανήκε πιθανόν ο έφιππος στρατιώτης που απεικονίζεται σε κρητική τοιχογραφία της εποχής (εικ. 959). Ο εντυπωσιακός και σπάνιος δικέφαλος αετός, που διακοσμεί τη φαρέτρα του εν λόγω στρατιώτη, οδηγεί στην υπόθεση ότι βρισκόταν στην υπηρεσία της αυτοκρατορικής οικογένειας (πιν. 18).

Τέλος, είναι πολύ πιθανόν οι περισσότεροι κρητικοί στρατιώτες και ναύτες που συμμετείχαν στην τελευταία μάχη για την άμυνα της βυζαντινής πρωτεύουσας να ήταν οπλισμένοι με τόξα.³³

Κατά τη διάρκεια μιας οθωμανικής επιδρομής εναντίον της Θεσσαλονίκης, το 1425 (ή 1426), δεν βρέθηκαν ανάμεσα στους υπερασπιστές της πόλης άνδρες ικανοί να χρησιμοποιήσουν το τόξο και, εν τέλει, η επίθεση αποκρούστηκε μόνο χάρι στη θαυματουργή παρέμβαση του πολιούχου Αγίου.³⁴ Αυτό δεν σημαίνει πάντως ότι η πρακτική της τοξοβολίας δεν συνεχίστηκε μέχρι και τους τελευταίους χρόνους της Αυτοκρατορίας. Μερικά χρόνια μετά το αναφερθέν επεισόδιο, ένας γάλλος ταξιδιώτης είδε τον δεσπότη του Μορέως να

Ιταλία αναφέρεται ότι, το 1372-73, η Βενετία χρησιμοποίησε τοξότες από την Κρήτη - οι λεγόμενοι «μουρτάτοι» - στον πόλεμο κατά της Πάδοβας: *Chronicon Tarvisinum*, RISS 19, στηλ. 748D: *Veneti perpendentes rem bellicam inter utrosque esse oportere, student gentes suas ordinare et balesterios omnes atque arcerios de Candia quos Murtatos appellabant, in palludibus per costam adversus exercitus Paduanum locant.*

Σύμφωνα με μια πηγή του πρώτου μισού του 14^{ου} αι., οι «μουρτάτοι» ήταν απόγονοι μικτών γάμων μεταξύ Τούρκων και Ελλήνων, βλ. Pseudo-Brocardus, *Directorium ad Passagium Faciendum*, σσ. 492-3.

³³ Μ. MANOUSSAKAS, «Les derniers défenseurs crétois de Constantinople d'après les documents vénitiens», *Akten des XI Internationalen Byzantinisten-Kongresses*, München 1958 (1960), σσ. 331-340.

³⁴ Συμεών αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, *Λόγος ιστορικός*, σ. 61. 12-13: *καὶ βέλη μὲν οὐ δυναμένων ἐξαποστέλλειν, ἀλλὰ μόλις τινῶν, λίθους δὲ πεμπόντων ἐνίων, καὶ τούτων μετὰ δειλίας.*

εξασκείται στην τοξοβολία στον ιππόδρομο της πρωτεύουσας.³⁵

Το 1430 ο Ciriaco d'Ancona είχε την ευκαιρία να παρακολουθήσει και να περιγράψει έναν διαγωνισμό τοξοβολίας που διεξήχθη στην Αδριανούπολη ενώπιον του σουλτάνου.³⁶ Αξίζει να σημειωθεί ότι στο κείμενο οι ιππείς φρουροί του Μουράτ Β' ονομάζονται «*hippotoxotas*», πράγμα το οποίο ίσως δηλώνει την ελληνική καταγωγή τους.

Οι πηγές αναφέρουν ότι κατά τη διάρκεια της πολιορκίας του 1453 υπήρχαν ακόμη στην Πόλη ορισμένοι ικανοί τοξότες,³⁷ εκ των οποίων ο πιο γνωστός φαίνεται ότι ήταν ο ηλικιωμένος Θεόδωρος Χαριστινός.³⁸

Οι οπλισμένοι με τόξα βυζαντινοί στρατιώτες ανήκαν συνήθως στο πεζικό³⁹ και αναφέρονται συνήθως στις πηγές ως «ψιλοί»⁴⁰ μεταξύ των

³⁵ Bertrandon de la Broquière, *Le voyage d'Outremer*, σ. 158: *Et je y veiz le frere de l'Empereur dispot de Mourée, á xx ou xxx chevaux. Chascun portoit son arc et couroit au long de ladite place á cheval. Et jettoient leurs chapeaulx devant et puis celluy qui pouoit ferir le plus prés en courant, par derriere, c'estoit le mieulx fait á leur guise. Aussi est ce une de leurs habiletez et qu'ilz apprenent des Turcz.*

³⁶ Francesco Scalamonti, *Vita viri clarissimi et famosissimi Kyriaci Anconitani*, σ. 58. αρ. 75: *Murath Begh ... magno apparatu saepe equitatem, et spectacula sagitaeque certamina, alto in malo phiala argentea in praemium posita, suos inter conspicuos hippotoxotas lato campo ingenti splendore celebrantem conspexerat.*

Σε ένα σχέδιο του βέλγου Lambert Lys αναπαρίσταται ένας διαγωνισμός τοξοβολίας στον ιππόδρομο της Κωνσταντινούπολης, που διεξήχθη το 1572. Σε αυτό, έφιπποι τοξότες σημαδεύουν έναν στόχο τοποθετημένο επάνω σε ένα υψηλό στύλο: R.H.W. STICHEL, «Die "Schlangensäule" im Hippodrom von Istanbul. Zum spät-und nachantiken Schicksal des Delphischen Votivs der Schlacht von Plataiai», *IstMitt* 47 (1997), πιν. 53/1.

³⁷ Leonardus Chiensis, *Historia Cpolitane*, 933D: *Pauci admodum et majore numero ex Graecis imbelles, scuto, lancea, arcu, gladio, natura potius quam arte militabant; majores galea, thorace, lorica, gladio, lancea: quidam in arcu et balista doctiores, sed propugnaculis impares numero agebant, quoad sciverant et poterant.*

³⁸ Leonardus Chiensis, *Historia Cpolitane*, 934D: *Theodorus Charistino, senex, sed robustus Graecus, in arcu doctissimus.*

³⁹ Ιωάννης ΣΤ' Καντακουζηνός, *Ιστορία*, 1, σ. 140. 6-8: *ίππεῖς μὲν εἴκοσι καὶ διακόσιοι, καὶ πεζοὶ τοξόται τούτων εἴκοσιν ἐλάσσους ἀγαθοὶ*

καθηκόντων τους ήταν η φρούρηση του στρατοπέδου.⁴¹

Το τόξο αποτελούσε ένα από τα πιο διαδεδομένα όπλα κυνηγιού και πιθανώς υπήρχε σε πολλά σπίτια.⁴² Συνεπώς, δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι ήταν ένα από τα πιο κοινά όπλα στις λαϊκές εξεγέρσεις.⁴³ Επίσης, στις 755 εστίες χωρικών που κατεγράφησαν σε 48 περιοχές της Πελοποννήσου κατά το β' μισό του 14ου αιώνα, το 22,12% είχε τη δυνατότητα να παράσχει τοξότες.⁴⁴

Στο Βυζάντιο, την έφιππη τοξοβολία ασκούσαν μόνο τα μέλη των

τοξεύειν. Ό.π., 2, σ. 282. 9-10: χιλίων ἕκαστος ἄρχοντες τοξοτῶν πεζῶν ἦσαν δὲ καὶ πρὸς τὸν δῆμον καὶ τὴν ἄλλην στρατιὰν δυνάμενοι οὐ μικρά.

⁴⁰ Ό.π., 1, σ. 326. 21-22: καὶ ἐκ Βυζαντίου δὲ αὐτοῦ οὐ μόνον ἵππεῖς, ἀλλὰ καὶ πεζοὶ πολλοί, ὀπλῖται τε καὶ τοξοὶ ψιλοί. Ό.π., 2, σ. 187. 16-18: πέμψας δὲ καὶ πρὸς Πιγκέρνην τὸν ἀνεψιὸν, τὸ Πάμφιλον ἄμα χιλίοις φρουροῦντα στρατιώταις τὴν τε ἀκρόπολιν ἑτέροις ὀπλίταις καὶ ψιλοῖς τοξοταῖς ἑκατὸν.

Για μια άλλη ονομασία των εν λόγω στρατιωτών βλ., Ψευδο-Κωδινός, *Περὶ ὀφφικίων*, σ. 249. 18-20: λέγεται δὲ οὕτω φωσσάτον ἐλαφρόν, διὰ τὸ τόξα φέρειν αὐτούς.

⁴¹ Ψευδο-Κωδινός, *Περὶ ὀφφικίων*, σ. 249. 15-21.

⁴² Κυκλοφορούσαν επίσης τόξα-παιχνίδια για παιδιά, Ιωάννης Ἀργυρόπουλος, *Ἡ κωμοδία του Καταβλαττά*, σ. 39. 149-150: καινιδίους τισὶ καὶ κέντροις ἐπιχρῦσοις, ἔστι δ' ὅτε καὶ μύοψιν, ἄλλοτε δ' αὐτὸ τοξιδίους τισὶ καὶ βέλεσιν.

Σχετικά με τους διαγωνισμούς τοξοβολίας που γινόταν στην επαρχία τον 13ο αι., βλ. Δημήτριος Χωματιανός, *Περὶ τοῦ ἀκουσίως τὸν οἰκειῶν παῖδα ἀνελόντος*, *PITRA, Analecta sacra et classica*, 6, 533, 3: ἦν δὲ ἡ παιδιὰ τόξον ἐντείνειν, βέλη ἐτοιμάζειν ἐν τούτῳ καὶ τὸν ὀροθετηθέντα σκοπὸν φιλονεικεῖν βάλλειν ἢ ὑπερβάλλειν ταῖς ἀφέσεσι τῶν βελῶν (αναφορὰ ἀπὸ Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζαντινὸν βίος καὶ πολιτισμὸς*, 3, Αθήνα 1949, σ. 136, σημ. 8).

⁴³ Βλ. την περιγραφή της εξέγερσης των ψαράδων της Θάλασσας του Μαρμαρά το 1187, Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, σ. 380. 21-23: καὶ οἱ μὲν σφενδόνας ὀπλίσαντο, οἱ δὲ τόξα καὶ γωρυτὸν ἀνέλαβον.

Βλ. σχετικά, Κ.Ρ. MATSCHKE, «Situation, Organisation und Aktion der Fischer von Konstantinopel und Umgebung in der byzantinischen Spätzeit», *ByzBul* 6 (1980), σ. 297.

⁴⁴ Συνολικά 167 τοξότες. Βλ., Α. CARILE, *La rendita feudale nella Morea latina del XIV secolo*, Bologna 1974, σσ. 85-91.

ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Οι Βυζαντινοί δεν ήταν σε θέση να εκπαιδεύσουν ιπποτοξότες με ευκολία, αντίθετα από τους νομαδικούς λαούς, που ασκούσαν συνεχώς στο κυνήγι με άλογα.⁴⁵ Οι ιπποτοξότες - ένα από τα πιο σημαντικά σώματα των στρατευμάτων της Ανατολής - στρατολογούνταν κάθε φορά μεταξύ των συμμάχων της Αυτοκρατορίας, όπως των Κουμάνων,⁴⁶ των Αλάνων ή των Τούρκων.⁴⁷

Μία από τις συνήθειες τακτικές κατά τη διάρκεια της μάχης ήταν να κτυπούν τον εχθρό με βέλη από απόσταση, ώστε να τον εξασθενήσουν ή, ακόμη καλύτερα, να τον εξαναγκάσουν να επιτεθεί και να τον παρασύρουν σε ενέδρα.⁴⁸ Είναι περιττό να αναφέρουμε ότι οι ιππείς της Δύσης αποδοκίμαζαν αυτόν τον τρόπο διεξαγωγής πολέμου.⁴⁹

⁴⁵ P. RICZ, «The Weapons of Steppe Nomads», *BalSla* 10 (1983), σσ. 1-15. W. SWIETOSLAWSKI, *Arms and Armour of the Nomads of the Great Steppe in the Times of the Mongol Expansion (12th-14th Centuries)*, Lodz 1999, σσ. 58-61.

Σχετικά με τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι Βυζαντινοί στην συγκρότηση μονάδων τοξοτών, βλ. J. HALDON, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204*, London 1999, σσ. 215-7.

⁴⁶ Νικήτας Χωνιάτης, *Μετάφραση*, σ. 52.1-2: *οι Κόμανοι ... κούκουρα ἄτινα ζώννυνται καὶ ἐπὶ τὰ πλάγια αὐτῶν κρέμονται ἔχοντα σαγίτας ἐντὸς καὶ τόξα ἐν τοῖς ἐτέροις μέρεσι.*

Χρονικὸν τοῦ Μορέως, σ. 180. 3605-3607: *Κι ὁ βασιλεὺς, ὡς φρόνιμος, καὶ εἶχεν γὰρ τὴν ἔννοιαν, ἀπόστειλεν καὶ ἤλθασιν Κουμάνοι δύο χιλιάδες/δοξιώτες εἰς τὰ ἄλογα, πολλὰ ἐλαφροὶ τῆς μάχης.*

Για τους Κουμάνους βλ. γενικῶς I. VASARY, *Cumans and Tatars. Oriental military in the pre-Ottoman Balkans, 1185-1365*, Cambridge 2005.

⁴⁷ Μανουήλ Φιλῆς, *Στίχοι διάφοροι*, 2, αρ. 14, σ. 42. 188: *Νῦν ὁ Σκύθης ἄριστος ἰπποτοξότης.*

⁴⁸ Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σελίδα η αφιερωμένη στις τακτικές κατά του δυτικού ιππικού από τον Γρηγορά: Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ἱστορία*, 1, σ. 147. 3-15: *οὐκ εὖ ἔχειν ἔδοξεν οὐδὲ πάνυ τοι ἀσφαλὲς πόλεμον ἐμφανῆ κατὰ τῶν ἐναντίων ἐγείρειν, πλείστων τε ὄντων καὶ λίαν ἀσφαλῶς ὀπλισμένων καὶ ἄριστα πεφραγμένων· ἀλλ' ἐνέδραις καὶ λόχοις καὶ ἀκροβολισμοῖς ἐκ λόφων ὑπερδεξίων παρακειμένων τὴν ἐκείνων παροξύνειν ὄφρ' ἂν καὶ τὸν τυφὸν ἐς ἀσύντακτόν τινα κίνησιν καὶ ὀρμήν. τὸ γὰρ τοι γένος τῶν Ἰταλῶν τοιούτοις ἀρχῆθεν συντέθραπται τοῖς ἡθεσι. ἂν μὲν γὰρ εὐτάκτως*

Το 1256, 4000 Κουμάνοι ιπποτοξότες νίκησαν κοντά στο Διδυμότειχο τον στρατό της Νίκαιας ακολουθώντας ακριβώς την τακτική αυτή.⁵⁰ Το 1259, στην Πελαγονία, ο βυζαντινός στρατηγός έδωσε εντολή στους Ούγγρους τοξότες του να βάλουν εναντίον των έφιππων αντιπάλων, αδιαφορώντας για τα συμμαχικά στρατεύματα που βρίσκονταν στο πεδίο βολής τους.⁵¹ Οι απώλειες⁵² των εχθρών σε ίππους ήταν καταστροφικές και πιθανόν καταλυτικές.⁵³

ἀπαντᾶ πρὸς τὸν πόλεμον, τεῖχος ἔστιν ὄχυρον καὶ ἀμήχανον· ἂν δὲ βραχὺ τι τῆς νενομισμένης παραλύση τάξεως, οὐδὲν ἂν εἴη τὸ κωλύον αἰχμαλώτους σφᾶς ὑπὸ τῶν πολεμίων ἀντίκα μάλα ἀχθήσεσθαι. ἐνίστε δὲ καὶ τὸ τῆς ἐμφύτου κορύζης τε καὶ ὀφρύος μεγάλως παρέβλαψε τῷ μὴ ἐν καιρῷ τοῦ θυμοῦ στρατηγουμένους ῥαδίως.

Ὁ.π., 1, σ. 147. 24, σ. 148. 1-4: ὁ δὲ ἀλλὰ τῷ θυμῷ κινηθεὶς ἔπεισι μετὰ πάνυ βραχέων κατὰ τῶν βαλλόντων τοὺς ὑδρεύοντας· οὗς οἱ ἡμέτεροι θεασάμενοι σπουδῇ παρακατιόντες ἐκύκλωσαν, καὶ ἀντίκα τοὺς μὲν ἵππους νεκροὺς τοῖς τοξεύμασιν ἔφηναν, πάντας δ' αὐτοὺς εἰς τὸ τῶν Ῥωμαίων στρατόπεδον ζῶντας ἐκόμισαν.

⁴⁹ Χρονικὸν τοῦ Μορέως, σ. 58. 1122-1124: Αὐτοῦνοι γὰρ οὐ πολεμοῦν ὡσὰν ἔσεῖς οἱ Φράγκοι, / εἰς κάμπον ν' ἀναμείνουσιν νὰ δώσουν κονταρέας, / ἀλλὰ μὲ τὰ δοξάρια τοὺς φεύγοντα πολεμοῦσιν.

Cronaca di Morea, σ. 421: *e Balduino si corruzzò e disse, che non era cosa onorevole e di suo par, lasciar depredar il suo avanti li suoi occhi, e che volea ad ogni modo ricuperar il suo onor e commandar alli suoi uomini, che uscissero, e fu tirato da nemici fin all'insidie, ove circondato e ferito con tutti li suoi da frezze, alla fin fù morto con tutti li suoi.*

Σχετικά με τις απόψεις περί στρατιωτικής τιμῆς στη Δύση και στο Βυζάντιο, βλ.: P. MAGDALINO, «Honour among Romaioi: the framework of social values in the world of Digenes Akrites and Kekaumenos», *BMGS* 13 (1989), σσ. 183-218.

⁵⁰ Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 126. 5-9: οἱ δὲ Σκύθαι κοῦφοι ὀπλίται καὶ τόξοις χρώμενοι. Μακρόθεν οὖν οὗτοι τοῖς βέλεσι τοὺς Ῥωμαίους ἔβαλλον καὶ τοὺς ἵππους ἐτίτρωσκον καὶ πεζοὺς τοὺς ἰππότες ῥαδίως ἐποιοῦν καὶ τέλος τρέπουσιν.

⁵¹ Χρονικὸν τοῦ Μορέως, σ. 202. 4045-4047: νὰ σφάξετε τοὺς ἵππους τοὺς ὄπου καβαλλικεύουν, / νὰ πέσουν οἱ καβαλλάροι ἀπάνω ἐκ τὰ φαριά τους / ὄπως νὰ τοὺς πατάξωμε μὴ προῦ μᾶς θανατώσουν.

⁵² Χρονικὸν τοῦ Μορέως, σ. 204. 4081-4086: Τὸ δὲ τὸ πλῆθος τῶν Ῥωμαίων καὶ τὸ σαγιπτολάσι / ἐσφάξασιν τὰ ἄλογα κ' οἱ καβαλλάροι ἐπέσαν / κι

Ενδιαφέρον έχει, ότι οι Ούγγροι μισθοφόροι, οι οποίοι είχαν διαδραματίσει έναν τόσο σημαντικό ρόλο στην Πελαγονία,⁵⁴ περίπου έναν αιώνα αργότερα χρησιμοποιήθηκαν από τους Βενετούς για να καταπνίξουν μια τοπική λαϊκή εξέγερση στην Κρήτη.⁵⁵

1) Το σύνθετο τόξο

Κρίνοντας από τις παραστάσεις της εποχής των Παλαιολόγων που έφτασαν μέχρι εμάς, το κυριότερο είδος τόξου που χρησιμοποιούσαν οι Βυζαντινοί ήταν το σύνθετο⁵⁶ (πιν. 1, 2, εικ. 1449). Αυτό το όπλο κατασκευαζόταν με στρώσεις κέρατος και τένοντα πάνω σε ένα ξύλινο υπόστρωμα. Πιο συγκεκριμένα, τοποθετώντας τένοντες ζώων στη ράχη του τόξου,⁵⁷ ένα λεπτό ξύλινο έλασμα στο κέντρο και ένα έλασμα από

ἀφότου εὐρέθησαν πεζοὶ μέσα εἰς τὰ φουσσᾶτα, / τὸ τι ποιήσει οὐκ εἶχασιν, ἤθέλαν κι οὐκ ἠθέλαν. / Μὴ προῦ ἀποθάνουν ἄδικον θάνατον εἰς τὸν κόσμον, / ὅλοι ἐπαραδόθησαν κι ὁ πρίγκιπας ἀτός του.

⁵³ Χρονικὸν τοῦ Μορέως, σ. 246. 4920-4921: Ἐὰν ἔλειπαν οἱ σαγιπτιῆς ποῦ ἐσφάξαν τὰ φαρία, / ποτέ του οὐδὲν ἐκέρδαιναν τὸν πόλεμον ἐκεῖνον.

Βλέπε σχετικά D.J. GEANAKOPOLOS, «Greco-Latin Relations on the Eve of the Byzantine Restoration: the Battle of Pelagonia – 1259», *DOP* 7 (1953), σσ. 124-125.

⁵⁴ Χρονικὸν τοῦ Μορέως, σ. 180. 3596-3597: Ἐκ τὴν Οὐγγαρίαν ἤλθασιν χίλιοι πεντακόσιοι, / ὅπου ἦσαν ὅλοι ἐκλεχτοὶ δοξιῶτες στὰ ἄλογα τους.

Στη μάχη είχαν συμμετάσχει επίσης στρατεύματα προερχόμενα από τη Σερβία: Χρονικὸν τοῦ Μορέως, σ. 180. 3598-3599: Ὁ Κράλης γὰρ τοῦ ἀπέστειλεν, ὁ ρῆγας τῆς Σερβίας, / ἑξακοσίους εἰς τὰ ἄλογα, ὅλους καλοὺς δοξιῶτες.

⁵⁵ Γ.Κ. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, «Ο Αλέξιος Καλλέργης και μία άγνωστη διήγηση των κρητικών επαναστάσεων του 1365-1367», *Θησαυρίσματα* 36 (2006), σ. 29. 19: ἐστράτευσαν κατὰ τῶν τριῶν και τινες ἐκ τοῦ τῶν Οὐγκρῶν ἔθνους.

⁵⁶ KOLIAS, *Byzantinische Waffen*, σσ. 214-16.

⁵⁷ Οι πιο συνηθισμένοι τένοντες ζώων που χρησιμοποιούνταν ήταν εκείνοι των βοοειδών: *Παιδιόφραστος διήγησις τῶν ζῶων*, σ. 90. 622-625: Δεύτερον πάλιν νὰ εἰπῶ καὶ περὶ τῶν νευρῶν μου· ἔχουν τα οἱ

κέρατο ζώων⁵⁸ στην πλευρά προς τον τοξότη (τη λεγόμενη “κοιλιά”) (πιν. 2). Τα τρία υλικά αυτά κρατούνταν ενωμένα με άφθονη ζωϊκή κόλλα.

Η κατασκευή ενός τόξου συνιστούσε μια μακρά και περίπλοκη διαδικασία, η οποία - συμπεριλαμβανομένης της απαραίτητης ξήρανσης - μπορούσε να απαιτήσει ακόμα και δύο χρόνια. Η χρήση διαφορετικών υλικών διασφάλιζε αντοχή και ισχύ στο σύνθετο τόξο.⁵⁹ Ένα από τα βασικότερα χαρακτηριστικά του ήταν η μεγάλη ελαστικότητα, χάρη στην οποία, αν αφαιρούνταν η χορδή, το τόξο λύγιζε⁶⁰ προς την αντίθετη κατεύθυνση από αυτή ενός χορδισμένου τόξου (πιν. 1, εικ. 1449). Αφότου είχε ολοκληρωθεί η κατασκευή τους, τα τόξα καλύπτονταν με δέρμα ή

μαῖστορες, τζαγκράδες, δοξαράδες. Νευρώνουν τὰ δοξάρια, νευρώνουν καὶ τὰς τζάγκρας. Ἀκόμη καὶ ὁ σαγιτᾶς νευρώνει τὲς σαγίτες.

Βλ. και τη σημ. 79.

⁵⁸ Το έτος 1214 οι Κουμάνοι και Βλάχοι εχθροί των Βυζαντινών αναφέρονται ως οπλισμένοι με «τόξα κερουλκά», δηλαδή φτιαγμένα από κέρατο. Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, σ. 635. 2-5: *καὶ γε τῶν Ρωμαίων τινὰς συγκατέχωσαν ζῶντας τοῖς φυσικῶ μόρω ἢ καὶ νόμω πολεμίῳ καταστρέψασι τὸ ζῆν ὁμοφύλοις ἐκείνοις, συνεντυμβεύσαντές σφισιν ἰππάρια δρομικά, οἷς ἐπεκάθηντο, καὶ τόξα κερουλκά καὶ ἀμφήκη φάσγανα. Ο ὅρος αὐτός πιθανῶς αντιγράφεται ἀπὸ τον Ορέστη του Ευρυπίδη (στοιχ. 268: δὸς τόξα μοι κερουλκά, δῶρα Λοξίου), ἀλλὰ περιγράφει με ακρίβεια αὐτὰ τα ὄπλα.*

Ένας κώδικας του ενδέκατου αιώνα περιέχει μια μικρογραφία - τη μοναδική από όσο γνωρίζω -, στην οποία αναπαρίσταται ένας τοξοποιός στον τραπέζι εργασίας, ενώ επεξεργάζεται ένα κέρατο και γύρω από αυτόν υπάρχουν όλα τα εργαλεία της δουλειάς του, I. SPATHARAKIS, *The Illustrations of the Cynegetica in Venice. Codex Marcianus Graecus Z 139 (ἀλλά 439)*, Leiden 2004, fol. 36ro, εικ. 72.

⁵⁹ Βλέπε μαρτυρία του 1405, σχετική με τη δύναμη ενός σύνθετου τόξου, Johann Schiltberger, *Reisen*, κεφ. 24, σ. 33: *ἐρίξε σε ἕνα ἄροτρο με ἕνα τόξο των ἀπιστων: ἡ αἰχμή το διαπέρασε ἐνῶ το ἀκόντιο ἔμεινε στο ἄροτρο. (Απόδοση του κειμένου ἀπὸ τα Ἀγγλικά).*

⁶⁰ Θεόδωρος Πρόδρομος. *Ιστορικὰ ποιήματα*, 8. 39-42: *ἄοπλος ἐγὼ καὶ ἀσύμμαχος ἀντιασαίμην, / ἀλλὰ μοι ἔνδον ἔασι καὶ ἀνέρες ἀσπιδιῶται / καὶ φαρῆτραι τε λόφοι τε καὶ ἔντονα καμπύλα τόξα.*

περγαμηνή (ενίοτε ζωγραφισμένη και πλούσια διακοσμημένη)⁶¹ (πιν. 2, 21) προκειμένου να προστατευθούν από την υγρασία, η οποία υπήρχε κίνδυνος να μαλακώσει τη ζωική κόλλα και να τα αχρήστευσει.

Η μεγάλη πίεση στον αντίχειρα και η έντονη ταλάντωση της χορδής κατά την εκτόξευση του βέλους (πιν. 4) έκαναν αναγκαία τη χρήση ενός κοκκάλινου ή μεταλλικού δακτυλιδιού,⁶² προσαρμοσμένο στον αντίχειρα του τοξότη (πιν. 6, 7). Επιπλέον, για να μην πληγώνεται από τη χορδή, ο βραχίονας που κρατούσε το τόξο προστατευόταν από ένα δερμάτινο προφυλακτήρα ή από τυλιγμένο ύφασμα.⁶³

Υπήρχαν διάφορα είδη τόξων, τα οποία μπορούσαν να έχουν ποικίλες διαστάσεις, ανάλογα με το εάν προορίζονταν για κυνήγι, άσκηση ή πόλεμο.⁶⁴ Τα εγχειρίδια συνιστούσαν στους τοξότες να φέρουν δύο

⁶¹ Περιγραφή των φρουρών ενός βυζαντινού στρατηγού το 1166, Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, σ. 139. 45: *δορυφόροις ἐπ’ ἀγυῶν ἀργυροτόξοις.*

Μανουήλ Φιλής, *Στίχοι διάφοροι*, 1, σ. 211. 11: *Ἀλλὰ ῥαθυμεῖς τὸ χρυσοῦν τόξον φέρων, Ὡ κατὰ καιρὸν ἀργυρᾶ τείνεις βέλη;*
Βλ. και τις σημ. 18, 148.

⁶² LATHAM –PATERSON, *Saracen archery. An English translation of a mameluke work on archery (ca. A.D. 1368)*, σσ. 35-39.

Ο γάλλος ταξιδευτής Bertrandon de la Broquière αγόρασε μαζί με ένα τουρκικό τόξο και τα απαραίτητα δακτυλίδια, Bertrandon de la Broquière, *Le voyage d’Outremer*, σ. 77 *et ung tarquois tout garny pour espargnier le mien qui estoit tresbeau et le fis porter jusques à Bourse sur ung camel. Je achetay aussy des poulciars pour tirer de l’arc.*

⁶³ Απ’ ό, τι φαίνεται, στη βυζαντινή τέχνη δεν υπάρχουν αναπαραστάσεις αυτών των δακτυλιδιών και προφυλακτῆρων, οι οποίοι όμως είναι βέβαιο ότι χρησιμοποιούνταν. Για ορισμένες εικόνες παρόμοιων αντικειμένων ασιατικής προέλευσης, βλ. LATHAM – PATERSON, *Saracen archery*, πιν. 7a και 7b και Ü. YÜCEL, *Türk okçuluğu*, (Atatürk Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 182), Ankara 1999, εικ. 203-219.

⁶⁴ Ο Ṭaybughā απαριθμεί διάφορα είδη τόξων, αν και τονίζει ότι στην ουσία υπήρχαν μόνο δύο τύποι: το κατεξοχήν τόξο και η βαλλιστρίδα: Ṭaybughā l-Ashrafī l-Baklamishī l-Yūnānī, *Kitāb ghunyat aṭ-ṭullāb fī ma’ rifat ramy an-mushshāb*, σσ. 6-8.

τόξα⁶⁵ στη μάχη (εικ. 554, 818), ώστε να έχουν ένα εφεδρικό, όταν το πρώτο θα έχανε ένα μέρος της ελαστικότητας και της ικανότητας ταχυβολίας του μετά από συνεχείς ρίψεις. Ένας καλός τοξότης ήταν ικανός να ρίξει περισσότερα από δέκα βέλη το λεπτό.

Τα τόξα που χρησιμοποιούνταν από τους ιπποτοξότες είχαν συνήθως μικρότερες διαστάσεις, προκειμένου να μην εμποδίζουν την ιππασία (μακρά τόξα: εικ. 843. κοντά τόξα: εικ. 673, 1024, 1035, 1149). Οι εικόνες δείχνουν ότι μερικές φορές, ακόμα και εκείνα που χρησιμοποιούνταν από το πεζικό δεν ήταν πολύ μεγαλύτερα (μακρά τόξα: εικ. 342, 343, 430, 518, 547, 702, 902. κοντά τόξα: εικ. 462, 571, 611, 615, 705, 941, 957, 967, 1031, 1032, 1034, 1052, 1142).

Εκτός από τα σύνθετα, υπήρχαν τόξα κατασκευασμένα από ένα μόνο κομμάτι ξύλου, με μικρότερη δύναμη, αλλά πιο οικονομικά και οπωσδήποτε το ίδιο αποτελεσματικά στα χέρια ενός ικανού τοξότη (εικ. 705, 751, 818, 971).⁶⁶

Οι εικονογραφικές πηγές απεικονίζουν σύνθετα τόξα ποικίλων σχημάτων, που πρέπει να είχαν διαφορετικές ονομασίες: τα κείμενα αναφέρουν κουμανικά, τούρκικα,⁶⁷ κατασκευασμένα στη Δαμασκό,⁶⁸ και

⁶⁵ Βλ. σημ. 89. Οι Μογγόλοι στρατιώτες έπρεπε επίσης να φέρουν τουλάχιστον δύο τόξα, Iohannes de Plano Carpini, *Historia Mongalorum*, σ. 276. 26-33: *Arma autem ista ad minus omnes debent habere: duos arcus vel tres, vel unum bonum ad minus, et tres pharetras magnas plenas sagittis, et unam securim, et funes ad machinas trahendas.*

⁶⁶ Περιγραφή των τόξων των Κουμάνων: Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, 1, σ. 40. 18-21: *ὄπλοις δ' ὁμοίως χρώμενοι ῥοπάλοις τισὶ, καὶ σφενδόναϊς, δόρασί τε καὶ βέλεσι καὶ τόξοις αὐτοσχεδίοις ἅπασιν ἔκ τε δρυῶν καὶ τῶν ὁμοίων δένδρων.*

⁶⁷ Άννα Κομνηνή, *Μετάφραση*, σ. 129. 381: *καὶ εἴ τι τόξον, εἴτε κουμανικὸν εἴτε τουρκικὸν εἴτε ἀπὸ βραχιόνων γιγάντων ἀποπεμφθέν, πάλιν ἐξόπισθεν ὑποστρέφει πρὸς τὸν τοξεύοντα.*
Στο πρωτότυπο κείμενο, η Άννα Κομνηνή κάνει λόγο για βέλος «σκυθικόν» και «περσικόν» αντίστοιχα.

ιταλικά τόξα.⁶⁹ Στη σημερινή ορολογία, λέγοντας «ιταλικό τόξο» εννοούμε ένα όπλο με τη χαρακτηριστική μορφή διπλής καμπύλης (εικ. 1067), γνωστό στην περιοχή της Μεσογείου ήδη από την αρχαιότητα. Το εν λόγω όπλο εμφανίζεται συχνά στη βυζαντινή εικονογραφία (εικ. 684, 734, 1142, 1150) και θα ήταν απίθανο ένας βυζαντινός συγγραφέας να χαρακτηρίσει ως «ιταλικό», και συνεπώς ξένο, ένα είδος τόξου το οποίο θα του ήταν εξαιρετικά οικείο. Ενδεχομένως, το «ιταλικό» τόξο του Παχυμέρη να ήταν συγγενές με αυτό που στη βιβλιογραφία είναι γνωστό ως «*longbow*», ένα όπλο μήκους σχεδόν δύο μέτρων που χρησιμοποίησαν κατά κόρον οι άγγλοι τοξότες στα πεδία μάχης του Εκατονταετούς Πολέμου.⁷⁰

Αυτό το επίμηκες αγγλικό τόξο, που εγκωμιάστηκε τόσο πολύ στη στρατιωτική βιβλιογραφία και θεωρούνταν ως το καλύτερο όπλο του Μεσαίωνα, ήταν εξαιρετικά ισχυρό. Εάν το 1401 ο βασιλέας της Αγγλίας είχε κρατήσει την υπόσχεσή του να στείλει στον Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο μεταξύ άλλων δυνάμεων και μερικούς από τους τοξότες του, θα ήταν

⁶⁸ Διήγησις γεναμένη εν Τροία, σ. 40. 515-516: *δυὸ ἔρωτες ἐκάδουντα στοὺς νόμους τῆς ἀπάνω/ με διμισκιά δοξάρια, με τὰς φρικτὰς σαγίττας.*

⁶⁹ Περιγραφή των Καταλανών κατά τη μάχη, το έτος 1305: Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, 3, σ. 593. 18-20: *παρ' ἑκάτερα γὰρ ἑνὸς ἰπέως δύο πεζοὶ ἐδοχμιάζον, Ἰταλικοῖς τόξοις καθωπλισμένοι· αὐτοὶ δὲ μετὰ πελτῶν καὶ παλτῶν, ἐπιχωρίων δοράτων, ἃ δὴ τὸ παλαιὸν ἄγγωνες ἐκαλοῦντο.*

Σε ένα κείμενο που αφορά γεγονότα που έλαβαν χώρα στην Κωνσταντινούπολη γύρω στο 1283-85, αναφέρονται μονάδες της φρουράς που χρησιμοποιούν «λατινικά τόξα». Είναι δύσκολο να εξακριβωθεί αν αυτά ήταν παρόμοια με τα αναφερθέντα «ιταλικά τόξα» ή ακόμη και με βαλλιστρίδες: Γεώργιος Μετοχίτης, *Περὶ τῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐκπορεύσεως*, σ. 335. 43-46: *δεῖσαν καὶ γὰρ τοὺς τὸ ἐκεῖσε φρούριον καὶ τοὺς καθειργμένους φυλάττειν τεταγμένους ἐξιέναι διὰ τὸ βέλεσιν ἐπίστασθαι βάλλειν τοὺς ὑπεναντίους, κατ' αὐτῶν τοῦ καιροῦ καλοῦντος, ἐκ τόξων, ὁποίοις χρᾶσθαι Λατίνων γένος εἰώθασιν.*

⁷⁰ J. BRADBURY, *The Medieval Archer*, Woodbridge 1985, σσ. 71-5 και 91-138.

δυνατό να συγκριθεί το «*longbow*» με τα σύνθετα τόξα της Ανατολής.⁷¹ Μια τέτοια αναμέτρηση έλαβε χώρα, ούτως ή άλλως, όταν ο Αμεδαίος ΣΤ΄ της Αόστας έφερε μαζί του 50 άγγλους τοξότες στην πολιορκία της Καλλίπολης το 1366⁷² και όταν ο βασιλέας της Γαλλίας έστειλε χίλιους τοξότες του στην Κωνσταντινούπολη, το 1399.⁷³ Και στις δύο αυτές περιστάσεις, οι αποστολές απέβησαν νικηφόρες έναντι των Οθωμανών, δεν διαθέτουμε όμως περαιτέρω στοιχεία, ώστε να αποφανθούμε εάν στο πεδίο της μάχης τα δυτικά επιμήκη τόξα υπερίσχυσαν ή όχι των σύνθετων τόξων της Ανατολής. Εάν εμπιστευτούμε την κρίση του Bertrandon de la Broquière, ο οποίος όμως είχε συμφέρον να υποβαθμίσει την επικινδυνότητα των εχθρικών όπλων προκειμένου να πείσει τους ηγέτες της Δύσης να αναλάβουν σταυροφορία, το ανατολικό σύνθετο τόξο είχε μικρότερο βεληνεκές και ήταν λιγότερο ισχυρό από το δυτικό.⁷⁴

⁷¹ Σε μία επιστολή του, το 1401 ο Αυτοκράτορας αναφέρεται στις υποσχέσεις που του έδωσε ο βασιλέας της Αγγλίας: Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, *Επιστολαί*, αρ. 38, σ. 103. 41: *παρέχει γὰρ ἡμῖν συμμαχίαν δι' ὀπλιτῶν καὶ τοξοτῶν.*

⁷² Antonio Barbieri, *Computos Anthonii Barberii, Clerici Domini, De expensis factis per ipsum, racione passagii Domini ultramarini*, αρ. 256, σ. 71: *al domino Guillelmo, englico, capitaneo quinquaginta archeriorum englicorum.*

⁷³ Ανώνυμος, *Le livre des fais du bon messire Jehan le Maingre*, σ. 139. 15-19: *et fu trouvé que ilz estoient en nombre .VI.C. hommes d'armes, .VI.C. varlés armez et mille hommes de trait, sans l'ost et l'assemblee de l'empereur ou il avoit grant gent.*

⁷⁴ Bertrandon de la Broquière, *Le voyage d'Outremer*, σ. 227: *car le traict des Turcz, comme on peut sçavoir, n'est point fort, combien qu'il y ait de fors arcz. Ilz sont courtz, comme on scet, et leur traict est court aussi et delié et se boute le fer dedans le bois et ne pourroit souffrir grant coup. Et me samble qu'il ne puet mal faire, s'il ne atteint à descouvert.* Ό.π., *Le voyage d'Outremer*, σ. 228: *leurs archiers, lesquelz ne tirent point si loing ne se fort comme font les nostres.* Ό.π., *Le voyage d'Outremer*, σ. 271: *pour ce que les archiers et crennequiniens chrestiens tirent plus loing : et porroient avoir tiré deux ou trois flesches et traicts au moins dedans la bataille des Turcz avant que les flesches des Turcz puissent venir dedans la bataille des chrestiens.*

Τόσο οι βυζαντινές όσο και οι δυτικές πηγές κάνουν λόγο για ένα «τούρκικο» τόξο. Υποθέτουμε ότι για τους πρώτους η ονομασία αυτή όριζε ένα συγκεκριμένο είδος όπλου,⁷⁵ ενώ για τους Λατίνους ο εν λόγω όρος μάλλον αντιστοιχούσε σε οποιοδήποτε σύνθετο τόξο ανατολικής προέλευσης (εικ. 241, 242, 343, 398, 462, 610, 650, 879, 1004).⁷⁶

2) Η χορδή

Η χορδή του τόξου μπορούσε να κατασκευαστεί από ανθεκτικό, στριφτό, ακατέργαστο μετάξι,⁷⁷ λινάρι ή κάνναβη. Οι χορδές κερώνονταν ή κολλώνταν ώστε να μην ξεφτίζουν κατά τη μεταφορά των χορδισμένων τόξων ή από την υγρασία.⁷⁸ Συνήθιζαν επίσης να τις τυλίγουν με βαμβακερές ή μεταξωτές κλωστές σε τακτές αποστάσεις (πιν. 7). Η χρήση των βοδινών τενόντων για τις χορδές επιβεβαιώνεται από τον Ευστάθιο

⁷⁵ Ο πόλεμος τῆς Τρωάδος, 3916: μετὰ δοξάρια τούρκικα ἦλθαν εἰς τὸ φουσσᾶτον. Ὁ.π., 5198: Δοξάρι ἐβάστα τούρκικον, ξένης ὀκάτι πλάσης/ τόσα γὰρ ἦτον δυνατὸν, ἕτερόν του οὐκ ἦτον. Ὁ.π., σ. 204. 3915-3917: Ἀλλ' ὁ Πάρις ὁ εὐμορφος μὲ τούτους τῆς Περσίας/ μετὰ δοξάρια τούρκικα ἦλθαν εἰς τὸ φουσσᾶτον,/ ἀρματωμένοι δυνατὰ καὶ κατωχυρωμένοι.

⁷⁶ Φαίνεται ὅτι τα ὅπλα αὐτὰ ἦταν ἰδιαίτερα περιζήτητα στην αυλή της Καταλονίας. Την 11η Σεπτεμβρίου 1380, ο βασιλέας ζήτησε να του στείλουν τόξα για ἓναν Τούρκο που εἶχε εκχριστιανιστεῖ, A. RUBIO I LLUCH, *Diplomatari de l'Orient català (1301-1409)*, 2, αρ. 405, σ. 492: *dos archs turquesos dels pus forts qui sien en lo nostre archiu e dos estoys plens de flexes*. Από τη Βαλένθια, το 1382, ο πρίγκιπας της Αραγονίας ευχαριστεῖ την κόμισσα Ελένη Καντακουζηνή για την αποστολή ενός τόξου μαζί με την ωραία φαρέτρα του, και ζητεῖ να του αποσταλούν κι ἄλλα τούρκικα τόξα, ὁ.π., 2, αρ. 525, σ. 579: *regraciam vos molt la trasmesa del arch e de son graciós e bell carquaix que feta ns havets, pregant vos que ns trametats quan avinent ho haiats astors e arcs turqueschs*.

⁷⁷ Taybughā l-Ashrafī l-Baklamishī l-Yūnānī, *Kitāb ghunyat at-ṭullāb fī ma' rifat ramy an-mushshāb*, σ. 8.

⁷⁸ LATHAM – PATERSON, *Saracen archery*, σ. 197, σημ. 2 .

της Θεσσαλονίκης⁷⁹ καθώς και από μια άλλη πηγή δύο αιώνες αργότερα.⁸⁰ Ο πιο κοινός όρος ο οποίος προσδιόριζε τη χορδή του τόξου ήταν η λέξη *νευρά*, η οποία απαντάει ήδη στον Όμηρο.⁸¹

Οι λεπτές χορδές χρησιμοποιούνταν για τις μακριές ρίψεις,⁸² ενώ οι πιο χονδρές για τις κοντινές και δυνατές. Μια οθωμανική πηγή κάνει λόγο για χορδές «πλατιές όσο ένα δάκτυλο», ικανές να εκτοξεύσουν βέλη που θα μπορούσαν να διαπεράσουν οποιονδήποτε θώρακα πανοπλίας.⁸³ Οι λεπτές χορδές χρησιμοποιούνταν για τις ρίψεις από απόσταση και όταν έπρεπε να δοθεί μεγάλη επιτάχυνση στο βέλος, ενώ οι χονδρές διασφάλιζαν μεγαλύτερη ακρίβεια. Μια μπαλάντα γραμμένη το 1444 από ένα Γερμανό, αυτόπτη μάρτυρα της μάχης της Βάρνας, περιγράφει τον χαρακτηριστικό ήχο που έκαναν οι χορδές των οθωμανικών τόξων κατά τη στιγμή της εκτόξευσης του βέλους.⁸⁴

⁷⁹ Το κείμενο αναφέρεται στο KOLIAS, *Byzantinische Waffen*, σ. 216, σημ. 17.

⁸⁰ Βλ. σημ. 57.

Ένα αραβικό κείμενο, γραμμένο γύρω στο 1500, μας πληροφορεί ότι οι χορδές των τόξων που χρησιμοποιούσαν όλοι οι σλαβικοί λαοί (συμπεριλαμβανομένων και των Βυζαντινών;) ήταν φτιαγμένες από μετάξι ή τένοντες, Ανώνυμος, *Kitab fi bayau fadl al-qaws w-al-sahm wa-awsufihima*, σ. 94: *Strings may also be made of good silk or sinew, both of which are suitable for cold and humid climates but are useless in warm places because they swell up with the heat. Nor are strings of silk or sinew good for very strong bows. They were, however, used by all the Slavs.*

⁸¹ Κωνσταντίνος Ερμονιακός, *Ιλιάδος ραψωδία κδ'*, σ. 123. 189-190: *καὶ πολὺν κακὸν κάμνει/ ἢ νευρὰ τοῦ τοξαρίου.*

⁸² Ṭaybughā l-Ashrafī l-Baklamishī l-Yūnānī, *Kitāb ghunyat at-ṭullāb fī ma' rifat ramy an-mushshāb*, σ. 20.

⁸³ Ο.π., σ. 25.

⁸⁴ Michel Beheim, *Türkenschlacht bei Warna*, σ. 177, στιχ. 681-690: *there was a jabbering of bows, as though all the storks in the world had gathered in one field. It was like a thunderstorm. Arrows began to fly like grasshoppers from out of the grass. It darkened the daylight, as clouds darken the sun.* (Μετάφραση του εκδότη από τα Γερμανικά)

Για τη χρήση του τόξου από τους Οθωμανούς εναντίον του σέρβικου ιππικού στη μάχη της Βάρνας, βλ. Παρασπόνδυλος Ζωτικός, *Ο*

Σύμφωνα με τα εγχειρίδια, υπήρχαν πολλοί τρόποι για να χορδιστεί ένα τόξο: σε ένα κείμενο του τέλους του 12ου αιώνα καταγράφονται δεκαπέντε διαφορετικές τεχνικές⁸⁵ και τουλάχιστον δώδεκα σε ένα έργο που συντάχθηκε γύρω στο 1500.⁸⁶ Το εγχειρίδιο του Ṭaybughā αναφέρει επίσης μία σειρά από τεχνικές,⁸⁷ μια εκ των οποίων προέβλεπε τη χρήση επικουρικής χορδής (ονομαζόμενης στην ιταλική *corda bastarda*) για να κυρτώσει προκαταρκτικά τα ιδιαίτερα δύσκαμπτα τόξα και να διευκολύνει την τοποθέτηση της κύριας χορδής.⁸⁸ Μια σέρβικη τοιχογραφία του 1345 (εικ. 680, πιν. 23) δείχνει ξεκάθαρα μια *corda bastarda* τοποθετημένη σε ένα πολεμικό τόξο.

Τα βυζαντινά στρατιωτικά εγχειρίδια του δεκάτου αιώνα συστήνουν σε κάθε τοξότη να έχει μαζί του τουλάχιστον δύο χορδές για κάθε τόξο.⁸⁹ Μολονότι δεν υφίστανται σχετικές μαρτυρίες, θεωρείται πιθανό ότι η συνήθεια να φέρουν οι τοξότες μαζί τους εφεδρικές χορδές διατηρήθηκε και αργότερα. Άλλωστε, το σπάσιμο μιας χορδής την κρίσιμη

πόλεμος ἐν τόπῳ Βάρνης, C 403: μετὰ σαγιττοδόξαρα τὰ ἄλογά τους σφάζουν.

⁸⁵ al-Ṭarsūsī, Murdā Ibn 'Alī Ibn Murdā, *Archerie musulmane*, σσ. 60-78. Στις σσ. 76-77 περιγράφεται η τεχνική της ταυτόχρονης τοποθέτησης της χορδής σε δύο τόξα!

⁸⁶ Ανώνυμος, *Kitab fi bayau fadl al-qaws w-al-sahm wa-awsufihima*, σσ. 30-37 και 162-163.

⁸⁷ Ṭaybughā l-Ashrafī l-Baklamishī l-Yūnānī, *Kitāb ghunyat at-ṭullāb fī ma' rifat ramy an-mushshāb*, σσ. 90-99.

⁸⁸ Ό.π., σ. 94 και εικ. 37, σ. 95.

⁸⁹ Νικηφόρος Β' Φωκάς, *Στρατηγική ἔκθεσις καὶ σύνταξις*, σ. 14. 32-38: ὀφείλουσιν δὲ ἐκλεγῆναι καὶ τοξόται ἐπιτήδειοι, οἱ λεγόμενοι παρὰ τοῖς παλαιοῖς ψιλοὶ, χιλιάδες τέσσαρες καὶ ὀκτακόσιοι, οἵτινες ὀφείλουσιν ἔχειν ἀνὰ δύο κούκουρα, τὸ μὲν ἐν ἔχον σαγίτας σαράκοντα, τὸ δὲ ἕτερον ἐξήκοντα, καὶ ἀνὰ τοξάρια δύο καὶ κόρδας τέσσαρες καὶ σκουτάρια μικρά, χεροσκούταρα, καὶ σπαθία ζωστήκια καὶ τζικούρια, καὶ σφενδοβόλα ὁμοίως βαστάζειν εἰς τὰς ζώνας αὐτῶν.

στιγμή μπορούσε να αποβεί μοιραία.⁹⁰

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι χορδές των τόξων χρησιμοποιούνταν και σε εκτελέσεις.⁹¹

3) Τα βέλη

Ένα βέλος αποτελείται από ένα στέλεχος, στο ένα άκρο του οποίου είναι στερεωμένη η αιχμή και στο άλλο το φτέρωμα με μία γλυφίδα (πιν. 5, 8).

Οι διαστάσεις ενός βέλους εξαρτώνται από το ανάστημα του τοξότη και τη μέγιστη ικανότητα έλξης του τόξου. Συνεπώς, το μήκος του

⁹⁰ Σύμφωνα με τη διήγηση ενός σταυροφόρου, ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Α΄ επιχείρησε, δίχως επιτυχία, να φονεύσει έναν αντίπαλό του με ένα τόξο, του οποίου όμως έσπασε η χορδή, Robert de Clary, *La prise de Constantinople*, αρ. 23, σ. 18: *Quant il le vit, si en fu moult dolens et demanda a se gent s'il y avoit chelui qui eust nul arc, tant que on en aporta un et une saiete. Et Andromes prent chel arc, si entoise, si cuide, ferir Kyrsac qui corounes estoit, parmi le cors. Si comme il entesa, si rumpi le corde, et il en fu moult esmaris et moult esperdus.* Ο Χωνιάτης δεν μνημονεύει το εν λόγω γεγονός, και αναφέρει μόνο ότι ο Αυτοκράτορας έριξε με το τόξο του εναντίον του εξεγερμένου πλήθους: Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, σ. 346. 17-18.

Ένα παρόμοιο ατύχημα συνέβη και σε έναν δολοφόνο, ο οποίος το 1343, στη Βέροια, επιχείρησε να φονεύσει τον Ιωάννη Καντακουζηνό, Ιωάννης Στ΄ Καντακουζηνός, *Ιστορία*, 2, σ. 378. 22-24: *έλκοντι δέ τὸ τόξον ἤδη ἐρρήγγυτο ἀθρόον ἢ νευρά, ὥσπερ τινὸς αὐτὴν διατεμόντος· ἦν δέ, ὡς ἔφασκε, καινὴ ἔτι καὶ δυσπαθεστάτη.*

⁹¹ Εκτέλεση του αυτοκράτορα Αλεξίου Β΄ Κομνηνού, το 1183, Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 274. 15: *διὰ τόξου νευρᾶς καθυποδέχεται πνιγμονήν.*

Έτος 1513, *Βραχέα Χρονικά*, 1, σ. 257. Χρον. 33. αρ. 74: *καὶ ἐπίασεν αὐτὸν μετὰ δόλου ὑπὸ τῶν αὐτοῦ μεγιστάνων παραδοθεὶς, τὸν ὁποῖον ἔπνιξεν μὲ τὴν κόρδαν τοῦ δοξαρίου.*

Βλ. και ΚΟΛΙΑΣ, *Byzantinische Waffen*, σ. 218, σημ. 26.

στελέχους ποικίλλει ανάλογα με την ισχύ του τόξου καθώς και τη δύναμη έκαστου τοξότη.⁹² Δεν έχουν δημοσιευθεί δείγματα βελών από την ύστερη βυζαντινή εποχή: πάντως, στο μουσείο του Φρουρίου του Επταπυργίου της Θεσσαλονίκης μεταξύ των εκθεμάτων υπάρχουν ορισμένες δέσμες βελών που χρονολογούνται, κατά πάσα πιθανότητα, στην οθωμανική περίοδο.

Η μελέτη μιας σειράς τούρκικων βελών προορισμένων για αγώνες, που χρονολογούνται στο 1700 και ίσως ακόμη παλαιότερα, έδειξε ότι τα στελέχη αυτών – κατασκευασμένα από πολύ σκληρά κωνοφόρα δένδρα – είχαν μέσο βάρος 12,22 γραμμάρια ανά 64-65 εκατοστά μήκους.⁹³ Όταν χρησιμοποιούνταν ισχυρά τόξα που ασκούσαν μεγάλη πίεση στο βέλος, τα στελέχη των βελών έπρεπε να είναι δύσκαμπτα, ώστε να μη λυγίζουν κατά την εκτόξευση θέτοντας σε κίνδυνο τη βολή.

⁹² Σύμφωνα με ένα εγχειρίδιο της *furūsiyya* του 14ου αιώνα, *Munyatū'l-ghuzat*, σ. 54: *The bow of the archer should be in accordance with his strength, so that he will be able to use his bow, and it is also necessary that his arrow(s) will be in accordance with his bow in length. The bow should also be in accordance with the arrow. The length of the arrow is from one tip of the bow to the other, with the exception of the grip.*

Βλ. σχετικά LATHAM – PATERSON, *Saracen archery*, σ. 33.

Όσον αφορά τα βυζαντινά εγχειρίδια στρατηγικής, βλ. Μαυρίκιος, *Στρατηγικόν*, σ. 78. 12-14: *τοξάρια κατά την έκαστου ισχύν και ούχ υπέρ αυτήν, μάλλον δέ και άπαλώτερα.*

⁹³ F. ISLES, «Turkish flight arrows», *Journal of the Society of Archer-Antiquaries* 4 (1961), σσ. 25-28.

Ένα εγχειρίδιο του 14ου αιώνα προσδιορίζει το βάρος βελών που προορίζονταν για μακρυνές ρίψεις σε 18,6 γραμμάρια: *Kitāb fī 'Īlm an-Nuṣṣāb*, σ. 74 και σημ. 217. Βλ. και J.D. LATHAM – W.F. PATERSON, «An analysis of arrow-weights in an Islamic military manual», *Journal of Semitic Studies* 10 (1965), σσ. 253-161.

Ο ΚΟΛΙΑΣ, στο *Byzantinische Waffen*, σ. 218, εκτιμά ότι κατά μέσο όρο το μήκος των βελών ανερχόταν σε 70 εκατοστά. Σχετικά με το μήκος των μογγολικών βελών βλ., Iohannes de Plano Carpini, *Historia Mongalorum*, σ. 278. 78-80: *Longitudo sagittarum suarum est duorum pedum et unius palme et duorum digitorum.*

Ένα τυπικό πολεμικό βέλος ζύγιζε περίπου 60 γραμμάρια και είχε ταχύτητα περίπου 60 μέτρα το δευτερόλεπτο. Το δραστικό του βεληνεκές έπρεπε να ήταν περίπου 240 μέτρα.⁹⁴ Βάσει μιας σειράς δοκιμών που πραγματοποιήθηκαν στη σύγχρονη εποχή, διαπιστώθηκε ότι ένα πολεμικό βέλος μπορούσε με ευκολία να διαπεράσει πανοπλία σε βάθος ενός χιλιοστού, ενώ θώρακας πανοπλίας με πάχος μεγαλύτερο από τέσσερα χιλιοστά ήταν μάλλον αδύνατον να διαπεραστεί.

Το πλέον διαδεδομένο υλικό για την κατασκευή των βελών ήταν το ξύλο του κέδρου, της φουντουκιάς, της μελίας και τα καλάμια των ελών.⁹⁵ Μια τουρκική πηγή κάνει λόγο για βέλη κατασκευασμένα από ξύλο οξιάς.⁹⁶ Η καλύτερη απόδοση εξασφαλιζόνταν από βέλη προσαρμοσμένα στα τεχνικά χαρακτηριστικά του τόξου και στη σωματική διάπλαση του τοξότη. Τέτοια ειδικά κατασκευασμένα βέλη θα είχαν προφανώς υψηλό κόστος. Συνεπώς, μπορούμε να υποθέσουμε ότι στη μάχη χρησιμοποιούνταν βέλη μαζικής παραγωγής και τυποποιημένων

⁹⁴ Οι βυζαντινές πηγές μιλούν για μέγιστη εμβέλεια περίπου 330 μέτρων, βλ. KOLIAS, *Byzantinische Waffen*, σ. 220, σημ. 41 και W. MCLEOD, «The range of the ancient bow», *Phoenix* 19 (1965), σσ. 1-14.

Ωστόσο, για να επιτευχθεί αυτό το μέγιστο βεληνεκές της ρίψης, το τόξο έπρεπε να κρατείται στις 45 μοίρες, εμποδίζοντας όμως έτσι τον τοξότη να στοχεύσει με ακρίβεια. Αυτές οι «υψηλές» βολές χρησίμευαν πιθανόν ως φραγμός τοξευμάτων, με σκοπό να ανακόψουν την έφοδο του εχθρού, αλλά χωρίς να προκαλούν σημαντικές απώλειες στους αντιπάλους.

Ορισμένοι σύγχρονοι συγγραφείς μιλούν για ένα δραστικό βεληνεκές 140-180 μέτρων: E.W. MARSDEN, *Greek and Roman Artillery: Historical Development*, Clarendon Press, Oxford 1969.

Τα τόξα του ιππικού, μικρότερων διαστάσεων και βεληνεκούς, μπορούσαν κατά πάσα πιθανότητα να ρίψουν βέλη σε απόσταση 130-135 μέτρων: A.D.H. BIVAR, «Cavalry equipment and tactics on the Euphrates frontier», *DOP* 26 (1972), σ. 283.

⁹⁵ Βλ. ένα ποίημα του Φιλή, στο οποίο τα βέλη παρομοιάζονται με έναν καλαμώνα που ξεπροβάλλει από τη φαρέτρα, Μανουήλ Φιλής, *Στίχοι διάφοροι*, 2, σ. 87. αρ. 47. 1: Έλος φυτευθὲν εἰς φαρέτραν ὀστίνην.

⁹⁶ *Kitāb-i Dede Qorqut*, σ. 161.

διαστάσεων, ενώ η κατασκευή βελών εξατομικευμένων διαστάσεων περιοριζόταν για το κυνήγι και για τις ειδικές ρίψεις.

Οι αιχμές των βελών ήταν από κέρατο, οστό ή μέταλλο και παρουσίαζαν μεγάλη ποικιλία σχημάτων, ανάλογα με το αν θα χρησιμοποιούνταν στο κυνήγι, στη μάχη ή σε άσκηση. Οι αιχμές μπορούσαν να είναι επίπεδες, φυλλοειδείς, μηνοειδείς, αμβλείες, πυραμοειδείς ή φτερωτές (πιν. 3, α-η), και επίσης τριγωνικής, τετράγωνης, ρομβοειδούς κλπ. τομής. Οι αιχμές μικρών διαστάσεων ήταν πιο αποτελεσματικές σε ρίψεις μεγάλου βεληνεκούς, ενώ εκείνες μεγαλύτερων διαστάσεων χρησίμευαν σε βολές από κοντινότερη απόσταση.

Για το κυνήγι μεγάλων πτηνών χρησιμοποιούνταν μηνοειδείς ή διχαλωτές αιχμές⁹⁷ (πιν. 3γ), ενώ για τα μικρότερα πτηνά αμβλείες αιχμές, ικανές να προκαλέσουν κατάγματα ή έστω να αναισθητοποιήσουν το θήραμα. Τέλος, οι μεγάλες και κοφτερές αιχμές, συχνά με δύο ή περισσότερες κορυφές, χρησιμοποιούνταν για να κτυπήσουν μεγάλο μεγέθους ζώα, προκαλώντας ταχέως σοβαρή αιμορραγία. Στη μάχη, οι τελευταίες χρησιμοποιούνταν μόνο εναντίον αθωράκιστου πεζικού και εναντίον αλόγων.

Οι αιχμές (ξίφη, ξιφάρια)⁹⁸ για στρατιωτική χρήση ήταν συνήθως από σίδηρο ή ατσάλι και στιβαρής κατασκευής.⁹⁹ Αυτές μπορούν να

⁹⁷ Iohannes de Plano Carpini, *Historia Mongalorum*, σ. 279. 88-91: *Sagittas etiam alias habent ad sagittandum aves et bestias et homines inermes, ad trium digitorum latitudinem; sagittas autem alias habent diversimodas ad aves et bestias sagittandas.*

⁹⁸ Κωνσταντίνος Ερμονιακός, *Ιλιάδος ράψωιδιαί*, σ. 122. 176-179: *τόξον ἐν χερσὶ κατέχων/ καὶ ἐν ὤμοισι φαρέτραν/ καὶ τὰ ξίφη τῆς φαρέτρας/ ἔκλαξαν ἐντὸς ἀπέσω.*

Ἄννα Κομνηνή, *Μετάφραση*, σ. 129. 381: *τὰ ξιφάρια τῶν σαγιπτῶν ἐξόπισθεν πηγνύμενα πηδᾶν.*

υποδιαίρεθούν σε τέσσερις βασικούς τύπους. Οι κοντές και πυραμοειδούς μορφής (στα αγγλικά *bodkin*) αιχμές, με μικρή τρίγωνη ή τετράγωνη τομή, ήταν ικανές να σπάσουν τους κρίκους του αλυσιδωτού θώρακα και να εισχωρήσουν διαμέσου των ελασμάτων της πανοπλίας. (πιν. 3β).¹⁰⁰ Οι αιχμές με μεγάλη κεφαλή (πιν. 3α) – ρομβοειδής, φυλλοειδής, κτλ. – όπως αναφέραμε χρησιμοποιούνταν εναντίον των αθωράκιστων αλόγων και του άνευ πανοπλίας πεζικού, δεδομένου ότι είχαν περιορισμένη ικανότητα εισχώρησης.¹⁰¹ Ορισμένες αιχμές (πιν. 3η) έφεραν άγκιστρα στη βάση τους, τα οποία γαντζώνονταν μέσα στη σάρκα, καθιστώντας την εξαγωγή τους ιδιαίτερα επίπονη.¹⁰² Τέλος, οι Τούρκοι και οι Μογγόλοι

⁹⁹ Οι Μογγόλοι σκλήρηναν τις αιχμές των βελών τους βυθίζοντάς τις πυρακτωμένες μέσα σε άλμη, Iohannes de Plano Carpini, *Historia Mongalorum*, σ. 297. 90-101: *ferramenta sagittarum de arcu vel de balista debent, ut Tartari, quando sunt calida temperari in aqua cum sale mixta, ut fortia sint ad penetrandum arma eorum.*

Τα δεκατέσσερα διαφορετικά είδη αιχμών που βρέθηκαν στις ανασκαφές μίας ρώσικης πόλης η οποία πολιορκήθηκε από τους Μογγόλους το 1241 απεικονίζονται στο Α.Ν. ΚΙΡΠΙΧΝΙΚΟΝ, «Russische Waffen des 9-15 Jahrhunderts», *ZHW* 28 (1986), σ. 100, πιν. 13.

Σχετικά με τη δεξιότητα των μογγόλων στη τοξοβολία βλ. επίσης: Marco Polo, *Navigazione*, κεφ. 58: *loro armi sono archi e spade e mazze; ma d'archi s'aiutano più che altro, imperocché egli sono troppo buoni arcieri.*

¹⁰⁰ Taybughā l-Ashrafī l-Baklamishī l-Yūnānī, *Kitāb ghunyat aṭ-ṭullāb fī ma' rifat ramy an-mushshāb*, σ. 25.

¹⁰¹ Στο Μυριοκέφαλον το 1176 με στόχο την ασπίδα του Αυτοκράτορα, Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, σ. 183. 69-70: *ὡς τὸν μὲν θυρεὸν περὶ που τοὺς τριάκοντα ἔχειν ἐμπεπηγότας διψητικὸς αἵματος δῖστους.*

Στη Θεσσαλονίκη, το 1327, η ασπίδα του Ανδρόνικου Γ' Παλαιολόγου δέχτηκε πολλά βέλη, χωρίς όμως κανένα από αυτά να καταφέρει να την διαπεράσει, Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, 1, σ. 410. 14-15: *καὶ πολλὰ τῶν ἐκεῖθεν βελῶν καὶ περὶ τὴν τοῦ βασιλέως ἐνεπάγη ἀσπίδα.*

Enverī, *Dóstūrnāme*, σ. 54. 215: *Leurs voiles, leurs rames, leurs hunes à toutes étaient devenues, à cause des flèches, comme des hérissons: rudes mais inoffensives.*

¹⁰² Ο πόλεμος τῆς Τρωάδος, 3762-3763: *Κοντάρια οὐκ ἐβάσταζαν, ἀλλ' ὅλοι*

χρησιμοποιούσαν αιχμές με εγκάρσιες κοφτερές προεξοχές, ικανές να προκαλέσουν εκτεταμένο τραύμα στον αντίπαλο. Αυτό επιτυγχανόταν μόνο, αν η ρίψη γινόταν από πολύ ισχυρά τόξα με μεγάλη αρχική ταχύτητα.¹⁰³ Επιπλέον, υπήρχαν αιχμές σε σχήμα καρπού ελιάς για να διαπερνούν τις ασπίδες και άλλες σε σχήμα σμίλης για να διαρρηγνύουν τους θώρακες.¹⁰⁴

Σε μια ξεχωριστή κατηγορία ανήκαν τα εμπρηστικά βέλη, καθώς και οι αιχμές που παρήγαν έναν συριγμό. Οι τελευταίες μάλιστα είχαν στη βάση τους μια κοιλότητα, η οποία εξέπεμπε ένα σφύριγμα κατά τη πτήση· τις χρησιμοποιούσαν για να υποδείξουν την κατεύθυνση της βολής στους τοξότες και ενδεχομένως για να εκφοβίσουν τους ίππους του

τους δοξάρια· σαγίττας με τούς ἄγκινους σύρνουν, ζημίαν τούς κάμνουν. Ο.π., 3918: σαϊττες σύρνουν ἄγκινωτές, φόβον μέγαν κάμνουν. Ο.π., 4825-4827: διὰ κακόν σου ὑπάγεις/ ἐμέ καταγυρεύοντα· μάθει θες πῶς δοξεύω»./ Ἀγκινωτήν τὸν ἔσυρε σαγίτταν ῥινισμένην. Βλ. και σημ. 112.

¹⁰³ Τα βέλη με τρεις αιχμές που εμφανίζονται σε ορισμένες μικρογραφίες του Cod. Vat. Slav. 2 (εικ. 666, 673, 676) ανήκουν πιθανόν στην κατηγορία των βελών με προεξοχές. Για την ικανότητα διείσδυσης των εν λόγω αιχμών, βλ. Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, σ. 196. 75-78: *Πέρσης δέ τις ἀνάντους τόπου λαβόμενος κἀνταῦθα ὑφίζησας πολλούς τῶν παριόντων Ρωμαίων ἀνήρει θανάσιμα πάντα καὶ κατάγοντα ἐς ἄδου βέλεμνα πέμπων· διὰ γὰρ ἀσπίδος διήει καὶ θώρακος καὶ ἦσαν ἀμυμάκετον κακόν.*

Σε ένα τούρκικο χρονικό δεν διευκρινίζεται εάν ο βυζαντινός αξιωματούχος ο οποίος σκοτώθηκε ακαριαία από ένα τούρκικο βέλος στο στήθος έξω από τη Νικομήδεια στις αρχές του 1300, φορούσε θώρακα ή όχι, Ashik Pashazade (Yahshi Fakih), *Tevarih Al-i Osman*, σ. 172.

Ίσως να ήταν αιχμές με εγκάρσιες κοφτερές προεξοχές και τα κονταροξιφάρια που χρησιμοποιήθηκαν κατά των βαριά οπλισμένων Αλαμάνων στην Κωνσταντινούπολη: βλ. σημ. 115.

¹⁰⁴ *Ṭaybughā l-Ashrafī l-Baklamishī l-Yūnānī, Kitāb ghunyat aṭ-ṭullāb fī ma' rifat ramy an-mushshāb*, σ. 26.

εχθρού.¹⁰⁵ Αν και είναι πιθανό να τις χρησιμοποιούσαν και οι Βυζαντινοί, δεν είναι γνωστές αναφορές για το συγκεκριμένο είδος αιχμών στις βυζαντινές πηγές μετά το 1204.

Τα βέλη χρησιμοποιούνταν κατά κόρον για την αποστολή μηνυμάτων, τα οποία τύλιγαν γύρω από το στέλεχος· επρόκειτο για μηνύματα στρατιωτικού χαρακτήρα¹⁰⁶ ή και για ερωτικές επιστολές, όπως στο γνωστό επεισόδιο του μυθιστορήματος του Λιβίστρου και της Ροδάμνης.¹⁰⁷

Οι πηγές μνημονεύουν επίσης δηλητηριασμένα βέλη, τα οποία μάλλον χρησιμοποιούνταν συχνότερα στο κυνήγι παρά στη μάχη.¹⁰⁸

¹⁰⁵ B.E. WALLACKER, «Notes on the history of the whistling arrows», *Oriens* 11 (1958), σσ. 181-182. E. MC EWEN – D. ELMY, «Whistling arrows», *Journal of the Society of Archers Antiquaries* 13 (1970), σσ. 38-43.

¹⁰⁶ Πολιορκία της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους, Robert de Clary, *La prise de Constantinople*, σ. 50, κεφ. 62: *Après on traist de le chite à unes lettres en l'ost as pelerins qui disoient que Morchofles avoit ensi ouvre.*

Πολιορκία της Θεσσαλονίκης από τους Τούρκους: Συμεών αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, *Λόγος ιστορικός*, σ. 60. 25: *καὶ γράμμασιν ἀσεβέσι διὰ βελῶν ῥιπτουμένοις ἀπειλοῦσι καὶ ἐκφοβοῦσιν.*

Πολιορκία της Κωνσταντινούπολης το 1453: Ανώνυμος (Jacopo Tedaldi), *Tractatus de expugnatione urbis Constantinopolis*, στηλ. 790: *hoc per litteras seu epistolas fundis immissas, seu arcuum sagittis admixtas, quas hoc modo in civitatem miserunt.*

¹⁰⁷ *Ἀφήγησις Λιβίστρου καὶ Ροδάμνης*, σ. 305. 1274: *γράψε εἰς σαγίτταν γράμματα.* Ὁ.π., σ. 310. 1395: *χαρτίν ... δένω το εἰς τὴν σαγίτταν μου, τοξεύω το εἰς ἐκείνην.*

¹⁰⁸ Για τη χρήση δηλητηριασμένων βελών από τους μουσουλμάνους κατά τη μάχη, βλ. Benvenuto di S. Giorgio, *Ragionamento familiare*, στηλ. 367C: *Bonifacio di Monferrato Re di Tessalia ... avendo un giorno assaltato Sataleja, pugnano virilmente contro Saracini, fu da loro ucciso in battaglia, d'una saetta venenata, l'Anno Millesimo ducentesimo settimo.*

Το 1343 στη Βέροια, ένας δολοφόνος επιχειρήσει να σκοτώσει τον Ιωάννη Καντακουζηνό με ένα δηλητηριασμένο βέλος, Ιωάννης Στ' Καντακουζηνός, *Ιστορία*, 2, σ. 377. 23-24: *εἰ βέλει τρώσειε λάθρα βασιλέα δηλητηριῶ κεχρισμένω, οἷς χρῆσθαι εἴωθεν ἐπὶ θηρία.*

Η πιο γνωστή περίπτωση χρήσης δηλητηριασμένου βέλους είναι το κυνηγετικό ατύχημα που στέρησε τη ζωή στον Ιωάννη Β' Κομνηνού το

Τα σύνθετα τόξα, με τη βοήθεια μιας ράγας κύλισης, εκτόξευαν κοντά και ελαφριά βέλη, τα λεγόμενα *μυῖαι/μῦαι*.¹⁰⁹ Οι μικρές διαστάσεις τους τα καθιστούσαν ουσιαστικά αόρατα και η ρίψη τους μπορούσε να γίνει σε μεγάλη απόσταση.¹¹⁰ Ο όρος *λαντσόνι*, τον οποίο συναντούμε σε ορισμένα μεταγενέστερα βυζαντινά κείμενα,¹¹¹ οπωσδήποτε δεν

1142, Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, σ. 40. 66-71: ἡ κατέχουσα χεὶρ τὸ ἀκόντιον ὑποναρκᾶ τε καὶ ὑπενδίδωσι πρὸς τὸ ἄγαν τῆς τοῦ θηρὸς ἀντωθήσεως κἀντεῦθεν τοῦ εὐθέος παρενεχθεῖσα ἐγχρίπτει τῷ γωρντῷ, ὃς παρὰ πλευρὸν τοῦ βασιλέως ἐξήρητο πλάγιος, στέγων ἔσωθεν ἰσβόλα βέλεμνα. ὅθεν τῆς φαρέτρας ἀνατραπίσης, εἷς τῶν διεκχυθέντων ἀτράκτων πλήττει τὸν βασιλέα κατὰ τὸ μεσεῦον δέρμα τῶν ὑστάτων δακτύλων τῆς χειρός.

Για το ίδιο συμβάν, βλ. επίσης Ιωάννης Κίνναμος, *Ἐπιτομή*, σ. 24. 15-16 ἐκτραπεῖσαν ἐφ' ἣν παρήρητο παρενεχθῆναι φαρέτραν πλήρη βελῶν οὔσαν., όπου δεν γίνεται μνεῖα για δηλητηριασμένα βέλη.

Η τελευταία αναφορά στο γεγονός γίνεται στο Εφραΐμ από την Αίνο, *Χρονική Ἱστορία*, σ. 148. 4035-4037: τῆς παρὰ πλευρὸν παραψαύει φαρέτρας, / ἰστροφὰ βέλεμνα θηρῶν εἰς φόνον / ἔνδον φερούσης. Βλ. τέλος, R. BROWNING, «The death of John II Comnenus», *Byzantion* 31 (1961), σσ. 229-235, και ΚΟΛΙΑΣ, *Byzantinische Waffen*, σσ. 223-225.

Μια μεταγενέστερη εκδοχή του έπους του Μεγάλου Αλεξάνδρου, η οποία συντάχθηκε μεταξύ του 1490 και 1520, αναφέρει δηλητηριασμένα βέλη: *Διήγησις τοῦ Ἀλεξάνδρου, 1379-1380*: κ' ἐκείνου ἡ σαγίτα του ἔναι φαρμακεμένη, / καὶ ὅποιον γγίξη μετ' αὐτήν, ψυχὴ του τότε βγαίνει.

¹⁰⁹ ΚΟΛΙΑΣ, *Byzantinische Waffen*, σ. 242.

¹¹⁰ Ἐϑαυβυγῆ, *Kitāb ghunyat at-ṭullāb*, σσ. 106-107, 145-151.

Ἐνδεχομένως να γίνεται αναφορά σε αυτό το είδος βλήματος σε μια περιγραφή μάχης μεταξύ Καταλανών και Αλανών το 1306: Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, 3, σ. 665. 2-3: ἐξαναλωθέντων τοῖς Ἀλανοῖς τῶν κούφων βελῶν κἀκείνων εἰς φυγὴν τραπέντων.

Για όσον αφορά τη χρήση αυτών των βελών στη μεσοβυζαντινή περίοδο, βλ. J.F. HALDON, «Σωληνάριον. The Byzantine Crossbow?», *University of Birmingham Historical Journal* 12 (1970), σσ. 155-57 και D. NISHIMURA, «Crossbow, Arrow-Guides, and the Solenarion», *Byzantion* 58 (1988), σσ. 422-435.

¹¹¹ Ὁ πόλεμος τῆς Τρωάδος, 2991: ὥσπερ σαῖπτες ἔπιπταν, κάρρελια καὶ λαντσόνια.

Κωνσταντίνος Ερμονιακός, *Ἰλιάδος ῥαψωδίαὶ κδ'*, σ. 284. 190-191: καὶ

υποδηλώνει ένα είδος μεγάλου ακοντίου (από το ιταλικό *lancione*). Μάλλον αντιστοιχούσε σε ένα μεταλλικό βέλος μικρών διαστάσεων - μία πηγή αναφέρει ότι μια φαρέτρα μπορούσε να περιέχει εκατό από αυτά - το οποίο έριχναν από ένα τόξο μεγάλης ισχύος (ή από μια βαλλιστρίδα).¹¹²

Οι μεταλλικές αιχμές κατέληγαν στο πίσω μέρος τους σε ένα στέλεχος το οποίο καρφωνόταν στη ξύλινη άτρακτο του βέλους¹¹³ και στη συνέχεια δενόταν με μεταξωτές ή βαμβακερές κλωστές ή με τένοντες ζώων.¹¹⁴ Τόσο στο κυνήγι όσο και στον πόλεμο, το ακόνισμα των αιχμών ήταν ζωτικής σημασίας. Τα Τακτικά της μεσοβυζαντινής περιόδου

τοξίας ἀμετρήτους/ και ξυστῶν και λατζονίων.

Τα λαντσόνια που χρησιμοποιήθηκαν στη φονική ενέδρα που στήθηκε στον Αχιλλέα περιγράφονται στο γαλλικό πρωτότυπο ως «ατσάλινες σαΐτες»: Benoît de Sainte-Maure, *Le Roman de Troie*, 22182 : *Maint dart d'acier i ot lancie:/ Feru en sunt de plus de dis/ Par les costez, ce m' est avis.*

Βλ. και την ελληνική μετάφραση του χωρίου: *Ὁ πόλεμος τῆς Τρωάδος*, 10010-10012: *Εὐθύς λαντσόνια φοβερά ἐσύρασιν ἐξαίφνης/ ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ πρόσωπον, ἐκ τὰ πλευρὰ καὶ ὀπίσω/ ὡς ἦσαν ἀναρμάτωτοι, οἱ τάρδοι τοὺς περνοῦσιν.*

Η γλυφίδα των εν λόγω βλημάτων ήταν κατασκευασμένη από κέρατο ζώου, *Παιδιόφραστος διήγησις τῶν ζώων*, σ. 89. 620: *τὸ κέρας μου... εἰς ἄκρας κονταρίων τε, εἰς ἄκρας λαντζονίων.*

¹¹² *Ὁ πόλεμος τῆς Τρωάδος*, 5198-5201: *Δοξάρι ἐβάστα τούρκικον, ξένης ὀκάτι πλάσης/ τόσα γὰρ ἦτον δυνατόν, ἕτερόν του οὐκ ἦτον./ Εἰς ἕναν κούκκουρον βαστᾶ σαΐττες ὡς λαντσόνια/ ἑκατόν ὄλο ἀγκινωτὲς εἶχεν εἰς αὐτο ἀπέσω.*

Στο γαλλικό πρωτότυπο, οι σαΐττες αυτές είναι ατσάλινες και φέρουν φτερά αετού, Benoît de Sainte-Maure, *Le Roman de Troie*, 12372-12379 : *Un arc portot: n' ert pas d' aubor,/ Ainz iert de gluz de cuir boillie,/ Soudez par estrange maistrie./ Tant par iert forz, nus ne traisist/ Ne par force nel destendist./ Cent saietes de fin acier/ Porta en un coutre d' or mer,/ D' aleroon bien enpenees.*

¹¹³ Johannes de Plano Carpini, *Historia Mongalorum*, σ. 279. 84-85: *Ferramenta predicta caudam habent acutam ad longitudinem digiti, quam imponunt in lignum.*

¹¹⁴ Βλ. σημ. 121.

μαρτυρούν ότι οι τοξότες έφεραν μια λίμα μέσα στη φαρέτρα και είναι πιθανό ότι αυτή η συνήθεια συνεχίστηκε και αργότερα.¹¹⁵

Με εξαίρεση τις τέσσερις αιχμές που χρονολογούνται στον 12ο αιώνα και βρέθηκαν στην Κωνσταντινούπολη¹¹⁶ και τα ακόμα παλαιότερα δείγματα που εντοπίστηκαν στην Κόρινθο,¹¹⁷ δεν έχουν δημοσιευθεί βέλη ανευρεθέντα σε ανασκαφές εντός της βυζαντινής επικράτειας που να ανάγονται στην ύστερη περίοδο της Αυτοκρατορίας. Το κενό αυτό αναπληρώνουν οι πολλές συλλογές ευρημάτων που έχουν καταγραφεί σε περιοχές που συνόρευαν με την αυτοκρατορία.¹¹⁸

¹¹⁵ Βλ. ΚΟΛΙΑΣ, *Byzantinische Waffen*, σ. 229, σημ. 88.

Και τα μογγολικά βέλη παρέμεναν κοφτερά χάρη στη χρήση της λίμας: Iohannes de Plano Carpini, *Historia Mongalorum*, σ. 279. 81-83: *Ferramenta sagittarum sunt acutissima, et ex utraque parte incidentia quasi gladius biceps, et semper portant limas iuxta pharetram ad acuendum sagittas.*

Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, σ. 404. 8-9: βέλη νεοχάλκευτα φέρων πολλάκις έν ταιν χεροϊν ταυτ' έφασκεν άκονάν κατά καρδιάς παγησόμενα τών Άλαμανών. Στη μετάφραση του 14ου αιώνα αυτού του κειμένου η λέξη βέλη αποδίδεται ως κονταροξιφάρια: Νικήτας Χωνιάτης, *Μετάφραση*, σ. 170.

Ο πόλεμος της Τρωάδος, 5219-5221: Ποτε σαγίτταν μοναχήν ούκ έρριπτεν είς αύτους, / έάν ούδεν τήν άκόνιζεν έμπρός να τήν άφήση / και ώς τήν άπόλυε, έφλέγετον, έλαμπεν ώς άστέρας.

¹¹⁶ G. BRETT, W.J. MACAULAY, R.B.K. STEVENSON (επιμ.), *The great Palace of the Byzantine emperor, being a first report on the excavations carried out in Istanbul on behalf of the Walker Trust*, (The University of St. Andrews 1935-1938), London 1947, σ. 99, αρ. 292, 580.

¹¹⁷ G.R. DAVIDSON (επιμ.), *Corinth XII, The Minor Objects*, Princeton 1952, αρ. 1520, 1521, 1528, 1529, 1532.

¹¹⁸ Για παράδειγμα: E. MANOVA, «Die mittelalterliche Bewaffnung nach einigen Wandmalereien aus Südwestbulgarien vom 13., 14. und 15 Jahrhundert» (στα βουλγάρικά), *Academie Bulgare des Sciences. Bulletin de l'Institut d'Archéologie* 29 (1966), σ. 77. S. VITLYANOV, *The Old Bulgarian Armament*, Sofia 1996, πιν. 2-6. M. PEKOVIĆ, *Archaeological collection of the Military Museum in Belgrade*, Beograd 2006, σσ. 123-125. D. PRIBAKOVIĆ – M. POPOVIĆ, «Nalazi oružja iz uturđenja grada Rasa», *Vesnik* 21-22 (1976), πιν. 1/2 και 1/3. M. POPOVIĆ, *Tvrđava Ras*, (Arheološki Institut, Posebna Izdanja 34), Beograd 1999, σσ. 254-256, πιν. 215, 216, 217.

Οι σκηνές βασανισμού πάνω στον τροχό που εμφανίζονται στη βυζαντινή τέχνη συνιστούν μια εξαιρετική εναλλακτική πηγή πληροφοριών αναφορικά με τα είδη των αιχμών που χρησιμοποιούνταν στο Βυζάντιο. Οι αιχμές που απεικονίζονται σε αυτές τις σκηνές πρέπει να ήταν γνωστές στους ζωγράφους ως αντικείμενα καθημερινής χρήσης στο κυνήγι, και πιθανόν να αποτελούν αξιόπιστες αντιγραφές πραγματικών αντικειμένων (εικ. 218, 327, 635, 848).

Το φτέρωμα εξασφαλίζει την σταθερότητα του βέλους κατά την πτήση και συνήθως αποτελείται από τρία πτερούγια κολλημένα ανά διαστήματα 120 μοιρών το ένα από το άλλο. Στα πολεμικά βέλη χρησιμοποιούνταν φτερά (κυρίως χήνας)¹¹⁹ μεσαίου μεγέθους, τα οποία, κρίνοντας από τις εικόνες που έχουμε στη διάθεσή μας, είχαν μήκος περίπου δέκα εκατοστών.

Η εγκοπή στο πίσω μέρος του βέλους ονομάζεται γλυφίδα (πιν. 8)¹²⁰ και η χορδή του τόξου στηρίζεται σε αυτή. Η εν λόγω σχισμή γινόταν

¹¹⁹ C. NATATI – N. TELLERI, *Archi e balestre nel medioevo*, Tuscania 2006, σσ. 135-37.

Οι πηγές αναφέρουν επίσης και φτερά αετού: Ιωάννης Πεδιάσιμος, *Εἰς τὴν τοῦ Ἡσιόδου ἀσπίδα*, σ. 623. 9-13: εἰς τοὺς ἄμους αὐτοῦ σωσάνιον, καὶ τοξοθήκην ἐκρέμασεν εἰς τὰ στήθη αὐτοῦ, ἦν καὶ εἰς τὸ ὄπισθεν μέρος περιέτρεψεν· εἶχον δὲ τὰ βέλη ἔμπροσθεν μὲν θάνατον, ἦτοι τὰς ἀκμὰς τῶν ξιφῶν τὰς θανατηφόρους· τὴν δὲ μέσην ξεστήν, διότι τὸ μέσον τοῦ βέλους ξύλον ἐστὶ ξεστόν· ὄπισθεν δὲ ἐκαλύπτοντο ἐν πτεροῖς αἰετοῦ·

Βλ. και LATHAM – PATERSON, *Saracen archery*, σσ. 26, 31. Βλ. τέλος και την σημ. 112: Benoît de Sainte-Maure, *Le Roman de Troie*, 12379: *D' aleroon bien enprenees*.

¹²⁰ Αν και ο όρος «γλυφίς» στους κλασικούς συγγραφείς αντιστοιχούσε στο οπίσθιο τμήμα του βέλους (Όμηρος Δ. 122: ἔλκε δ' ὁμοῦ γλυφίδας τε λαβῶν καὶ νεῦρα βόεια και W. MCLEOD, «Γλυφίδες», *The Classical Review* 14 (1964), σσ. 140-141), φαίνεται ότι κατά τη βυζαντινή περίοδο κατέληξε να δηλώνει ένα συγκεκριμένο σημείο της αιχμής: Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, σ. 87. 6-8: οἱ τοξόται παρὰ μαζὸν ἀεὶ πελάζοντες τὰς νευρὰς καὶ ἕως τῶν γλυφίδων ἔλκοντες νιφάδεσσιν ἐοικότα χειμερίησι κατὰ τῶν ἐπὶ τοῦ τείχους τὰ βέλη ἔπεμπον.

πριονίζοντας κατευθείαν το στέλεχος ή προσθέτοντας γλωσσίδες ξύλου στο άκρο του, που στη συνέχεια τυλίγονταν με τένοντες ζώων εμβαπτισμένους σε ζεστή κόλλα.¹²¹ Η γλυφίδα, ενισχυμένη κατ' αυτόν τον τρόπο, αποκτούσε μεγάλη ανθεκτικότητα που της επέτρεπε να αντέχει τη δυνατή ανάκρουση του σύνθετου τόξου. Η χορδή εφάρμοζε σταθερά μέσα στο στενό και ελαστικό άνοιγμα της γλυφίδας, επιτρέποντας στους τοξότες να ιππεύουν κρατώντας ένα οπλισμένο τόξο έτοιμο για χρήση. Το σχήμα ελιάς της γλυφίδας διευκόλυνε τον τοξότη να χειρίζεται το βέλος (πιν. 8) και ήταν χαρακτηριστικό των τούρκικων βέλων. Τα βέλη των Τούρκων είχαν γλυφίδες φαρδύτερες από εκείνες των Δυτικών για να προσαρμόζονται στις χοντρές χορδές των ισχυρών τους τόξων.¹²²

Ορισμένα βέλη δεν διέθεταν γλυφίδα, προκειμένου να μη διευκολύνεται η επαναχρησιμοποίησή τους στη μάχη από τον εχθρό. Η χορδή του τόξου που χρησιμοποιούσαν για να ρίξουν αυτά τα βλήματα είχε στο κεντρικό της τμήμα ένα κομμάτι ύφασμα ή σακίδιο όπου τοποθετούνταν το οπίσθιο τμήμα του βέλους.¹²³ Πρέπει να πούμε ότι τόξα εξοπλισμένα κατ' αυτόν τον τρόπο χρησιμοποιούνταν κυρίως στο κυνήγι,

¹²¹ LATHAM – PATERSON, *Saracen archery*, σ. 25. Σχετικά με τη χρήση βόειων τενόντων στην κατασκευή της γλυφίδας βλ., Παιδιόφραστος διήγησις τῶν ζώων, σ. 90. 622-625: Δεύτερον πάλιν νὰ εἰπῶ καὶ περὶ τῶν νευρῶν μου· ἔχουν τα οἱ μαῖστορες, τζαγκράδες, δοξαράδες. Νευρώνουν τὰ δοξάρια, νευρώνουν καὶ τὰς τζάγκρας. Ἀκόμη καὶ ὁ σαγιτᾶς νευρώνει τὲς σαγίτες.

¹²² Bertrandon de la Broquière, *Le voyage d'Outremer*, σ. 227: *en nécessité, nos archierz se pourront bien aidier de leur traict, mais les leurs ne se pourroient aidier du nostre pour les coches qui sont trop estroictes et les cordes de leurs arcz sont trop grosses qui sont de ners.*

¹²³ Σύγκρουση μεταξύ Μογγόλων και Σαρακηνών το έτος 1299, Giovanni Villani, *Historie Fiorentine*, στηλ. 365B: *infino ch'e' Saracini hebbono tanto saettato, c'hebbono voti i loro turcassi di saette, & acciò che i Saracini non potessono risaettare quelle di sua gente fossono senza cocca, & le corde de' suoi archi con pallottoliere, che poteano saettare le loro & quelle de' Saracini.* Taybughā l-Ashrafī l-Baklamishī l-Yūnānī, *Kitāb ghunyat aṭ-ṭullāb fī ma' rifat ramy an-mushshāb*, σσ. 138-139.

όπου το σακίδιο χρησίμευε και στη ρήψη πήλινων σφαιριδίων σκληρουσμένων στη φωτιά ή μικρών πετρών. Σε πολλές ιταλικές πόλεις η χρήση αυτών των «σφαιροβαλλίστρων» (στα ιταλικά «*archi da ballote*») περιορίστηκε, επειδή συχνά χρησιμοποιούνταν από ομάδες νέων για τη διάπραξη βανδαλισμών: μια διάταξη της 18^{ης} Ιανουαρίου 1345 απαγόρευε τη χρήση τους στο εσωτερικό των τειχών της Μεθώνης.¹²⁴

Στις εικονογραφικές πηγές τα στελέχη των βελών είναι συνήθως στο φυσικό χρώμα του ξύλου, ενώ το φτέρωμα είναι λευκού χρώματος. Δεν αποκλείεται όμως να έβαφαν τα βέλη σε ορισμένες περιπτώσεις - όπως σε αγώνες τοξοβολίας ή σε επίσημες εκδηλώσεις -, ώστε να είναι διακριτά ή για διακοσμητικούς λόγους.¹²⁵ Κατά πάσα πιθανότητα τα πολεμικά βέλη στερούνταν κάθε είδους διακόσμησης και ήταν ανοικτόχρωμα. Αυτό θα μπορούσε να εξηγήσει γιατί συχνά στις πηγές οι πυκνές ρίψεις βελών παρομοιάζονται με χιονόπτωση.¹²⁶

¹²⁴ C. SATHAS, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge*, 4, σ. 19. 4-5: *Che persona alguna non holsa gittar cum archo da ballote dentro dal castello de Modon.*

¹²⁵ Μανουήλ Φιλής, *Στίχοι διάφοροι*, 1. σ. 211. 11-12: *Ἀλλὰ ῥαθυμειῖς τὸ χρυσοῦν τόξον φέρων, Ὡ κατὰ καιρὸν ἀργυρᾶ τείνεις βέλη.* Ὁ.π. 1. σ. 239. 54: *ἀργυρᾶ τείνων βέλη.*
Ἐμμανουήλ Λιμενίτης, *Ἄλωσις Κωνσταντινουπόλεως*, 80-81: *ὁλος ὁ κάμπος ἔγεμεν ἄρματα καὶ δοξάρια, / σαγίπτες χρυσοπτέρυγες, σπαθία κοσμημένα.*

¹²⁶ Βλ. σημ. 120 και Ιωάννης Αναγνώστης, *Διήγησις περι τῆς τελευταίας ἀλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης*, στηλ. 605B: *διὰ τῶν βελῶν, δίκην νιφάδων πεμπομένων εἰς τὸν ἀέρα.*

Μιχαήλ Κριτόβουλος, *Ἱστορίαι*, σ. 68. 25-26: *πλήθει τῶν τε ἀφιεμένων βελῶν καὶ τῶν ἄλλων νιφάδων δίκην πιπτόντων.*

Πιθανώς οι συγγραφείς αυτοί να είχαν επηρεαστεί από κάποιο αρχαίο πρότυπο: Ὅμηρος, Μ. 156: *νιφάδες δ' ὡς πῖπτον ἔραζε ...* Πάντως, είναι ενδιαφέρον ότι και σε μια δυτική πηγή που περιγράφει μια φάση της γνωστής μάχης του Κρεσού (26 Αυγούστου 1346) χρησιμοποιείται η ίδια παρομοίωση: Jean Froissart, *Chroniques*, I, σ. 577: *Et cil arcier d'Engleterre, quant il veirent ceste ordenance, passèrent un pas avant, et puis firent voler ces*

Πολύ λίγα γνωρίζουμε για την παραγωγή βελών κατά τη μεταγενέστερη βυζαντινή περίοδο: εκτός από τους εξειδικευμένους τεχνίτες,¹²⁷ τα βέλη πιθανών κατασκευάζονταν και σε οικογενειακή βάση. Το 1422, κάθε οικογένεια στην οθωμανική επικράτεια προσέφερε από δέκα έως είκοσι βέλη στην στρατιά που πολιορκούσε την Κωνσταντινούπολη.¹²⁸ Στα πλαίσια των προετοιμασιών για την πολιορκία της Κωνσταντινουπόλεως το 1453 και ο Μωάμεθ Β' φρόντισε να προμηθεύσει με βέλη τον στρατό του.¹²⁹

saiettes de grant facon, qui entrèrent et descendirent si ouniement sus ces Genevois que ce sambloit nège.

Τα χιλιάδες βέλη που ρίχνονταν κατά τη διάρκεια μιας μάχης συχνά παραλληλιζόταν επίσης με σύννεφο που καλύπτει τον ήλιο: Ιωάννης Κανανός, *Διήγησις*, σ. 68. 395-399: *Καὶ γὰρ ἐν μιᾷ καιροῦ ῥοπῇ μυριάδας βελῶν, τουτέστι σαγίττας, ἐτόξευσαν ἐπάνω τῶν Ῥωμαίων, καὶ ἔπεσον εἰς τὰ τεῖχη τῆς πόλεως καὶ ἐντός, ὥστε καὶ τὸν αἰθέρα ἐκάλυψαν καὶ αὐτὸ τὸ φῶς τοῦ ἡλίου ἐσκέπασαν.*

¹²⁷ Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 285. 18-22: *κατὰ δὲ τὰς μεγάλας τῶν πόλεων καὶ ἄνθρωποι ἦσαν τεχνῖται τῶν διαφόρων ὄπλων ἐπὶ μισθῶ, τόσα μὲν τόξα, τόσα δὲ βέλη, καὶ ἄλλα ὅσα κατ' ἔτος ἐργαζόμενοι ὄπλα, καὶ ἐς δημοσίους οἴκους ἀποτιθέντες καὶ ἀριθμὸν ὑπερβαίνοντα. Αναφορικά με αυτό το πολυσυζητημένο χωρίο βλ., I.P. MEDVEDEV, «The problem of so-called Byzantine manufacture», *Βυζαντιακά* 9 (1989), σσ. 207-228.*

¹²⁸ Ιωάννης Κανανός, *Διήγησις*, σ. 60. 184-187: *Πᾶσα οἰκία παντὸς ἀνθρώπου τοῦ εὐρισκομένου εἰς τὴν δεσποτείαν τῶν Τούρκων ἀνατολῆς καὶ δύσεως πάσης δέδωκε τούτων ἐκάστη ἀπὸ δέκα ἕως εἴκοσι σαγίττας τῶν τόξων.*

Αξιοσημείωτη είναι η μνεία, μεταξύ άλλων, των βελών που έχασε ο βυζαντινός στρατός σε ένα θρήνο για την καταστροφή του Εξαμιλίου το 1446, Ιωάννης Ευγενικός, *Μονωδία*, σ. 28. 35: *οἱ μαργαρίται τοῖς χοίροις, σώματα, χρήματα, κτήματα, ὄπλα, βέλη, ζώων παντοίων ἀγέλαι.*

¹²⁹ Μιχαήλ Κριτόβουλος, *Ιστορίαι*, σ. 18. 7-9: *πρὸς δὲ τούτοις ὄπλων τε καὶ βελῶν καὶ τῶν ἐς τὴν τοῦ πολέμου χρείαν τε καὶ παρασκευὴν ἀναγκαίων τε καὶ χρησίμων συλλογὴν ἐποιεῖτο.*

Πάλι το 1453, ένας βενετός μάρτυρας υπολογίζει ότι με τα βέλη που εκτόξευαν οι πολιορκητές κατά τη διάρκεια μιας μόνο επίθεσης στα χερσαία τείχη θα μπορούσαν να φορτωθούν 100 καμήλες: Nicolò

4) Οι φαρέτρες και οι θήκες για τα τόξα

Παρ'όλο που στην εικονογραφία οι στρατιώτες απεικονίζονται πάντα με τα τόξα τους χορδισμένα, η πραγματικότητα ήταν αρκετά διαφορετική. Τα τόξα χορδίζονταν μόνο λίγη ώρα πριν να χρησιμοποιηθούν,¹³⁰ καθότι, αν παρέμεναν τεντωμένα για μακρύ χρονικό διάστημα μπορεί να προκαλούνταν σημαντικές αλλοιώσεις ή ακόμη και θραύση του όπλου.

Η ζωική κόλλα που χρησιμοποιούνταν σε μεγάλες ποσότητες κατά την κατασκευή του σύνθετου τόξου είχε το μειονέκτημα ότι απορροφούσε εύκολα την υγρασία και ένα νοτισμένο τόξο καθίστατο γρήγορα μαλακό και συνεπώς άχρηστο.¹³¹ Όμως, και το κρύο είχε αρνητική επίδραση στις επιδόσεις του όπλου. Τα εγχειρίδια συνιστούσαν να φυλάσσεται το τόξο πάντα σε ζεστό μέρος, το χειμώνα μέσα στα ρούχα, και να κοιμούνται οι τοξότες μαζί του το βράδυ, ώστε να προφυλάσσεται από την υγρασία.¹³²

Οι παραπάνω λόγοι, και το γεγονός ότι η χορδή έπρεπε επίσης να προστατεύεται από την υγρασία και από την τριβή, καθιστούσαν

Barbaro, *Giornale dell'assedio di Costantinopoli*, σ. 53: *De freze quanto che durava le mure de la banda del campo che sono mia sie, dentro da i barbacani se n'avaria cargà largamente gambeli otanta, e de quele che iera in li fossi se n'avaria cargà forsi gambeli vinti.*

¹³⁰ Τα εγχειρίδια, προνοώντας για τις διάφορες περιπτώσεις στις οποίες ο τοξότης μπορεί να χρειαζόταν να χρησιμοποιήσει το όπλο, πρότειναν μια μεγάλη ποικιλία συστημάτων για το χορδισμό του τόξου, βλ. σημ. 85, 86, 87.

¹³¹ Στην κατασκευή του τόξου, το βάρος της κόλλας ήταν σχεδόν αντίστοιχο με εκείνο του ζωικού νεύρου και του κέρατος.

¹³² Ṭaybughā l-Ashrafī l-Baklamishī l-Yūnānī, *Kitāb ghunyat aṭ-ṭullāb fī ma' rifat ramy an-mushshāb*, σ. 94: *στο πεδίο της μάχης, ένας τοξότης δεν θα έπρεπε ποτέ να παραμελεί το τόξο του ούτε καν για μία στιγμή, και σε ακραίες καιρικές συνθήκες θα έπρεπε να το επιθεωρεί κάθε ώρα, μέρα-νύκτα. (Απόδοση από τα αγγλικά).*

απαραίτητη τη χρήση θήκης για τη μεταφορά του τόξου, πιθανώς φτιαγμένη από αδιάβροχο υλικό, όπως η τσόχα ή το δέρμα (πιν. 21-28). Τα βέλη έπρεπε με τη σειρά τους να φυλάσσονται κατά τη μεταφορά τους μέσα σε φαρέτρες, ώστε να προστατεύεται το φτέρωμα.

Κατά την αρχαιότητα ήταν ευρέως διαδεδομένο ένα είδος θήκης που ονομαζόταν *γωρντός* και αποτελούνταν από έναν σάκο με δύο ξεχωριστούς εσωτερικούς χώρους, τον ένα για το τόξο και τον άλλο για τα βέλη (εικ. 874).¹³³ Η εικονογραφία της υστερο-βυζαντινής εποχής φαίνεται να μη γνωρίζει αυτό το εξάρτημα¹³⁴ και απεικονίζει σχεδόν αποκλειστικά ξεχωριστές θήκες για το τόξο και για τα βέλη (εικ. 240, 436, 554 κτλ). Στις ελάχιστες περιπτώσεις που τόξο και βέλη εμφανίζονται στην ίδια θήκη, ο αριθμός των βελών δεν ξεπερνά τα τρία, και είναι επιπλέον παρούσα μια φαρέτρα γεμάτη με βέλη (εικ. 939, 1001, 1144).

Φαίνεται ότι, στην εποχή των Παλαιολόγων, ο όρος *κούκουρον* σήμαινε τόσο τη φαρέτρα όσο και τη θήκη για τα τόξα.¹³⁵

¹³³ Ψευδο-Ζωναράς, *Λεξικόν: Γωρντός, ή ξιφοθήκη. Χωρντός τις ὄν' τροπή τοῦ χ εἰς γ. εἰς ὄν χωροῦσι τὰ ῥυτά· τουτέστι τὰ τόξα. Γράφεται καὶ ἡ γωρντός.*

Ιωάννης Πεδιάσιμος, *Εἰς τὴν τοῦ Ἡσιόδου ἀσπίδα*, σ. 624. 5-9: *Γωρντός δὲ καλεῖται τὸ ὄπλον, ἐν ᾧ ἐμβάλλεται τὸ τόξον, ἀπὸ τοῦ γῶ τὸ χωρῶ, καὶ τοῦ ῥυ τὸν τὸ ἐλκυστὸν, τὸ χωροῦν δηλαδὴ τὸ ἐλκυστὸν, ἤγουν τὸ τόξον.*

ΚΟΛΙΑΣ, *Byzantinische Waffen*, σ. 228, σημ. 86.

¹³⁴ Στη υστεροβυζαντινή γραμματεία συνάντησα μόνο μία αναφορά στον όρο «γωρντός», που πιθανώς χρησιμοποιείται εδώ ως αρχαϊσμός, Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, σ. 94. 2-4: *ὄπλισμός γὰρ αὐτοῖς γωρντός ἐπὶ τῆς ἰξύος ἐξηρτημένος πλάγιος καὶ καμπύλα τόξα καὶ ἄτρακτοι.*

¹³⁵ *Χρονικὸν τοῦ Μορέως, 5060-5062: ἦτον τοῦ Κατακουζηνοῦ, τοῦ ἐπαινετοῦ στρατιώτου./ Ἐξέβη ἀπὸ τὸ ἀλλάγιν του ἀπάνω εἰς τὸ φαρίν του./ τὰ κούκουρά του ἐβάσταινε, τὸ ἀπελατίκι ἐκράτει.*

Νικήτας Χωνιάτης, *Μετάφραση*, σ. 52.1-2: *οἱ Κόμανοι... κούκουρα ἄτινα ζώννυνται καὶ ἐπὶ τὰ πλάγια αὐτῶν κρέμονται ἔχοντα σαγίτας ἐντὸς καὶ τόξα ἐν τοῖς ἑτέροις μέρεσι. Το ἀνωτέρω χωρίο ἀποτελεῖ μετάφραση τοῦ ἀποσπάσματος στη σημ. 134.*

Οι φαρέτρες που συναντάμε στη βυζαντινή τέχνη είναι κυρίως δύο ειδών. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν εκείνες που είχαν ένα σχεδόν κυλινδρικό σχήμα¹³⁶ με φαρδύτερη όμως βάση, η οποία σταδιακά στένευε προς τα επάνω (πιν. 9, 10, 11, 12, 14, 17, 20). Τα βέλη ήταν τοποθετημένα με την αιχμή προς τα επάνω και οι τοξότες μπορούσαν να τα παίρνουν μέσω μιας πλευρικής θυρίδας, που τους επέτρεπε να τα πιάνουν κάτω από την αιχμή δίχως να διατρέχουν κίνδυνο τραυματισμού. Χάρη στην πλατιά βάση, το φτέρωμα έμενε άθικτο, ενώ στην πλειονότητα των περιπτώσεων ένας κινητός κρημνός έκλεινε τη θυρίδα σε περίπτωση βροχής (πιν. 9, 11, 12, 14). Μερικές φορές διακρίνουμε κλειστές φαρέτρες, σκεπασμένες με μια υφασμάτινη κουκούλα (πιν. 10).

Στην δεύτερη κατηγορία, τα βέλη μεταφέρονταν πάντα με την αιχμή προς τα κάτω,¹³⁷ καθιστώντας περιττό οποιονδήποτε προστατευτικό εξοπλισμό για το χέρι του τοξότη (πιν. 13, 15, 16, 18, 19). Σε αυτή την τελευταία περίπτωση, δεν ήταν πλέον εφικτό να ξεχωρίζουν τα βέλη από τις αιχμές τους, και οι τοξότες τοποθετούσαν τα βέλη για τις ειδικές βολές σε ξεχωριστό χώρο της φαρέτρας (πιν. 13, 16, 19) ή στη θήκη του τόξου (πιν. 20, εικ. 939, 1001, 1144).

Όλες οι φαρέτρες της πρώτης κατηγορίας ήταν μακριές και χωρούσαν τα βέλη ολόκληρα (εικ. 564, 612, 650, 731, 734, 818, 862, 938, 956, 980, 1089), αντιθέτως, εκείνες της δεύτερης κατηγορίας είχαν μικρές διαστάσεις από τις οποίες συχνά προεξείχε περισσότερο από το μισό στέλεχος (εικ. 879, 931, 971). Πιθανώς, τα βέλη διατηρούσαν τη θέση τους μέσα στη φαρέτρα χάρη σε κομμάτια υφάσματος ή γούνας, τα οποία μάλλον απέτρεπαν τις ζημιές στο φτέρωμα καθώς και ανεπιθύμητο

¹³⁶ Στο εγχειρίδιο του al-Ṭarsūsī οι φαρέτρες αυτού του είδους λέγονται *dja'ba*: al-Ṭarsūsī, Murdā Ibn 'Alī Ibn Murdā, *Archerie musulmane*, σ. 102.

¹³⁷ Η φαρέτρες αυτής της τυπολογίας ονομάζονταν *kindīl*, ένας όρος που ενδεχομένως προέρχεται από το ελληνικό «κανδήλα», βλ. ό.π., *Archerie musulmane*, σ. 102, σημ. 1.

θόρυβο στο πεδίο μάχης.¹³⁸ Παρ' όλο που δεν διαθέτουμε αναπαραστάσεις τους στη βυζαντινή εικονογραφία, έχουν όμως αποτυπωθεί ευρέως στην τέχνη της Μέσης Ανατολής (εικ. 1018, 1019, 1025, 1029, 1030).

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι εικόνες των φαρετρών της δεύτερης κατηγορίας προέρχονται σχεδόν αποκλειστικά από την περιοχή της Κρήτης (εικ. 888, 903) καθώς και του Ευξείνου Πόντου (εικ. 702, 706). Η σύγκριση με μια σειρά οθωμανικών μικρογραφιών του 13ου–16ου αιώνα μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε την αξιοσημείωτη ομοιότητα μεταξύ αυτών και εκείνων που χρησιμοποιούνταν στα οθωμανικά εδάφη κατά την ίδια περίοδο.¹³⁹

Με σπάνιες εξαιρέσεις (εικ. 939, 951, 958), οι παραστάσεις που προέρχονται από τις βαλκανικές χώρες δείχνουν μακριές φαρέτρες με τα βέλη τοποθετημένα έτσι, ώστε να έχουν την αιχμή προς τα πάνω (εικ. 240, 430, 462, 562, 615, 734, 759, 827). Το γεγονός αυτό, κατά τη γνώμη μου, αποδεικνύει ότι υπήρχαν διαφορετικές συνήθειες – και τεχνικές ρίψης – στις δύο αυτές περιοχές.

Παρόλο που στην εικονογραφία δεν εμφανίζονται ποτέ φαρέτρες οι οποίες περιέχουν περισσότερα από δεκαπέντε βέλη, γνωρίζουμε από τις πηγές ότι υπήρχαν φαρέτρες διαφορετικών χωρητικότητων. Ο αυτοκράτορας Λέων ΣΤ' μιλάει για στρατεύματα εξοπλισμένα με φαρέτρες οι οποίες περιείχαν 30 ή 40 βέλη.¹⁴⁰ Τα εγχειρίδια που συντάσσονται μερικές δεκαετίες αργότερα μιλούν για φαρέτρες 50

¹³⁸ Κωνσταντίνος Ερμονιακός, *Ίλιάδος ραψωιδίαι*, σ. 122. 178-179: *καὶ τὰ ξίφη τῆς φαρέτρας/ ἔκλαξαν ἐντὸς ἀπέσω.*

¹³⁹ YÜCEL, *Türk okçuluğu*, εικ. 13-33a.

¹⁴⁰ Λέων ΣΤ' ο Σοφός, *Προβλήματα*, σ. 77. 7: *Ποῖα δεῖ ἔχειν ὄπλα τοὺς ψίλους; Τοξοφάρετρα ἐπὶ τῶν ὤμων ἀναβασταζόμενα, ἔχοντα κούκουρα μεγάλα, χωροῦντα ἀπὸ τριάκοντα ἢ τεσσαράκοντα σαγιπτῶν.*

Πάνω στο θέμα αυτό, βλ. γενικά KOLIAS, *Byzantinische Waffen*, σσ. 227-229.

βελών,¹⁴¹ οι οποίες μπορούσαν να ανεφοδιαστούν με άλλα 50 που φυλάσσονταν στα αποθέματα του στρατεύματος.¹⁴² Δεν έχουμε στη διάθεσή μας ακριβείς πληροφορίες για τους επόμενους αιώνες, ωστόσο γνωρίζουμε ότι οι τοξότες των στασιαστών στην Κρήτη το 1363 έπρεπε να είναι εφοδιασμένοι με 25 βέλη τουλάχιστον¹⁴³ ενώ οι Τούρκοι είχαν μεγάλες φαρέτρες, οι οποίες μπορούσαν να χωρέσουν 40, 80 ή ακόμη και 90 βέλη.¹⁴⁴ Μερικές φορές, οι Γενίτσαροι μάχονταν έχοντας τα βέλη τους χωμένα μέσα στο ζωνάρι τους.¹⁴⁵

Τα ευρήματα από ανασκαφές που έγιναν στην Ανατολική Ευρώπη και την Κεντρική Ασία¹⁴⁶ δείχνουν ότι οι φαρέτρες και οι θήκες ήταν

¹⁴¹ Νικηφόρος Ουρανός, *Τακτικά*, σ. 90. 37-38: *οἵτινες ἐχέτωσαν ἀπὸ σαγιτῶν πενήκοντα εἰς τὰ κούκουρα αὐτῶν.*

¹⁴² Νικηφόρος Β' Φωκάς, *Στρατηγικὴ ἔκθεσις καὶ σύνταξις*, σ. 20. 142-143: *μίαν ἐκάστην πενήκοντάδα καὶ ἀποθέσθαι αὐτὰς εἰς τὰς θήκας αὐτῶν, εἴτε ἄρκλαι εἰσὶν εἴτε βουτία.*

Η πληροφορία επιβεβαιώνεται στο: Νικηφόρος Ουρανός, *Τακτικά*, σ. 96. 144-147.

Σε μια επιστολή του 1421 ενός βενετού διοικητή, αναφέρεται η ίδια αναλογία των 100 βελών ανά τόξο που ίσχυε πριν από πέντε αιώνες, G. VALENTINI, *Acta Albaniae Veneta. Saeculorum XIV et XV*, 10, αρ. 2456, σ. 256: (7 Φεβρουαρίου 1421) *Et ut fideles nostri quos scribitis in his factis multos enses et arcus fregisse ac clipeos et sagittas sive frecias consumpsisse, possint melius contra hostes Jntender/ Mittimus vobis secundum requisitionem vestram Enses quinquaginta/ clipeos sive targetas Lta, arcus Lta et frecias .Vm.*

¹⁴³ J. JEGERLEHNER, «Der Aufstand der kandiotischen Ritterschaft gegen das Mutterland Venedig. 1363-65», *BZ* 12 (1903), σ. 106: (26 Αυγούστου 1363) *Clamatum fuit publice... quod amodo usque ad mensem unum proximum <omnes> et singuli habitatores Candide, scientes operare ballistam, debeant habere ballistam et ueretonem et alia arma opportuna ballisti, et scientes operare archum, debeant habere archum cum XXV sagitis ad minus.*

¹⁴⁴ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, *Αποδείξεις ιστοριῶν*, σ. 360. 12: *ἐπιλεγομένῳ φαρέτρῃ καὶ δῖστοι τετταράκοντα.*

Στο *Kitāb-i Dede Qorqut*, σ. 136 σημ. 3 και σ. 140 σημ. 1, αναφέρονται φαρέτρες με 90 και 80 βέλη αντίστοιχα.

¹⁴⁵ Lampo Birago, *Strategicon adversum Turcos*, σ. 697. 198: *sagittarii ipsi optimi... feruntque sagittas sub zona.*

¹⁴⁶ SWIETOSLAWSKI, *Arms and Armour of the Nomads*, σσ. 65-66, 133.

κατασκευασμένες από δέρμα, οστό και φλοιό δένδρου. Συχνά ήταν πλούσια διακοσμημένες με σκαλίσματα και ενσωματωμένα διακοσμητικά στοιχεία από οστό ή μεταλλικές πόρπες.¹⁴⁷ Έχει διασωθεί η περιγραφή μιας πολυτελώς διακοσμημένης οστέινης φαρέτρας, η οποία πιθανόν ανήκε στον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο.¹⁴⁸

Όσον αφορά το χρώμα τους, οι εικονογραφικές πηγές δείχνουν μια ευρεία γκάμα διακοσμητικών χρωματισμών. Ένα ρητορικό κείμενο του 12ου αιώνα κάνει λόγο για χρυσά τόξα και φαρέτρες,¹⁴⁹ ενώ οι σημειώσεις του Pisanello σχετικά με τη φαρέτρα και το θηκάρι του τόξου του αυτοκράτορα Ιωάννη Η΄ Παλαιολόγου αναφέρουν ότι αυτές είχαν ένα χρώμα μεταξύ του γκρι-πράσινου και γκρι-καφέ.¹⁵⁰ Τέλος, σε μια κρητική τοιχογραφία μπορούμε να παρατηρήσουμε μια φαρέτρα που φέρει

¹⁴⁷ Βλ. το πλούσια διακοσμημένο θηκάρι για τόξο που αγοράστηκε από τον Bertrandon de la Broquière στην Ανατολή, Bertrandon de la Broquière, *Le voyage d'Outremer*, σ. 60: *Et puis, allay acheter ung tarquois tout blanc, tresbien garny. Je achetay aussy une espée ... Et me failly acheter ladite espée et le tarquois garny secretement ... On dit que les espées de damas sont les plus belles et les milleures de Surye.*

¹⁴⁸ Μανουήλ Φιλής, *Στίχοι διάφοροι*, 2, σ. 87, αρ. 47.1-4: *Εἰς τὰ τοῦ αὐτοκράτορος κούκουρα./ Ἔλος φυτευθὲν εἰς φαρέτραν ὀστίνην/ Ἐπὶ χρυσαυγοῦς καὶ συνεστῶσης δρόσου/ Τῶν ἐμψύχων ἤθροισε μικροῦ τὰς φύσεις/ Εἰς τὰς ἐναργεῖς τῆς νομῆς ὑπεκφύσεις. Ὁ.π., Στίχοι διάφοροι, 2, σ. 87, αρ. 47.11-12: *Ἄλλης γὰρ ἠτοίμασε φαρέτρας βέλη/ Θεὸς κατ' ἐχθρῶν τῷ Δαβὶδ τῷ δευτέρῳ. Ὁ.π., Στίχοι διάφοροι, 2, σ. 88, αρ. 47.20-25: Πλὴν τις ἐνεχθεὶς ἐγκοπεὺς τοῖς ὀστέοις/ Λειμῶνα ποιεῖ καὶ νομάς κτηνοτρόφους,/ Καὶ πᾶν ἐπ' αὐτῇ συγκαλεῖ ζῶων γένος,/ Λέοντας, ἐλέφαντας, ἀνθρώπους, κύνας,/ Νεβροῦς, λαγῶνς, ἀετοῦς, νηρηΐδας,/ Κύκνους, πιθήκους, καὶ φυτῶν ζώντων κλάδους.**

¹⁴⁹ Θεόδωρος Πρόδρομος. *Ιστορικὰ ποιήματα*, αρ. 45. 71-73: *Μονωδικοὶ ἐπὶ τῷ γαμβρῷ τῶν βασιλέων κυρῷ Μανουήλ τῷ Ἀνεμᾶ/ ὦ χρύσειοι θώρακες, ὦ χρυσαῖ σπάθαι,/ βελεμοθηῆκαι, τόξα καὶ χρυσοῖ λόφοι / καὶ πᾶν ξίφος πρόβλημα καὶ πανοπλία.*

¹⁵⁰ H.C. EVANS (επιμ.), *Byzantium. Faith and Power (1261-1557)*, (The Metropolitan Museum of Art, New York, from March 23 through July 4, 2004), Yale University Press, New Haven & London 2004, αρ. 318, σ. 527: *la guaina del larcho bizaca e grenellosa e cosi quella de turcasso e de la simitarra.*

πιθανώς τα αρχικά του ιδιοκτήτη της (πιν. 16).

Σχετικά με τον τρόπο μεταφοράς της φαρέτρας και του θηκαριού του τόξου, σχεδόν όλες οι εικόνες δείχνουν ότι δένονταν στο ζωνάρι με λουριά ή γάντζους και ότι μεταφέρονταν σταυρωτά, κυρίως πίσω στην πλάτη παρά στα πλαϊνά. Το τόξο ήταν συχνά κρεμασμένο στον ώμο (εικ. 398, 430, 462, 518, 608-610, 727, 879, 889, 938, 950).

Αντίθετα από τους άραβες και οθωμανούς ιππείς, που τα κρατούσαν πάνω στο σώμα τους (εικ. 1025, 1026, 1030, 1033), φαίνεται ότι οι βυζαντινοί στρατιώτες έδεναν τη φαρέτρα και το θηκάρι του τόξου στις δύο πλευρές της σέλλας (εικ. 459, 759, 903, 912, 931, 959, 1001).

Πίνακες

- 1) Σύνθετο τόξο (από αριστερά προς τα δεξιά): χαλαρή κατάσταση, έτοιμο για χρήση, τάνυση
- 2) Σύνθετο τόξο, ορολογία
- 3) α-η: αιχμές βελών
- 4) Κίνηση της χορδής κατά τη ρήψη
- 5) Βέλος, ορολογία
- 6) Τεχνική χειρισμού της χορδής και χρήση του δαχτυλιδιού
- 7) Τεχνική χειρισμού της χορδής και χρήση του δαχτυλιδιού
- 8) Γλυφή
- 9) Φαρέτρα, τοιχογραφία, Άγιο Όρος, Καρυές, Πρωτάτον, περ. 1290 (εικ. 240)
- 10) Φαρέτρα, μικρογραφία. Φλωρεντία, κώδ. Laur. Plut. 32.52, φ. 119v, τέλη 13ου- αρχές 14ου αι. (εικ. 352)
- 11) Φαρέτρα, τοιχογραφία. Άγιος Νικήτας, Čučer, Σερβία, περ. 1307 (εικ. 436)
- 12) Φαρέτρα, τοιχογραφία. Παντοκράτωρ, Dečani, Σερβία, 1335-50 (εικ. 650)
- 13) Φαρέτρα, τοιχογραφία, Παναγία, Κριτσά, Κρήτη, περ. 1370
- 14) Φαρέτρα, τοιχογραφία. Ανάληψη, Ravanica, Σερβία, 1385-87
- 15) Φαρέτρα, εικόνα, κρητικός ζωγράφος, τέλη 14ου αι.
- 16) Φαρέτρα, τοιχογραφία. Πλατανιά, Κρήτη, τέλη 14ου- αρχές 15ου αι.
- 17) Φαρέτρα, τοιχογραφία. Αγία Τριάδα, Resava (Manasija), Σερβία, 1407-18 (εικ. 903)
- 18) Φαρέτρα, τοιχογραφία. Άγιος Ισίδωρος, Κακοδίκι, Κρήτη, 1420/1 (εικ. 938)
- 19) Φαρέτρα, εικόνα, κρητικός ζωγράφος, 15ου αι.
- 20) Φαρέτρα, εικόνα, κρητικός ζωγράφος, τέλη 15ου αι. (εικ. 1001)
- 21) Τοξοθήκη, τοιχογραφία, Άγιο Όρος, Καρυές, Πρωτάτον, περ. 1290 (εικ.

240)

22) Τοξοθήκη, τοιχογραφία. Άγιος Νικήτας, Čučer, Σερβία, περ. 1307 (εικ.

436)

23) Τοξοθήκη, τοιχογραφία. Άγιος Δημήτριος, Πατριαρχείο του Ρεέ, Σερβία, 1345 (εικ. 680)

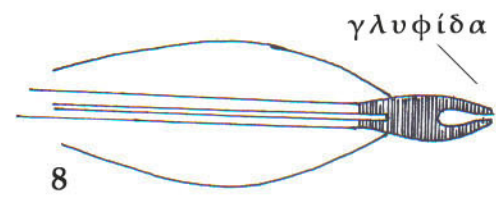
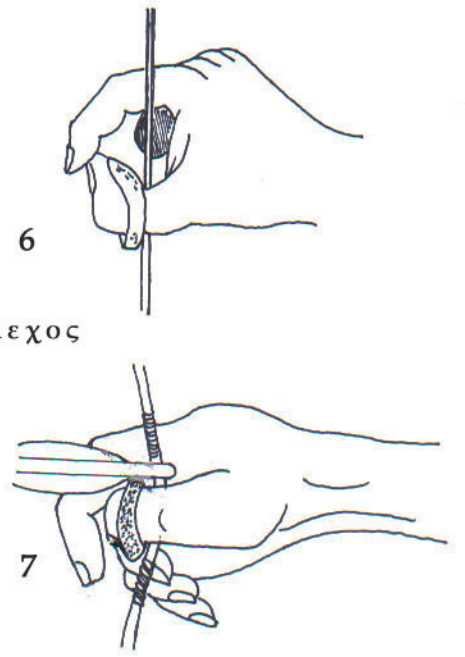
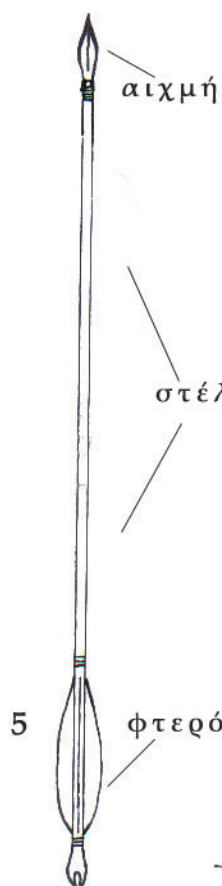
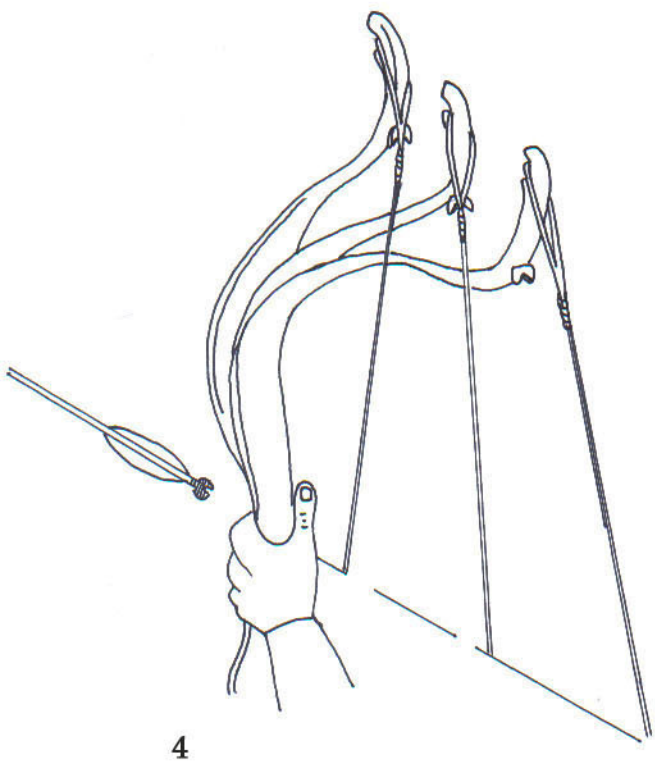
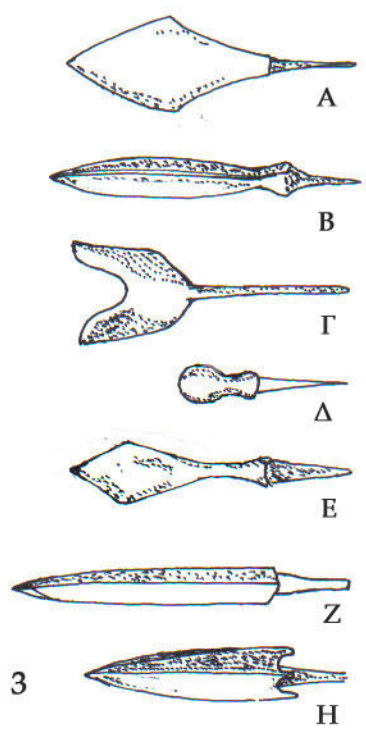
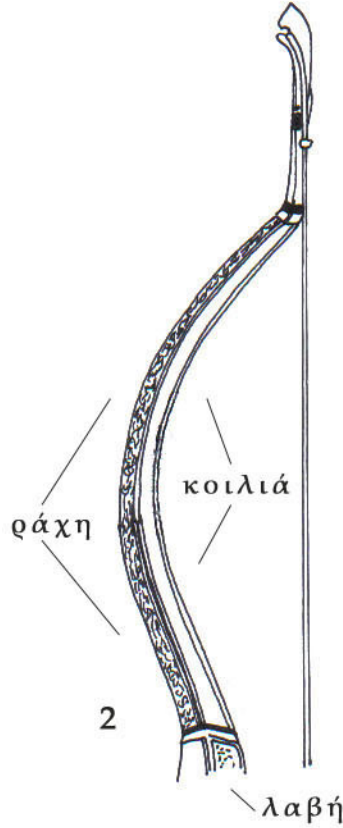
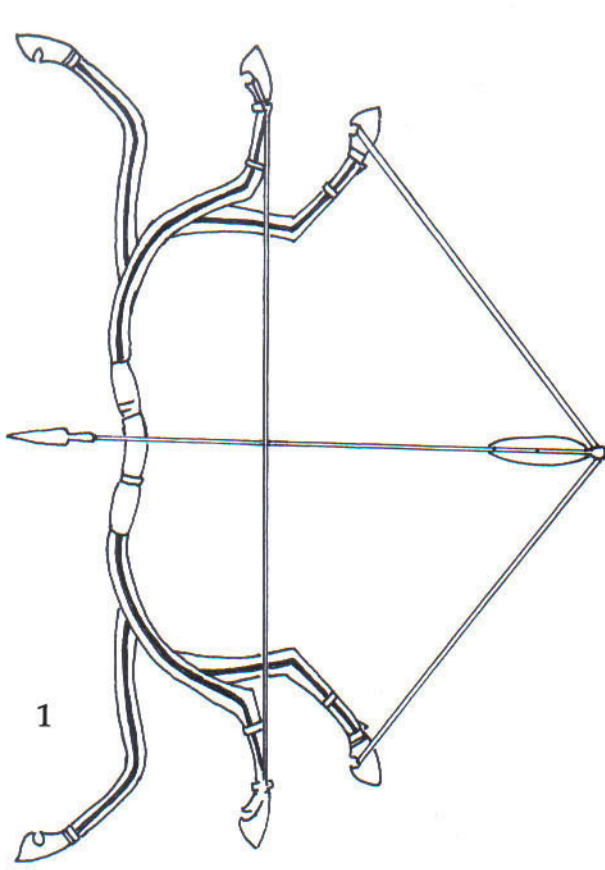
24) Τοξοθήκη, τοιχογραφία, Άγιος Σωτήρ, Ποταμιές, Κρήτη, 1350-1375

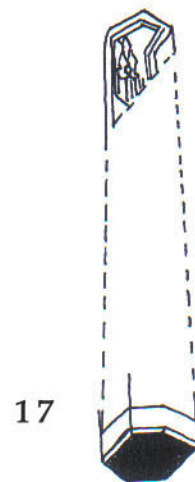
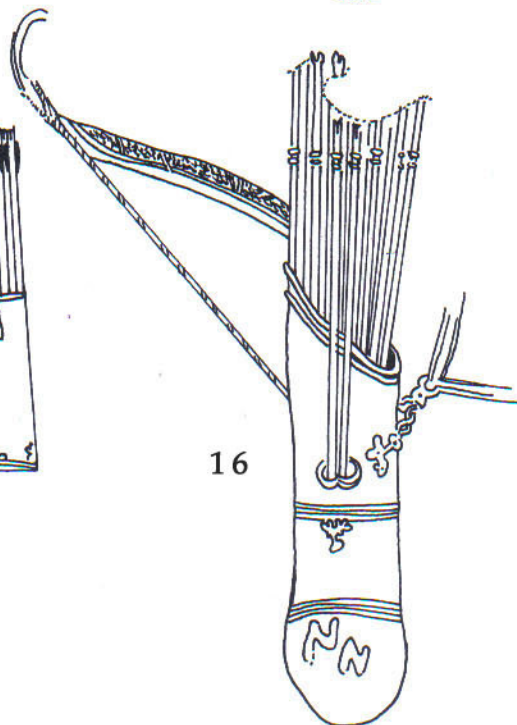
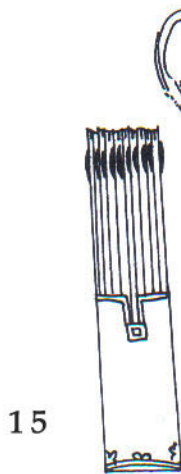
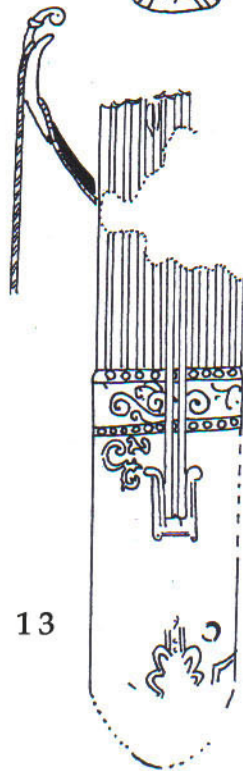
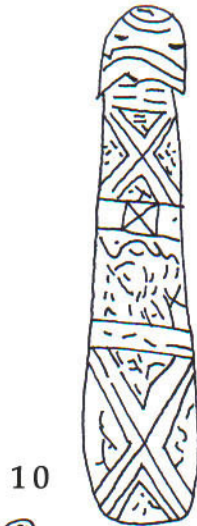
25) Τοξοθήκη, εικόνα. Βέροια, β' ήμισυ του 14ου αι. (εικ. 782)

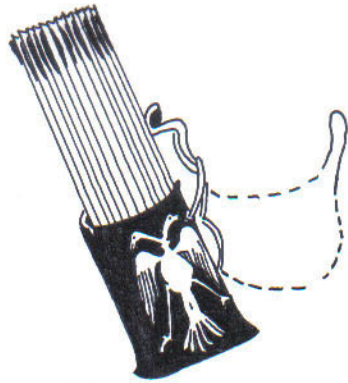
26) Τοξοθήκη, τοιχογραφία. Άγιος Ανδρέας, Treska, Σερβία, 1388/9 (εικ. 874)

27) Τοξοθήκη, τοιχογραφία. Εισόδια της Θεοτόκου, Kalenić, Σερβία, 1427 (εικ. 957)

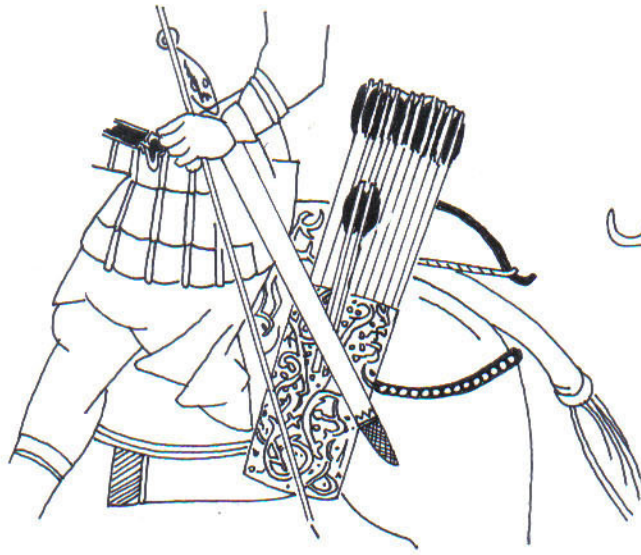
28) Τοξοθήκη, εικόνα. Βέροια, β' μισό του 15ου αι.

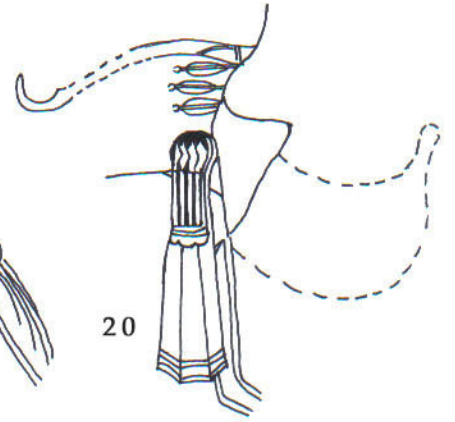

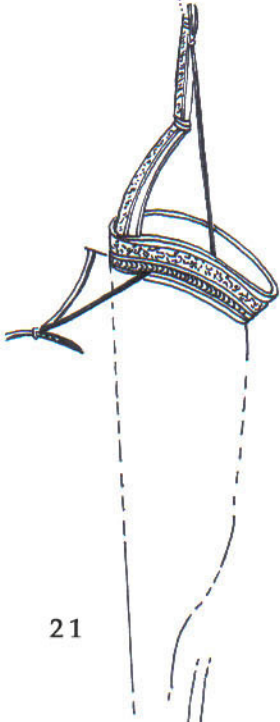
18

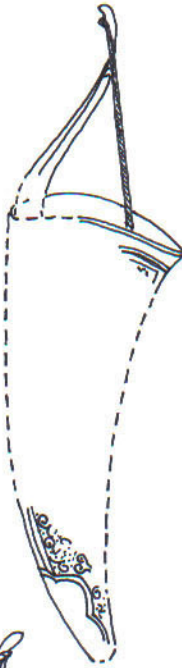
19

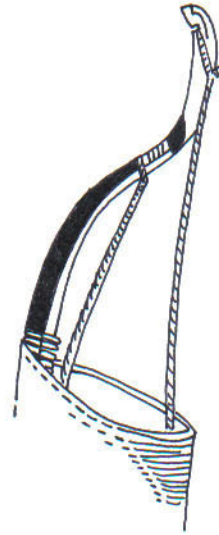
20

21

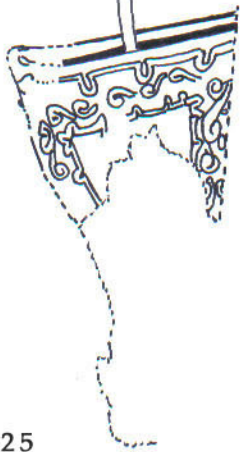
22

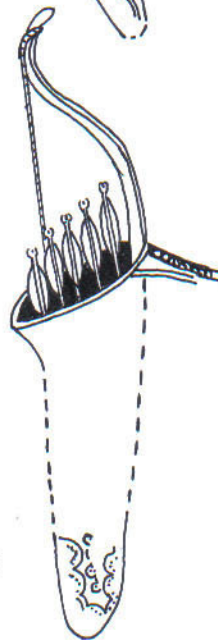
23

24

25

26

27

28

Ε'. Η βαλλιστρίδα

Μέχρι την εμφάνιση των πυροβόλων όπλων, η βαλλιστρίδα¹ υπήρξε το πιο ισχυρό ατομικό όπλο του πολεμιστή στο μεσαίωνα. Στις βυζαντινές πηγές ήταν γνωστή ως *τζάγκρα/ τσάγγρα/ τζάκρα/ τζάρχα*² και περιγράφεται λεπτομερώς για πρώτη φορά στα τέλη του 12ου αιώνα σε ένα πολύ γνωστό χωρίο της Άννας Κομνηνής.³

¹ Επέλεξα να ονομάζω βαλλιστρίδα αυτό το όπλο για να το ξεχωρίζω από τη βαλλίστρα, μια πολιορκητική μηχανή που έχει πολλά κοινά στοιχεία με την προηγούμενη, αλλά μεγαλύτερες διαστάσεις. Η βαλλίστρα είναι συνήθως τοποθετημένη επάνω σε έναν κιλλίβαντα και χρησιμοποιείται από σταθερό σημείο. Βλ. σχετικά D. NISHIMURA, «Crossbow, Arrow-Guides, and the Solenarion», *Byzantion* 58 (1988), σ. 431 και J.F. HALDON, «Theory and practice in Tenth-Century military administration», *TM* 13 (2000), σσ. 271-272.

² Φαίνεται ότι ο όρος «μπαλέστρα» δεν χρησιμοποιήθηκε ποτέ στη βυζαντινή εποχή. Ακόμη και στα τέλη του 15ου αιώνα ο μπαλεστρέρης ήταν οπλισμένος με μια *τσάγγρα*, βλ. Βελισαριάδα, σ. 138 [Λ] 126-128: *φάλκονες και πετρίτες,/ τσάγγρας και μπαλεστρέρηδες, τόξα και τοξατόρους,/ σκεύη και πουμπαρδιέρηδες, τομφάκια, συρπεντίνες.*

³ Για μια σε βάθος ανάλυση των παλαιότερων πηγών σχετικών με την καταγωγή και την εξέλιξη της βαλλιστρίδας στο Βυζάντιο, βλ. KOLIAS, *Byzantinische Waffen*, σσ. 239-253.

Βλ. επίσης P.E. CHEVEDDEN, «Artillery in Late Antiquity: Prelude to the Middle Ages», στο *The medieval city under siege*, (επιμ.) I.A. CORFIS, Woodbridge – Suffolk 1995, σσ. 142-151

Μια από τις καλύτερες μελέτες για τις μεσαιωνικές βαλλιστρίδες στη Δύση, που περιλαμβάνει και μεγάλη βιβλιογραφία, βρίσκεται στο J. ALM, *European Crossbows*, (Royal Armouries Monograph, 3), Dorchester 1994.

Βλ. και E. HARMUTH, *Die Armbrust*, Graz 1975, και E. HARMUTH, «Armbrust», στο *Lexikon des Mittelalters*, 1, Zürich 1979, στηλ. 965-966.

Από όλα τα έργα της βυζαντινής γραμματείας, ένα κείμενο του πρώτου μισού του 14ου αιώνα περιγράφει με τον καλύτερο τρόπο τη βαλλιστρίδα. Ο συγγραφέας του Κωνσταντίνος Ερμονιακός⁴ δείχνει, πέρα από τις λογοτεχνικές συμβατικότητες,⁵ να έχει μια σε βάθος γνώση αυτού του όπλου.

Η βαλλιστρίδα αποτελείτο από ένα τόξο με άνοιγμα 80/90 εκ., προσαρμοσμένο κάθετα στο άκρο ενός μακρόστενου στελέχους, το οποίο είχε έναν αναβολέα στο πρόσθιο τμήμα (πιν. 1).⁶ Αυτό το βραχύ και δύσκαμπτο τόξο κατασκευαζόταν από ένα κομμάτι ξύλου, αλλά πιο συχνά ήταν σύνθετο, έτσι ώστε να αποθηκεύει μεγάλες ποσότητες ενέργειας σε όσο το δυνατόν μικρότερο μέγεθος.⁷ Το σύνθετο τόξο κατασκευαζόταν από συγκολλημένες στρώσεις ξύλου, οστού ή κεράτου⁸

⁴ Για αυτόν το μέτριο στιχουργό, που δημιούργησε γύρω στο 1330/40, στην αυλή του Giovanni Orsini, στην Άρτα, βλ. E.M. JEFFREYS, «Constantine Hermoniakos and Byzantine education», *Δωδώνη* 4 (1975), σσ. 81-109.

⁵ Το κείμενο εμπνέεται εν μέρει από την περιγραφή μιας βαλλιστρίδας που είχε γράψει δυο αιώνες πριν η Άννα Κομνηνή, βλ. Δ.Κ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, «Τζάγγρα. Χωρίον της «Αλεξιάδος» (X, 8, 6) εις έμμετρον παράφρασιν», *ΕΕΒΣ* 35 (1966-67), σσ. 136-140.

⁶ Κωνσταντίνος Ερμονιακός, *Ιλιάδος ράψωιδίαι*, σ. 86. 237-245: Κάμπυλος ό τόξος έστιν/ και άντίχειρος γάρ ξύλον/ συνδεσμεύων μέσον τούτων/ ώσπερ γάρ γραμμην όμοίαν/ την του ταυ άπαραλλάκτως/ και σωλήν μέσον ποιούσιν/ έν τή κεφαλή δέ ταύτης/ θέτουν γάρ κρίκον ώς σκάλαν/ παρομοίαν ίππικήν τε·

⁷ Marin Sanudo Torsello, *Liber Secretorum Fidelium Crucis*, σ. 80. 42-50: *De balistis lontanariis faciendis. Ad faciendum balistas, tam de ligno lontanarias, quam de cornu, boni magistri, bonumque lignamen in talibus exiguntur: tamen que perfectiores existunt, inveniuntur de cornu, quae confinguntur mediante colla de cornibus atque nervis. Quae quidem balistae de cornu, valent melius in contrata sicca, quam in humida : et balistant magis a longe, tempore frigido, quam in calido : ut plurimum est expertum. Arcus vero balistarum, de ligno fiunt, de quodam ligno quod Nassus vulgariter appellatur.*

⁸ Το κέρατο της κατσίκας, ζώο που δεν έλειπε από την ελληνική ύπαιθρο, θεωρούνταν ένα από τα καλύτερα.

και τενόντων για να προσφέρει την απαιτούμενη ελαστικότητα στο σύνολο.⁹

Το βέλος τοποθετούνταν σε έναν ολισθητήρα/αύλακα στο επάνω μέρος του κοντακιού, ενώ η χορδή - κατασκευασμένη κατά προτίμηση από λινάρι ή κάναβη¹⁰ - και το ουραίο τμήμα συγκρατούνταν από ένα μηχανισμό ονομαζόμενο κώκη ή παξιμάδι (πιν. 3).¹¹ Η απελευθέρωση της χορδής γινόταν με το πάτημα της σκανδάλης, που έκανε τον κύλινδρο της κώκης να περιστρέφεται. Αρχικά η σκανδάλη αποτελούνταν από έναν απλό πείρο και στη συνέχεια από ένα ξύλινο ή μεταλλικό μοχλό (πιν.2).

Αυτό το μηχανικό σύστημα απελευθέρωσης αποτελούσε το πιο σημαντικό τμήμα του όπλου και το ξεχώριζε από τα τόξα με προσαρμοσμένο ολισθητήρα για τα βέλη.¹² Τα τελευταία - ήδη γνωστά

⁹ Σχετικά με τη χρησιμότητα του τένοντα του βοδιού για την κατασκευή των βαλλιστριδών βλ. Παιδιόφραστος διήγησις τῶν ζώων, 622-625: Δεύτερον πάλιν νὰ εἰπῶ καὶ περὶ τῶν νευρῶν μου! ἔχουν τα οἱ μαῖστορες, τζαγκράδες, δοξαράδες./ Νευρώνουν τὰ δοξάρια, νευρώνουν καὶ τὰς τζάγκρας./ Ἀκόμη καὶ ὁ σαγιτᾶς νευρώνει τὰς σαγίτας.

Βλ. και μια ανακοίνωση που εκδόθηκε στις 29 Ιανουαρίου του 1452, με την οποία απαγορεύεται στους κρεοπώλες της Κορώνης να πουλούν εκτός πόλης τένοντες βοδιού και βούβαλου: C. SATHAS, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge*, 4, σσ. 176-177: *Conzossiache i becheri d'esto luogo venda tutti i nervi de buo et bufali che qui se scanano a forestieri et fuora de questa terra, la qual cossa torna a gran incomodita di questi maestri ballestrieri et arcieri, i qual non puo senza tal nervi adoperar l'arte soa.*

¹⁰ Marin Sanudo Torsello, *Liber Secretorum Fidelium Crucis*, σ. 80. 55-57: *Est etiam utile, caussa de longe balistandi, quod sint cordae balistarum subtiles, in tantum quod possint tensionis, et extensionis balistae violentiam tollerare: unde oportet eas de bono canabi congrue laborato.*

¹¹ Κωνσταντίνος Ερμονιακός, *Ιλιάδος ῥαψωιδίαι*, σ. 88. 274-281: θέτουν γοῦν νευρὰν ἐν κώκῃ,/ κὲν αὐτῇ γὰρ τῇ σωλήνῃ,/ τὴν προέφην γὰρ ἐπάνω,/ τὴν κατεύθειαν μὲ στάφνης/ γεγλυμμένην ἐν τῷ ξύλῳ/ ἀποτίθονται γὰρ βέλη/ μέσον τῆς σωλήνης ταύτης/ ἐν τῷ μήκει βραχυτάτῳ.

¹² Βλ. σχετικά N. PÉTRIN, «Philological Notes on the Crossbow and Related Missile Weapons», *GRBS* 33 (1992), σ. 277.

από την αρχαιότητα - είχαν σχεδόν την ίδια μορφή, αλλά δε διέθεταν μηχανισμό όπλισης. Απαραίτητα στοιχεία μιας βαλλιστρίδας ήταν δηλαδή ο αναβολέας, η κώκη και ο μηχανισμός όπλισης.¹³

Σε σύγκριση με τα βέλη των τόξων, εκείνα της βαλλιστρίδας ήταν πολύ πιο κοντά και χονδρά,¹⁴ με διάμετρο του στελέχους ανάμεσα στα 10 και 12 χιλιοστά και συνολικό μήκος γύρω στα 40 εκατοστά. Μια σειρά από τέτοια βέλη που βρίσκονται στο Bernisches Historisches Museum και χρονολογούνται στον 15ο αιώνα, έχουν αιχμές μήκους ανάμεσα σε 6,6 και 8,5 εκατοστά, συνολικό μήκος που κυμαίνεται από 37,8 έως 40,2 εκατοστά και βάρος 58,8 έως 79 γραμμάρια.¹⁵

Μεταξύ των σπάνιων παραστάσεων βαλλιστρίδων στη βυζαντινή τέχνη (εικ. 204, 486, 683, πιν. 4) δεν συναντάμε αιχμές βέλων με διαφορετικά σχήματα. Γνωρίζουμε όμως ότι οι αιχμές των βελών της

Τα τόξα με ολισθητήρα ήταν σε χρήση από την αρχαιότητα και είχαν σχεδόν την ίδια μορφή με τη βαλλιστρίδα. Υπάρχει μια σειρά από ενδιαφέρουσες δημοσιεύσεις που αναλύουν, ανάμεσα στα άλλα, το ζήτημα της χρήσης αυτών των τόξων στο Βυζάντιο: J.F. HALDON, «Σωληνάριον - the Byzantine Crossbow?», *University of Birmingham Historical Journal* 12 (1970), σσ. 155-157, G.T. DENNIS, «Flies, Mice and the Byzantine Crossbow», *BMGS* 7 (1981), σσ. 1-5 και NISHIMURA, «Crossbow, Arrow-Guides, and the Solenarion», *Byzantion* 58 (1988), σσ. 422-435.

¹³ Αντίθετη άποψη φαίνεται να έχει ο Harmuth, ο οποίος αναγνωρίζει ως βαλλιστρίδα ένα όπλο του 14ου αιώνα που βρίσκεται στη Γρανάδα και στερείται αναβολέως, E. HARMUTH, «Eine arabische Armbrust», *ZHW* 25 (1983), σσ. 141-144.

Ένας πλήρης κατάλογος του εξοπλισμού ενός βαλλιστρίδοφόρου στο G. SANDRI, *Gli statuti veronesi del 1276 colle correzioni e le aggiunte fino al 1323*, 1, (Monumenti Storici, Regia Deputazione di Storia Patria per le Venetie), Verona 1940, σ. 6, *item quod ballistarii equites continue habere et tenere debeant bonos equos et bonas ballistas bene munitas cordis magistris, noxellis, clavibus, crochis, faretris et sagitis et omnibus aliis apparamentis necessariis.*

¹⁴ Βλ. σημ. 11.

¹⁵ ALM, *European Crossbows*, σσ. 42-43. Đ. PETROVIC, *Dubrovačko oružje u XIV veku*, Beograd 1976, σσ. 78-83.

βαλλιστρίδας ήταν πιο ανθεκτικές από εκείνες των τόξων,¹⁶ ενώ διέθεταν κι αυτές μεγάλη ποικιλία σχημάτων, ανάλογα με τη χρήση που είχαν, στρατιωτική ή κυνηγετική.

Ανάλογα με τη χρήση για την οποία προορίζονταν και το σχήμα τους, τα βέλη είχαν διάφορες ονομασίες όπως *καρρέλιν*,¹⁷ *βερετονίν*,¹⁸ *λατζόνιν/λαντζόνιν*.¹⁹ Οι δυο πρώτες ονομασίες ανταποκρίνονται στα *quadrelli*²⁰ - βέλη τετράγωνης διατομής - και στα *verrettoni*²¹ των δυτικών πηγών, ενώ το *λατζόνιν/λαντζόνιν* μάλλον αντιστοιχούσε σε ένα μεταλλικό βλήμα μικρών διαστάσεων. Σε ένα βενετικό έγγραφο του 1255 τα *lanzonos* αναφέρονται μαζί με τα *gitarolas*, που ίσως να ήταν βέλη βαλλιστρίδας ή ελαφρά ακόντια.²²

¹⁶ Κωνσταντίνος Ερμονιακός, *Ίλιάδος ραψωδία*, σ. 88. 285-288: *καὶ τὰ ξίφη τῶν σιδήρων/ ἰσχυρότερα γὰρ τόξου/ ἔχουσι κατὰ τὸ πρέπον/ ἀξιόμαχα πολέμου*

¹⁷ *Ὁ πόλεμος τῆς Τρωάδος*, 3121: *γοργότερον ὑπήγαινε παρὰ καρρέλιν τσάγγρας*.

Ὁ.π., 6256-6257: *ἐλαβώθη ὁ Ἔκτορας μὲ ἕναν χοντρὸν καρρέλι/ μέσα γὰρ εἰς τὸ πρόσωπον*

Χρονικὸν τῶν Τόκκων, σ. 358. 1878-1879: *Λουμπάρδες, τζάκρες παρευθὺς ἔσκασαν ἀπὸ μέσα, οἱ τάρδες, τὰ καρέλλια ὡς ἡ βροχὴ ἐπίπταν*.

¹⁸ Λεόντιος Μαχαιράς, *Ἐξηγήσεις τῆς γλυκείας χώρας Κύπρου*, σ. 112. 26: *καὶ ἔχασεν τὸ κόπον του μὲ σαγίττες καὶ βερετοννία*.

¹⁹ *Ὁ πόλεμος τῆς Τρωάδος*, 2991: *ὥσπερ σαῖττες ἐπίπταν, κάρρελια καὶ λαντσόνια*.

²⁰ C. DESIMONI, «Actes passés a Famaguste de 1299 à 1301 par devant le notaire génois Lamberto di Sambuceto», *REL* 1 (1893), σ. 75, αρ. 249: (27 Αυγούστου 1300) *Fressetum unum pro armando, spatam unam cultellum unum pro ferire, balistram unam cum quadraginta quadrellis passatoribus, cervellieram unam*.

²¹ Αποστολή υλικού από το οπλοστάσιο της Βενετίας στην Κρήτη, Σ.Μ. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Θεσπίσματα της βενετικής γερουσίας. 1281-1385*, 1, σ. 220, αρ. 523: (22 Ιουνίου 1342) *In primis coracia C, item veretoni V mille, item balistre CL, item pavesia CC item crochi CC, item spagum flibe claudi a coracijs*.

²² G.L.FR. TAFEL - G.M. THOMAS, *Urkunden zur älteren Handels und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, 3, σ. 413, αρ. 39: (*Venetae reipublicae Statuta navium*, 6 Αυγούστου 1255) *Mandamus, quod omnis navis de milliariis*

Υπήρχαν βέλη ειδικά κατασκευασμένα για τις φορητές βαλλιστρίδες (οι λεγόμενες «*da piede*» δηλαδή «ενός ποδιού»), που πιθανώς είχαν μικρότερες διαστάσεις από αυτά που εκτοξεύονταν από τις βαριές βαλλιστρίδες με τροχαλία.²³ Στα δυτικά κείμενα συναντάμε βλήματα γνωστά ως *falcatores/falsadores*,²⁴ που πρέπει να ήταν μικρότερα από τα κανονικά βέλη/*verrettoni*²⁵ και ίσως μπορούμε να τα ταυτίσουμε με τα λατζόνια.²⁶ Τα *falsatores* ήταν γνωστά και ως *muschette*,²⁷ όνομα που

D usque DCC non completa teneatur habere sex panceras, sex capirones, lanzonos vel gitarolas CCC.

R. FILANGIERI, *I registri della Cancelleria Angioina*, 11, Napoli 1958, σ. 194, αρ. 52: (έτος 1274, κατάλογος όπλων που βρισκόταν στα πλοία των Ανδεγαυών) *que ad partes Achaye navigarunt ... balistas de cornu ad tornum IV, balistas de ligno ad duos pedes XII et balistas de ligno ad unum pedem LXX, de quibus IV sunt fracte; caldaria de corio cum croccis LXXII; de quarrellis pro balistis ipsis cassie XXXVIII; de astis pro quarrellis ipsis, sine ferris et pinnis, XX milia; cassiam de filo pro cordis balistarum unam; saccos de filo pro eisdem cordis VI; et lanciones ferratos M.*

Βλ. και την αναφορά στη σημ. 86 σε ένα βενετικό έγγραφο του 1311 σε *lançoni scodadi* - δηλαδή χωρίς πτερούγια.

²³ *Acta Albaniae Veneta*, 21, αρ. 5851: (Sen. Mar. R 4, 3 Ιουνίου 1452) *xv ballistas a mulinello, et xv a pede cum suis mulinellis, et rochis ... capsas xii veretonorum a mulinello, et xii a pede.*

²⁴ Marin Sanudo Torsello, *Liber Secretorum Fidelium Crucis*, σ. 60, κεφ. 8: *in galeis ... habere sagittaminum numerum infinitum, et praecipue ex eis quae falsadores vulgariter appellantur.*

Σ.Μ. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Θεσπίσματα της βενετικής γερονσίας. 1281-1385*, 1, σ. 235. 102-104: (25 Αυγούστου 1342) *Arma petita per rectorem Rethimi sunt balliste LXX furnite de crochis et tot falcatores quot erunt necessarij pro dictis ballistis et a LXX coracias et totidem pavesia.*

²⁵ Έγγραφο που αφορά μια αποστολή στρατιωτικού υλικού από τη Βενετία στην Κρήτη, το 1343, Σ.Μ. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Θεσπίσματα της βενετικής γερονσίας. 1281-1385*, 1, σ. 249, αρ. 346, 16-18: *mittantur eis falcatores X mille si sunt in communi et veretoni V mille. Et si falcatores non sunt in communi mittantur eis per totum X mille veretoni.*

²⁶ Στην ελληνική εκδοχή της *Teseida* του Βοκκάκιου η λέξη *quadrello* (που συνήθως αντιστοιχεί στον όρο *καρρέλιν*) μεταφράζεται ως *λατζόνιν*: Giovanni Boccaccio, *Teseida*, I-54: *di dardi, di saette e di quadrella non fo menzion, che 'l ciel n'era coverto e occupata tutta l'aere bella.*

αντιστοιχεί στο ελληνικό *μῦαι*, όρος που στα βυζαντινά στρατηγικά εγχειρίδια δήλωνε ένα είδος κοντών βελών.²⁸

Το πτέρωμα των βελών των βαλλιστριδών²⁹ αποτελείτο συνήθως από δυο πτερούγια από φτερό, περγαμινή, χαρτί, λεπτό ξύλο ή μέταλλο,³⁰ προσαρμοσμένα στο στέλεχος σπειροειδώς.

Η όπλιση της βαλλιστρίδας γινόταν τοποθετώντας το ένα πόδι στον αναβολέα (*strevā* στις ιταλικές πηγές της εποχής), που ήταν στερεωμένος στο εμπρόσθιο άκρο του όπλου. Στη συνέχεια, ο

Θησις, 1-55: από τάρδους και δόξαρα, σαΐτες και λατζόνια και άλλα βέλη πτερωτά.

Η Θησις γράφτηκε ανάμεσα στο 1341 και το 1344, βλ. σχετικά το άρθρο – εν μέρει ξεπερασμένο – των Η. – R. ΚΑΗΑΝΕ, «Akritas and Arcita. A Byzantine source of Boccaccio's Teseida», *Speculum* 20 (1945), σσ. 415-425.

Πιθανώς οι *dardi*/τάρδοι της μετάφρασης να ήταν ένα είδος ακόντιου: *Acta Albaniae Veneta*, 1, αρ. 117: (16 Μαΐου 1334) *quod iuxta requisitionem factam per literas nostrorum castellanorum coroni et mothoni mittantur eis .XIIIm. inter veretones, filsatores et quarellos, balliste centum frunite (sic) cum eorum crochis. Ronchoni centum, lancee ducente, et dardi mille.*

²⁷ Marin Sanudo Torsello, *Liber Secretorum Fidelium Crucis*, σ. 81. 24-27: *potest praeterea fieri quod haec eadem balistae tela possent trahere quae muschettae vulgariter appellantur: sed rectae balistae quibus istae muschetae proprie deputantur, sunt balistae, quae balistae a pectoribus nuncupantur: de quibus omnibus periti exercitus facient fieri, et praecipient eis uti quibus balistandi exercitum committentur.*

Σχετικά με την ταύτιση ανάμεσα σε *muschette* και *falsatores/falcatores*, βλ. ΣΕΤΤΙΑ, «Una forza anfibia: Venezia prima del '300», σ. 220, σημ. 94.

²⁸ ΚΟΛΙΑΣ, *Byzantinische Waffen*, σ. 242, σημ. 24.

²⁹ Marin Sanudo Torsello, *Liber Secretorum Fidelium Crucis*, σ. 81. 2-5: *Unde oportunitum est fiant ferra telorum, ac astae similiter praedictorum, tales quae convenient una simul et convenient, cum balistis: nec non et oportet quod astae dictorum telorum optime impennentur, quoniam ipsae pennae multum iuvant ad directe et longe propositum sagittandi.*

³⁰ A. ANGELUCCI, *Documenti inediti per la storia delle armi da fuoco italiane*, Graz 1972, σ. 25: (έτος 1381) *quinque millia veretones cum ferris, impennatos cum carta, CXLV veretones impennatos cum pennis de ocha; CC veretones a balistis grossis ferratos, impennatos de ramo.*

Βλ. και ΚΟΛΙΑΣ, *Byzantinische Waffen*, σ. 219.

βαλλιστριδοφόρος έσκυβε και γάντζωνε τη χορδή σε έναν κρίκο³¹ που ήταν περασμένος στη ζώνη του και την έσυρε καθώς σηκωνόταν σε όρθια θέση (εικ. 1145b).

Εκτός από τις βαλλιστρίδες που οπλίζονταν με το ένα πόδι – οι πιο κοινές – υπήρχαν ισχυρότεροι τύποι του όπλου που απαιτούσαν τη χρήση και των δυο ποδιών και μια σταθερή βάση κατά τη βολή.³² Στους ακόμα πιο εξελιγμένους τύπους, οι βαλλιστρίδες οπλίζονταν με τη βοήθεια μιας τροχαλίας, που λειτουργούσε χάρις σε ένα χειροστρόφαλο. Αυτός ο μηχανισμός όπλισης ήταν απαραίτητος για τις βαριές ακίνητες βαλλιστρίδες, που ήταν τοποθετημένες επάνω σε κιλλίβαντα, γνωστές στις ιταλικές πηγές ως βαλλιστρίδες *da torno*³³ ή *a pesarola*,³⁴ από το

³¹ Κωνσταντίνος Ερμονιακός, *Ίλιάδος ραψωιδίαι*, σ. 87. 246-259: *καὶ τὸν ποῦν τὸν δεξιὸν τε/ θέτει γὰρ ἐντὸς τοῦ κρίκου/ ὁ κατέχων γὰρ ἐκείνην/ καὶ τὴν ζώνην στερεμνίαν/ ζώνην γὰρ περιδεσμεῖται/ κἔμπροσθεν ὑπὸ γαστέραν/ ἐκ τοῦ στερεμνίου λούρου/ ἡμισφαίριον γὰρ κρίκον/ σιδηρὸν ἀπαιωροῦσιν,/ κεῖς τὸ μέσον τῆς νευρᾶς τε/ ἀποτίθονται γὰρ τοῦτο/ καὶ τὸν πόδαν ἀνατείνει/ τὰ πρὸς χθόνα καταρρέων/ σὺν τῷ ἡμικύκλῳ τόξῳ.* Μέτρα κατά της εξέγερσης του Κώστα Καψοκαλύβη και των υιών του στην Κρήτη, Σ.Μ. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Θεσπίσματα της βενετικής γερουσίας. 1281-1385*, 1, σ. 234. 100-101: (25 Αυγούστου 1342) *Arma petita per ducham sunt coratie CC, collaria CC, balliste CCC, crochi CCC, veretoni X mille, pavesia CCCC.*

³² Marin Sanudo Torsello, *Liber Secretorum Fidelium Crucis*, σ. 81. 20-21: *Est praeterea quoque sciendum quod validiores balistas tenduntur cum duobus pedibus, quam cum uno.*
E.H. BYRNE, *Genoese shipping in the Twelfth and Thirteenth Centuries*, (The Mediaeval Academy of America, 5), Cambridge - Massachusetts 1930, σσ. 128-129, αρ. 38: (29 Ιουλίου 1267) *navis ... sanctus spiritus ... 50 marinai inter quos promittimus vobis habere nauclerium unum ad voluntatem vestram balisterios decem scientes operari balistras cum balistris et quadrellis ... et cum lanceis ducentis et Gataroliis ducentis et cum balistris octo de cornu de duobus pedibus et aliis duabus balistris de streva. et cum quadrellis sufficientibus pro ipsis balistris.*

³³ Κωνσταντίνος Ερμονιακός, *Ίλιάδος ραψωιδίαι* κδ', σ. 90. 314-317: *ἐξ αὐτῆς γὰρ τῆς μεθόδου/ ἔποικεν καὶ τὰς μεγάλας/ τὰς μὲ τὸρνον γομωζούσας/ κέτερας μεθόδους ἄλλας.*

σύστημα τροχαλιών που χρησιμοποιούνταν για το τέντωμα του δύσκαμπτου τόξου τους.³⁵

Η βαλλιστρίδα είχε μεγάλη διατηρητική ικανότητα, χάρις στην οποία μπορούσε να διαπεράσει και τις πιο ανθεκτικές πανοπλίες³⁶ και ταυτοχρόνως ήταν πολύ πιο εύκολη στη χρήση από το τόξο. Επίσης, η εκπαίδευση ενός βαλλιστρίδοφόρου απαιτούσε πολύ λιγότερο χρόνο από εκείνον που χρειαζόταν για να εκπαιδευτεί καλά ένας τοξότης.

Μεταξύ των μειονεκτημάτων της βαλλιστρίδας, αναφέρουμε το υψηλό κόστος, την περίπλοκη κατασκευή και το βάρος της, που

Marin Sanudo Torsello, *Istoria di Romania*, σ. 193. 28: *mandò a Faenza a tor balestre grosse da torno e da pesarola.*

Leonardus Chiensis, *Historia Cpolitane*, στηλ. 934C: *Paulus Troilus, Antonius de Bochiardis fratres, in loco arduo Miliandri, quo urbs titubabat, aere proprio et armis, summa cum vigilantia, noctu dieque et spingardis horrendis, et balistis torneis viriliter pugnam sustinent.*

³⁴ Marin Sanudo Torsello, *Liber Secretorum Fidelium Crucis*, σ. 59, 55-56: *in quolibet navigio dulcis aquae, balistae grossae a turno cum suis muniminibus portarentur; nec non balistae a pesarola, tot quot utiles viderentur Capitaneo dictae gentis.*

³⁵ TAFEL - THOMAS, *Urkunden zur älteren Handels und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, 3, σ. 413, αρ. 39: *(Venetae reipublicae Statuta navium, 6 Αυγούστου 1255) Mandamus, quod omnis navis de milliariis D usque DCC non completa teneatur habere sex panceras, sex capirones, lanzonos vel gitarolas CCC, ballistas sex de corno, tres de strevo et tres de pesarola vel turno, CL quadrellos pro omni balestra de strevo, L pro omni balestra de pesarola vel de torno, tres crochos, tres tornos, tres pesarolas, duas cordas, unam magistram per quamlibet balistam.*

³⁶ Κωνσταντίνος Ερμονιακός, *Ιλιάδος ραψωϊδίαι*, σ. 88. 289-308: *καὶ τὰ βέλεμνα ἐκπέμπει,/ καὶ πεσόντα ὄπου τύχη/ οὐκ εἰς τοῦμπαλιν ἐκπίπτει,/ ἀλλ' ἀσπίδα περονίζει/ καὶ τὰς κάσεις γὰρ ὁμοίως·/ εἰ δ' εἰς θώρακαν ἐμπέση/ βαρυσίδηρον γὰρ λέγω,/ ἢ περνᾶ τοῦτον ὁμοίως,/ ἢ συντρίβεται τὸ βέλος/ ἀπὸ τῆς σφοδρᾶς τε ρύμης/ (οὕτως γὰρ πετᾶ σφοδρῶς γὰρ/ ἀκατάσχετος γὰρ τούτου/ ἢ φορὰ) τὸ τῆς τοξίας·/ τὸ μὲν βέλος γὰρ τῆς τζάγκρας/ δαιμονίον ἔστιν οὕτως.*

κυμαινόταν γύρω στα 3 κιλά και την καθιστούσε πολύ πιο δύσχρηστη από το τόξο.³⁷

Από την άποψη της τακτικής χρήσης, το μεγαλύτερο μειονέκτημά της ήταν ότι, ενώ θεωρητικά είχε αποτελεσματικό βεληνεκές 200 μέτρων, στην πράξη δεν μπορούσε να πλήξει στόχους πέραν των 75/80 μέτρων. Πράγματι, όταν σήκωναν το όπλο για να στοχεύσουν πιο μακριά, το ογκώδες κοντάκι κάλυπτε το στόχο.³⁸

Προκειμένου να επιτευχθεί το μέγιστο βεληνεκές, οι βαλλιστρίδες τοποθετούνταν πάνω σε ογκώδεις κιλίβαντες, γεγονός που τις καθιστούσε δυσκίνητες.³⁹ Άλλο ένα μειονέκτημα ήταν ο χαμηλός ρυθμός βολής που οφειλόταν στη χρονοβόρο διαδικασία όπλισης. Όταν ο βαλλιστριδοφόρος βρισκόταν εκτεθειμένος σε ανοικτό χώρο, προστατευόταν από μια μεγάλη ασπίδα γνωστή ως *paveses/παβίτσι(ον)*.⁴⁰

³⁷ Μια βενετική βαλλιστρίδα του μέσου του 16ου αι. ζυγίζει, μαζί με το μηχανισμό όπλισής της, περισσότερο από δέκα κιλά: V. FRANZOI, *L'armeria del Palazzo Ducale a Venezia*, Treviso 1990, σ. 119, αρ. 373.

Ένα απο τα πλεονεκτήματα της βαλλιστρίδας σε σχέση με το τόξο ήταν ότι αυτή μπορούσε να οπλιστεί πολύ νωρίτερα από τη χρήση, ενώ το τόξο τεντωνόταν μόλις λίγο πριν χρησιμοποιηθεί. Η δυνατότητα να κυκλοφορεί κανείς με ένα όπλο έτοιμο για βολή ανά πάσα στιγμή αποδεικνυόταν ιδιαίτερα χρήσιμη στο κυνήγι (εικ. 1013), βλ. ALM, *European Crossbows*, σ. 6.

³⁸ LATHAM – PATERSON, *Saracen archery*, σ. XXXII.

Βλ. και ALM, *European Crossbows*, σ. 45.

³⁹ Στο εγχειρίδιο του, ο Θεόδωρος Παλαιολόγος υπογραμμίζει τη σημασία των βαλλιστρίδων τόσο στην άμυνα όσο και στην επίθεση εναντίον οχυρών θέσεων: Θεόδωρος Παλαιολόγος, *Les Enseingnemens ou Ordenances pour un seigneur qui a guerres et grans gouvernemens a faire*, σ. 57: *et ceulz qui pourront et saront aient arbalestes avec leur appareil, car il profitent moult a la deffense et portent grans coups en traiant vers les anemis*. Ό.π., σ. 102: *Et se vous avez vos neccessaires et vos choses convenables a batailler – c'est assavoir eschieles, chas de fust, engins, moutons et autres instruments neccessaires a ce, et meismement arbalestres – c'est bonne chose*.

⁴⁰ Χρονικὸν τῶν Τόκκων, σ. 242. 291: καὶ σκάλες ἐβαστούσαν, παβίτζια καὶ τζάκρες·

Στις πηγές που αναφέρουν τους βαλλιστριδοφόρους συναντάμε συνήθως και τους στρατιώτες που τους προστάτευαν με τις ασπίδες τους.⁴¹

Στη βυζαντινή επικράτεια, τα μοναδικά σχετικά με τις βαλλιστρίδες αντικείμενα βρέθηκαν κοντά σε έναν αμυντικό πύργο στο χωριό Πάνακτον, 20 χλμ. Ν.Α. της Θήβας. Πρόκειται για μια σειρά βελών που χρονολογούνται από τα μέσα του 14ου αι. μέχρι τις αρχές του 15ου.⁴² Δυστυχώς, αυτά τα ευρήματα δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ακριβώς ως βυζαντινά, εφόσον το Πάνακτον ιδρύθηκε από τους Φράγκους.⁴³

Δυο περιστρεφόμενοι κύλινδροι (κώκαι) και άλλα τμήματα που ανήκουν σε βαλλιστρίδα βρέθηκαν στη Σερβία, στο εσωτερικό ενός οχυρού που υπήρξε βυζαντινό έως το 1150 περίπου και εγκαταλείφθηκε οριστικά από τους Σέρβους γύρω στο 1230. Και αυτά τα ευρήματα δεν είναι βυζαντινά, αφού ανήκουν στην τελευταία φάση κατοίκησης του χώρου.⁴⁴ Τέλος, σε έναν πύργο του Εξαμιλίου – την αμυντική γραμμή

⁴¹ Χρονικὸν τοῦ Μορέως, 2809: ἐβάλασιν σωτάρχισιν, σκουταροτζαγρατόρους. Ὁ.π., 6715-6716: καὶ τζαγρατόρους ἑκατὸν κ' ἑκατὸν σκουταράτους, / δοξαράτορους τριακοσίους νὰ στήκουσιν με ἐκεῖνον. Ὁ.π., σ. 324. 6541-6542: καὶ διακοσίους ὁμοίως πεζούς, ὅλοι ἐκλεκτοὶ κ' ἐκεῖνοι. / νὰ εἶναι οἱ ἑκατὸν τζαγράτοροι κ' οἱ ἄλλοι σκουταρᾶτοι.

⁴² S.E.J. GERSTEL, M. MUNN, H.E. GROSSMANN, «A Late Mediaeval Settlement at Panakton», *Hesperia* 72 (2003), σσ. 222-223 και εικ. 82. Οι αιχμές είναι συνολικά 26.

Ἐξι αιχμές βελῶν μήκους ἀπὸ 5 ἕως 7,5 εκ. βρέθηκαν στο σέρβικο οχυρὸ του Stalać, που καταστράφηκε το 1413, βλ. D. MINIC – O. VUKADIN, *Srednjovekovni Stalać*, (Arheološki Institut), Beograd 2007, σσ. 116-117.

⁴³ S.E.J. GERSTEL, «An Introduction to Mediaeval Panakton», στο J.M. Fossey (επιμ.), *Boeotia Antiqua VI. Proceedings of the 8th International Conference on Boiotian Antiquities*, (Loyola University of Chicago, 24-26 May 1995), Amsterdam 1996, σσ. 143-150.

⁴⁴ M. POPOVIĆ, *Tvrđava Ras*, (Arheološki Institut, Posebna Izdanja 34), Beograd 1999, σ. 257, πιν. 220.

Στις ανασκαφές του Stalać βρέθηκαν δυο κώκαι, ένας αναβολέας, ένας κρόκος και άλλα τμήματα βαλλιστρίδας, που χρονολογούνται στις

κοντά στην Κόρινθο που καταστράφηκε οριστικά από τους Τούρκους το Δεκέμβριο του 1446⁴⁵ – βρέθηκε ένα χαραγμένο σχέδιο που πιθανώς απεικονίζει μια βαλλιστρίδα.⁴⁶

1) Απαρχές και διάδοση/εξάπλωση

Παρ' όλο που ήταν γνωστή τουλάχιστον από τον προηγούμενο αιώνα, η χρήση της βαλλιστρίδας γενικεύθηκε στη Δύση μόλις κατά το α' μισό του 12ου αι., λόγω του υψηλού κόστους της. Στην Ιταλία, το τόξο και η βαλλιστρίδα χρησιμοποιήθηκαν ταυτοχρόνως για μεγάλο διάστημα και μόνο προς τα τέλη του 13ου αι. επικράτησε η τελευταία, πιθανώς εξαιτίας της εκτεταμένης χρήσης βαλλιστριδοφόρων στα πλοία των ναυτικών Δημοκρατιών.⁴⁷

αρχές του 15ου αι., βλ. MINIC – VUKADIN, *Srednjovekovni Stalac*, σσ. 116-117.

⁴⁵ Γεώργιος Σφραντζής, *Χρονικόν*, σ. 98. 13-15.

⁴⁶ Το ακιδογράφημα αυτό ίσως είναι έργο κάποιου βυζαντινού υπερασπιστή των τειχών, βλ. T.E. Gregory, *The Hexamilion and the Fortress*, (Isthmia, the American School of Classical Studies at Athens, 5), Princeton - New Jersey 1993, πιν. 31.

Τέλος, μπορούμε να διακρίνουμε εικόνες βαλλιστρίδων και στα υδατογραφήματα πολλών χαρτών χειρόγραφων της παλαιολόγιας εποχής. Το σύμβολο της βαλλιστρίδας εμφανίζεται συχνά στο χαρτί ιταλικής προέλευσης, το οποίο χρησιμοποιούνταν ευρέως στα βυζαντινά βιβλιογραφικά εργαστήρια. Για μερικά παραδείγματα βλ. L. VASILJEV – M. GROZDANOVIC - PAJIC, *Le description des filigranes et l'album des manuscrits grecs (du) XIVE siècle du centre de recherches slavo-byzantines « Prof. Ivan Dujčev »*, 1 (Series Catalogorum, 10), Sofia 2004, nn. 94/95, 117-120, 314-316, 410, 631-633, 690/691.

⁴⁷ Σχετικά με τους Βενετούς και Γενουάτες βαλλιστριδοφόρους βλ. αντίστοιχα F.C. LANE, *The Crossbow in the Nautical Revolution of the Middle Ages*, στο *Explorations in Economic History* (7), (επιμ.) D. HERLITY, R.S. LOPEZ, V. SLESSAREV, Kent - Ohio 1969, σσ. 161-171 [F.C. LANE, *Studies in Venetian Social and Economic History*, 6, VR 1987 (CS 254)] και N. CALVINI, *Balestre e balestrieri medioevali in Liguria*, Sanremo 1982.

Η όλο και αυξανόμενη σημασία της βαλλιστρίδας προκύπτει από τις διατάξεις για την άμυνα της Κρήτης, που εξέδιδε η Βενετική Δημοκρατία: ενώ το 1211 προορίζονταν για την υπεράσπιση της νήσου μόνο ιππείς και πεζικό, από το 1222 εμφανίζονται ήδη μερικοί βαλλιστρίδοφόροι στρατιώτες,⁴⁸ οι οποίοι το 1252 διπλασιάζονται.⁴⁹

Αξίζει να σημειωθεί το γεγονός ότι σ' αυτήν την περίοδο οι Βενετοί στρατολογούσαν αποκλειστικά λατίνους βαλλιστρίδοφόρους και όχι τους Έλληνες υπήκοους τους στο νησί.⁵⁰ Προφανώς δεν υπήρχε λόγος να εξοπλίζουν με ένα τόσο ισχυρό όπλο τους αναξιόπιστους Κρητικούς, που κατά τα άλλα συνέχιζαν να είναι χρήσιμοι στη Γαληνοτάτη ως εξαιρετικοί τοξότες.⁵¹

⁴⁸ TAFEL - THOMAS, *Urkunden zur älteren Handels und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, 2, σσ. 236-237, αρ. 263: (Ιούνιος 1222) *hijis videlicet computatis in sexaginta militiis inter militias et sergentarias, computatis sergentariis sex pro una militia.... habere debes militias duas et tres sergentarias, in quarum una balistarius unus debet stare.*

⁴⁹ 'Ο.π., σ. 473, αρ. 322: (29 Απρίλιος 1252) *quilibet vestrum conducere, habere et tenere debet unum sergentem convenientem, et bonum equitem armatum ferro, et alios tres scutiferos bene armatos ferro et de omnibus alijs armis convenientibus pro qualibet cavalaria; et pro utilitate istorum scutiferorum debet habere unusquisque vestrum balestras duas de cornu bene redatas, ex quibus scutiferis debent esse ad minus duo sufficientes pro balestra;*

⁵⁰ 'Ο.π., σ. 473, αρ. 322: (29 Απρίλιος 1252) *qui scutiferi debent esse Latini et a viginti annis superius et quinquaginta inferius.*

Η απαγόρευση στρατολόγησης ελλήνων βαλλιστρίδοφόρων συνέχιζε να ισχύει δυο αιώνες αργότερα στη βενετική Έυβοια, βλ. *Acta Albaniae Veneta*, 13, αρ. 3202: (3 Οκτωβρίου 1429) *Declarando, quod omnes esse debeant balistarij et forenses et catholici, qui non teneant legem grecam sed latinam.*

⁵¹ Σ.Μ. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Θεσπίσματα της βενετικής γερουσίας. 1281-1385*, (Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, Β') Αθήνα 1936, 1, σ. 104, αρ. 10 (έτος 1331-1332): *Aliqui Cretenses redeuntes cum galeis Cypri excusentur a balistis, sed deferrunt arcus.*

Πάντως γνωρίζουμε ότι, ήδη στα μέσα του 14ου αι., η βαλλιστρίδα χρησιμοποιούνταν ευρέως και από τους Κρητικούς: J. JEGERLEHNER, «Der Aufstand der kandiotischen Ritterschaft gegen das Mutterland Venedig. 1363-65», *BZ* 12 (1903), σ. 106: (26 Αυγούστου 1363), *Clamatum*

2) Οι Έλληνες βαλλιστροδοφόροι

Στη μαρτυρία του Νικήτα Χωνιάτη - που επισημαίνει την παρουσία βαλλιστροδοφόρων μεταξύ των σταυροφορικών στρατεύματων που κατέλαβαν την Κωνσταντινούπολη το 1204⁵² – προστίθενται και οι αναφορές τριών τουλάχιστον δυτικών συγγραφέων που καταγράφουν τη χρήση βαλλιστρίδων από τους υπερασπιστές της Πόλης. Είναι σαφές ότι και οι δυο αντίπαλοι χρησιμοποίησαν αυτό το όπλο μπροστά στα τείχη της Πρωτεύουσας⁵³ και φαίνεται ότι οι Βυζαντινοί δεν ήταν ιδιαίτερα εξοικειωμένοι με τη χρήση της βαλλιστρίδας.⁵⁴ Αντιθέτως, οι σταυροφόροι χρησιμοποιούσαν πολύ αποτελεσματικά τις βαλλιστρίδες τους⁵⁵ και

fuit publice ... quod amodo usque ad mensem unum proximum <omnes> et singuli habitatores Candide, scientes operare ballistam, debeant habere ballistam et ueretonem et alia arma opportuna ballisti, et scientes operare archum, debeant habere archum cum XXV sagitis ad minus, et nescientes ballistam neque archum, debeant habere spatham et buculeum uel tarçetam uel scutum uel pauesem, et si non haberent spatham, habeant lançeam et scutum uel pauesem sub pena ypp. duorum pro quolibet.

⁵² Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, σ. 539. 22-4: ἵππος μὲν χιλία σιδήρω κατάφρακτος, ἄσπις δὲ τρισμυρία εἰς ὀπλίτας πλείστους διηρημένη, μάλιστα δὲ εἰς τοὺς καλουμένους τζαγγρατοξότας.

⁵³ Hugo, comes Sancti Pauli, *Epistola de expugnata per Latinos urbe Constantinopoli*, σ. 310: *quod eorum sagittarii et balistarii trahebant in nos, nostrisque in ipsos.*

Robert de Clary, *La prise de Constantinople*, σ. 42: *et les batailles l'empereur et les noes batailles s'estoient ja si aprochies que li arbalestier l'empereur traioient bien en nos gens et nostre arbalestier ensemment es gens l'empereur.*

βλ. και A.J. ANDREA, *Contemporary Sources for the fourth crusade*, (The Medieval Mediterranean, 29) Leiden-Boston 2000, σ. 197 και σημ. 179.

⁵⁴ Gunther de Pairis, *Historia Constantinopolitana*, στηλ. 241A: *illi de moenibus suis egredi vix auderent, maxime autem propter balistas nostrorum, quarum usus quanto est rarior apud illos, tanto etiam terribilior et periculosior aestimatur.*

⁵⁵ Robert de Clary, *La prise de Constantinople*, σ. 36. cap. 43 : *Après si present leur arbalestiers et leur arkiers, si les misent par devant en barges pour delivrer le rivage des Grius.*

γνώριζαν πώς να προστατεύονται από τις βολές των Βυζαντινών,⁵⁶ οι οποίοι – σύμφωνα τουλάχιστον με τη μαρτυρία ενός δυτικού ιππότη - ήταν κυριολεκτικά τρομοκρατημένοι από τα εχθρικά πυρά.⁵⁷

Το γεγονός ότι οι πρώτες μαρτυρίες για τη χρήση της βαλλιστρίδας στο Βυζάντιο ανάγονται στην εποχή της τέταρτης σταυροφορίας φανερώνει πως στις αρχές του 13ου αι. η στρατιωτική τεχνολογία στην Αυτοκρατορία βρισκόταν περίπου στο ίδιο επίπεδο με εκείνο των άλλων ευρωπαϊκών δυνάμεων.⁵⁸

Σε μια επιστολή του, ο Νικόλαος Μεσαρίτης περιγράφει μια πειρατική επίθεση που υπέστη το πλοίο του κατά τη διάρκεια ενός ταξιδιού στη Νίκαια, το 1208. Από την ακρίβεια με την οποία ο ιερωμένος περιγράφει τη βαλλιστρίδα με σύνθετο τόξο των πειρατών, συμπεραίνουμε ότι είχε την ευκαιρία να την παρατηρήσει από πολύ κοντά.⁵⁹ Η ζωνρή περιγραφή του Μεσαρίτη ενδεχομένως δηλώνει ότι είχε

⁵⁶ Robert de Clary, *La prise de Constantinople*, σ. 38: *Et fist li dux les pons si bien warnir et couvrir as costes d'esclavannes et de toile, que cil qui i montassent pour assalir n'eussent warde ne de quarriaus d'arbalestes ne de saietes.*

⁵⁷ Gunther de Pairis, *Historia Constantinopolitana*, στηλ. 243D: *fugientes Graeci maxime terrore balistarum, quas ferre non poterant.* Ό.π., στηλ. 244B: *Balistarum tamen horror et impetus, eo quod gens illa naturaliter timida est, eos maxime reddebat examines.*

⁵⁸ Με αυτή την άποψη συμφωνεί και ο T.G. KOLIAS, «Military aspects of the conquest of Constantinople by the crusaders», στο *Urbs capta. The fourth crusade and its consequences/ La IVe croisade et ses conséquences*, (επιμ.) Α. LAIOU, (Réalités byzantines, 10), Paris 2005, σσ. 123-138.

⁵⁹ Νικόλαος Μεσαρίτης, *Γράμμα του Νικολάου του Μεσαρίτου προς τον καθηγούμενον τῆς μονῆς τῆς Εὐεργετίδος*, σ. 37, 22-29: *τόξα, οὐχ ὅποια ἔλκουσιν ἄνδρες ... ἀλλ' οἷα βάρβαρος ἐτεχνάσατο γνώμη φόνιον πνέουσα, ἃ ξύλον προΐησι βριαρόν ὀστέων καὶ νεύρων γυμνόν, ἐξηπλωμένον μὲν ὄτ' οὐ πρὸς σκοπὸν ἀπευθύνεται, διὰ ποδῶν δεκαμπτόμενον καὶ χειρῶν, μὴ συντεινούσης νευρᾶς ἐς τὸ τοῦ τόξου περιφερές, ἀλλὰ λίνου βιαιότερον κεκλωσμένου κάπι τὸ παρηρητημένον ὄστουν ἐπὶ θάτερον ξύλον μακροτενές καμπτομένον, ὅπουπερ καὶ σιδήριον παρηώρηται, ἐνεργοῦν μὲν, ὅθ' ἢ τοῦ βάλλοντος ὀπτικῆ κατὰ σκοπὸν βλέπει καὶ εὖστοχα.*

ήδη δει αυτό το όπλο αλλού, γεγονός που θα επιβεβαίωνε ότι στις αρχές του 13ου αι. οι βαλλιστρίδες ήταν ήδη αρκετά γνωστές στο Βυζάντιο.

Δεν γνωρίζουμε πόσοι ήταν οι βαλλιστριδοφόροι του βυζαντινού στρατού στην Κωνσταντινούπολη το 1204 και εάν αυτοί ήταν οργανωμένοι σε αυτόνομο σώμα. Τα πρώτα αριθμητικά στοιχεία που μας επιτρέπουν να υποθέσουμε την ύπαρξη οργανωμένων μονάδων βαλλιστριδοφόρων εμφανίζονται στις πηγές μετά από δεκαετίες σιωπής και αφορούν την Κέρκυρα: στις αρχές του 1283 στρατολογήθηκαν από τους Ανδεγαυούς για τις ανάγκες του σικελικού πολέμου 300 “ικανοί βαλλιστριδοφόροι” του νησιού.⁶⁰ Σύμφωνα με την *Istoria di Romania* του Torsello, λίγα χρόνια νωρίτερα ο βασιλέας Κάρολος Α΄ Ανδεγαυός, στο σχέδιό του για την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης, είχε προβλέψει την παρουσία βυζαντινών βαλλιστριδοφόρων στην Πόλη.⁶¹

Ένα έγγραφο που συνετάχθη στην Κω το 1288 φέρει την υπογραφή τριών ελλήνων βαλλιστριδοφόρων μελών της φρουράς του νησιού.⁶²

Φαίνεται ότι στα πρώτα στρατεύματα των Παλαιολόγων υπήρχαν και σώματα βαλλιστριδοφόρων: πράγματι, στην πολιορκία της Νίκαιας, το 1304, καταγράφεται η παρουσία ενός στρατοπεδάρχη των

⁶⁰ Σ.Ν. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, *Ανδηγαυική Κέρκυρα (13^{ος} – 14^{ος} αι.)*, Κέρκυρα 1999, σ. 160, σημ. 83, 87 και 88.

⁶¹ Marin Sanudo Torsello, *Istoria di Romania*, σ. 159. 26-28: *disegnava andar ad assediare la città di Costantinopoli da parte de mar e da un mar all'altro, e fortificarsi talmente iovi con stecadi e altri modi, che Costantinopolitani non potessero offender la sua gente pur con verettoni o dardi.*

⁶² Μ. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Βυζαντινά έγγραφα της μονής Πάτμου*, 2 (Δημοσίων Λειτουργιών), Αθήνα 1980, σ. 226. 31-32: *Σίγνον τζαγκράτορος Γεωργίου τοῦ Ματζόνη. Σίγνον τζαγκράτορος Νικολάου τοῦ Κρίτζη. Σίγνον τζαγκράτορος Γεωργίου τοῦ Λικαρδίτη.*

Η παρουσία ως μαρτύρων των τριών βαλλιστριδοφόρων μπορεί ενδεχομένως να αποτελεί ένδειξη κοινωνικής αποδοχής.

τζαγγρατόρων.⁶³ Ο αξιωματούχος αυτός⁶⁴ είχε πολύ χαμηλή θέση στην ιεραρχία της βυζαντινής αυλής.⁶⁵ Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι σε έναν κατάλογο του μέσου του 15ου αι. το όνομα στρατοπεδάρχης αντικαταστάθηκε από το *πρωταλλαγάτωρ*.⁶⁶

Μεταξύ των βυζαντινών υπερασπιστών της Άπρου, το 1322, υπήρχαν 30 βαλλιστριδοφόροι, από τους οποίους ένας ήταν ιδιαίτερα εύστοχος.⁶⁷ Την ίδια χρονιά, στην πολιορκία της Φιλιππούπολης από τους βυζαντινούς, συμμετείχαν βαλλιστριδοφόροι – δεν γνωρίζουμε εάν ήταν Έλληνες ή ξένοι μισθοφόροι – τοποθετημένοι επάνω σε πολιορκητικό πύργο που είχε σχεδιάσει ένας γερμανός μηχανικός.⁶⁸

⁶³ Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, 4, σ. 455. 16-17: *πέμπει τινὰ Σγοῦρον, στρατοπεδάρχην τῶν τζαγγρατόρων τετιμημένον.*

⁶⁴ Ψευδο-Κωδινός, *Περὶ ὀφφικίων*, σ. 187, 14-16: *Ὁ τῶν τζαγγρατόρων στρατοπεδάρχης φροντίζων ὡσαύτως καὶ ἐπιμελούμενος τούτων.*

⁶⁵ Ο στρατοπεδάρχης τῶν τζαγγρατόρων κατέχει την 68η θέση σε δυο καταλόγους οφφικίων του παλατιού που προφανώς συντάχθηκαν το 1321 και το 1340 περίπου: βλ. Ψευδο-Κωδινός, *Περὶ ὀφφικίων*, σ. 301, 19 και σ. 292. Ὁ.π., σ. 322. 82-83. Την 59η θέση σε έναν άλλο κατάλογο του 14ου αι. (ὀ.π., σ. 309. 35). Την 62η θέση σε έναν κατάλογο που χρονολογείται ανάμεσα στο 1416 και το 1448 (ὀ.π., σ. 306. 1) και τέλος την 59η σε έναν κατάλογο που χρονολογείται μετά το 1450 (ὀ.π. σ. 345. 26).

⁶⁶ Ὁ.π., σ. 345. 26: *πρωταλλαγάτωρ τῶν τζαγγρατόρων.*

Ο κατάλογος αυτός πιθανώς συντάχθηκε σε οθωμανικό περιβάλλον μετά την πτώση της Αυτοκρατορίας και αυτό ίσως επέφερε την αλλαγή στην ορολογία, βλ. ὀ.π., σσ. 341-343.

⁶⁷ Ιωάννης Στ' Καντακουζηνός, *Ἱστορία*, 1, σ. 140. 8-10: *ὀπλίται τε οἱ ἐκ μηχανῶν ἀφιέντες βέλη τριάκοντα, ἐξ ὧν εἷς ἐπὶ τῷ εὐστόχως τῶν ἄλλων μᾶλλον διαβεβόητο βάλλειν.*

Υπάρχει η πιθανότητα οι προαναφερθείσες «μηχανές» να μην ήταν βαλλιστρίδες, αλλά τα πολιορκητικά μηχανήματα γνωστά ως βαλλίστρες.

⁶⁸ Ιωάννης Στ' Καντακουζηνός, *Ἱστορία*, 1, σ. 174. 8-13: *ἐπὶ τροχοῖς ἐκκαίδεκα οἰκίαν κατασκεύασε ξυλίνην δυναμένην ὑποδέξασθαι ἄνδρας ἑκατὸν, οἱ ἔμελλον τὴν μηχανὴν κινεῖν ἔνδοθεν ὠθοῦντες· ὑπεράνω δὲ τοῦ οἰκήματος ξύλινον πύργον καταστρώματα ἔχοντα πέντε, ὡς ἐν*

Το πρώτο μισό του 14ου αι. αναγνωρίζεται έμμεσα και στη γραμματεία η σπουδαιότητα αυτών των νέων όπλων: για παράδειγμα, οι βαλλιστρίδες κατέχουν αξιοσημείωτη θέση στον *Πόλεμο τῆς Τρωάδος*.⁶⁹ Πρόκειται για την ελληνική μετάφραση ενός γαλλικού έργου του δεύτερου μισού του 12ου αι., στο οποίο αυτά τα όπλα ήταν παντελώς άγνωστα. Γύρω στο 1330, ο ανώνυμος μεταφραστής ενός χωρίου του Νικήτα Χωνιάτη, στο οποίο δεν αναφέρονται οι βαλλιστρίδες, αισθάνθηκε την ανάγκη να τις εισαγάγει στο κείμενό του.⁷⁰

Σε μια οθωμανική πηγή αναφέρεται ότι σε μια σύγκρουση ανάμεσα σε Τούρκους και Βυζαντινούς, που έλαβε χώρα στην Πελοπόννησο το 1355, οι βαλλιστρίδες χρησιμοποιήθηκαν και από τις δυο πλευρές.⁷¹

Το 1422, στη διάρκεια της οθωμανικής πολιορκίας, ανάμεσα στους λίγους και ελλιπώς οπλισμένους υπερασπιστές της Κωνσταντινούπολης υπήρχαν βαλλιστρίδοφόροι.⁷² Και οι βυζαντινοί στρατιώτες που συμμετείχαν σε μια αποτυχημένη απόπειρα κατάληψης του φρουρίου της Καλλιπόλεως, την ίδια χρονιά, διέθεταν βαλλιστρίδες.⁷³

έκάστῳ δὴ καταστρώματι τῶν ἐκ τόξων Λατινικῶν τῶν λεγομένων τζαγγρῶν ἀφιέντων βέλη ἐσομένων ὀκτώ.

⁶⁹ Ο πόλεμος τῆς Τρωάδος, 2970: τσάγγρας, κοντάρια ὠρθωσαν, εἶχαν τα γαρνισμένα. Ό.π., 3121: γοργότερον ὑπήγαινε παρὰ καρρέλιν τσάγγρας. Ό.π., 6256-6257: ἐλαβώθη ὁ Ἔκτορας μὲ ἕναν χοντρὸν καρρέλι/ μέσα γὰρ εἰς τὸ πρόσωπον· ὀλίγον νὰ ἀποθάνη.

⁷⁰ Νικήτας Χωνιάτης, *Μετάφραση*, σ. 90. 1: οἱ Ρωμαῖοι μετὰ τζαγγρῶν. Το πρωτότυπο χωρίο αφορά την άμυνα του περάσματος ενός ποταμού, βλ. Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, σ. 133. 57-59.

⁷¹ Enverī, *Düstürnāme*, σ. 79, 894. Βλ. σχετικά P. LEMERLE, *L'émirat d'Aydin Byzance et l'Occident. Recherches sur «La Geste d'Umur Pacha»*, (Bibliothèque byzantine, Études, 2) Paris 1957, σσ. 102-105.

⁷² Ιωάννης Κανανός, *Διήγησις*, σ. 56. 84-85: ἵνα δέχωνται τὰς σαγίττας τῶν τόξων καὶ τῶν τζαγγρῶν τῶν Ρωμαίων, καὶ τῶν βουμπάρδων τὰς πέτρας.

⁷³ Δούκας, *Ιστορία*, σ. 152. 7-9: αὐτὸς ἐκ τῶν τριήρων ἐξαγωγῶν θώρακας, περικεφαλαίας, δόρυ, τζάγγρας καὶ πᾶν εἶδος ἀρμάτων ἤρξατο εἰσάγειν ἐν τῷ φρουρίῳ.

Στην τελευταία υπεράσπιση της Κωνσταντινούπολης συμμετείχαν βυζαντινοί βαλλιστριδοφόροι, που μνημονεύονται τόσο στις βυζαντινές πηγές⁷⁴ όσο και στις σύγχρονες δυτικές.⁷⁵

Η Δημοκρατία της Βενετίας χρησιμοποίησε συχνά βαλλιστριδοφόρους που προέρχονταν από τις κτήσεις της στη Ρωμανία.⁷⁶

Βλ. σχετικά, J.W. BARKER, *Manuel II Palaeologus (1391-1425): A Study in Late Byzantine Statemanship*, New Brunswick 1969, σσ. 356-358.

⁷⁴ Δούκας, *Ιστορία*, σ.266, 15-17: Πλήν ἡ βουλὴ ἐδίδοτο, ὥστε τοὺς Ρωμαίους ἀντιμαχεῖν ἐκ τῶν τοίχων διὰ τῶν προμαχῶνων, οἱ μὲν διὰ τζαγροβολικῶν βελῶν, οἱ δὲ διὰ τοξικῶν. Ο.π., σ. 283, 19-23, σ. 284, 1-3: ὁ δὲ μέγας δούκας ἐν τῇ Βασιλικῇ Πύλῃ ἔχων ὡς πεντακοσίους, τὰ δὲ πρὸς τὴν θάλασσαν τείχη καὶ οἱ προμαχῶνες ἀπὸ τῆς Ξυλίνης Πόρτας ἕως τῆς Ωραιίας, τζαγρατόροι καὶ τοξόται ἐπέκεινα πεντακοσίων· ἀπὸ δὲ τῆς Ωραιίας ποιῶν τὸν γῦρον ὅλον ἄχρι τῆς Χρυσῆς Πύλης ἐν ἐκάστῳ προμαχῶνι εἷς ἢ τοξότης ἢ τζαγρότης ἢ πετροβολιστής, πᾶσαν οὖν τὴν νύκτα διαβάντες ἀγρύπνως, μηδ' ὄπωσοῦν κοιμηθέντες.

Σε έναν κατάλογο του εξοπλισμού που έχασαν οι Βενετοί στην Κωνσταντινούπολη το 1453 συμπεριλαμβάνεται και ο αριθμός των βλημάτων των βαλλιστρίδων τους. Συγκεκριμένα, αναφέρονται 4000 *quadrigae* (δηλαδή *quadrelli*, βλ. τη σημ. 20) και 7000 *fossoria* (δηλαδή *falcatores/falsadores*, βλ. τη σημ. 24, 27). Δε γνωρίζουμε αν τα αναφερόμενα 7000 *igniferae patellae* χρησιμοποιούνταν επίσης για εκτόξευση από τις βαλλιστρίδες: Ανώνυμος (Jacopo Tedaldi), *Tractatus de expugnatione urbis Constantinopolis*, στηλ. 797E, 798A: *Veneti praedictae civitati Constantinopolitanae pro defensione mutuaverunt & perdiderunt: octoginta fundibulae magnae, 7000. brigandi, 4000. colubri, 4000. quadrigae cum balistis, 7000. fossoria, 7000. igniferas patellas, 12000. uncos, 2000. secures, 7000. mallei.*

⁷⁵ Leonardus Chiensis, *Historia Cpolitane*, στηλ. 934C: *Mauritius inde Catanaeus, vir nobilis Genuensis praefectus inter portam Pighi, id est fontis, usque ad Auream, cum ducentis balistariis, commistis etiam Graecis.*

⁷⁶ Οι κρήτες βαλλιστριδοφόροι φαίνεται ότι ήταν περιζήτητοι: *Acta Albaniae veneta*, 1, αρ. 335: (Sen. Mix., Rubr. II, c.7 [tit. A], 4 Ιουλίου 1387) *Quod ad custodiam Castrj del butentro debeant tenerj, esse et stare ballistarij quindecim, ... non possint esse nisi venetj vel candiotj, pro maiorj Securitate dicti locj.*

Acta Albaniae veneta, 6, αρ. 1769: (Sen Mix. Rubr. III c. 98 [tit. C], 5 Σεπτεμβρίου 1412) *Et ut ballistarij predicti accipiantur meliores, debeant*

Για παράδειγμα, το 1423 έστειλε 50 Κρήτες για την άμυνα της Θεσσαλονίκης.⁷⁷ Το 1447 στη Μύκονο και την Τήνο ο βενετός αρχηγός της φρουράς ήταν υποχρεωμένος να πληρώνει τα πρόστιμα σε δουκάτα, ενώ οι βαλλιστριοφόροι που ήταν υπό τις διαταγές του – πιθανώς Έλληνες – σε υπέρπυρα.⁷⁸

Κρήτες βαλλιστριοφόρους συναντάμε και στο οθωμανικό στρατόπεδο: σε μια βενετική έκθεση της 3ης Μαρτίου του 1430 αναφέρεται ότι στην Καλλίπολη βρίσκεται ένας Χανιώτης ονομαζόμενος Γιαννάκης, που είναι καπετάνιος 200 βαλλιστριοφόρων και που προσφέρεται να περάσει στην υπηρεσία της Γαληνοτάτης.⁷⁹

proicere, ad bersaleum et debant accipi de grecis de Candida, quia erunt utiliores, si haberi poterunt.

⁷⁷ F. THIRIET, *Régestes des deliberations du sénat de Venise concernant la Romanie*, 2, (École Pratique des Hautes Études – Sorbonne VIe Section, Documents et Recherches, 2), Paris & La Haye 1959, αρ. 1898 (27 Ιουλίου 1423, κεφ. 16).

Οι λίγοι βαλλιστριοφόροι που στάλθηκαν στην πόλη δεν κατάφεραν να εμποδίσουν την άλωσή της, το 1430: Δούκας, *Ιστορία*, σ. 200. 3-6: *Τότε ήχησάντων τῶν ὀργάνων καὶ τῶν κλιμάκων τεθέντων, (τί γὰρ εἶχον πρᾶξι πεντακόσιοι ἢ χίλιοι ἢ δισχίλιοι ἄνδρες ἐν τοσαύτῃ πόλει; μόλις γὰρ ἐν δέκα προμαχῶσιν εἷς τζαγροβόλος ἴστατο).*

⁷⁸ D. JACOBY, *La féodalité en Grèce médiévale. Les « Assises de Romanie » sources, application et diffusion*, (École Pratique des Hautes Études, VIe section), Paris - Le Haye 1971, σ. 328, αρ. 15: (23 Ιουνίου 1447) *Debeat dictus rector ter in anno videre monstram omnium ballistariorum predictorum armatorum. Et si quis non habuerit suum fulcimentum in domo paratum, cadat pro coracia deficiente de yperperis .V. et de totidem pro ballista, et pro elmo de yperperis tribus, et de brachialibus cadat de yperpero uno pro qualibet monstra, quarum penarum medietas sit comunis et alia medietas rectoris. Et addatur in commissionem rectoris ut hunc ordinem observet, sub pena ducatorum .C.*

Βλ. επίσης ό.π., σσ. 241-246, όπου παρουσιάζονται άλλα έγγραφα, στα οποία αναφέρεται ρητά η ελληνική καταγωγή αυτών των βαλλιστριοφόρων.

Σχετικά με τα πρόστιμα, βλ. και τη σημ. 51.

⁷⁹ THIRIET, *Régestes des deliberations du sénat de Venise concernant la Romanie*, 2, αρ. 2185.

Οι βενετοί βαλλιστριδοφόροι ήταν περιζήτητοι και από τους αυτοκράτορες του Βυζαντίου: το 1385, ο Μανουήλ Β΄ ζήτησε ανεπιτυχώς από τη Βενετία να του σταλούν 70 άνδρες για την άμυνα της Θεσσαλονίκης,⁸⁰ ενώ το 1437 ο υιός του είχε μεγαλύτερη τύχη, αφού απέκτησε 300 κρήτες βαλλιστριδοφόρους για την άμυνα της Πρωτεύουσας.⁸¹

Ακόμα και στις 5 Ιουλίου του 1451 ο δόγης πληροφορούσε τον δούκα της Κρήτης ότι ο βυζαντινός αυτοκράτορας είχε το δικαίωμα να

⁸⁰ G.T. DENNIS, *The reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica, 1382-1387*, (Orientalia Christiana Analecta, 159), Pont. Institutum Orientalium Studiorum, Roma 1960, σ. 163: (ASV, Senato, Misti 39, f. 65, έτος 1385) *pro evidentissima necessitate sua de duobus uxeriis et ducentis armaturis et veretonorum XXm et de LXX ballisteriis solvendis pro tribus mensibus*.

Βλ. επίσης: J. CHRYSOSTOMIDES, *Monumenta Peloponnesiaca. Documents for the History of the Peloponnese in the 14th and 15th Centuries*, Camberley 1995, αρ. 28, σ. 60. 5-10.

⁸¹ Η αποστολή βαλλιστριδοφόρων στην Πόλη ήταν μια από τις απαιτήσεις του Ιωάννη Η΄ Παλαιολόγου σε αντάλλαγμα της συμμετοχής του στη σύνοδο της Φερράρας - Φλωρεντίας, Σίλβεστρος Συρόπουλος, *Υπομνημονεύματα*, σ. 114. 21: Ἐνι χρεία τζαγρατόρων τριακοσίων καὶ κατέργων τριῶν διὰ φυλακὴν τῆς Πόλεως. Ὁ.π., σ. 132, 2-5: ἵνα ἐξοικονομήσωσιν ἐνταῦθα πάντα τὰ πρὸς τὴν συνάθροισιν τῆς οἰκουμενικῆς συνόδου ἀνήκοντα, καὶ ὁ μὲν εἷς ἐξ αὐτῶν στραφῆ πρὸς τὴν Βασιλείαν καὶ οἰκονομῆση κάτεργα καὶ τζαγράτορας ἵνα ἔλθωσιν ἐνταῦθα, καὶ τοὺς μὲν καταλείψῃ εἰς φυλακὴν τῆς Πόλεως, τὸν δὲ βασιλέα καὶ τὸν πατριάρχην μετὰ καὶ τῶν λοιπῶν λάβωσι μετὰ τῶν κατέργων καὶ διασώσωσιν ἔνθα γενήσεται ἡ σύνοδος· Ὁ.π., σ. 172, 9-12: Μετὰ δὲ τῶν κατέργων τούτων ἦλθε καὶ ὁ πανευτυχέστατος τῶ τότε δεσπότης κῦρ Κωνσταντῖνος ἐκ τῆς Πελοποννήσου ἐπὶ τῶ ὡς ἐπίτροπος εὕρισκεσθαι ἐν τῇ Πόλει, ἀποδημοῦντος τοῦ βασιλέως (οὕτω γὰρ αὐτὸς διωρίσατο) καὶ οἱ τζαγράτορες ἐκ τῆς Κρήτης.

Ὅσον αφορά τις διαταγές που δόθηκαν από τη Γερουσία της Βενετίας σχετικά με το θέμα, βλ. *Acta Albaniae Veneta*, 15, αρ. 3783: (Colleg. Lett. Segr. 1436-1438, 12 Αυγούστου 1437) *cum pecunijs oportunis pro stipendiando in Creta ballistarios trecentos quod concessimus ibj posse stipendiarj pro conducendo Constantinopolim pro custodia illius civitatis*.

στρατολογεί βαλλιστριδοφόρους στις βενετικές κτήσεις για να αμυνθεί έναντι των απίστων.⁸²

3) Η ναυτική χρήση

Στα *Statuta navium* της Δημοκρατίας της Βενετίας, το 1255, οριζόταν η υποχρέωση όλων των πλοίων με προορισμό την Κρήτη να εφοδιάζονται με βαλλιστρίδες.⁸³ Κρίνοντας από την εικονογραφία, από τα τέλη του 13ου αι. πολλά από τα πλοία που έπλεαν στη Μεσόγειο ήταν εξοπλισμένα με αυτά τα όπλα (εικ. 1191, 1197, 1214, 1225, 1226, 1227, 1229, 1275). Αυτό επιβεβαιώνεται σε μια σειρά εγγράφων, στην οποία π.χ. περιγράφεται ο οπλισμός μιας γενουάτικης γαλέρας του 1248,⁸⁴ σε ένα συμβόλαιο του 1301 που αφορά ένα εμπορικό πλοίο προερχόμενο από τη Γένοβα,⁸⁵ ένα

⁸² N. JORGA, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, 3, Leroux, Paris 1902, σ. 264. Στο ίδιο έγγραφο, ο δόγης διέταξε τους υπηκόους του να μην μπαίνουν στην υπηρεσία των Τούρκων εναντίον των χριστιανών "*et maxime dominum imperatorem constantinopolitanum*".

⁸³ TAFEL - THOMAS, *Urkunden zur älteren Handels und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, 3, σ. 412, αρ. 35: (*Venetae reipublicae Statuta navium*, 6 Αυγούστου 1255) ...*De armis, que marinarii tenentur habere, nauclerius, si libras XL et plus habuerit, panceram vel lameram de ferro, et unam balestram de corno cum C quadrellis cum armis predictis habeat*. Ό.π., 3, σ. 413, αρ. 37: (*Venetae reipublicae Statuta navium*, 6 Αυγούστου 1255) *De armis, que nave vel alia ligna debent habere lignum de CC milliariis usque ad CCC non completa teneantur habere ... ballistras II de corno, II de strevo et unam de pesarola vel de turno, quadrellos C pro ballista de strevo, et L quadrellos pro ballestra de pesarolla, I croco, I pesarollam, cordas II, magistram unam pro omni ballista*.

⁸⁴ E.H. BYRNE, *Genoese shipping in the Twelfth and Thirteenth Centuries*, (The Mediaeval Academy of America, 5), Cambridge - Massachusetts 1930, σ. 78, αρ. 13: (22 Απριλίου 1248), *bene paratas. armatas et munitas cum hominibus centum pro qualibet Galea cum barcha. de quibus sint homines viginti muniti ad ferrum et viginti balisterii cum balistris de duobus fustis vel de cornu et alii omnes cum fressetis et lanceis pro qualibet Galea*.

⁸⁵ C. DESIMONI, «Actes passés a Famaguste de 1299 à 1301 par devant le notaire génois Lamberto di Sambuceto», *ROL* 2 (1894), σ. 232: (21 Ιουλίου

βενετικό κείμενο του 1311,⁸⁶ έναν κανονισμό του 1351 που περιγράφει τον οπλισμό μιας γαλέρας από την Αραγωνία⁸⁷ καθώς επίσης και βενετικά κείμενα των αρχών του 15ου αι. που αφορούν γαλέρες που κατευθύνονται στους Αγίους Τόπους⁸⁸ και στη Φλάντρα.⁸⁹

Ένα έγγραφο του Γενικού Συμβουλίου της Ancona όριζε, το έτος 1429, ότι τα πλοία της πόλης που προέρχονταν από τη Ρωμανία

1301) *Navim meam et dicti Danielis de tribus copertis, vocatam Sancta Maria, que nunc est in portu Famaguste ... Item de marinariis sexaginta et servitoribus quindecim, de uno nauclerio, et uno piloto ad voluntatem vestra, quos habere promitto bene munitos jupis, coraciis, cervelleriis, capellis ferri et aliis armis opportunis ad deffendendam dictam navim. Et ultra hec habere in dicta navi, videlicet ultra arma de marinariis, quinquaginta coiracias et collaretos. Item, cervellerias quadraginta, scuta octuaginta, ballistas viginti, quadrellos bonos quinquemillia. Item, quadrellos de caravana tresmillia. Item, verrugos quadringentos de caravana, gratoirolios centum.*

⁸⁶ A. STUSSI, *Testi veneziani del Duecento e dei primi del Trecento*, Pisa 1965, σ. 55: (έτος 1311) *coraçe IIIJ et colari IIIJ, balestra J da pesarola cum li soi quareli et CCL fosadori et CC quareli usadi / et CL lançoni scodadi et X lançe longe et X lançe longe che à rampegoni inastadi et XIJ remi.*

⁸⁷ A. RUBIÓ I LLUCH, *Diplomatari de l'Orient català (1301-1409)*, 1, Barcelona 1947, σ. 267, σημ. 1: (15 Ιουανιαρίου 1351) 30 βαλλιστριδοφόροι οπλισμένοι με 2 βαλλιστρίδες και 200 βέλη ο καθένας και 8 *nauxers* με μια βαλλιστρίδα και 100 βέλη ο καθένας.

⁸⁸ P. Riant, «Pièces relatives au passage à Venise de pèlerins de Terre Sainte», *AOL* II/2, (1884), σ. 246, Venezia Archivio Sen. Delib. αρ. XLVIII, f. 33b. (28 Σεπτεμβρίου 1408): *corratias LXXX cum suis bracalibus, et totidem bacinetos, XXX lanceas longas, ballistas XX cum suis manetis et crochis, et arma pro sua persona, item capsas veretonorum XV, a II.c. veretonis pro capsas, et clipearia LX, et ultra hoc, nauclerii et scribani, marangoni et calafati galearum predictarum, teneantur portare arma et ballistas suas, sicut tenentur. Teneantur insuper quilibet dictorum patronorum conducere secum ballistarios octo, qui accipiantur per solutores armamenti, secundum quod accipiuntur alii ballistarij galearum nostrarum a mercato.*

⁸⁹ G. BONFIGLIO DOSIO, *Ragioni antique spettanti all'arte del mare et fabriche de vaselli. Manoscritto nautico del sec. XV*, Venezia 1987, σ. 13: μια γαλέρα της Φλάνδρας ... *vuol churaze cento e vinti ... vuol pavexi cento e vinti ... vuol lanze vinti da man ... vuol lanze quaranta da aposta ... vuol chasse trenta da veretony, a duxento per chassa ... vuol balestre diexe ... vuol maneressi dodexe ... vuol ranpegony do ... vuol bonbarde do fornide.*

υποχρεούνταν να παραδώσουν στο οπλοστάσιο δυο βαλλιστρίδες κατασκευασμένες στην ανατολική Μεσόγειο.⁹⁰

Παρ' όλο που δεν υπάρχουν στοιχεία για τον αμυντικό εξοπλισμό των βυζαντινών πολεμικών πλοίων της ύστερης βυζαντινής περιόδου,⁹¹ μπορούμε να υποθέσουμε ότι αυτά ήταν εξοπλισμένα όπως και τα δυτικά. Από τα έγγραφα που αναφέρθηκαν προηγουμένως φαίνεται ότι και στα εμπορικά πλοία υπήρχαν βαλλιστριδοφόροι: η μοναδική σαφής μαρτυρία που εντόπισα για τη χρήση βαλλιστριδών σε βυζαντινό πλοίο αφορά ακριβώς ένα τέτοιο καράβι.⁹²

4) Η χρήση της βαλλιστρίδας

⁹⁰ N. JORGA, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, 2, Leroux, Paris 1899, σσ. 254-255: *Duas balistas, extimationis trium ducatorum pro qualibet, romaniotas, cum cubla, cum sacramento patroni, qui juret sic constitisse.*

⁹¹ Τα διαθέσιμα στοιχεία δεν επιτρέπουν να εξακριβώσουμε εάν τα όπλα που έριχναν βέλη σε μια ναυμαχία μεταξύ των Βυζαντινών και των Γενουατών πειρατών, το 1278, ήταν βαλλιστρίδες ή οι πιο βαριές βαλλίστρες: Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, 1, σ. 136: *αί δέ τριήρεις οὐ μάλα τοι ἐγγύθεν παραπλεύουσαι μόνοις ἐχρῶντο τοῖς τηλεβόλοις βέλεσι.*

Και μια περιγραφή της τελευταίας ναυμαχίας του βυζαντινού στόλου το 1428 κοντά στα νησιά Εχινάδες δεν είναι ιδιαίτερα σαφής όσον αφορά τη χρήση των βαλλιστριδών: Ανώνυμος, (Ισίδωρος Κιέβου) *Εἰς Μανουήλ καὶ Ἰωάννην Ἡ' Παλαιολόγους*, σ. 196. 15-17: *τόξοις τὰ πρῶτα καὶ ἀκροβολισμοῖς χρώμενοι, εἶτα δόρασι καὶ κοντοῖς καὶ καταπέλταις, ἐγγυτέρω γεγονότες, ὥσπερ τινὸς πεζομαχίας συνισταμένης.*

⁹² Δούκας, *Ιστορία*, σ. 269. 9-12: *Οἱ δὲ τῆς νηὸς ὡς ἀετοὶ ὑπόπτεροι ἄνωθεν ὡς κεραυνοὺς τὰ βέλη τῶν τζαγρῶν κατέπεμπον καὶ τὰς σκευὰς ἀπέλυον καὶ φόνος οὐκ ὀλίγος τῶν Τούρκων ἐγένετο.*

Πρόκειται για τη φημισμένη μάχη της 20^{ης} Απριλίου 1453, όταν ένα βυζαντινό και τρία γενουάτικα εμπορικά πλοία κατάφεραν να περάσουν ανάμεσα από τον οθωμανικό στόλο που πολιορκούσε την Πόλη. Η εικόνα ενός βενετικού πλοίου σε μάχη δίνει μια ιδέα των αντίστοιχων μεγεθών των πολεμικών και εμπορικών πλοίων της εποχής (εικ. 1311).

Το ήθος των ιπποτών της Δύσης αποδοκίμαζε κατά κανόνα τη χρήση του τόξου και της βαλλιστρίδας και, όπως οι τοξότες, έτσι και οι βαλλιστρίδοφόροι στρατολογούνταν από τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα.⁹³ Μπροστά όμως στην μεγάλη αποτελεσματικότητα αυτού του όπλου, οι αρχικές ενστάσεις των πολεμιστών που ανήκαν στις ανώτερες κοινωνικές τάξεις πρέπει να ξεπεράστηκαν σχετικά γρήγορα. Γνωρίζουμε για παράδειγμα ότι το 1277 ο Φίλιππος - υιός του βασιλιά Κάρολου Α΄ Ανδεγαυού - πέθανε καθώς τέντωνε μια βαλλιστρίδα, πιθανώς από έμφραγμα.⁹⁴

Το υψηλό κόστος της βαλλιστρίδας περιόριζε τη διάδοσή της στη Δύση.⁹⁵ Για αυτό η βενετική κυβέρνηση, προκειμένου να εκσυγχρονίσει τα στρατεύματά της, παραχωρούσε στους υπηκόους της ιδιαίτερες διευκολύνσεις για την απόκτηση αυτών των όπλων.⁹⁶

⁹³ A.T. HATTO, «Archery and chivalry: a noble prejudice», *The Modern Language Review* 35 (1940), σσ. 40-54.

⁹⁴ Marin Sanudo Torsello, *Istoria di Romania*, σ. 129. 20-22: *ed occorse che, mentre il detto miser Filippo tira una balestra in presenza del padre, tanto si sforzò che creppò e, finalmente, morse da questo sinistro.*

⁹⁵ Η ίδια η Δημοκρατία της Βενετίας αντιμετώπισε μερικές φορές δυσκολίες στην εύρεση τέτοιων όπλων: είναι γνωστό ότι μετά την ήττα που υπέστησαν από τους Γενουάτες στο Curzola, το 1297, οι Βενετοί αναγκάστηκαν να αγοράσουν βαλλιστρίδες και να στρατολογήσουν μισθοφόρους από την Καταλονία, *Cronica Venetiarum*, σ. 203: *Et quia in Veneciis baliste et balistarii male poterant reperiri, usque ad partes Cathelonicas baliste ad sufficientiam empte fuerunt, et ultra hoc DCCC Cathelani balistarii prefacti ad stipendium per Venetos accepti fuerunt et Venecias venierunt.*

Βλ. σχετικά και τον Andrea Dandolo, *Chronicon Venetum*, στηλ. 408D.

Το 1314 στο οπλοστάσιο της Βενετίας υπήρχαν 1131 βαλλιστρίδες, βλ. P. CONTAMINE, *La guerra nel medioevo*, Bologna 1986, σ. 111, σημ. 24.

⁹⁶ Μέτρα για την άμυνα του Ναυπλίου και του Άργους, το 1394: CHRYSOSTOMIDES, *Monumenta Peloponnesiaca. Documents for the History of the Peloponnese in the 14th and 15th Centuries*, αρ. 150, σ. 296. 14-19: *committatur patronis arsene, quod emere debeant centum bonas ballistas cum suis crochis que mittantur ad manus rectorum nostrorum predictorum, et mandetur*

Οι οπλοποιοί της Βόρειας Ιταλίας φημίζονταν για την ποιότητα των βαλλιστριδών τους, τις οποίες κατασκεύαζαν και πουλούσαν μέχρι τη Ραγούσα.⁹⁷

Η μοναδική πληροφορία σχετικά με την παραγωγή βαλλιστριδών στα βυζαντινά εδάφη, που κατέστη δυνατό να βρεθεί, αφορά τα δάση στα περικόρη της Σινώπης, που σύμφωνα με ένα ισπανό ταξιδιώτη των αρχών του 15ου αι., παρήγαν το καλύτερο ξύλο για βαλλιστρίδες σε όλη τη Ρωμανία.⁹⁸ Αυτό δε σημαίνει, βέβαια, ότι τα ίδια τα όπλα παράγονταν σ' αυτήν την περιοχή.

Με βάση τις έως τώρα πληροφορίες, και δεδομένης της έλλειψης στοιχείων για την ύπαρξη εξειδικευμένων εργαστηρίων κατασκευής τους, μπορούμε να υποθέσουμε ότι και οι Βυζαντινοί αγόραζαν στην Ιταλία αυτά τα τόσο εξελιγμένα τεχνολογικά όπλα.

Καθότι ήταν αντικείμενα αξίας, οι βαλλιστρίδες προσφέρονταν και ως δώρο κατά τις διπλωματικές επαφές.⁹⁹

eisdem, quod omnibus suis subditis velentibus dare debeant de dictis ballistis pro precio quo venient nostro Comuni, de quo debeant informari. Et si forte cessarent de accipiendo eas carentia pecunie, possint illas sibi dare ad terminum unius anni, providendo quod ad illum habeant pagamentum.

Βλ. σχετικά και Α.Α. ΣΕΤΤΙΑ, «Una forza anfibia: Venezia prima del '300», στο Α.Α. ΣΕΤΤΙΑ, *Comuni in Guerra. Armi ed eserciti nell'Italia delle città*, (Biblioteca di storia urbana medievale, 7), CLUEB, Bologna 1993, σ. 220, σημ. 93, όπου αναφέρεται ένα έγγραφο του 1223.

⁹⁷ Đ. PETROVIĆ, «O vatrenom oružju Dubrovnika u XIV veku», *Vesnik* 15 (1969), σσ. 59-96. Đ. PETROVIĆ, «Ratne sprave XIV veka prema Dubravačkoj arhivskoj građi», *Vesnik* 16 (1970), σσ. 37-64. Đ. PETROVIĆ, *Dubrovačko oružje u XIV veku*, Beograd 1976, σσ. 67-78.

⁹⁸ Ruy Gonzales de Clavijo, *Vida y hazañas del Gran Tamorlan con la descripción de las tierras de su imperio y señorío*, σ. 112. αρ. 57: *en las montañas deste castillo de Quinoli son las mejores fustes para ballestas que en toda Romania se fallan.*

⁹⁹ Δώρα που προσφέρθηκαν από τους κύριους πρέσβεις στον πρίγκιπα Ιμπραήμ Μπέη, στο παλάτι του στο Ικόνιο: Bertrandon de la Broquière,

Γνωρίζουμε ότι η Δημοκρατία της Βενετίας έλεγχε προσεκτικά την εξαγωγή των βαλλιστριδών που κατασκευαζόταν στα εδάφη της.¹⁰⁰ Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι σε ένα βενετικό έγγραφο του 1428¹⁰¹ συναντάμε πιθανώς τα ίδια όπλα που το 1429 στόχευαν τον Γεώργιο Σφραντζή ο οποίος συμμετείχε στην πολιορκία των Πατρών εκ μέρους των Βυζαντινών.¹⁰²

Όσον αφορά τις φορητές βαλλιστρίδες που χρησιμοποιούνταν στο πεδίο της μάχης, γνωρίζουμε ότι με τις βολές τους μπορούσαν να αποδιοργανώσουν τους σχηματισμούς των αντιπάλων. Ακόμα και στα πλαίσια της λογοτεχνικής μυθοπλασίας, η *Διήγησις τοῦ Ἀχιλλέως* περιγράφει πολύ καλά την αποτελεσματικότητα αυτών των όπλων εναντίων επιτιθέμενων στρατιωτών.¹⁰³

Το εγχειρίδιο, που ο Θεόδωρος Παλαιολόγος συνέταξε στις αρχές του 14ου αι., συμβουλεύει να τοποθετούνται τοξότες και βαλλιστριδοφόροι στην αριστερή πλευρά της παράταξης πριν τη μάχη, έτσι ώστε να πλήττουν τους εχθρούς στη δεξιά πλευρά, την πιο εκτεθειμένη, αφού δεν προστατεύεται από την ασπίδα.¹⁰⁴

Le voyage d'Outremer, σ. 111: *le costume est par delà que nul ne parle aux princes, s'il ne porte quelque present ... deux arbalestres et une douzaine de vires.*

¹⁰⁰ Εντολή της βενετικής Γερουσίας για τον εφοδιασμό του Maurizio Bua Spata, *Acta Albaniae Veneta*, 3, σ. 294, αρ. 932: (2 Φεβρουαρίου 1402) *si requireret aliquas ballistas et veretonos, debeant eidem dare et subvenire.*

¹⁰¹ Παραχώρηση όπλων στον αρχιεπίσκοπο των Πατρών, που απειλούνταν από τον δεσπότη του Μυστρά, C. SATHAS, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge*, 1, σ. 189. 5-6: (14 Ιουνίου 1428) *Ad requisitionem autem emendi et extrahendi de Venetiis ballistas, veretonos, pulverem, et alla similia.*

¹⁰² Γεώργιος Σφραντζής, *Χρονικόν*, p. 44. 24-25: *ἐκεῖσε κατασκευαστικῶς πάντες οἱ τοῦ κάστρου ὑπάρχοντες μετὰ τζαγρῶν καὶ τοξαρίων καὶ σκολόπων.*

¹⁰³ *Διήγησις τοῦ Ἀχιλλέως* (Napoli), σ. 32. 528: *οἱ τσάγρες τοὺς ἐζάλισαν.*

¹⁰⁴ Θεόδωρος Παλαιολόγος, *Les Enseingnemens ou Ordenances pour un seigneur qui a guerres et grans gouvernemens a faire*, σ. 92: *pour ferir au destre costé des*

Γύρω στο 1320, ο Marin Sanudo Torsello περιγράφει τον ιδανικό βαλλιστροδοφόρο στο *Liber* αφιερωμένο από τον ίδιο στο σχέδιο κατάκτησης των Αγίων Τόπων: πρέπει να έχει δυο βαλλιστρίδες¹⁰⁵ και να είναι ικανός να πλήξει με δύναμη και ακρίβεια τον εχθρό με τα βέλη του, ώστε να τον τρομοκρατήσει. Αντίθετα, ο κακός βαλλιστροδοφόρος δεν ξέρει να τεντώνει καλά το όπλο του και σπαταλά πολλά βέλη.¹⁰⁶ Ο Ramon Muntaner, περιγράφοντας μια μάχη που έλαβε χώρα το 1305, μας πληροφορεί ότι οι γενουάτες βαλλιστροδοφόροι συνήθιζαν να στοχεύουν στην τύχη, χρησιμοποιώντας τα δεκαπλάσια βέλη από ό,τι οι αντίπαλοί τους Καταλανοί.¹⁰⁷

Οι βαλλιστρίδες, που συνδύαζαν εξαιρετική ακρίβεια και ικανότητα να διαπερνούν ακόμα και τις πιο παχιές πανοπλίες σε απόσταση μέχρι 100 μέτρα, αποτελούσαν ένα σοβαρό πρόβλημα κατά τη διάρκεια των πολιορκιών. Οι πηγές καταγράφουν διάφορες περιπτώσεις τραυματισμού ή θανάτου ανθρώπων που πιθανώς πίστευαν ότι βρίσκονται σε απόσταση ασφαλείας από τη βολή του εχθρού όταν κτυπήθηκαν.¹⁰⁸

anemis, car le ferir qui est fait de travers nuist moult, et especialment au costé descouvert. Ό.π., σ. 93: *que cil soient au costé senestre, et especialment se il ont ars, arbalestes, et lances, et se fierent es anemis au destre costé, et les navrent et occient, eulz et leur chevaux.*

¹⁰⁵ Marin Sanudo Torsello, *Liber Secretorum Fidelium Crucis*, σ. 59. 45-48: *quod quilibet balistarius duas balistas habeat, unam altera fortiore: qua quidem fortiore utatur in aliquo loco certo, a quo tunc temporis ipsum non oporteat removeri: debiliore, per terram in itinere & regressu, dum ipsa indigeret.*

¹⁰⁶ Marin Sanudo Torsello, *Liber Secretorum Fidelium Crucis*, σ. 74. 29-33: *boni balistarii balistas tendunt fortes et longe iaciunt spicula sive tela, et inferunt magnos ictus et impetuose feriunt et vulnerant et occidunt, raro frustra iacula iacientes, ex quibus ictibus pavorem inimicis inferunt et terrorem. Balistarii vero imbeciles et non docti, totum contrarium faciunt: nam non possunt tendere balistas nisi debiles, et perdunt spicula.*

¹⁰⁷ Ramon Muntaner, *Cronica catalana*, κεφ. 227: *e despendrien ells mes cayrells en una bataylla, que no farien Cathalans en deu.*

¹⁰⁸ Θάνατος του Humur το 1348, κατά τη διάρκεια διάρκεια επίθεσης στο λατινικό κάστρο της Σμύρνης: Δούκας, *Ιστορία*, σ. 30. 1-4: *καὶ*

Οι βαλλιστριδοφόροι διαδραματίζουν πρωταρχικό ρόλο στην άμυνα των οχυρών.¹⁰⁹ Ενώ οι υπερασπιστές στόχευαν τους επιτιθέμενους από τις επάλξεις,¹¹⁰ οι τελευταίοι – καλυμμένοι πίσω από ενισχυμένα αναχώματα¹¹¹ – προσπαθούσαν να τους απωθήσουν από τα τείχη με συντονισμένες βολές των πολιορκητικών μηχανών και των βαλλιστρίδων τους,¹¹² με απώτερο σκοπό να τους αναγκάσουν να παραδοθούν.¹¹³

ἀναπετάσας μικρὸν τὴν περικεφαλαίαν ἀπὸ τῆς ὄψεως τοῦ ἰδεῖν τί τὸ ἐλλεῖπον μέχρι τοῦ προμαχῶνος, καὶ βέλος ἀφίεται τζαγρόβελος κατ' αὐτοῦ καὶ περωναῖται τὸ ἐπισκύνιον διὰ μέσου τῶν ὀφρύων. Βλ. σχετικά P. LEMERLE, *L'émirat d'Ayḍin Byzance et l'Occident. Recherches sur «La Geste d'Umur Pacha»*, (Bibliothèque byzantine, Études, 2) Paris 1957, σσ. 228-229. Λεόντιος Μαχαιράς, *Ἐξήγησις τῆς γλυκείας χώρας Κύπρου*, σ. 366. 11-13: καὶ ἐλαβῶσαν ἕναν καβαλλάρην πολλὰ ἀπότορμον ὀνόματι σίρε Ραῖμον τε Καφρὰ μὲ ἕναν βερετούνιν εἰς τὸ πρόσωπον, καὶ ἐξέβην εἰς τὸ κιλάκιν του. Ὁ.π., σ. 366. 13-16: καὶ ἐνέβην εἰς τοὺς τοίχους τῆς Κερυνίας, καὶ ἀπουπάνω ἐλαβῶσαν τον μίαν βερετουνίαν εἰς τὸ πρόσωπον ἀπὸ τὸ χεῖριν τοῦ Νικόλα Μαχαιρᾶ, καὶ ἄλλην εἰς τὸ στῆθος ὑπὸ χειρὸς τοῦ κοντοσταύλη· καὶ μοναῦτα ἐστράφην εἰς τὴν κατοῦναν του, καὶ ἐγιατρεῦσαν τον καὶ γίανεν. Καὶ ἄλλοι πολλοὶ ἐλαβῶθησαν, καὶ ἐποθάναν πολλοί.

¹⁰⁹ Χρονικὸν τοῦ Μορέως, 7937-7939: τὸν προβεούρην τῶν καστρῶν, τοὺς καστελλάνους ὄλους/ τοὺς τζαγρατόρους ἔβαλεν κ' ἡμοίρασε ἐκ τὰ κάστρη,/ καὶ μετὰ ταῦτα ἐδιόρθωσεν τοῦ τόπου τὲς δουλείες.

Ὁ πόλεμος τῆς Τρωάδος, 10705: Ἐκ τὰ τείχη ἐπάνωθεν τσάγγρας καὶ τόξους εἶχαν.

¹¹⁰ Γεώργιος Σφραντζής, *Χρονικόν*, σ. 62. 17-18: ἀπὸ δ' ἄνωθεν τοῦ κουλᾶ διὰ σκευῶν καὶ τζαγρῶν κακῶς δεξιουμένων ἡμῶν, εἰ καὶ οὐδέν τι ἔβλαψαν·

¹¹¹ Ἰωάννης Κανανός, *Διήγησις περὶ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει γεγονότος πολέμου κατὰ τὸ ,CΠΔ' ἔτος*, σ. 56. 82-85: Καὶ πλοκοτὰς ἀπὸ βέργας ἔθηκαν ἔμπροσθεν τῆς παστίας, ἵνα/ δέχωνται τὰς σαγίττας τῶν τόξων καὶ τῶν τζαγρῶν/ τῶν Ρωμαίων, καὶ τῶν βουμπάρδων τὰς πέτρας. Ὁ.π., σ. 56. 89-92: τὸ δὲ ἵνα φυλάσσονται δι' ἐκείνης, οἱ δὲ ἵνα μάχονται ἐξ ἐκείνης ὀπισθεν μετὰ τζαγρῶν τε καὶ τόξων καὶ τῶν σκευῶν τῶν μεγάλων καὶ τῶν μικρῶν τῶν ἀπειρῶν ὧν ἔφερον διὰ τούτου.

Βλ. καὶ τὴ σημ. 61.

¹¹² Ἰωάννης Στ' Καντακουζηνός, *Ἱστορία*, 1, σ. 174. 14-20 οἱ μὲν ἀπὸ τοῦ ξυλίνου πύργου ἔβαλλον τοὺς ἀπὸ τῶν τειχῶν· αὐτοὶ δὲ μήτε τι ἀντιδρᾶν ἔχοντες, καὶ τῶν ἀπὸ τῶν τζαγγρῶν ἀφιεμένων βελῶν διὰ κραταιότητα

5) Οι εικονογραφικές μαρτυρίες

Στη βυζαντινή τέχνη η βαλλιστρίδα απεικονίζεται πολύ σπάνια και κατά τη διάρκεια της παρούσας έρευνας κατέστη δυνατό να εντοπίσω μόνο λίγες εικόνες της.

Σε μια ενδιαφέρουσα τοιχογραφία, που χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 13ου αι. και βρίσκεται στο Γεράκι της Πελοποννήσου, απεικονίζονται δύο βαλλιστρίδες στα χέρια των υπερασπιστών της Ιεριχούς (εικ. 204). Σύμφωνα με τους ερευνητές, αυτή η σκηνή παραπέμπει στην πολιορκία ενός φράγκικου οχυρού εκ μέρους των Βυζαντινών.¹¹⁴ Σε μια άλλη τοιχογραφία με το ίδιο θέμα από την Κρήτη, που χρονολογείται στο έτος 1315/16, ένας από τους υπερασπιστές της Ιεριχούς χρησιμοποιεί τη βαλλιστρίδα από τις επάλξεις (πιν. 4).

καὶ ῥύμην διὰ παντὸς ὄπλου χορούντων καὶ διαδνομένων, τραυματιζόμενοι ὑπ' αὐτῶν, οἱ δὲ καὶ ἀποθνήσκοντες, μικρὸν μὲν ἐκαρτέρησαν, ἔπειτα ἀπέστησαν, τὸ τεῖχος ἔρημον καταλιπόντες.

Χρονικὸν τοῦ Μορέως, 1481-1483: Τὰ τριπουτσέτα ἐσύρνασιν γύρωθεν εἰς τοὺς πύργους, / κ' οἱ τζάγρες οὐκ ἀφήνασιν ἄνθρωπον νὰ προκύψη / ἔξω ἐκ τὰ δόντια τοῦ τειχίου νὰ ἰδοῦν τὸ ποῖος τοξεύει.

¹¹³ Χρονικὸν τοῦ Μορέως, 1780-1784: Ἐκ τὸ ἕνα μέρος τὸ ἔδερναν μετὰ τὰ τριμποτσέτα, / καὶ ἐκ τὴν ράχην ἔμπροσθεν ἦσαν οἱ τζαγρατόροι. / Ὡς εἶδαν οἱ Ἀρκαδινοὶ ὅπου ἦσαν εἰς τὸ κάστρο, / τὸν πόλεμον τὸν δυνατὸν οὐκ ἤμποροῦν βαστάζει, / στριγγὴν φωνὴν ἐλάλησαν ὁ πόλεμος νὰ πάψη. Για μια περιγραφή των παρατεταγμένων βαλλιστριδοφόρων του οθωμανικού στρατού μπροστά στην Κωνσταντινούπολη το 1453, βλ. Tursun Bey, *Tarich-i ebu l-feth sultan Mehmed chân*, σ. 64: Βαλλιστριδοφόροι τούρκοι και φράγκοι τοιούτοι που καθενός τους το βέλος από λεύκα - σαν τη ματιά της αγαπημένης - ξεσκίζει το στήθος, τρυπάει την καρδιά και αρπάζει την ψυχή. (Απόδοση από τη μετάφραση στα Ιταλικά).

¹¹⁴ Βλ. Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, *Γεράκι, οι τοιχογραφίες των ναών του κάστρου*, Αθήνα 2001, σ. 172-178 και Σ. ΚΟΥΚΙΑΡΗΣ, *Τα θαύματα-εμφανίσεις των αγγέλων και αρχαγγέλων στην βυζαντινή τέχνη των Βαλκανίων*, Αθήνα-Γιάννινα 1989, σσ. 64-65 και 228.

Και στις δύο περιπτώσεις, αυτά τα όπλα είναι στραμμένα εναντίον του Ιησού του Ναυή και του αρχαγγέλου Μιχαήλ, που απεικονίζονται έξω από τα τείχη. Γνωρίζουμε ότι τόσο ο βιβλικός βασιλέας-στρατιώτης¹¹⁵ όσο και ο αρχάγγελος-προστάτης του λαού του Ισραήλ συμβολίζουν στη βυζαντινή τέχνη μερικές φορές τον αυτοκράτορα του Βυζαντίου, τον υπερασπιστή του νέου Ισραήλ.¹¹⁶

Το γεγονός ότι οι δημιουργοί αυτών των τοιχογραφιών διάλεξαν να εξοπλίσουν στα έργα τους μόνο τους «αρνητικούς» χαρακτήρες με αυτό το όπλο, θα μπορούσε να σημαίνει ότι ακόμη και στις αρχές του 14ου αι. η βαλλιστρίδα θεωρούνταν ξένη προς την βυζαντινή πολιτιστική και εικονογραφική παράδοση.

Σε κάθε περίπτωση, μια άλλη τοιχογραφία της ίδιας περιόδου από την Κρήτη παρουσιάζει μια βαλλιστρίδα στα χέρια ενός μέλους της συνοδείας του Μεγάλου Κωνσταντίνου, του κατ'εξοχήν χριστιανού αυτοκράτορα (εικ. 486).

Το σύνολο των παραστάσεων που εξετάστηκε είναι ούτως ή άλλως πολύ μικρό για να μας επιτρέψει να εξακριβώσουμε ποια ήταν η στάση - αν υπήρχε - του βυζαντινού κοινού απέναντι σ' αυτό το όπλο. Το μόνο βέβαιο είναι ότι οι μοναδικές εικόνες βαλλιστρίδας που έφτασαν σε εμάς

¹¹⁵ Βλ. Κ. WEITZMANN - Μ. BERNABO, *The Byzantine Octateuchs*, 2, Princeton 1999, σσ. 299-312.

¹¹⁶ Όσον αφορά στη σχέση του αυτοκρατορικού προσώπου με τον αρχάγγελο Μιχαήλ, βλ. D.I. PALLAS, «Himmelsmächte, Erzengel und Engel», *RBK*, 3, σσ. 13-119 και C. JOLIVET-LEVY, «Culte et iconographie de l'archange Michel dans l'Orient byzantin: le témoignage de quelques monuments de Cappadoce», *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa* 28 (1997), σσ. 187-198 [C. JOLIVET-LEVY, *Études cappadociennes*, Pindar Press, London 2002, 14, σσ. 413-446]. Και C. JOLIVET-LEVY, «Note sur la représentation des archanges en costume impérial dans l'iconographie byzantine», *CaArch* 46 (1998), σσ. 121-128 [C. JOLIVET-LEVY, *Études cappadociennes*, Pindar Press, London 2002, 15, pp. 447-461].

προέρχονται από περιοχές του ορθόδοξου κόσμου που βρίσκονταν σε στενή επαφή με τη Δύση.

Σημαντική στιγμή στη διαδικασία αποδοχής αυτού του όπλου αποτελεί η επιλογή του Κωνσταντίνου Ερμονιακού να εντάξει στο οπλοστάσιο των Ελλήνων που πολιορκούν την Τροία και τη βαλλιστρίδα, η οποία, κατά τη γνώμη του, επινοήθηκε μάλιστα από έναν Έλληνα, τον Παλαμίδα.¹¹⁷ Από εδώ και πέρα, αυτό το όπλο θα εμφανίζεται όλο και πιο συχνά στα ιπποτικά μυθιστορήματα και στα βυζαντινά χρονικά.

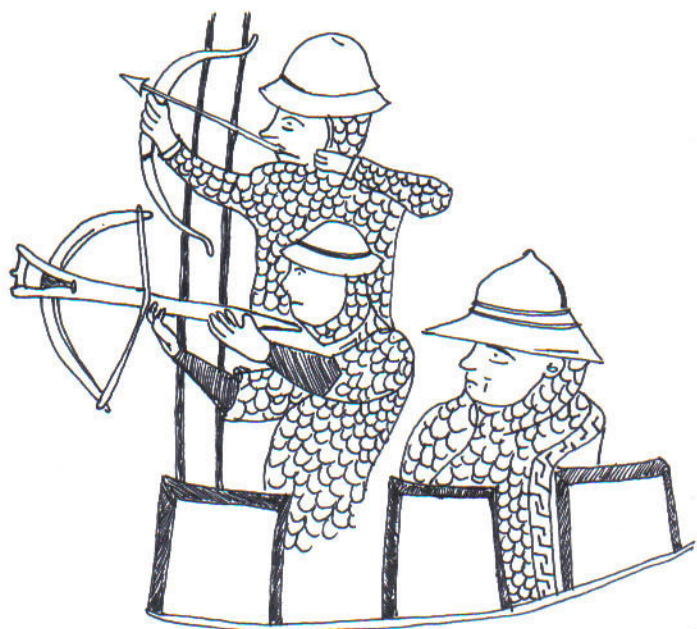
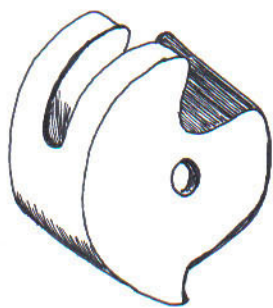
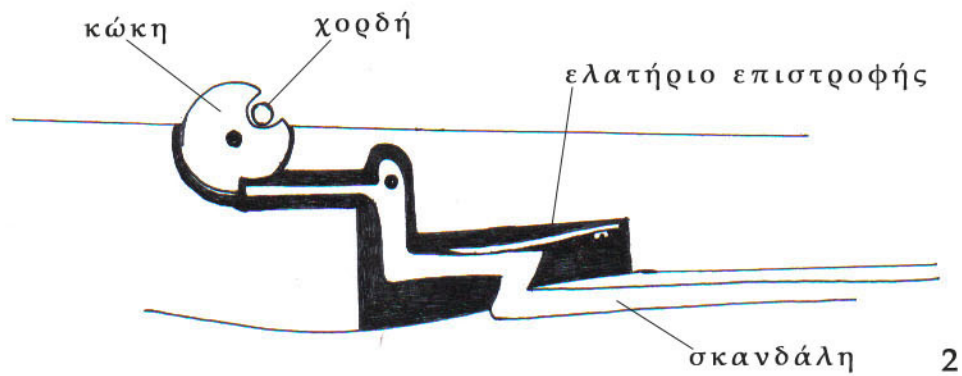
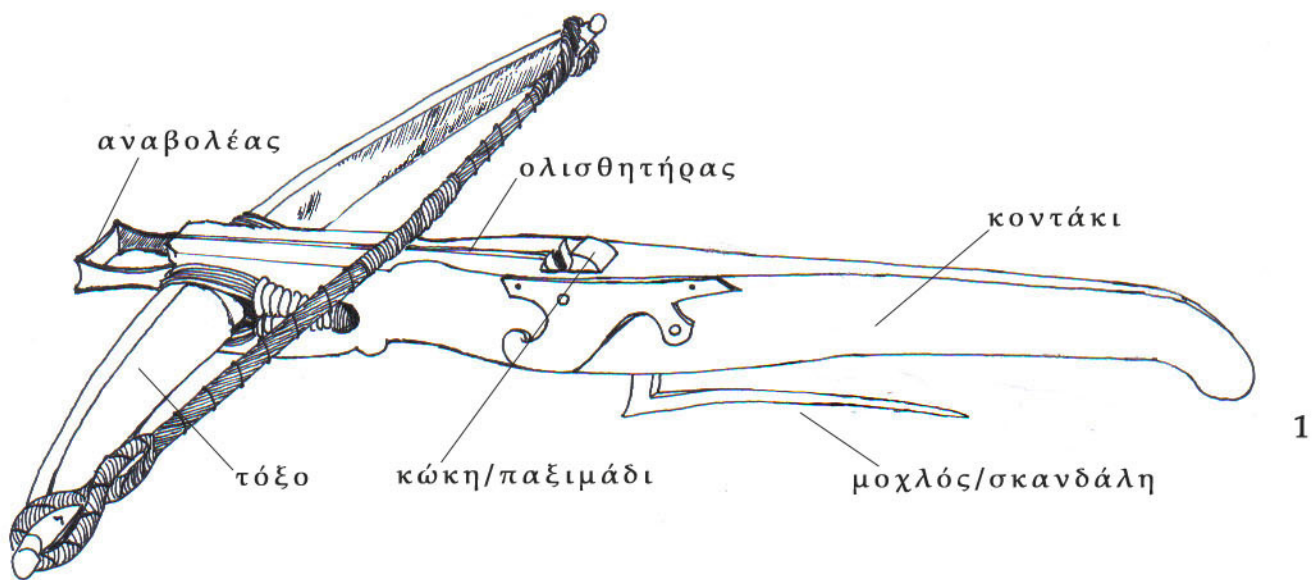
Από αυστηρά εικονογραφική άποψη, η εντυπωσιακή εικόνα ενός στρατιωτικού αγίου που φιλοτεχνήθηκε στη Σερβία το 1345 (εικ. 683), είναι το πιο σαφές σημάδι ότι γύρω στα μέσα του 14ου αι. η βαλλιστρίδα είχε ενταχθεί δικαιωματικά στην ορθόδοξη εικονική πανοπλία.

¹¹⁷ Κωνσταντίνος Ερμονιακός, *Ιλιάδος ραψωδίαι*, σ. 86. 232. Στον Τζέτζη, που είναι το κύριο πρότυπο του Ερμονιακού, απουσιάζει οποιαδήποτε αναφορά στη βαλλιστρίδα, βλ. JEFFREYS, «Constantine Hermoniakos and Byzantine education», *Δωδώνη* 4 (1975), σ. 85.

Σχετικά με τον Παλαμίδα στη λογοτεχνία της παλαιολόγιας εποχής, βλ. E.M. JEFFREYS, «Further notes on Palamedes», *BZ* 61 (1968), σσ. 251-253 και D. MICHAELIDIS, «La fortuna di Palamede nel medioevo ellenico», *RBSN n.s.* 8-9 (1971-72), σσ. 261-280.

Πίνακες

- 1) Βαλλιστρίδα, ορολογία
- 2) Μηχανισμός όπλισης
- 3) Κώκη ή παξιμάδι
- 4) Η άλωση της Ιεριχούς, τοιχογραφία. Ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ,
Αρχάνες Ηράκλειου, 1315/1316

ΣΤ'. Η σφενδόνη

Η σφενδόνη είναι ένα αρχαιότατο εκηβόλο όπλο, απλό στην κατασκευή και πολύ αποτελεσματικό. Αποτελείτο από έναν θύλακα - όπου τοποθετείτο το βλήμα -, από τις άκρες του οποίου ξεκινούσαν δυο ιμάντες ίδιου μήκους (πιν. 1). Κατά μέσο όρο, το μήκος των ιμάντων ήταν περίπου 120 εκ., αλλά κυμαινόταν από όπλο σε όπλο ανάλογα με το επιθυμητό βεληνεκές.¹ Το ένα από τα λουριά κατέληγε συνήθως σε δακτύλιο, ο οποίος περνούσε στον μέσο ή στον παράμεσο (πιν. 3), ενώ το άλλο λουρί - που συχνά κατέληγε σε κόμβο - στερεωνόταν ανάμεσα στον αντίχειρα και την παλάμη. Κατά τη ρίψη, ο σφενδονιστής έδινε ώθηση με μια απότομη περιστροφή του χεριού και μετά απελευθέρωνε τον έναν ιμάντα, καθώς κρατούσε τον άλλο μέσω του δακτύλιου (πιν. 2).

Σύμφωνα με τις πηγές, η εμβέλεια αυτών των όπλων ήταν συγκρίσιμη, αν όχι ανώτερη, από εκείνη του τόξου,² ενώ τα βλήματα, χάρη

¹ Η αύξηση του μήκους του ιμάντα εξασφάλιζε πιο μακρινές ρίψεις. Για τη σφενδόνη, βλ. ΚΟΛΙΑΣ, *Byzantinische Waffen*, σσ. 254-259 και F. GRUNFELD, «The unsung sling», *MHQ: The Quarterly Journal of Military History* 9 (1996), σσ. 50-55.

² ΚΟΛΙΑΣ, *Byzantinische Waffen*, σ. 258.

Η μεγαλύτερη καταγεγραμμένη απόσταση βολής είναι 437.1 μ. και επιτεύχθηκε στις 21 Αυγούστου 1981 με μια σφενδόνη μήκους 129.5 εκ. και λίθο βάρους 52 γρ., βλ.: T. RICHARDSON, «The ballistics of the sling», *Royal Armouries Yearbook* 3 (1998), σσ. 44-49 και C. HARRISON, «The sling in Medieval Europe», *The Bulletin of Primitive Technology* 31 (2006), στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.chrisharrison.net (ημερομηνία προσπέλασης: 10-02-2009).

Βλ. και H. MAHR, «Die Steinschleuder, eine der ältesten Waffen der Menschheit», *ZHW* 6 (1964), σσ. 118-129.

στις πολύ μικρές διαστάσεις τους, ήταν σχεδόν αόρατα και μπορούσαν να φτάσουν στον στόχο χωρίς να ανιχνευθούν. Στην αρχαιότητα χρησιμοποιούνταν, εκτός από λίθους, και μολυβένια ή πηλίνα βλήματα κατασκευασμένα σε καλούπια, ώστε να έχουν παρόμοια απόδοση κατά τη ρίψη.³ Στις βυζαντινές πηγές, εντούτοις, εντοπίζονται αναφορές αποκλειστικά λίθινων βλημάτων,⁴ τα οποία, κρίνοντας από τις παραστάσεις, μεταφέρονταν σε ασκούς κρεμασμένους γύρω από τη μέση ή στον ώμο (εικ. 1041, πιν. 5).

Οι σφενδόνες ήταν κατασκευασμένες από κοινό και οικονομικό υλικό, όπως το δέρμα και οι φυτικές ή ζωικές ίνες. Σε ένα τούρκικο κείμενο του 14ου αι. περιγράφονται μια σφενδόνη με πολύχρωμα λουριά⁵ και το ισχυρότατο όπλο ενός βοσκού, με ιμάντες κατασκευασμένους από το τρίχωμα τριών διαφορετικών αιγών και το πετσί της σφενδόνης από δέρμα εξάχρονου βοδιού.⁶

Εξαιτίας του αμελητέου κόστους και της ευκολίας κατασκευής, αυτό το όπλο πρέπει να ήταν εξαιρετικά διαδεδομένο στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα για το κυνήγι και την προσωπική άμυνα.⁷ Η σφενδόνη σχεδόν

³ ΚΟΛΙΑΣ, *Byzantinische Waffen*, σ. 256.

⁴ Ιωάννης Λαζαρόπουλος, *Σύνοψις*, σ. 320, 1328-1330: *Βέλεσι δ' ἔβαλλον νιφετοῦ δίκην τοὺς ἐν τῇ πόλει καὶ παλτοῖς καὶ σφενδονητικοῖς λίθοις καὶ ἄλλοις δὴ τισιν, οἷς ἀκροβολισμοῖς τὸ πολεμικὸν εἶωθε χρῆσθαι.*

Μιχαήλ Κριτόβουλος, *Ιστορίαι*, σ. 66. 25-27: *ἀκροβολισμοῖς ἰσχυροῖς ἐχρήσαντο πρὸς ἀλλήλους ἐκάτεροι, τοῖς τε ἀπὸ τῶν τοξοτῶν βέλεσι τοῖς τε ἀπὸ τῶν σφενδονητῶν λίθοις καὶ τοῖς ἀπὸ τῶν μηχανῶν καὶ τουφάκων ἀφιεμένοις σιδηροῖς καὶ μολυβδίνοις βόλοισ.*

⁵ *Kitāb-i Dede Qorqut*, σ. 136.

⁶ *Kitāb-i Dede Qorqut*, σ. 143.

Σχετικά με τις σφενδόνες των βοσκών, βλ. και τη μεταφορά στο Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, σ. 606. 84-85: *ὑπερδεξίων τῆς πόλεως τοξεύει παραινέσεων βέλεμνα καὶ τῇ ποιμαντικῇ σφενδόνῃ ἀκροβολίζεται διαφειὺς θεόπλοκα ῥήματα.*

⁷ Ένας αγρότης προστατεύει το αμπέλι του από τα πουλιά με τη σφενδόνη: *Καλλίμαχος καὶ Χρυσορρόη*, σ. 204. 2460-61: *καὶ τὴν ἡμέραν*

απουσιάζει από τη βυζαντινή εικονογραφία, και αυτό επειδή μάλλον θεωρείτο όπλο του λαού, ανάξιο να απεικονιστεί στα χέρια των στρατιωτικών αγίων (εικ. 125). Μοναδική εξαίρεση αποτελούν οι σκηνές που αναπαριστούν το γνωστό βιβλικό επεισόδιο του Δαβίδ και του Γολιάθ (εικ. 60, 201, 226, 816).⁸

Στην αρχαιότητα ήταν ξακουστοί οι σφενδονιστές των Βαλεαρίδων νήσων.⁹ Αν και στην παλαιολόγειο περίοδο δεν αναφέρονται συγκεκριμένοι πληθυσμοί με ιδιαίτερες ικανότητες στη χρήση αυτού του όπλου, είναι γνωστό ότι η σφενδόνη ήταν διαδεδομένη σε όλες τις περιοχές των Βαλκανίων και χρησιμοποιείτο ευρέως από Βυζαντινούς,¹⁰ Βουλγάρους,¹¹ Τούρκους και Οθωμανούς.¹²

στήκεται με την σφενδόνην πάσαν, / να φοβερίζη τὰ πτηνὰ νὰ μὴ τὸ καταλοῦσιν.

Το 1187, οι εξεγερμένοι ψαράδες της θάλασσας του Μαρμαρά ήταν εξοπλισμένοι με τόξα και σφενδόνες: Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, σ. 380. 21-23: *ναυπηγούμενα σκάφη εἰς πολεμιστηρίους συνεκρότησαν οὗτοι ναῦς, σανῖσι παχείαις ἐκατέρωθεν αὐτὰ διειληφότες, καὶ οἱ μὲν σφενδόνας ὥπλισαντο, οἱ δὲ τόξα καὶ γωρυτὸν ἀνέλαβον.*

⁸ Για την λογοτεχνική απήχηση αυτού του επεισοδίου στο Βυζάντιο, βλ. π.χ. Μανουήλ Φιλής, *Στίχοι διάφοροι*, 2. σ. 50. 406: *Ὅπλισον ἡμῖν τὸν Δαβὶδ τῇ σφενδόνη. Ὁ.π.*, 2, σ. 345. 23. 2-3: *Ἡ δαυϊτικὴ σφενδόνη τοῦ δεσπότου, / Δι' οὗ τὸν ἐχθρὸν τῶν ψυχῶν καταισχύνει.*

⁹ Ψευδο-Ζωναράς, *Λεξικόν*, σ. 373: <Βαλιαρίδων>. *νήσων, ἐν αἷς κατοικοῦσι σφενδονεῖται εὖστοχοι.*

¹⁰ Εξέγερση στην Κωνσταντινούπολη το 1181: Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, σ. 237. 74-76: *βραχείας ἀρωγῆς εὐμοιροῦν διὰ τε λίθων βολῆς καὶ βελῶν ἀφέσεως ἐκ τῶν ὑπερθεν ἐπαμυνόντων κατὰ τε τὸν ἐν τοῖς Κατηχουμενεῖοις ἀνδρῶνα τὸν λεγόμενον Μάκρωνα.*

¹¹ Επίθεση κατά του Πρίλαπου το 1257: Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 149. 9-11: *τῷ ἄστει προσέβαλε, τοξόταις καὶ σφενδονίταις εὐστόχοις χρησάμενος. καὶ κλίμακας ἔφερον, ὡς ἂν διὰ τῶν κλιμάκων περὶ τὸ ἄστυ ἀναρριχῆσαιντο.*

¹² Περιγραφή της τουρκικής παράταξης στη μάχη της Αντιόχειας το 1211: Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ ἱστορία*, 1, σ. 19. 18-20: *Καὶ μὲν δὴ ὅσα ἐν σφενδόνας καὶ βέλεσι, καὶ ὅσα ἐν ἀγχεμάχοις δόρασί τε καὶ ξίφεσι*

Όπως κατά κανόνα συμβαίνει με τα εκηβόλα όπλα, η σφενδόνη ήταν ιδιαίτερα χρήσιμη στις μάχες από απόσταση και στην άμυνα των κάστρων και των οχυρών θέσεων.¹³

Η σφενδόνη ήταν εύκολη στην κατασκευή της και καταλάμβανε ελάχιστο χώρο, αλλά η χρήση της απαιτούσε ικανούς σκοπευτές, οι οποίοι

στρατεύματα πάντα συνηθροικῶς δυοῖν μυριάδων. Ὁ.π., 1 σ. 20. 5-6: καὶ τοὺς τῶν Περσῶν σφενδονήτας τε καὶ τοξότας, διὰ τὴν ἀπὸ χειρῶν συμπλοκὴν.

Πολιορκία της Τραπεζούντας το 1222: Ιωάννης Λαζαρόπουλος, *Σύνοψις*, σ. 316, 1285-1287: τοὺς μὲν καταφράκτους ἔστησαν πλησίον τοῦ τείχους οἱ στρατάρχαι, τοὺς δὲ σφενδονήτας καὶ λιθοβόλους καὶ τοξότας καὶ ἀσπιδηφόρους ὄπισθεν, μέσον δὲ τῶν τοιούτων καὶ τειχοσειστάς.

Μάχη της Νικόπολης το 1396: Δούκας, *Ἱστορία*, σ. 51. 22-24: Καὶ συστρέψαντες αὐθις πάντ' ἔδρων τὰ κράτιστα, ὡς ἀπράκτους ἤδη φαίνεσθαι τοὺς τῶν Τούρκων σφενδονήτας τε καὶ τοξότας. Ὡς δὲ οἱ τῆς Φλάνδρας εἶδον τὸν πόλεμον δεξιῶς πρὸς τοὺς Τούρκους.

Άλωση της Κωνσταντινούπολης: Μιχαήλ Κριτόβουλος, *Ἱστορία*, σ. 50. 4-5: καὶ οἱ τοξόται καὶ σφενδονῆται καὶ ἀκοντισταὶ ῥαδίως ἔβαλλον ἐπὶ τὰ γυμνά, ἄλλοι δὲ κλίμακας φέροντες.

¹³ Υπεράσπιση των τειχῶν της Κωνσταντινούπολης από θαλάσσια επίθεση των Βενετῶν το 1296: Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, 3, σ. 267. 4-7: Τὸ δὲ τοῦ βασιλέως στρατιωτικόν, ὅσον ἦν ἐν πεζοῖς τε καὶ ἐλαφρόν, ἐκ τειχῶν προκύπτον, τόξοις βάλλοντες, καὶ σφενδόνας τοὺς ἐν ταῖς ναυσὶν ἐκάκουν καὶ τὰς ἐμβολὰς σφῶν ἐποίουν ἀσθενεστέρας.

Μεταξύ των προτιμώμενων όπλων για την άμυνα υπερυψωμένων θέσεων δεν πρέπει να αγνοηθούν και οι απλοί λίθοι: Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Ἱστορία τῆς ἀλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Νορμανδῶν*, σ. 76. 22-4: τῶν δημοτικῶν, ὅσοι δεξιῶι τὰς χεῖρας καὶ βριαροὶ ῥάβδον τε κατενεγκεῖν καὶ λίθον μακρὰν ἀφεῖναι καὶ μηχανὴν διαχειρίσασθαι καὶ τόξου νευρὰν ἐντεῖναι καὶ βαλεῖν.

Marin Sanudo Torsello, *Istoria di Romania*, σ. 111, 18-24: *fu ferito da un veretone da una balistra del castello ed, essendo portato via sopra uno scuto, fu tirato dal castello a quella volta da uno, se non mi inganno, un sasso; li portatori, sentendo gridar da la gente "guarda, guarda!", come si facea quando si veda che li nemici volesero seguitar qualch'uno, lassorono in terra il ferito sopra il scuto e fugirono, ed avvenne che il sasso giunse al Gradenigo ferito e lo ammazzò.*

Ιωάννης Καναρός, *Διήγησις περὶ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει γεγονότος πολέμου κατὰ τὸ ,CΠΔΛ' ἔτος*, σ. 65. 314: ὀρμῶσι ξιφήρεις κατὰ τῶν ἀσεβῶν καὶ μὲ λίθους.

με τη σειρά τους χρειάζονταν μακρόχρονη εκπαίδευση από τα πρώτα ήδη χρόνια της ζωής τους.¹⁴ Από τον 13ο αι. και εξής, το όπλο αυτό εκτοπίστηκε σταδιακά στη Δύση από τη βαλλιστρίδα, ένα πιο ακριβό και ογκώδες όπλο, το οποίο όμως μπορούσε να χειριστεί και προσωπικό με περιορισμένη εκπαίδευση.¹⁵

Στα Βαλκάνια, όπου ο πληθυσμός ήταν κυρίως αγροτικός και πιθανώς συνηθισμένος στην καθημερινή χρήση της σφενδόνης, από ό, τι φαίνεται δεν έλειψαν ποτέ οι σφενδονιστές.¹⁶ Στις πηγές αναφέρονται αυτές οι στρατιωτικές μονάδες – που εμφανίζονται πάντα μαζί με τους τοξότες – μέχρι το τέλος της παλαιολόγειας εποχής.¹⁷

¹⁴ KOLIAS, *Byzantinische Waffen*, σ. 258, σημ. 26.

¹⁵ J. BRADBURY, *The Medieval Archer*, Boydell & Brewer, Woodbridge 1985, σ. 150: *The crossbowman needed less expertise than the longbowman, less physical strength, and less training*. Βλ. επίσης, K. DEVRIES – R.D. SMITH, *Medieval Weapons. An illustrated history of their impact*, Santa Barbara – Denver – Oxford 2007, σ. 135.

¹⁶ Επίθεση στο Διδυμότειχο το 1322: Ιωάννης Στ' Καντακουζηνός, *Ιστορία*, σ. 140. 10-12: *ἐγχώριοί τε ἰππεῖς ἑκατὸν ὀπλισμένοι, τοξόται τε οὐκ ὀλίγοι καὶ σφενδονῆται, οὐ μόνον ἐγχώριοι, ἀλλὰ καὶ τῶν περιόικων πλείστοι διὰ τὸν πόλεμον συνελθόντες*.

¹⁷ Ναυμαχία της Δημητριάδας: Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, 1, σ. 120. 10-12: *ὄλαις σπουδαῖς ἐνεβίβαζεν εἰς τὰς ναῦς, καὶ ἅμα ἄλλους ἐπ' ἄλλοις συχνούς τοξότας καὶ σφενδονήτας καὶ ὅσοι ἀκοντισταί*.

Υπεράσπιση της πόλης Αίνοσ το 1265: Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, 1, σ. 309. 16-19: *πρὸς τὸ πολεμεῖν ἦσαν σὺν τοῖς λοιποῖς καί, ἐφ' ὅσον ἴσχυον, παρεσκευάζοντο, ἔνδοθεν βάλλοντες τόξοις τε καὶ σφενδόταις. Ἄλλ' οὐκ ἦννυτον τὸ παράπαν· τῷ γὰρ πλήθει οἱ ἐχθροὶ περιῆσαν καὶ κλίμακας ἐντρεπίσαντες ἐπιθεῖναι τοῖς τείχεσιν ἐπειρῶντο*.

Οι Βυζαντινοὶ σχεδιάζουν μια πλωτὴ γέφυρα για να εγκλωβίσουν τους Βενετούς στον Κεράτιο Κόλπο το 1302: Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, 4, σ. 355. 21-22: *παρ' ἑκάτερα τοξότας τε καὶ σφενδονήτας στήσαντας, οὕτως ἐπιχειρεῖν τοῖς ἐντὸς συνεβούλευον*.

Ο Ανδρόνικος Γ' στρατολογεῖ δυνάμεις στη Θράκη το 1321: Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, 1, σ. 319. 22-23: *ἐξ Ὀρεστιάδος πλῆθος οὐ μάλα ἀριθμητὸν ἰππέων καὶ πεζῶν, τοξοτῶν καὶ σφενδονητῶν, ἦσαν ἐπὶ τὴν βασιλεύουσαν*.

Τοξότες και σφενδονιστές συμμετείχαν μαζικά και στην πολιορκία της Κωνσταντινούπολης το 1453,¹⁸ δίπλα σε στρατιώτες εξοπλισμένους με τα καινούργια πυροβόλα όπλα.¹⁹ Οι σφενδόνες συνεχίζουν να εμφανίζονται δίπλα στα τουφέκια ακόμα και το 1465/66, κατά την εκστρατεία στην Αλβανία του Μωάμεθ Β'.²⁰

Το *cazafrustum*, *frandegulum* ή *fustibalus* ήταν μια ενισχυμένη παραλλαγή της σφενδόνης, στην οποία το ένα λουρί του όπλου δενόταν σταθερά στην άκρη ενός κονταριού, ενώ το άλλο είχε τη δυνατότητα να αποδεσμεύεται εύκολα κατά τη βολή. Η ρίψη επιτυγχάνετο με ένα τίναγμα του κονταριού, μια κίνηση παρόμοια - αν και σε μικρότερη κλίμακα - με τη λειτουργία του μαγγάνου (πιν. 4). Το βεληνεκές αυτών

Περιγραφή των στρατιωτικών μονάδων του Καντακουζηνού το 1342: Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, 2, σ. 627. 24: ἦσαν πλὴν τῶν ὅσοι τόξοις ἄμα καὶ σφενδόλαις καὶ τοιούτοις ἐκηβόλοις ἐχρῶντο βέλεσι.

¹⁸ Μιχαήλ Κριτόβουλος, *Ιστορίαι*, σ. 38. 12-14: Ἀσίας καὶ Εὐρώπης, ἵππικὰ τε καὶ πεζικὰ, ἔτι δὲ ὀπλίτας τε καὶ τοξότας καὶ σφενδονήτας κατέλεγε καὶ ἀκοντιστὰς καὶ πᾶσαν ἄλλην τάξιν ἐξήταζεν ὅπλα τε κατεσκεύαζεν ἐς ἀσφάλειαν τῶν προμαχομένων.

Με τις σφενδόνες στέλλονταν και μηνύματα μέσα στην πολιορκούμενη πόλη: Ανώνυμος (Jacopo Tedaldi), *Tractatus de expugnacione urbis Constantinopolis*, στηλ. 790: *hoc per litteras seu epistolas fundis immissas, seu arcuum sagittis admixtas, quas hoc modo in civitatem miserunt.*

¹⁹ Μιχαήλ Κριτόβουλος, *Ιστορίαι*, σ. 66. 21-23: καὶ οἱ τοξόται πρῶτοι καὶ οἱ σφενδονῆται καὶ οἱ τὰς μηχανὰς καὶ τοὺς τούφακας ἔχοντες (οὕτω γὰρ ἐτέτακτο αὐτοῖς) κατέβαινον ἐπὶ τὸ τεῖχος σχολῆ καὶ βάδην. Ὁ.π., σ. 68. 20-25: κἀνταῦθα δὴ τοὺς μὲν τοξότας τε καὶ σφενδονήτας καὶ τοὺς τούφακας ἔχοντας πόρρωθεν ἵσταμένους ἐκέλευσε βάλλειν ἐξ ὑπερδεξίων τοὺς ἐπὶ τοῦ σταυρώματος καὶ τοῦ παρερρηγ/μένου τείχους προμαχομένους οὕτω τοι πυκνῶς, ὥστε μηκέτι τούτους ἑαυτοῖς τῷ πολέμῳ ἔχειν κεχρηῆσθαι μηδ' εἰς τὰ ἔξω προκύπτειν δύνασθαι τῷ πλήθει τῶν τε ἀφιεμένων βελῶν.

²⁰ Μιχαήλ Κριτόβουλος, *Ιστορίαι*, σ. 198. 19-22: προέταξε δὲ πρόσθεν μὲν τοὺς τε τοξότας καὶ τουφακοφόρους καὶ σφενδονήτας βάλλειν τε καὶ τοξεύειν καὶ σφενδονᾶν ἐς τοὺς Ἰλλυριῶνς καὶ ἀνείργειν αὐτοὺς πορρωτάτω καὶ ἀναχαιτίζειν ἐς τὸ ἄνω βαλλομένους.

των όπλων, που μπορούσαν να εκσφενδονίσουν πολύ μεγαλύτερα βλήματα από τη σφενδόνη, ενδεχομένως ξεπερνούσε τα 170 μέτρα.

Είναι πιθανόν, ορισμένα από τα πετροβόλα που αναφέρονται στις βυζαντινές πηγές αυτής της περιόδου ανήκαν σε τέτοιου είδους «φορητών μαγγάνων».²¹ Η μοναδική, πάντως, ασφαλής πληροφορία σχετικά με τη χρήση αυτών των όπλων από Έλληνες βρίσκεται σε μια βενετική πηγή. Σε αυτήν γίνεται μνεία για μια σύγκρουση μεταξύ των κατοίκων των Κυθήρων και κάποιων καταλανών πειρατών, που έλαβε χώρα το 1325. Κατά τη μάχη οι ντόπιοι, οπλισμένοι με τόξα και *frandegola*, κατάφεραν να νικήσουν τους αντιπάλους τους που χρησιμοποιούσαν βαλλιστρίδες και ακόντια.²² Αξιοσημείωτο είναι, ότι σε αυτήν την περίπτωση η βαλλιστρίδα δεν κατάφερε να υπερισχύσει έναντι της σφενδόνης, η οποία στα χέρια έμπειρων σκοπευτών μπορούσε να αποδειχθεί ιδιαίτερα επικίνδυνο όπλο.

Ο Ιωάννης Καναός, διηγούμενος την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης του 1422, αναφέρει ότι οι επιτιθέμενοι Οθωμανοί ήταν εξοπλισμένοι με *μαζαλάδες*.²³ Ο όρος αυτός, σύμφωνα με τον ιταλό εκδότη/μεταφραστή του κειμένου, θα μπορούσε να αποδοθεί με την λέξη *mazzafrusto/cazafrustum*.²⁴ Δυστυχώς, ούτε η λατινική μετάφραση του ίδιου χωρίου από τον Allacci, ούτε το λεξικό του Du Cange επιβεβαιώνουν ή αμφισβητούν αυτή την ερμηνεία, εφόσον περιορίζονται στο να

²¹ Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαί ιστορίαι*, 2, σ. 469. 6-8: *όπλα τε μυρία καὶ δίστους καὶ ὄργανα πετροβόλα, όπλοτέχναις καὶ μηχανικοῖς τὸ ἱκανὸν παρέχων.*

²² A. RUBIO ILLUCH, *Diplomatari de l'Orient català (1301-1409)*, 1, σ. 184: *et tunc ipsi omnes defenderunt supra ipsos Catellanos et ibi insimul pugnaverunt, isti cum archis et frandegolis et illi cum balestis et gavalotis.*

²³ Ιωάννης Καναός, *Διήγησις περι τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει γεγονότος πολέμου κατὰ τὸ ,C7DΛ' ἔτος, 307-310: Καὶ οἱ μὲν σκάλας ἔφερον, καὶ σκάλας παντοίας, μικρὰς καὶ μεγάλας, ἄλλοι δὲ τζόκους, καὶ ἕτεροι συστάς, καὶ ἄλλοι πῦρ μετὰ μαζαλάδων, ἕτεροι δὲ σκλώπους.*

²⁴ Ο.π., σ. 89, σημ. 14.

επαναλαμβάνουν τη λέξη, χωρίς να τη μεταφράζουν.²⁵ Σύμφωνα με το λεξικό του Κριαρά, χάρη στο οποίο είναι δυνατή μια πιο εύλογη απόδοση του κειμένου, αυτός ο όρος προέρχεται από την τούρκικη λέξη *masala/mezale* και σημαίνει *πυρσός*.²⁶

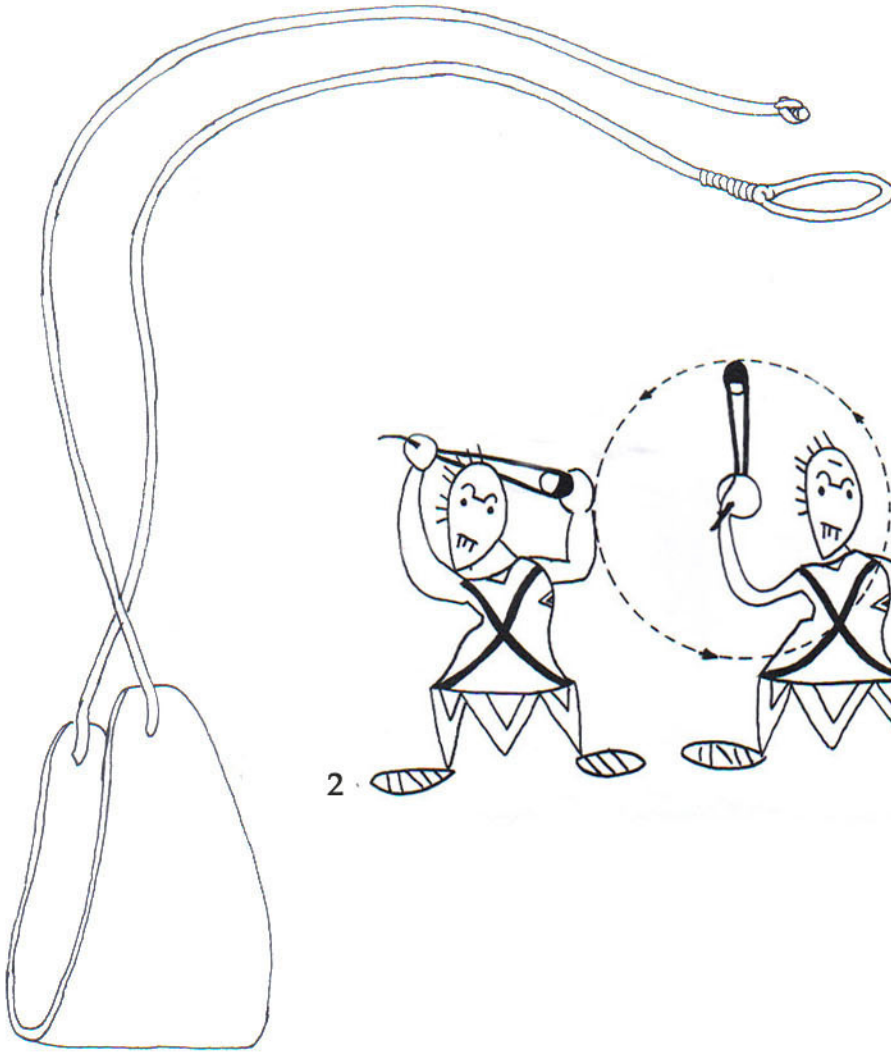
²⁵ PG 156, στηλ. 71C. Du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis*, στηλ. 850.

²⁶ Ε. ΚΡΙΑΡΑΣ, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας 1100-1669*, 9, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 277.

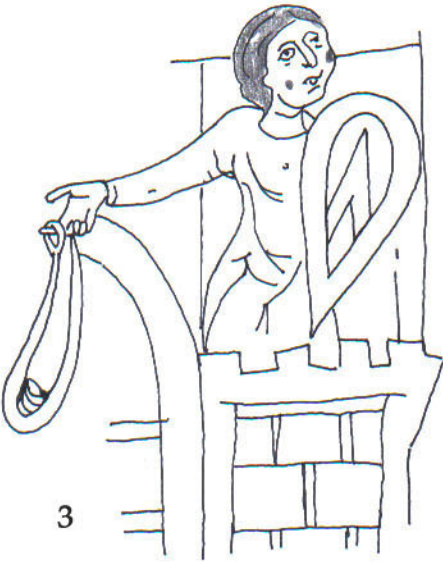
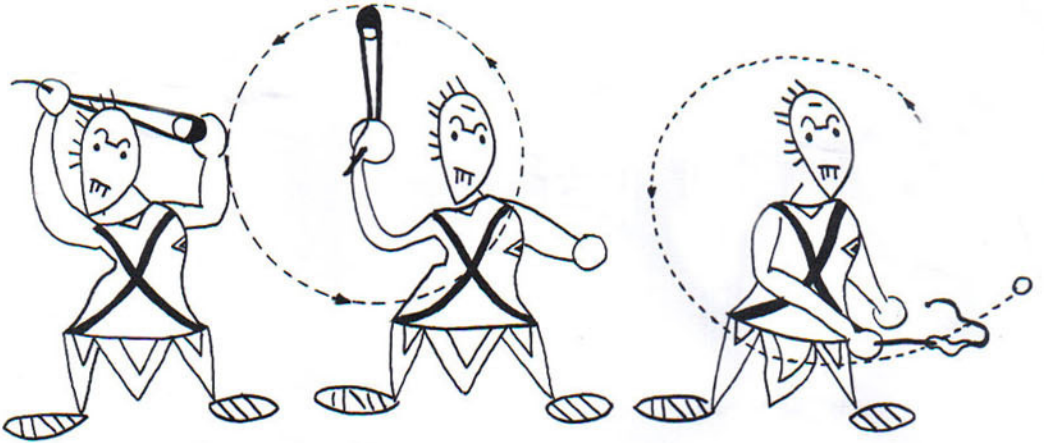
Πίνακες

- 1 Σφενδόνη
- 2 Αλληλουχία κινήσεων ρίψης
- 3 Σφενδονιστής στα τείχη της πόλης Salerno, μικρογραφία από το *Liber ad honorem Augusti* του Pietro da Eboli, αρχές του 13ου αι. (Berna, Burgerbibliothek, Cod. Lat. 120, φυλ. 132r. (E. ROTA, *Liber ad honorem Augusti di Pietro da Eboli*, Tavole (Fonti per la Storia d'Italia, SS, secolo XII), Forzani & C., Roma 1905 [Bottega d'Erasmus, Torino 1966]).
- 4 Ένας στρατιώτης οπλισμένος με *fustibalus* στα τείχη της πόλης Salerno, μικρογραφία από το *Liber ad honorem Augusti* του Pietro da Eboli, αρχές του 13ου αι. (Berna, Burgerbibliothek, Cod. Lat. 120, φυλ. 111r. (ROTA, *Liber ad honorem Augusti di Pietro da Eboli*)
- 5 Δαυίδ και Γολιάθ, μικρογραφία, Παρίσι, Bibliothèque de l'Arsenal, κώδ. 5211, φυλ. 120r., 1275 περίπου (H. BUCHTAL, *Miniature Painting in the Latin Kingdom of Jerusalem*, Clarendon Press, Oxford 1957, πιν. 69)

1

2

3

4

5

Οι πολεμικές μηχανές

Ζ'. Οι πολιορκητικές μηχανές

Ένα βυζαντινό κείμενο του 13ου αιώνα υποδεικνύει τον τρόπο κατάκτησης μιας πόλης παρουσιάζοντας παραδείγματα από τους βιβλικούς χρόνους.¹ Εδώ, η παράθεση παραδειγμάτων από την αρχαιότητα ίσως δεν αποτελεί απλά ρητορικό τέχνασμα, αλλά θα μπορούσε να δηλώνει ότι ελάχιστα άλλαξαν οι κανόνες της πολιορκητικής με το πέρασμα των αιώνων. Παρόλο που με τον χρόνο υιοθετήθηκαν ορισμένες καινοτομίες στον πολιορκητικό εξοπλισμό (η πιο αξιοσημείωτη ήταν το πυροβολικό), ο αντίκτυπός τους στην πολιορκητική τακτική ήταν μάλλον μικρός.

Ο βυζαντινός κόσμος είχε μια μακρά παράδοση όσον αφορά τα στρατιωτικά εγχειρίδια, με αρκετά από αυτά να αφιερώνουν ολόκληρα κεφάλαια στην πολιορκητική.² Αν και από τον 12ο αιώνα η Δύση πήρε τα

¹ Νικηφόρος Βλεμμύδης, *Βασιλικός Ανδριάς*, σ. 102. 174: οὕτω τῆς Ἱερουσαλήμ καταστρατεύειν ὠρμημένου Συναχερείμ τὸν Ἐζεκιάν δρῶντα μανθάνομεν, ἐκτός μὲν τοῦ ἄστεως τροφὰς ἐξαίροντα, πηγὰς ἐμφράττοντα, τάφρους ὀρύττοντα [προσεμπεύοντα σκόλοπας,] ἐχυροῦντα τοὺς περιβόλους ἀναδομήσεσιν, [ἐπιθριγκώμασι,] προτειχίσμασιν· ἐντὸς δὲ φρουροὺς ἀθροίζοντά τε καὶ καθοπλίζοντα, τοξότας πελταστάς σφενδονήτας τοὺς ἐκ χειρῶν καὶ μηχανημάτων πετροπομποὺς ἐτοιμάζοντα.

² Η άνθηση του ενδιαφέροντος για την πολεμική τέχνη στο Βυζάντιο παρατηρείται σε μια σειρά από στρατιωτικά εγχειρίδια του 10^{ου} αιώνα. Πιο συγκεκριμένα, τακτικές και τεχνολογίες πολιορκίας πραγματεύονται εις βάθος τα: Λέων ΣΤ' ο Σοφός, *Τῶν ἐν πολέμοις τακτικῶν σύντομος παράδοσις*, PG 107, κεφ. 15: «Περὶ πολιορκίας πόλεων», στηλ. 669-908. Ανώνυμος, *Περὶ παραδρομῆς*, κεφ. 21: «Περὶ πολιορκίας κάστρου», σσ. 222-226· Ανώνυμος, *Περὶ καταστάσεως ἀπλήκτου*, κεφ. 21: «Περὶ πολιορκίας», σσ. 303-38· Νικηφόρος Ουρανός,

πρωτεία στην πολιορκητική τεχνολογία, φαίνεται πως η αφετηρία αυτής της τεχνολογικής ανάπτυξης πρέπει να αναζητηθεί στα βυζαντινά στρατηγικά βιβλία. Πράγματι, το παλαιότερο σωζόμενο corpus βυζαντινών πολιορκητικών κειμένων συντάχθηκε κατά το δεύτερο μισό του 10ου αιώνα για την βιβλιοθήκη των Νορμανδών βασιλέων της Σικελίας.³

Δύο μέθοδοι ακολουθούνταν το Μεσαίωνα για την κατάληψη ενός οχυρού: είτε άφηναν τους υπερασπιστές να λιμοκτονήσουν, είτε προχωρούσαν σε επίθεση.

Στην πρώτη περίπτωση, αποτελούσε κοινή πρακτική η διόρυξη τάφρου γύρω από την πολιορκούμενη πόλη και η ανέγερση ξύλινων

Τακτικά, κεφ. 65: «Περὶ καστροπολέμου», σσ. 152-163. Ένας ανώνυμος Βυζαντινός συγγραφέας του δεύτερου τέταρτου του 10ου αιώνα αφιέρωσε ένα ολόκληρο έργο στην πολιορκητική και τα απαραίτητα μηχανήματα. Βλ. Ηρων Βυζάντιος, *Παραγγέλματα πολιορκητικά*. Αρκετές τεχνικές πληροφορίες για τις πολιορκητικές μηχανές υπάρχουν και στα κεφάλαια 44 και 45 του δεύτερου βιβλίου του έργου *Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως*, του Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου. Βλ. κυρίως την νέα έκδοση με σχολιασμό από τον J. HALDON, «Theory and practice in tenth-century military administration», *TM* 13 (2000), σσ. 201-352. Στις αρχές του 10ου αιώνα γράφτηκε και ένα εγχειρίδιο με συμβουλές προς τους αμυνόμενος σε κατάσταση πολιορκίας: Ανώνυμος, *Ὅπως χρή τὸν τῆς πολιορκουμένης πόλεως στρατηγὸν πρὸς τὴν πολιορκίαν ἀντιτάττεσθαι*, D.F. SULLIVAN (επιμ.), «A Byzantine instructional manual on siege defense: the *De obsidione toleranda*», στο *Byzantine authors: Literary activities and preoccupations*, (επιμ.) J.W. NESBITT, (The Medieval Mediterranean, 49) Leiden-Boston 2003, σσ. 139-277.

Για την μεσαιωνική πολιορκητική τακτική, βλ. H. HUNGER, *Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, 3, Αθήνα 1994, σσ. 174-5 και J. BRADBURY, *The Medieval Siege*, Woodbridge 1994, σσ. 241-334. E. MC GEER, «Byzantine siege warfare in theory and practice», στο *The medieval city under siege*, (επιμ.) I.A. CORFIS, Woodbridge – Suffolk 1995, σσ. 123-130. Βλ. τέλος και Τ.Γ. ΚΟΛΙΑΣ, «Η πολεμική τεχνολογία των Βυζαντινών», *Δωδώνη* 18/1 (1989), σσ. 17-41.

³ A. DAIN, «Les stratégistes byzantins», *TM* 2 (1967), σσ. 380-1.

πύργων για την παρεμπόδιση των εξόδων, όπως έγινε στη πολιορκία της Δημητριάδας από τους Βυζαντινούς το 1284.⁴ Έπειτα, τοποθετούνταν εκηβόλα μηχανήματα για την παρενόχληση των υπερασπιστών και την καταστροφή των οχυρώσεών τους, ώστε να αναγκαστούν να παραδοθούν. Συχνά οι διοικητές ήλπιζαν ότι οι πολιορκούμενοι θα παραδίδονταν στη θέα και μόνο των πολιορκητικών μηχανών που ήταν έτοιμες για την επίθεση.⁵

Ο αποκλεισμός μίας πόλης ή ενός οχυρού δεν είχε πάντοτε επιτυχή έκβαση και, αν η πολιορκία δεν τελείωνε με άλλα μέσα, ξεκινούσε η επίθεση εναντίον του κάστρου. Σε αρκετές περιπτώσεις οι υπερασπιστές επιχειρούσαν εξόδους και προσπαθούσαν να αχρηστεύσουν ή να πυρπολήσουν τις πολιορκητικές μηχανές.⁶ Ο Θεόδωρος Παλαιολόγος, στο εγχειρίδιό του, τονίζει ότι δεν πρέπει ποτέ να εγκαταλείπεται πολιορκητικό υλικό μετά από μια ανεπιτυχή επίθεση.⁷

⁴ Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, 3, σ. 83. 24-6: *Καὶ πρῶτον αὐτῶ τῶν ἔργων πύργοις ξυλίνοις αὐθημερόν, εἰς εἴκοσι καὶ τέσσαρας ποσομένους, περιβαλέσθαι Δημητριάδα, διχῆ τε περιταφρεῦσαι καὶ ὕδωρ ἐκ θαλάττης ἐνεῖναι τοῖς τάφροις.*

Κατὰ την διάρκεια της πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης το 1422, κανένας δεν διακινδύνευε να βγει ἀπὸ τα τείχη, ἐπειδὴ οἱ Τούρκοι εἶχαν ἐνισχύσει τις δυνάμεις τους με πολιορκητικὲς μηχανές. Βλ. Μιχαὴλ Κριτόβουλος, *Ἱστορίαι*, σ. 33. 6-7: *ὡς μὴδ' αὐτὸ τὸ τείχος ἔχειν ἑᾶσαι τοὺς προμαχομένους ἐλεύθερον βαλλομένους τοῖς τε τόξοις καὶ τοῖς ἀπὸ τῶν μηχανῶν λίθοις.*

⁵ Θεόδωρος Παλαιολόγος, *Les Enseingnemens ou Ordenances pour un seigneur qui a guerres et grans gouvernemens a faire*, σ. 99: *Semblablement l'en doit avoir en l'ost bons engins, c'est assavoir chas de fust, trebuchés, engins a geter, limaces (testudo) de fust, moutons, voies sousterines et autres semblablez engins souffisant a ce, car il espouentent moult les anemis, et donnent aide et confort a obtenir.*

⁶ Ἰωάννης Κανανός, *Διήγησις*, σ. 71. 462.

⁷ Θεόδωρος Παλαιολόγος, *Les Enseingnemens*, σ. 106: *Et se la dite terre ne peut estre vaincue en nulle maniere, ... gardez bien en toute maniere que il ne demeure riens en l'ost ou eu champ des engins ou des instrumens.*

1) Διόρυξη αγωγών για την υπονόμηση των τειχών

Όλοι οι συγγραφείς πολεμικών εγχειριδίων συμφωνούν ότι η υπονόμηση είναι η αποτελεσματικότερη μέθοδος επίθεσης σε οχυρά.⁸ Συνήθως οι επιτιθέμενοι έσκαβαν μια υπόγεια δίοδο, κάτω από τα θεμέλια των τειχών και των πύργων και στη συνέχεια έκαιγαν τις δοκούς στήριξης, ώστε ολόκληρο το οικοδόμημα να καταρρεύσει.⁹ Οι πολιορκούμενοι απαντούσαν σε αυτήν την απειλή παρακολουθώντας κάθε κίνηση γύρω από τα τείχη και σκάβοντας διόδους αντεπίθεσης. Κατά την τελευταία πολιορκία της Κωνσταντινούπολης, εξειδικευμένοι υπονομευτές (ελληνικής καταγωγής;) προσελήφθησαν από τον Μέγα Δούκα για να σκάψουν λαγούμια και να εμποδίσουν τις οθωμανικές προσπάθειες για υπονόμηση των οχυρώσεων της πόλης.¹⁰ Οι υπόγειες δίοδοι συνήθως ξεκινούσαν μακριά από τα τείχη και η θέα τους

Προτού αποσυρθούν από την αποτυχημένη πολιορκία της Κωνσταντινούπολης το 1422, οι Τούρκοι πυρπόλησαν τις πολιορκητικές μηχανές τους: Ιωάννης Κανανός, *Διήγησις*, σ. 73. 504.

⁸ Π.χ., Νικηφόρος Ουρανός, *Τακτικά*, σ. 162. 144-147.

⁹ Βλ. την περιγραφή επιχειρήσεων διάνοιξης υπονόμων στο Γεώργιο Παχυμέρη, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, 2, σ. 599. 1-4.

¹⁰ Nicolò Barbaro, *Giornale dell'assedio di Costantinopoli*, σ. 41: *Subito fo mandà a cercar per tuta la tera tuti i maistri che fea cave soto tera; trovado che fo i maistri, quali prestamente fo mandadi dal mega duca, e li el dito mega duca si fexe cavar a questi maistri una cava dentro de la tera, la qual vignia a trovar quella del turco, e scontrosse cava con cava per modo, che la nostra si trova la soa, e i nostri si fo presti, subito caza fuogo in la sua, e vene a bruxar tuti i legnami de quella, i qual si iera apuntadi in quella cava, e bruxando i ponteli de quella, la tera vene a cazer zoxo, e vene a sofegar tuti i turchi.*

Για επιχειρήσεις διάνοιξης λαγούμιων κατά την διάρκεια της πολιορκίας, βλ. και ό.π., σσ. 45, 47, 48 και Λαόνικο Χαλκοκονδύλη, *Αποδείξεις ἱστοριῶν*, σ. 386. 13-20. Από την πλευρά τους, οι Τούρκοι στην ίδια πολιορκία χρησιμοποίησαν εκατοντάδες Σέρβους μεταλλωρύχους: Tursun Bey, *Tarich-i ebu l-feth sultan Mehmed chân*, σ. 63.

καλυπτόταν από φυσικά η τεχνητά χαρακτηριστικά, όπως λόφους, δένδρα, σπίτια ή παραπετάσματα.¹¹ Προκειμένου να φτάσουν έως τα τείχη καλυπτόμενοι, οι υπονομευτές χρησιμοποιούσαν επίσης κινητά σκέπαστρα, γνωστά ως σκρόφες (γουρουνες).¹² Η ονομασία αυτή πιθανόν οφείλεται στο ότι οι κατασκευές αυτές καλύπτονταν από δέρματα ζώων για προστασία από τη φωτιά και η εικόνα των ανδρών που κρύβονταν κάτω από αυτές ίσως θύμιζε χοιρίδια που θηλάζουν από την μητέρα τους.

Ανάμεσα σε πολλά άλλα ονόματα, αυτές οι κατασκευές λέγονταν και γάτες, πιθανώς λόγω της ευκολίας με την οποία προσέγγιζαν τα τείχη μιας πόλης.¹³

2) Οι πολιορκητικοί πύργοι

¹¹ Ιωάννης Καναρός, *Διήγησις*, σ. 56. 81-85: *Καὶ ἦν δὲ ἡ παστία πλησίον τοῦ κάστρου ὅσον τόξον βολήν, καὶ οὐ πλέον. Καὶ ἦν δὲ πᾶσα στερεὰ καὶ ὀχυρωτάτη ἀπὸ ξύλων μεγίστων καὶ χονδρῶν σανίδων. Καὶ πλοκοτὰς ἀπὸ βέργας ἔθηκαν ἔμπροσθεν τῆς παστίας, ἵνα δέχωνται τὰς σαγιττας τῶν τόξων καὶ τῶν τζαγρῶν τῶν Ῥωμαίων, καὶ τῶν βουμπάρδων τὰς πέτρας.*

¹² Χρονικὸν τοῦ Μορέως, 2036-7: ὠρίσε καὶ ἠφέραν ξύλα νὰ ποιήσουν σκρόφες ἀλλὰ δὴ ὁμοίως καὶ τριπουτσέτα. Λεόντιος Μαχαιράς, *Ἐξήγησις τῆς γλυκειᾶς χώρας Κύπρου*, σ. 482. 33: ἕναν μάγγανον ὀνόματι Τριόα, ἦγουν σκρόφα. Robert de Clary, *La prise de Constantinople*, σ. 56. LXXI: *si fisent li Franchois leur engiens drechier, leur cas, leur carcloies et leur truis pour miner as murs*. Βλ. και σημ. 70.

¹³ Λεόντιος Μαχαιράς, *Ἐξήγησις τῆς γλυκειᾶς χώρας Κύπρου*, σ. 484. 1-6: εἰς τὴν ἄλλην εἶχεν πολλοὺς τζακρατόρους καὶ ἐσύραν βερετουνία ἀπὸ τὴν μίαν μερίαν νὰ σκολίζουσι τοὺς λᾶς· ἦτον τόσα ψηλὰ καὶ ἦτον ὡς τὰ κρινέλλια τοῦ ξωκάστρου, καὶ ἀπὲ τὸ ψηλὸς τὸ εἶχεν ἀποσκεπάζαν τοὺς λᾶς τοῦ κάστρου, τὸ τίντα 'πολομοῦσαν' καὶ ἐκράζαν τὸ κάστρον τοῦτον Κάττα·

Ιωάννης Καναρός, *Διήγησις*, σ. 58. 126-128: Ἀλλὰ καὶ φαλκούνια ἐποίησαντο καὶ χελώνας καὶ ἀρκουδάμαξα καὶ ἄλλα πολλὰ ξύλινα καὶ μηχανικώτατα ἔργα.

Ο όρος «έλέπολις» δήλωνε τον τροχοφόρο πολιορκητικό πύργο.¹⁴ Αυτές οι μηχανές ήταν μεγάλες ξύλινες κατασκευές, αρκετά υψηλές ώστε να φτάνουν έως την κορυφή των τειχών, εναντίον των οποίων επιτίθεντο (πιν. 5). Από την υψηλότερη εξέδρα, οι στρατιώτες που βρίσκονταν μέσα στον πύργο μπορούσαν να εξακοντίσουν και ακολούθως να προσβάλουν τις οχυρώσεις του εχθρού.¹⁵ Εκτός από τους στρατιώτες, συχνά οι πολυόροφοι αυτοί πύργοι μετέφεραν εκηβόλα μηχανήματα και έναν πολιορκητικό κριό στο χαμηλότερο επίπεδο.¹⁶ Κατά την τελευταία

¹⁴ Πολιορκία της Κωνσταντινούπολης το 1422: Ιωάννης Κανανός, *Διήγησις*, σ. 58. 129-131: έλεπόλεις έκατεσκεύασαν και μηχανικάς άγκάλας με τροχούς μικρούς, και μεγάλας σκεπαστάς και μεσέας ύπερ άριθμόν διεπράξαντο. Πολιορκία της Κωνσταντινούπολης το 1453: Ubertino Pusculo, *Constantinopolis*, σ. 210. 906-911: *Pars humeris rapiunt scalas cratesque recenti obductas corio. Turres hi robore textas subvectant muris tecti, lapsuque rotarum in fossas tradunt, quas multa musculus ante implerat terra, expositis qua pontibus altas murorum attingunt.*

¹⁵ Νικήτας Χώνιατης, *Χρονική διήγησις*, 532. 28-31: τετράπλευρον συντίθησι μηχανήν, συμμηκιζομένην τῷ εὖρει τῆς τάφρου και ἰσοῦσῃ τῷ τείχει τῆς πόλεως, και ταύτην ὑπότροχον οὔσαν τῆς τάφρου ἄγχιστα στήσας. Λεόντιος Μαχαιράς, *Ἐξήγησις τῆς γλυκειάς χώρας Κύπρου*, σ. 484. 2-5: ἦτον τόσα ψηλά και ἦτον ὡς τὰ κρινέλλια τοῦ ξωκάστρου, και ἀπὲ τὸ ψηλὸς τὸ εἶχεν ἀποσκεπάζαν τοὺς λᾶς τοῦ κάστρου, τὸ τίνα 'πολομοῦσαν'

Ιωάννης Στ' Καντακουζηνός, *Ἱστορία*, 1, σ. 174. 1-20: ἐπὶ τροχοῖς ἐκκαίδεκα οἰκίαν κατασκεύασε ξυλίην δυναμένην ὑποδέξασθαι ἄνδρας ἑκατόν, οἱ ἔμελλον τὴν μηχανήν κινεῖν ἔνδοθεν ὠθοῦντες· ὑπεράνω δὲ τοῦ οἰκήματος ξύλινον πύργον καταστρώματα ἔχοντα πέντε, ὡς ἐν ἑκάστῳ δὴ καταστρώματι τῶν ἐκ τόξων Λατινικῶν τῶν λεγομένων τζαγγρῶν ἀφιέντων βέλη ἔσομένων ὀκτώ. *Ο.π.*, σ. 174. 14-20 οἱ μὲν ἀπὸ τοῦ ξυλίνου πύργου ἔβαλλον τοὺς ἀπὸ τῶν τειχῶν· αὐτοὶ δὲ μήτε τι ἀντιδρᾶν ἔχοντες, και τῶν ἀπὸ τῶν τζαγγρῶν ἀφιεμένων βελῶν διὰ κραταιότητα και ῥύμην διὰ παντός ὄπλου χοροῦντων και διαδυομένων, τραυματιζόμενοι ὑπ' αὐτῶν, οἱ δὲ και ἀποθνήσκοντες, μικρὸν μὲν ἔκαρτέρησαν, ἔπειτα ἀπέστησαν, τὸ τεῖχος ἔρημον καταλιπόντες.

¹⁶ Λεόντιος Μαχαιράς, *Ἐξήγησις τῆς γλυκειάς χώρας Κύπρου*, σ. 482. 35-38: Τὸ πρῶτον μάνγκανον ἦτον ἕναν ξυλόκαστρον και ἦτον τρίπατον με γ' περδεσκίες, ἡ μία ἀπάνω τῆς ἄλλης, και μέσα εἶχεν ἕναν πετροκόπον και με τὰ ἀργαλεῖα του, διὰ νὰ τρυπήσουν τὸν τοῖχον τοῦ κάστρου.

πολιορκία της Κωνσταντινούπολης, οι Τούρκοι κατασκεύασαν μέσα σε μια μόνο νύκτα έναν τεράστιο ξύλινο πύργο, καλυμμένο με δέρματα καμήλας, ο οποίος υψωνόταν πάνω από τα τείχη της πόλης και παρείχε στους υπερασπιστές τη δυνατότητα να ρίχνουν από ψηλά, συμβάλλοντας σημαντικά στην τελική πτώση της.¹⁷

3) Κλίμακες και άλλα πολιορκητικά μηχανήματα

Η χρήση κλιμάκων ή μεταφερόμενων ξύλινων γέφυρων αποτελούσε την πιο οικονομική – αλλά και ριψοκίνδυνη – μέθοδο κατάληψης ενός οχυρού με άμεση επίθεση.¹⁸ Οι υπερασπιστές που

¹⁷ Nicolò Barbaro, *Giornale dell'assedio di Costantinopoli*, σσ. 42: *Questo bastion si era sì fatamente fato, che non iera homo, el podesse creder al muodo el iera conditionado ... si tuti li cristiani de Costantinopoli avesse voiudo far sì fatta cossa, non l'averia posudo far in un mexe, e costui el fexe in una sola note. Questo notabile bastion si iera passa diexe luntan da le mure maistre de la tera, e suxo queste mure ne convegnia star assai zente armada per dubito de questo bastion ... l'imperador si se mosse con tuta la sua baronia, e vene a veder questa mirabel cossa, e quando i l'ave visto, tuti si romaxe come morti, dubitando de paura.*

Βλ. και Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, *Αποδείξεις ιστοριῶν*, σ. 386. 20-23.

Αποτελούσε κοινή πρακτική η κάλυψη των τειχῶν, των πολεμικῶν μηχανημάτων, ἀκόμη και των πλοίων, με δέρματα ζῶων και ἄλλα πυρίμαχα υλικά. Βλ. Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, 544. 28-30 και Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, 1, σ. 253.1 και σ. 539. 11-3.

¹⁸ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, σ. 512. 80-82: *οὐκ ὀλίγους ἄνδρας ἀγαθοὺς ἐν τῷ προσάγειν τῷ τείχει τὰς κλίμακας ἀπεβάλοντο, ὧν ἦν πρῶτιστος ὁ Παλαιολόγος Γεώργιος.*

Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, 4, σ. 665. 22-3: *μηχάνημά τι πολιορκικόν, προωθουμένην εὐκινήτως ὑπότροχον κλίμακα, βύρσαις βοῶν διόλου κεκαλυμμένην.*

Λεόντιος Μαχαιράς, *Ἐξήγησις τῆς γλυκείας χώρας Κύπρου*, σ. 454. 11: *καὶ ἐπελεκοῦσαν σκάλες καὶ πέτρες καὶ τζενία καὶ μάνγκανα πολλά.*

Θεόδωρος Παλαιολόγος, *Les Enseingnemens*, σ. 102: *vos choses convenables a batailler – c'est assavoir eschieles, chas de fust, engins, moutons et autres instrumens neccessaires a ce, et meïsmement arbalestres.*

βρίσκονταν μέσα απαντούσαν στην απειλή αυτή ρίχνοντας πέτρες και βέλη στους επιτιθέμενους¹⁹ ή χρησιμοποιώντας κοντάρια και άλλα τεχνάσματα για να απαγκιστρώσουν και να αρπάξουν ή να απωθήσουν τις κλίμακες από τις επάλξεις.²⁰ Κατά την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης το 1204, οι Βενετοί προσάρμοσαν γέφυρες στα φορητά πλοία τους, που τους επέτρεψαν να φτάσουν στο επίπεδο των υπερασπιστών και έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην κατάληψη των θαλάσσιων τειχών.²¹ Βέβαια και οι τροχοφόροι πολιορκητικοί πύργοι

Ιωάννης Στ' Καντακουζηνός, *Ιστορία*, 3, σ. 123. 6-7: *ἐπειδὴ ἦλων οὐκ εὐπόρουν, τοῖς ἐκ τῆς βασιλικῆς σκηνῆς χρησάμενοι καλωδίοις, κλίμακας κατεσκεύασαν τέτταρας.*

Ιωάννης Κανανός, *Διήγησις*, σ. 65. 307-8: *καὶ οἱ μὲν σκάλας ἔφερον, καὶ σκάλας παντοίας, μικρὰς καὶ μεγάλας. Ὁ.π., σ. 68. 389-390: ἔθηκαν σκάλας, ἀνέβαιναν εἰς τὸ κάστρον, ἐτρυποῦσαν τοὺς πύργους.*

¹⁹ Το 1399 ένας μικτός στρατός από Βυζαντινούς και Γάλλους συμμετείχε στην κατάληψη πολλών οθωμανικών οχυρών γύρω από την Κωνσταντινούπολη, όχι όμως χωρίς δυσκολίες: Ανώνυμος, *Le livre des fais du bon messire Jehan le Maingre, dit Bouciquaut*, σ. 144. 69-76: *Et plusieurs fois celle journee le mareschal fist drecier ses eschelles, ou mains vaillans hommes combatirent main a main par grant force contre ceulx du chastel, les quieulx tant s'efforcierent de gitter grosses pierres de fais sur les eschelles qu'elles ne porent soustenir la charge et rompre les cou vint.*

²⁰ Ένα καλό παράδειγμα συναντάται στην οθωμανική πολιορκία της Θεσσαλονίκης το 1426, βλ. Συμεών αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, *Λόγος ιστορικός*, σ. 62. 10-14: *πολλὰ τῶν μηχανημάτων ἐσκύλευον, οἱ δὲ καὶ ἀπὸ τῶν τειχῶν ἀγκύραις ταῦτα ἐλάμβανον, κλίμακας ἐπιμήκεις τε καὶ βαρείας, ὧν καὶ μίαν ἀνέθεσαν τῷ τεμένει τοῦ μάρτυρος, τὰς τε διαπεπλεγμένας ἀσπίδας καὶ τὰς χθαμαλωτέρας ἀμάξας, ἃς ὑπερχόμενοι τοῖς θεμελίοις προσήγγιζον τῶν τειχῶν.*

Τελικά η πόλη κατακτήθηκε το 1430 από μια συνδυασμένη επίθεση με τη χρήση κλίμακων και λαγουμιών. Βλ. Ιωάννης Αναγνώστης, *Διήγησις περὶ τῆς τελευταίας ἀλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης*, στηλ. 608D: *Οἱ δ' ὡς εἶχον πάσας παραχρῆμα κλίμακας θέντες, συχνοὶ δι' αὐτῶν ἀναβαίνειν ἠπέιγοντο... οἷς δ' οὐκ ἦν ἐφικτὸν διὰ τῶν κλιμάκων, διὰ τῶν ὀρυγμάτων ὧν εἰργάσαντο, πολλῶν ὄντων, ἐπὶ τὴν πόλιν δρομαῖοι συνέβρεον.*

²¹ Geoffroy de Villehardouin, *La conquête de Constantinople*, 1, σ. 165. 164, και 2, σ. 38. 237, σ. 42. 240. Robert de Clary, *La prise de Constantinople*, σ. 56. LXXI. Gunther de Pairis, *Historia Constantinopolitana*, σημ. 197 και 199

μπορούσαν να εξοπλιστούν με κινητές γέφυρες στο ανώτερο επίπεδο.²² Εκτός από τα παραπάνω τεχνάσματα, πολλά άλλα μηχανήματα αναφέρονται στις πηγές. Οι παραδοσιακοί πολιορκητικοί κριοί²³ και μεταλλικά τρυπάνια²⁴ χρησιμοποιούνταν ακόμη κατά την ύστερη

(όπου το ύψος αυτών των κλιμάκων υπολογίζεται σε 30 περίπου μέτρα). Μερικές σύγχρονες απεικονίσεις εκείνων των πολιορκητικών κλιμάκων υπάρχουν στα μωσαϊκά που σώζονται στην εκκλησία του Αγίου Ιωάννη του Ευαγγελιστή στη Ραβέννα, βλ. L. RAY MARTIN, *The Art and Archaeology of Venetian Ships and Boats*, London 2001, σσ. 44-8.

Το 1351 οι Βυζαντινοί προσπάθησαν ανεπιτυχώς να επαναλάβουν το ίδιο κατόρθωμα επιτιθέμενοι στον Γαλατά από θαλάσσης. Βλ. Ιωάννης Στ' Καντακουζηνός, *Ιστορία*, 3, σ. 194. 15-23: *καὶ ὀλκάδας μυριοφόρους συζεύξας δύο καὶ, ὡς μάλιστα ἐνήν, δοκοῖς μεγάλοις ἐφαρμόσας, ἔπειτα πύργον ξύλινον ἐπέστησεν ἐπὶ τοσοῦτον ὕψους ἦκοντα, ὥστε εἶναι τῶν Γαλατᾶ μετεωρότερον τειχῶν. ὀροφᾶς τε εἶχε τρεῖς, ἐξ ὧν ἔμελλον ἐστῶτες οἱ ὀπλίται μάχεσθαι. ἀπὸ δὲ τοῦ πύργου προβεβλημένοι ἦσαν δύο κεραῖαι μέγισται μεγέθει, ἃς ᾤοντο δικνεῖσθαι ἄχρι τῶν τειχῶν, ἐφ' ἃς σανίσιν οἱ δημιουργοὶ, ὥσπερ ἀναβάσεις, θέμενοι, ὁδὸν τινα κατεσκεύασαν ἀπὸ τοῦ πύργου φέρουσαν ἐπὶ τὰ τεῖχη.*

²² Λεόντιος Μαχαιράς, *Ἐξηγήσεις τῆς γλυκείας χώρας Κύπρου*, σ. 484. 6-10: *καὶ τὸ ἄλλον Φαλκόνιν, καὶ ἦτον ἕναν καστέλλιν ξυλένον γεμάτον ἀνθρώπους καὶ σκάλες νὰ ἐμποῦν ἀπάνω εἰς τοὺς τοίχους τῆς χώρας. Καὶ τὸ τρίτον ἦτον ἕναν κλουβὶν καθημένον ἀπάνω εἰς μίαν κορφήν μίας νευρίας, καὶ ἦτον γεμάτον ἀνθρώπους τζακρατόρους.*

Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, Ἀποδείξεις ἱστοριῶν, σ. 386. 20-23: *ἐπεποίητο μὲν καὶ πύργος ξύλινος ἐπιμήκης, καὶ κλίμακες ἐν αὐτῷ ὡς πλεῖστοι ἐς τὸ ἄνω τοῦ πύργου, ὡς διὰ τούτων πειρασομένων τοῦ τείχους καὶ ὑπερβαλλομένων.*

²³ Άννα Κομνηνή, *Μετάφραση*, σ. 105. 322: *κατασκεύαζε πολεμικὰ μηχανήματα, χελώνας, κριοὺς, ὀρυκτοὺς καὶ ἄλλα – στο πρωτότυπο: πολεμικὰ μηχανήματα, χελώνας κατασκευάζων πυργοφόρους καὶ κριοφόρους καὶ τινὰς ὀρυκτίδας καὶ ἄλλας.*

²⁴ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, σ. 505. 1-2: *αἰτήσαντες γὰρ σκαπάνας εἰς τὴν τῶν περιβόλων καθαίρεσιν οὐδένα εἶχον τὸ αἰτηθὲν ὄπλον προσάγοντα. Ιωάννης Στ' Καντακουζηνός, Ἱστορία, 3, σ. 195. 19-21: καὶ ἐκ τῆς ἠπείρου τὰ δέοντα προσεπορίζοντο καὶ κλίμακας τε κατεσκεύαζον καὶ σιδήρια, οἷς χρῆσθαι ἔμελλον ἐπὶ τῷ τὰ τεῖχη διορύσσειν. Ιωάννης Κανανός, *Διήγησις*, σ. 69. 406-7: *Ἄλλοι δὲ ἐτρυποῦσαν μὲ συστάς τοὺς πύργους.**

βυζαντινή περίοδο, μαζί με μια μεγάλη ποικιλία από σκέπαστρα και άλλες περισσότερο περίπλοκες και συχνά μυστηριώδεις κατασκευές.²⁵

4) Τα μηχανήματα στρέψης

Η γνωστή αδιαφορία που έδειχναν οι Βυζαντινοί συγγραφείς για την τεχνική λεπτομέρεια διαπιστώνεται και στα κείμενα της παλαιολόγιας εποχής που αναφέρονται σε πολιορκητικές μηχανές. Δεδομένης της εσκεμμένης ασάφειας αυτών των κειμένων και του αόριστου τρόπου με τον οποίο οι Βυζαντινοί χρονογράφοι χρησιμοποιούσαν τις περιγραφικές λέξεις, δεν παρέχεται σχεδόν καμία πληροφορία για τον τρόπο λειτουργίας εκείνων των μηχανημάτων. Επιπλέον, δεν φαίνεται να έχουν διασωθεί απεικονίσεις βυζαντινών πολιορκητικών μηχανημάτων από την παλαιολόγια περίοδο. Οι εικόνες που προσεγγίζουν περισσότερο την εποχή εκείνη είναι δύο μικρογραφίες από το γνωστό κώδικα του Ιωάννη Σκυλίτζη, του 12ου αιώνα, ο οποίος βρίσκεται στη Μαδρίτη (εικ. 1349, 1350). Οι εικόνες αυτές πρέπει να αποδοθούν σε κάποιο καλλιτεχνικό εργαστήριο της νότιας Ιταλίας, που πιθανότατα απεικόνιζε τοπικής κατασκευής μηχανήματα και όχι βυζαντινής.²⁶

²⁵ Βλ., για παράδειγμα, το παράξενο μηχανήμα που τοποθετήθηκε στις γαλέρες των Πιζανών το 1286: *Les gestes des Chiprois*, σσ. 224-5: *pluyssours guallées avoient par engin fait à lor proe ce arganel, que quant il tourneent, avoient espées longues de .ij. paumes chascune & larges d'un paume, de cant quy tourneent come un molin, & aussi avoient flayaus quy tornoient, aussi come je vos devise.*

²⁶ Για την απόδοση των μικρογραφιών του δεύτερου μέρους του κώδικα σε κάποιο δυτικό-αραβικό εργαστήριο, βλ. A. GRABAR – M. MANOUSSACAS, *L'illustration du manuscrit de Skylitzès de la Bibliothèque Nationale de Madrid*, Venezia 1979, σσ. 183-195 και σημ. 20 και I. ŠEVCENKO, «The Madrid Manuscript of the Chronicle of Skylitzes in the Light of its new Dating», στο *Byzanz und der Westen, Studien zur Kunst des europäischen Mittelalters*,

Τα εκηβόλα μηχανήματα αναφέρονται ως *ἀφετήρια, λιθοβόλα, μάγγανα, μαγγανικά, μηχαναί, όργανα, πετροβόλα, πολιορκητικά*. Όλοι αυτοί οι όροι εναλλάσσονται στα κείμενα και συχνά είναι δύσκολο να αντιληφθεί κάποιος για ποιο συγκεκριμένο μηχανήμα γίνεται λόγος.

Τα πολιορκητικά μηχανήματα μπορούν να διακριθούν σε δύο κύριες κατηγορίες, δηλαδή, μηχανήματα με χαμηλή τροχιά βολής, όπως οι βαλλίστρες (πιν. 1) και οι τοξοβαλλίστρες (εικ. 1348) και μηχανήματα με υψηλή τροχιά βολής, όπως το μάγγανο (εικ. 1062, πιν. 2) και το τρεμπουτσέτο (εικ. 1351, 1352, 1353, 1354, 1355, πιν. 4). Το δραστικό βεληνεκές των μηχανημάτων χαμηλής τροχιάς, απόστασεως μεταξύ 180 και 240 μέτρων,²⁷ ήταν πολύ μεγαλύτερο από εκείνο των τρεμπουτσέτων, των ισχυρότερων από τα μηχανήματα υψηλής τροχιάς βολής, που μπορούσαν να ρίξουν σε μια απόσταση το πολύ 150 – 200 μέτρων.²⁸ Το

Wien 1984, σσ. 123-130 και σημ. 28. Βλ. και V. TSAMAKDA, *The Illustrated Chronicle of Ioannes Skylitzes in Madrid*, Leiden 2002, σσ. 192, 206, στο οποίο - παρά την λεπτομερή ανάλυση των δύο εικόνων - δεν παρέχονται καινούριες πληροφορίες επί του θέματος.

Δεδομένης της έλλειψης απεικονίσεων μηχανημάτων με αντίβαρο στις βυζαντινές καλλιτεχνικές πηγές, ακόμη και οι πιο πρόσφατες μελέτες επί του ζητήματος αυτού στρέφονται στις εικόνες από το Σκυλίτζη. Βλ. J. HALDON, «Theory and practice in tenth-century military administration», *TM* 13 (2000), σ. 274 και σημ. 117.

²⁷ J. LIEBEL, *Springalds and Great Crossbows*, Leeds 1998, σσ. 19, 66-67.

²⁸ Σύμφωνα με μια αραβική πηγή, το 1138 ένα βυζαντινό τρεμπουτσέτο μπορούσε να εκτοξεύσει μια πέτρα βάρους μεταξύ 43 και 54.5 κιλών σε απόσταση 150-200 μέτρων. Βλ. P.E. CHEVEDDEN, «The Invention of the Counterweight Trebuchet: A Study in Cultural Diffusion», *DOP* 54 (2000), σ. 93 και σημ. 74.

Μια σύγχρονη ανακατασκευή τρεμπουτσέτου έφτασε το μέγιστο βεληνεκές των 168 μέτρων με βλήμα 15 κιλών και αντιστάθμισμα 2000 κιλών. Βλ. P. VEMMING HANSEN – N. FALSTER, «Experimental reconstruction of a medieval trébuchet», *Acta Archaeologica* 63 (1992), σσ. 204-205. Ο υπολογισμός του μέγιστου βεληνεκούς των 400 μέτρων με βλήμα 100 κιλών και αντιστάθμισμα 30.000 κιλών για ένα

πλεονέκτημα αυτό του βεληνεκούς έκανε τα μηχανήματα χαμηλής τροχιάς το πιο διαδεδομένο όπλο για την άμυνα κάστρων και οχυρών.

Έχει υποστηριχθεί ότι τα όπλα στρέψης, τα οποία ήταν ευρέως διαδεδομένα στην αρχαιότητα και τους ρωμαϊκούς χρόνους, περιήλθαν σε αχρησθία κατά το μεσαίωνα και επανεμφανίστηκαν μόλις μετά τον 13ο αιώνα. Οι εικόνες όμως που σώζονται σε ένα βυζαντινό κώδικα του 10ου αιώνα βεβαιώνουν ότι τέτοια μηχανήματα ήταν συνεχώς σε χρήση καθ'όλη τη διάρκεια του μεσαίωνα, τουλάχιστον στην Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία.²⁹

Τα μηχανήματα με χαμηλή τροχιά βολής είχαν το σχήμα πολύ μεγάλων βαλλιστριδών, τοποθετημένων πάνω σε ένα στροφέα, που λειτουργούσαν χάρη στην ένταση που δημιουργείτο από το τράβηγμα μιας χορδής (εικ. 1348)³⁰ ή τη μορφή των γνωστών από την αρχαιότητα ως «καταπέλτες» ή «βαλλίστρες» μηχανημάτων, τα οποία εκτόξευαν τα

τρεμπουτσέτο του 13ου αιώνα από τον CHEVEDDEN, «The Invention of the Counterweight Trebuchet», σ. 72, φαίνεται υπερβολικός.

²⁹ Ο κώδικας grec. 2442 της Bibliothèque Nationale, στο Παρίσι, περιλαμβάνει μια απεικόνιση τοξοβαλλίστρας στο φ. 13ν (για αναπαράσταση, βλ. LIEBEL, *Springalds and Great Crossbows*, σ. 26) και βαλλίστρας (για αναπαράσταση, βλ. D. NICOLLE, *Medieval warfare source book, 2, Christian Europe and its neighbours, Arms and Armour*, London 1996, σ. 84).

Σε ένα βυζαντινό εγχειρίδιο του 10ου αιώνα συναντάται ο όρος «τοξοβολίστρα» που κατά πάσα πιθανότητα δηλώνει αυτό το συγκεκριμένο όπλο. Βλ. Ήρων Βυζάντιος (Ανώνυμος Βυζαντινός), *Παραγγέλματα πολιορκητικά*, σ. 50. 20.

Για μια λεπτομερή παρουσίαση πηγών σχετικών με τα όπλα στρέψης από την Αρχαιότητα μέχρι το Μεσαίωνα βλ., P.E. CHEVEDDEN, «Artillery in Late Antiquity: Prelude to the Middle Ages», στο *The medieval city under siege*, (επιμ.) I.A. CORFIS, Woodbridge – Suffolk 1995, σσ. 131-174.

³⁰ Βλ. E.W. MARSDEN, *Greek and Roman Artillery. Historical Development*, Oxford 1969, σσ. 5-16. Για τα αντίστοιχα μεσαιωνικά, βλ. LIEBEL, *Springalds and Great Crossbows*, σσ. 23-56.

βλήματά τους μέσω της στρέψης σχοινιών από μετάξι, τρίχωμα αλόγου ή τένοντες (πιν. 1).³¹

Αυτά τα όπλα στρέψης (ή «βαλλίστρες», όπως έγιναν γνωστά από τον 13ο αιώνα)³² είχαν τη δυνατότητα να εκτοξεύουν πέτρες και μεγάλα βέλη³³ με πολύ μεγαλύτερη δύναμη και σε μεγαλύτερη απόσταση από την

³¹ Για τα αρχαία εκτοξευτικά μηχανήματα στρέψης, βλ. MARSDEN, *Greek and Roman Artillery. Historical Development*, σσ. 16-85. Για τις «βαλλίστρες», βλ. LIEBEL, *Springalds and Great Crossbows*, σσ. 23-56.

³² Σε ένα εγχειρίδιο που χρονολογείται στις αρχές του 14ου αιώνα, ο συγγραφέας προτείνει την ύπαρξη «ξύλινων μηχανήματων ή βαλλίστρων» στον εξοπλισμό ενός σταυροφορικού πλοίου: Marin Sanudo Torsello, *Liber Secretorum Fidelium Crucis*, σ. 60. 3-6: *indiget dictum navigium tam aedificiis balistarum silvestrarum vel spingardarum, quam etiam machinarum, & potissime ex eis, quae ut longius priiciant, facta sunt penitus fortiora, id est, reforzata, cum omnibus quibus homines indigent ad ipsas exercendas.*

Βλ. και ASV, Senato, Deliberazioni Miste, Reg. 22, φ. 16r, 19 Απριλίου 1344: *Et quia sunt in dicto castro alique spingarde sive baliste a torno.*

Μια επιπλέον απόδειξη ότι αρχικά ο όρος «σπιγγάρδα» αντιστοιχούσε σε ένα ξύλινο μηχανήμα βρίσκεται σε ένα έγγραφο της 18^{ης} Σεπτεμβρίου 1358: A. ANGELUCCI, *Documenti inediti per la storia delle armi da fuoco italiane*, Graz 1972, σ. 58, αρ. 116 (Biscioni, tom. III, f. 349, V): *Item spingardam unam cum artificio ligni sine cordis et ferro.*

Μόνο μεταγενέστερα η λέξη αυτή χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει ένα πυροβόλο όπλο. Η παλαιότερη αναφορά σε πολιορκητικό μηχανήμα «σπιγγάρδα» συναντάται στη Γαλλία το 1258. Βλ. LIEBEL, *Springalds and Great Crossbows*, σ. 4.

Η μοναδική αναφορά σε «σπιγγάρδες» σε ελληνικό μεσαιωνικό κείμενο βρίσκεται στη παραλλαγή «Ο» του Μαχαιρά, βλ. Λεόντιος Μαχαιράς, *Ἐξηγήσεις τῆς γλυκείας χώρας Κύπρου*, 2, σ. 157. 377 αρ. 4.

³³ Στον καθεδρικό ναό του Vladimirskij Uspenskij στη Ρωσία, στον εντοιχισμένο τάφο του knyaz Izjaslav Andreevich που πέθανε το 1164, βρέθηκαν μεταλλικά βέλη βάρους περίπου 2 κιλών και μήκους 169 εκατοστών, A.N. KIRPICNIKOV, «Metatel'naja artillerija drevnej Rusi (iz istorii srednevekonogo oruzhija VI – XV vv.) [Εκηβόλα όπλα της παλαιάς Ρωσίας - περί της ιστορίας του μεσαιωνικού εξοπλισμού, 6^{ος} – 15^{ος} αι.]» στο *Metatel'naja Artillerija i Oboronitel'nye Sooruzhenija Drevnej Rusi*, (επιμ.) N. BORONIN, (Materialy i Issledovanija po Arkheologii SSSR, 77) [Εκηβόλα Όπλα και Οχυρωματική στην Παλαιά Ρωσία, (Μελέτες και Έρευνες για

βαλλίστριδα. Εξαιτίας της φύσης των βλημάτων τους, και τα δύο αυτά μηχανήματα ήταν αποτελεσματικά εναντίον ανθρώπινων στόχων, όχι όμως εναντίον κτιρίων. Συνήθως τοποθετούνταν επάνω στα τείχη, ώστε να κρατούν σε απόσταση τα εχθρικά μηχανήματα υψηλής τροχιάς βολής.³⁴

Όπως ήδη αναφέρθηκε, δεν υπάρχει σαφής μαρτυρία για τα μηχανήματα αυτά στις βυζαντινές πηγές. Ο Παχυμέρης πιθανόν αναφέρεται σε αυτά, όταν χρησιμοποιεί την έκφραση «ιοβόλα μηχανήματα».³⁵ Ίσως αποκαλούνταν «δηλητηριώδη» εξαιτίας του συρτού ήχου που έκαναν καθώς εκτόξευαν τα βέλη τους, ο οποίος θύμιζε σφύριγμα φιδιού. Ένα άλλο βυζαντινό όνομα, που δήλωνε τα

την Αρχαιολογία της ΕΣΣΔ, 77)], 1958, σσ. 15-16. Ευχαριστώ θερμά τον Π. Χαραλαμπίκη για την επισήμανση και τη μετάφραση αυτών των άρθρων.

³⁴ Τα μηχανήματα που εκτόξευαν φλεγόμενα βέλη για να πυρπολήσουν τα βυζαντινά λιθοβόλα που στόχευαν μια πόλη το 1137 ήταν οπωσδήποτε μηχανήματα χαμηλής τροχιάς βολής. Βλ. Ιωάννης Κίνναμος, *Επιτομή*, σ. 17. 17-20: *σιδήρια ίκανῶς τῶ πυρὶ διακαίοντες ἐπὶ τὰ πετροβόλα τῶν μηχανημάτων ἠφίεσαν, τὰ δὲ ταῖς ἐμπροσθίοις αὐτῶν ξυλίνας πελάζοντα κίοσιν ἐνεπίπρων αὐτίκα*. Για το ίδιο περιστατικό, βλ. Νικήτας Χώνιατης, *Χρονικὴ διήγησις*, σ. 26. 71: *σιδήρια σπινθηρακίζοντα*. Αργότερα οι Βυζαντινοί έκτισαν ένα τείχος από βρεγμένα πήλινα τούβλα μπροστά από τα λιθοβόλα μηχανήματά τους για να τα προστατεύσουν: *ό.π.*, σ. 26. 80-89.

Κατά τις επιχειρήσεις εναντίον της Κωνσταντινούπολης το 1453, οι επάλξεις και οι πύργοι του οχυρού Ρούμελι Χισάρ κυριολεκτικά καλύφθηκαν από πολιορκητικά μηχανήματα: Μιχαήλ Κριτόβουλος, *Ιστορίαι*, σ. 23. 21-23: *πετροβόλοις μηχαναῖς καὶ ἀφετηρίοις μείζοσι τε καὶ μείοσι πάσας τὰς ἐπάλλξεις ὀπλίξει τῶν τε πύργων καὶ μεταπυργίων καὶ προπυργίων*. Για την άμυνα της Πόλης βλ., Leonardus Chiensis, *Historia Cpolitane*, 934c: *Paulus Troilus, Antonius de Bochiardis fratres, in loco arduo Miliandri, quo urbs titubabat, aere proprio et armis, summa cum vigilantia, noctu dieque et spingardis horrendis, et balistis torneis viriliter pugnam sustinent*.

³⁵ Κατά την πολιορκία της Μαγνησίας, οι υπερασπιστές τοποθέτησαν στους προμαχώνες μηχανήματα τόσο χαμηλής όσο και υψηλής τροχιάς βολής: Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, 4, σ. 485. 5-6: *Ἐπὶ τῶν πύργων δὲ πετροβόλα καὶ ἰοβόλα στήσαντες μηχανήματα*.

μηχανήματα χαμηλής τροχιάς βολής, ήταν «μαγγανότζαγκραι», ένας όρος που περιγράφει επιτυχημένα αυτές τις μεγάλες βαλλιστρίδες.³⁶ Ο Θεόδωρος Παλαιολόγος, στο εγχειρίδιό του, συμβουλεύει να χρησιμοποιείται, μαζί με τον υπόλοιπο πολιορκητικό εξοπλισμό και το «*chas de fust*», με τον όρο «ξύλινο κουτί» μάλλον να σημαίνει την ξύλινη κατασκευή της βαλλίστρας (πιν. 1).³⁷

Στην αρχαιότητα τα λιθοβόλα/*petrariae* ήταν ένα όπλο χαμηλής τροχιάς βολής και παρόλο που κατά το 13ο αιώνα το όνομα αυτό υιοθετήθηκε για ένα εκτοξευτικό μηχάνημα με αντίβαρο, φαίνεται πως εξακολούθησε να χρησιμοποιείται, για λίγο τουλάχιστον, δηλώνοντας και τα δύο μηχανήματα.³⁸

³⁶ Νικήτας Χώνιατης, *Μετάφραση*, σ. 118. 17: ἐπάνω τοῦ κάστρου τοῦ τείχους στήσαντες ξύλα καὶ μαγγανότζαγκρας.

Οι μεγαλύτερες βαλλιστρίδες είχαν βραχίονες που εκτείνονταν μεταξύ 1.6 και 2 μέτρων. Βλ. LIEBEL, *Springalds and Great Crossbows*, σ. 25.

³⁷ Θεόδωρος Παλαιολόγος, *Les Enseingnemens*, σ. 99: *Semblablement l'en doit avoir en l'ost bons engins, c'est assavoir chas de fust, trebuchés, engins a geter, limaces (testudo) de fust, moutons, voies sousterines et autres semblablez engins souffisant a ce, car il espouentent moult les anemis, et donnent aide et confort a obtinuer.*

Βλ. και τον όρο «cas» στο Robert de Clary, *La prise de Constantinople*, σ. 56. LXXI: *si fisent li Franchois leur engiens drechier, leur cas, leur carcloies et leur truis pour miner as murs.*

Ο Torsello ονομάζει «capsa», το ξύλινο κιβώτιο του τρεμπουτσέτου με αντίβαρο: βλ. τη σημ. 54.

³⁸ Η βυζαντινή φρουρά της Κέρκυρας κατόρθωσε το 1203 να εκδιώξει από το λιμάνι του νησιού τους σταυροφόρους χρησιμοποιώντας «πολεμικές μηχανές και λιθοβόλα», *Gesta episcoporum Halberstadensium*, σ. 118. 28-29: *cum machinis et petrariis peregrinos a portu cedere compulerunt.* Το γεγονός ότι ο συγγραφέας εδώ διακρίνει τις «πολεμικές μηχανές» από τα «λιθοβόλα», οφείλεται πιθανόν στο ότι αναφέρεται σε δύο διαφορετικά είδη πολιορκητικών μηχανημάτων, ίσως υψηλής και χαμηλής τροχιάς βολής αντίστοιχα.

Η ίδια διάκριση εμφανίζεται και σε μια άλλη πηγή, στην οποία τα τρεμπουτσέτα, τα λιθοβόλα και τα μάγγανα σημειώνονται χωριστά: *Les gestes des Chiprois*, σ. 108: *il y ot de mout bons faiseurs d'engins; plusors en i fist*

Μια γαλλική πηγή για την τέταρτη σταυροφορία κάνει λόγο για βυζαντινά μηχανήματα που εκτόξευαν τεράστια βέλη («*grandesme quarrius*») από τα θαλάσσια τείχη της Κωνσταντινούπολης εναντίον των πολιορκητικών μηχανημάτων των σταυροφόρων.³⁹ Επρόκειτο μάλλον για μηχανήματα χαμηλής τροχιάς βολής, αφού τα τρεμπουτσέτα και οι καταπέλτες συνήθως δεν εκτόξευαν βέλη.

Οι βαλλίστριδες/τζάγγρες και οι τοξοβαλλίστρες, με βεληνεκές άνω των 180 μέτρων, μπορούσαν εύκολα να αδρανοποιήσουν τα περισσότερα από τα λιθοβόλα μηχανήματα, τα οποία έπρεπε να βρίσκονται σε απόσταση το πολύ 150 μέτρων από μια οχύρωση για να είναι αποτελεσματικά.⁴⁰ Ένα τυπικό παράδειγμα των προβλημάτων που

l'on faire trabus & perieres & mangueueaus. Από την άλλη, μια ιταλική πηγή διευκρινίζει ότι τον 14ο αιώνα τα «λιθοβόλα/*petrariae*» ανήκαν στην οικογένεια των μηχανημάτων υψηλής τροχιάς βολής. Βλ. Jacobo Malvecio, *Chronicon Brixianum ab origine urbis usque MCCCXXXII*, RISS 14, στηλ. 911: *erexerant quoque petrarias quas nos manganos aut trabuccos dicemus.*

³⁹ Robert de Clary, *La prise de Constantinople*, σ. 57. LXXI: *Quant li Griu virent que li Francois les assaloient si, si descendent a geter grandesme quarrius seur ches engiens as Francois si grans que trop. Si commencent a craventer et a despechier et a esmier tous ches engiens, si que onques nus n'osa demorer dedens ne desous ches engiens.* Το γεγονός ότι οι Βυζαντινοί έπρεπε να «κατέβουν», προκειμένου να επανδρώσουν αυτές τις μηχανές, αποτελεί ένδειξη ότι ήταν αποθηκευμένες σε κάποιο χαμηλό επίπεδο των τειχών, πιθανόν για να προστατεύονται κάτω από κάποιο σκέπαστρο οι ευαίσθητοι μηχανισμοί των στροφείων.

Σε μια διάσημη επιστολή του Βαλδουίνου της Φλάνδρας προς τον πάπα Ιννοκέντιο Γ', τα μηχανήματα που έστησαν το 1204 οι Βυζαντινοί για την άμυνα των τειχών της Κωνσταντινούπολης περιγράφονται ως μάγγανα και λιθοβόλα: *Balduinos, Constantinopolitanus imperator, Flandrensis et Hainoniae comes, Quo modo Constantinopolitanum imperium occupatum sit a Latinis*, στηλ. 449A: *inter quaslibet duas torres, seu petraria, seu mangonellus erigitur.*

⁴⁰ Το 1374, κάποια λιθοβόλα μπορούσαν να ρίξουν τόσο μακριά όσο ένα «καλό τόξο», δηλαδή περίπου 150 μέτρα. Βλ. Λεόντιος Μαχαιράς, *Ἐξήγησις τῆς γλυκείας χώρας Κύπρου*, σ. 462. 14-5: *μάγγανα καὶ ἀργαλεῖα, ὅτι ἐπετάσαν πέτρες τὸσον μακρὰ ὡς γοιὸν καλὸν δοξάριν.*

αντιμετώπιζαν οι επιτιθέμενοι προσπαθώντας να προσεγγίσουν αρκετά τα τείχη, ώστε να τα κτυπήσουν με τα τρεμπουτσέτα τους, βρίσκεται σε ένα κείμενο που περιγράφει πολιορκητικές επιχειρήσεις στην Κύπρο το 1232. Ένας Δυτικός ιππέας κτυπήθηκε από κάποιο μηχάνημα που εκτόξευε μέσα από την πόλη, «καθώς προσπαθούσε να σπρώξει προς τα εμπρός ένα πολιορκητικό μηχάνημα».⁴¹ Ειδικευμένοι ξυλουργοί, ικανοί να στήσουν το βαρύ σκελετό των πολιορκητικών μηχανημάτων υπό εχθρικά πυρά, ήταν δύσκολο να βρεθούν.

Κατά τη βυζαντινή πολιορκία του Γαλατά, το 1260, οι Βυζαντινοί κατόρθωσαν να στήσουν τα λιθοβόλα μηχανήματά τους αρκετά κοντά στο στόχο⁴² χάρη στους τοξότες από τη Νίκαια, οι οποίοι κρατούσαν τους υπερασπιστές μακριά από τις επάλξεις. Στη δεύτερη φάση της μάχης, οι Γενουάτες άρχισαν να ανταποδίδουν με τις βαλλιστρίδες τους,⁴³ ενώ ταυτόχρονα επιδιόρθωναν τις ζημιές στα τείχη.⁴⁴ Η πολιορκία έληξε, όταν οι Ιταλοί άρχισαν να μάχονται «ιοβόλοις μεγίστοις μαγγάνοις». Από εκείνη τη στιγμή, η μόνη ελπίδα που είχαν πλέον οι Βυζαντινοί «να ξαναδούν τις γυναίκες τους» ήταν να τρέξουν για να βγουν εκτός του βεληνεκού των μηχανημάτων χαμηλής τροχιάς βολής.⁴⁵

⁴¹ *Les gestes des Chiprois*, σ. 110: *Anceau de Bries, quy faisoit mener .j. engin avant, & il meïsme boutoit & hastoit les autres, si fu nafré en la cuisse d'un careau d'aubalestre*. Συχνά συνέβαινε οι πολιορκητές να στήνουν το στρατόπεδό τους πολύ κοντά στα εχθρικά τείχη και να παρενοχλούνται από βολές που προέρχονταν από τους πολιορκούμενους. Βλ. Λεόντιος Μαχαιράς, *Ἐξήγησις τῆς γλυκείας χώρας Κύπρου*, σ. 454. 7.

⁴² Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, 1, σ. 173. 2: *τειχομαχικὰ στήσαντες*.

⁴³ Ὁ.π., σ. 173. 12-4: *ἐνέτεινόν τε ῥαδίως τὰ σφίσι συνήθη γε ἰοβόλα σκεύη και, σκεπόμενοι ταῖς ἐπάλξεσι, δι' ὄπων κατηκόντιζον*.

⁴⁴ Ὁ.π., σ. 173. 14-6: *Οἱ ἔξω δὲ ταῖς τειχομαχίαις περιῆσαν, πετροβόλοις βάλλοντες μηχανήμασι, πρὸς ἅ, κληματίδας ξυμφορήσαντες ἐξ ἀμπέλων και τὰ πονοῦντα τῶν μερῶν πυκάσαντες, ταῖς βολαῖς ἀντεῖχον*.

⁴⁵ Ὁ.π., σ. 175. 2-6: *Τότε γοῦν πολλῶν καθ' ἡμέραν ἐκ τοῦ τείχους βαλλομένων τε καὶ πιπτόντων ἰοβόλοις μεγίστοις μαγγάνοις, ὥστε καὶ*

5) Τα εκτοξευτικά μηχανήματα με αντίβαρο

Οι επιστήμονες συμφωνούν ότι τα «μάγγανα»⁴⁶ εφευρέθηκαν στην Κίνα μεταξύ πέμπτου και τρίτου αιώνα π.Χ. Από εκεί διαδόθηκαν προς τα δυτικά στα ισλαμικά εδάφη και το Βυζάντιο, για να φτάσουν στην πλήρη εξέλιξή τους στη Δύση του 12ου αιώνα περίπου.⁴⁷ Τα όπλα αυτά αποτελούνταν από ένα βραχίονα μεγάλου μήκους, ο οποίος περιστρεφόταν γύρω από έναν άξονα τοποθετημένο πάνω σε μια ξύλινη κατασκευή (εικ. 1349, 1350).⁴⁸ Ο βραχίονας αποτελείτο από ένα μακρύ και ένα κοντό σκέλος. Τα βλήματα, συνήθως πέτρινοι ογκόλιθοι, τοποθετούνταν σε ένα καλάθι που βρισκόταν στο άκρο του οπίσθιου τμήματος του βραχίονα, ενώ στο κοντό σκέλος ήταν προσαρμοσμένα σχοινιά, τα οποία ταυτόχρονα τραβούσε μια ομάδα αποτελούμενη από 20

οϊκτίζοντο κατειρωνευόμενοι, μή θέλοντες βάλλειν, ἀλλ' ἀποπέμπειν τὸν ἐντὸς τοῦ βέλους ἰόντα διὰ τὴν ἐγγύτητα, ὡς τῇ γυναικί, ὡς ἔλεγον, διασφύζοιτο.

⁴⁶ Ο όρος «μάγγανο» χρησιμοποιείται εδώ αυθαίρετα για να περιγράψει τις πολιορκητικές μηχανές που λειτουργούσαν με τη δύναμη μιας ομάδας ανδρών που τραβούσαν τα σχοινιά. Στις βυζαντινές πηγές ο όρος «μάγγανο(ν)» δηλώνει μια πολιορκητική μηχανή, αλλά και ο γερανός και γενικώς ένα «μηχάνημα». Βλ. G.W.H. LAMPE, *A patristic Greek lexikon*, σ. 818 και ΚΡΙΑΡΑΣ, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημώδους γραμματείας 1100-1669*, 9, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 264.

⁴⁷ C.M. GILLMOR, «The Introduction of the Traction Trebuchet into the Latin West», *Viator* 12 (1981), σσ. 1-8. P.E. CHEVEDDEN, «The hybrid trebuchet: the halfway step to the counterweight trebuchet», στο *On the social origins of medieval institutions. Essays in honor of Joseph F. O' Callaghan*, (επιμ.) D.J. KAGAY – T.M. VANN, Leiden-Boston-Köln, 1998, σσ. 175-176.

⁴⁸ Για τη γενική βιβλιογραφία πάνω στα εκτοξευτικά μηχανήματα με αντίβαρο, βλ. το βασικό άρθρο του CHEVEDDEN, «The Invention of the Counterweight Trebuchet: A Study in Cultural Diffusion», σσ. 72-73, σημ. 2-6 και W.S. TARVER, «The traction trebuchet: a reconstruction of an early medieval siege engine», *Technology and Culture* 36 (1995), σσ. 136-167.

έως και 250 άνδρες (εικ. 1062, πιν. 2).⁴⁹ Τα όπλα αυτά μπορούσαν να εκτοξεύσουν βλήματα βάρους ενός έως και εξήντα κιλών, σε απόσταση από 75 έως και 130 μέτρα.⁵⁰ Οι λίθοι που χρησιμοποιούνταν ως βλήματα κόβονταν σε συγκεκριμένο σχήμα και μέγεθος ώστε να έχουν όλες την ίδια ανταπόκριση κατά την πτήση τους.⁵¹

Το τρεμπουτσέτο με αντίβαρο εμφανίστηκε στις αρχές του 12ου αιώνα, μια εποχή σημαντικών καινοτομιών στον τομέα των πολιορκητικών μηχανών στην ευρύτερη περιοχή της Μεσογείου.⁵² Επρόκειτο για μια κατά πολύ ισχυρότερη εκδοχή του μάγγανου, που

⁴⁹ Σε ορισμένες περιπτώσεις, οι άνδρες που τραβούσαν τα σχοινιά έφταναν τους 500 ή ακόμη και τους 1200. Βλ. D.R. HILL, «Trebuchets», *Viator* 14 (1974), σσ. 106-109.

⁵⁰ CHEVEDDEN, «The Invention of the Counterweight Trebuchet: A Study in Cultural Diffusion», σ. 74, σημ. 7.

⁵¹ Σε έναν κατάλογο με το απαραίτητο για μια πολιορκία υλικό, οι λίθινες σφαίρες βρίσκονται ανάμεσα στα πρώτα αντικείμενα. Βλ. Λεόντιος Μαχαιράς, *Εξήγησις τῆς γλυκείας χώρας Κύπρου*, σ. 454. 11: *καὶ ἐπελεκοῦσαν σκάλες καὶ πέτρες καὶ τζενία καὶ μάνγκανα πολλά.*

Στην πολιορκία της Γάγγρας το 1135, οι Βυζαντινοί χειριστές των μηχανημάτων χρησιμοποίησαν ειδικές, ελαφριές σφαίρες προκειμένου να φτάσουν στο στόχο. Βλ. Νικήτας Χώνιατης, *Χρονική διήγησις*, σ. 20. 32-9: *τειχομαχίας χρησάμενος, ἥπερ ἦν ἐπίμαχος ὁ περίβολος, συνεχῶς ἔτυπτε τοῦτον. μὴ προχωροῦντος δὲ τοῦ ἔργου διὰ τὴν τῶν ἐπάλλξεων ὀχυρότητα καὶ τὸ ἐπὶ πολὺ ἐκθύμως ὑπέχειν τοὺς ἐναντίους, βάλλειν τὰ τεῖχη παρὲς κατὰ τῶν οἰκιῶν ἐγνώκει διασφενδονᾶν τοὺς λίθους, προφαινομένων ἐκ τῶν ἔξωθεν κολωνῶν, ἐφ' ὧν Ρωμαῖοι κατεστρατοπεδεύοντο. οἱ γοῦν ἐπὶ τῶν μηχανῶν λίθους στρογγύλους καὶ κούφους διὰ τὸ εὐσύνοπτον ἐς ὅτι πορρωτάτω διαφιέντες... τοὺς δόμους κατέσειον.*

Μια ενδιαφέρουσα πληροφορία για τη συμπεριφορά των βλημάτων δίνει ο Κωνσταντίνος Ερμονιακός, *Ίλιάδος ραψωιδίαι*, σ. 280. 99-106: *Ὡσπερ δὲ στρογγύλος λίθος/ ἐκπεμφθεὶς γὰρ ἐκ τραμπούκου/ ἐν ξηρῇ γὰρ πεδιάδα/ καὶ πρὸς ὕψος κατὰ τόπον/ κουφιζόμενος ὁ λίθος/ ἐκπηδῶντα γὰρ συχνάκις/ ἕως οὗ καταπραῦνη/ ἀπὸ τῆς φορᾶς τοῦ ξύλου.*

⁵² L. WHITE JR., «The Crusades and the Technological Thrust of the West», V. J. PARRY & M.E. YAPP (επιμ.), *War, Technology and Society in the Middle East*, London, 1975, σ. 102.

πιθανόν εισήχθη στο πεδίο της μάχης από τους Βυζαντινούς.⁵³ Ελάχιστα διέφερε από τον προκάτοχό του όσον αφορά στις βασικές αρχές, με μόνη σημαντική αλλαγή την αντικατάσταση των ανδρών που τραβούσαν τα σχοινιά από ένα αντίβαρο, συνήθως ένα ξύλινο κιβώτιο ενισχυμένο με μεταλλικά ελάσματα και γεμισμένο με μεταλλικά βαρίδια, πέτρες ή άμμο (εικ. 1351, 1352, 1353, 1355).⁵⁴ Από τη στιγμή που το αντίβαρο προσέφερε σταθερότερη και μεγαλύτερη δύναμη ρίψης, ελάχιστοι πλέον άνδρες μπορούσαν να εκτοξεύσουν πολύ βαρύτερα βλήματα σε απόσταση τουλάχιστον 150 μέτρων.⁵⁵ Ορισμένοι μελετητές υποστηρίζουν ότι στην εισαγωγή του τρεμπουτσέτου με αντίβαρο οφείλονται οι καινοτομίες στην αμυντική αρχιτεκτονική που εμφανίστηκαν τον 12ο αιώνα.⁵⁶ Για πρώτη φορά στην ιστορία της πολιορκητικής τέχνης ένα μηχάνημα ήταν σε θέση

⁵³ CHEVEDDEN, «The Invention of the Counterweight Trebuchet: A Study in Cultural Diffusion», σσ. 76-86.

⁵⁴ Για μια περιγραφή από τον 14ο αιώνα αυτού του μηχανήματος, βλ. Marin Sanudo Torsello, *Liber Secretorum Fidelium Crucis*, σ. 80. 35-41: *Est praeterea quoque sciendum, quod proiicere machinarum recte & longum, & in conferendo eis pondus in lapidibus totum constat, ut requirit machinae magnitudo, ac quantitas contrarii ponderis dictae capsae; & in faciendo lapides antedictos rotundos: ac etiam constat in ferro capitis perticae, quod tenet saccam casolae, in faciendo ipsum retortum, secundum quod homines volunt in altum proiicere, sive longum. Pro quibus omnibus magistri & ingeniatores praedictae armatae acuent mentem suam utentes machinis supradictis.* Ό.π., σ. 80. 28-29: *Et quanto machina maior est, tantò eiicit maius onus, trahitque altiùs atque longiùs antedictum. Et quanto lapis altiùs trahitur atque longius, tanto impetuosiorem ictum infert penitus et maiorem.*

⁵⁵ Βλ. τη σημ. 40.

⁵⁶ Για τις προόδους στις πολιορκητικές τεχνικές στην ανατολική Μεσόγειο το 12ο αιώνα, βλ. R. ELLENBLUM, «Frankish and Muslim Siege Warfare and the Construction of Frankish Concentric Castles», στο *Dei gesta per Francos, Crusade Studies in Honor of Jean Richard*, (επιμ.) M. BALARD, B.Z. KEDAR, J. RILEY-SMITH, Aldershot – Burlington – Singapore – Sidney 2001, σσ. 187-197.

να τρυπήσει τα εχθρικά τείχη και αυτό είχε μεγάλο αντίκτυπο στην τακτική και τη στρατηγική.⁵⁷

Το 1185, στην άλωση της Θεσσαλονίκης, οι Νορμανδοί χρησιμοποίησαν μια πολιορκητική μηχανή ονομαζόμενη «σεισμού θυγάτηρ», η οποία πιθανώς αποτελεί ένδειξη για τη χρήση πολύ ισχυρών μηχανών εκείνη την εποχή.⁵⁸

Ο Νικήτας Χωνιάτης περιγράφει λεπτομερώς το τρεμπουτσέτο στην αφήγησή του τη σχετική με τις επιχειρήσεις εναντίον της πόλης Ζεύγμινον, το 1165, όταν ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Κομνηνός έριξε και ο ίδιος με αυτό το λιθοβόλο μηχανήμα.⁵⁹

Κάποια στιγμή ο όρος «έλεπόλις», που παραδοσιακά δήλωνε τον μετακινούμενο πολιορκητικό πύργο, άρχισε να χρησιμοποιείται από τους Βυζαντινούς συγγραφείς για έναν άλλο «κατακτητή πόλεων», την

⁵⁷ CHEVEDDEN, «The Invention of the Counterweight Trebuchet: A Study in Cultural Diffusion», σ. 105. Για μια διαφορετική άποψη πάνω στο θέμα αυτό, βλ. τη σημ. 64.

⁵⁸ Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Ιστορία τῆς ἀλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Νορμανδῶν*, σ. 72. 1.

⁵⁹ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, σ. 134. 79-81: ἡς ἀρχιτέκτων ἦν Ἀνδρόνικος, αὐτὸς τὴν σφενδόνην τον τε στρόφαλον καὶ τὸν λύγον διατιθέμενος, πλειόνως διεσάλενε τὸν περίβολον. Το χωρίο αναλύεται λεπτομερώς από τους CHEVEDDEN, «The Invention of the Counterweight Trebuchet: A Study in Cultural Diffusion», σ. 86 και G.T. DENNIS, «Byzantine Heavy Artillery: the Helepolis», *GRBS* 39 (1998), σ. 113.

Πρέπει να σημειωθεί ότι στη μετάφραση του 14ου αιώνα του κειμένου αυτού, ο όρος «πετροβόλος μηχανή», που χρησιμοποιείται από το Χωνιάτη για να περιγράψει το παραπάνω μηχανήμα, αποδίδεται ως «πρέκουλα»: Νικήτας Χωνιάτης, *Μετάφραση*, σ. 90. 16-8: Μία δὲ πρέκουλα, ἡς ἦν ἀρχιτέκτων ὁ Κομνηνὸς Ἀνδρόνικος, τοσοῦτον εὐστόχως τὰ βάρη τῶν λίθων ἠκόντιζεν, ὡς ἔνθα ἂν δοῦναι ἠβούλετο, ἔρριπτε καὶ ἐχάλα.

ισχυρότερη πολιορκητική μηχανή της εποχής, το τρεμπουτσέτο με αντίβαρο.⁶⁰

Τα τρεμπουτσέτα και οι καταπέλτες χρησιμοποιούνταν όχι μόνο για να διαπερνούν τα αμυντικά τείχη, αλλά και για να τρομοκρατούν τους πολιορκημένους και να εκμηδενίζουν το ηθικό τους. Ουσιαστικά αυτά τα μηχανήματα υψηλής τροχιάς βολής χρησιμοποιούνταν κυρίως για ψυχολογικό πόλεμο: συνήθως σφυροκοπούσαν νυχθημερόν⁶¹ τους πολιορκημένους με βροχή από πέτρες και άλλα υλικά για να καταστρέφουν σπίτια και να εξαντλούν εκείνους που βρίσκονταν μέσα στο κάστρο.⁶² Ο Θεόδωρος Παλαιολόγος, ο οποίος είχε αποκτήσει μεγάλη

⁶⁰ Για την εξέλιξη αυτή, βλ. τις απόψεις των CHEVEDDEN, «The Invention of the Counterweight Trebuchet: A Study in Cultural Diffusion», σ. 81 και DENNIS, «Byzantine Heavy Artillery: the Helepolis», σσ. 99-115.

Ο Ιωάννης Δούκας Κομνηνός (αυτοκράτορας της Θεσσαλονίκης τα έτη 1237-44), κατέλαβε την Καλλίπολη «έλεπόλεις στήσας». Βλ. Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σ. 54. 12-3. Ο αυτοκράτορας της Νίκαιας, κατά την πολιορκία στη Τζουρουλού το 1247, «παρεκάθισε τῶ ἄστει καὶ ἔλεπόλεις ἔστησε καὶ μηχανήματα καταβλητικὰ τῶν ἐπάλλξεων». Ό.π., σ. 92. 10.

Τα τρεμπουτσέτα/έλεπόλεις ήταν ακόμα σε χρήση στις αρχές του 15ου αιώνα, κατά την οθωμανική επίθεση στο Εξαμίλιον. Βλ. Ανώνυμος (ο Ισίδωρος Κιέβου κατά τους μελετητές), *Εἰς Μανουήλ καὶ Ἰωάννην Ἡ Παλαιολόγους*, 177. 1-3: καὶ ὑπορύσσει καὶ κριοὺς καὶ ἔλεπόλεις καὶ πάσας ἐπάγει κατὰ τῶν τειχέων προσβολὰς καὶ μηχανάς.

⁶¹ *Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, 2920-22: τὰ τριπουτσέτα ὄρισεν κ' ἐστήσασιν κὰν τρία, κ' ἐρρίχτασιν ἀδιέλειπα ἡμέραν γὰρ καὶ νύχτα· τὰ ὀσπίτια ἐχαλάσασιν κι ἀνθρώπους ἐφονέψαν.

⁶² Οι μαρτυρίες φανερώνουν ότι αρκετή φαντασία – μάλλον διεστραμμένη – χαρακτήριζε τη χρήση αυτών των μηχανημάτων. Μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για την εκτόξευση ζωντανών ή νεκρών ανθρώπων, προκειμένου να ρίξουν το ηθικό των πολιορκουμένων: *Les gestes des Chiprois*, σ. 110: *Martin Rousceau fu geté au grant trabuc as murs dou dit chasteau.*

Σε μια κρητική τοιχογραφία, η οποία χρονολογείται το 1314/15, ίσως αναπαριστάται μια παρόμοια εκτόξευση από τρεμπουτσέτο: Κ. GALLAS, «Ein kretischer Konstantin-Freskenzyklus aus dem Anfang des 14. Jahrhunderts», στο *Festschrift für Klaus Wessel. Zum 70 Geburtstag*,

πείρα στην πολιορκητική τέχνη στην Ιταλία,⁶³ θεωρούσε τις μηχανές με αντίβαρο σχεδόν άχρηστα απέναντι σε οχυρώσεις αλλά απολύτως χρήσιμες για την παρενόχληση του εχθρού.⁶⁴

Η ιταλική χερσόνησος παρήγαγε κατά τον ύστερο μεσαίωνα ένα μεγάλο αριθμό στρατιωτικών εγχειριδίων,⁶⁵ συχνά βασισμένων σε

(επιμ.) M. RESTLE, (Münchener Arbeiten zur Kunstgeschichte und Archäologie, 2), München, σσ. 129 και 418, εικ. 3.

Εμπρηστικό υλικό και δηλητηριώδη ζώα μέσα σε κιούπια, κόπρανα και πτώματα ζώων που είχαν πεθάνει από αρρώστιες εκτοξεύονταν εναντίον του εχθρού για να προκαλέσουν φωτιές και επιδημίες. Ένα μηχανήμα τοποθετημένο επάνω σε μια γαλέρα του λατίνου αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης εκτόξευε ασβέστη εναντίον ενός πειρατικού πλοίου, ώστε να τυφλώνονται οι επιτιθέμενοι. Βλ. Henri de Valenciennes, *Histoire de l'empereur Henri*, σ. 116. 665: *mais chil des vassiaux lor jetoient une chauc es ielx*.

⁶³ Ο Θεόδωρος, δευτερότοκος υιός του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β' και μιας Ιταλίδας ευγενούς, είχε κληρονομήσει από εκείνη τη μαρκιωνία του Μονφερράτου στη βόρεια Ιταλία. Όταν έφτασε εκεί, έπρεπε να οδηγήσει τους Ιταλούς στρατιώτες του σε πολλές μάχες. Το 1307 χρησιμοποίησε τα πολιορκητικά του μηχανήματα για να υποτάξει μια ιταλική πόλη. Βλ. Benvenuto di S. Giorgio, *Ragionamento familiare*, στηλ. 419D-E: *il Marchese Teodoro pose gagliardo assedio al luogo di Montecalvo ... con l'esercito suo, e con tutto l'apparato di macchine, tormenti, & altri instrumenti bellici ...* Ό.π., στηλ. 422C: *Theodorus praenominatus Marchio Montis-ferrati obsedit Montem-calvum, construens ibi mangana plura*.

Για τη σταδιοδρομία του Θεόδωρου ως στρατιωτικού ηγέτη στην Ιταλία, βλ. A.A. ΣΕΤΤΙΑ, «Gli "insegnamenti" di Teodoro di Monferrato e la prassi bellica in Italia all'inizio del Trecento», *ASI 157* (1999), σσ. 667-690.

⁶⁴ Θεόδωρος Παλαιολόγος, *Les Enseingnemens*, σ. 105: *Et donc convient il de necessité avoir tielz engins qui espouourissent et esbahissent lez anemis; et ne doit l'en pas entendre a jeter de ses engins aus murs, car il est pou des murs des forterescas a quoy les engins nuisent ne ne facent trebuchier. Mas face l'en jeter leur engins aus bretesches et aus berfrois, et aus lieux ou il font leur guet, et ou il se tiennent fors; et les faites aussi jeter a leur maisons et a leur habitacions et leur edefices. Et ordenez sus ce sages et aviséz qui estudient continuelment a faire lez diz instrumens, et facent tant que il jetent souvent de nuit et de jour, car de nuit les anemis ne se peuvent pas si garder come de jours, et la nuit les grieve plus et trouble*.

συγγραφείς της ύστερης αρχαιότητας, όπως στο έργο του Vegetius, *Epitoma de re militari*, μερικές φορές ωστόσο ιδιαίτερα καινοτόμων, όπως το *Texaurus* του Guido da Vigevano, το οποίο συντέθηκε κατά το δεύτερο τέταρτο του 14ου αιώνα.⁶⁶

Κατά την τελευταία περίοδο της βυζαντινής ιστορίας, η επαφή με τη δυτική τεχνολογία ήταν πολύ συχνή: το 1377, για παράδειγμα, ο Ανδρόνικος Δ' Παλαιολόγος πολέμησε τους Βενετούς χρησιμοποιώντας από κοινού με τους Γενουάτες πολιορκητικές μηχανές,⁶⁷ ενώ ο υπεύθυνος για την κατασκευή ενός βυζαντινού πολιορκητικού πύργου, που τοποθετήθηκε πάνω σε δύο πλοία στην Κωνσταντινούπολη το 1351, ήταν κάποιος «Φακεωλάτος», δηλαδή ο Ιταλός μηχανικός Andrea Facciolati.⁶⁸ Τεχνίτες ειδικευμένοι στην κατασκευή και τη χρήση τέτοιων μηχανών

⁶⁵ Η παλαιότερη πραγματεία χρονολογείται στο 1288: Aegidius Columna, *De regimine principum libri III*, F. DEL PUNTA - C. LUNA (εκδ.), *De regimine principum*, (Aegidii Romani Opera Omnia, 11), Città del Vaticano 1993. Στο 1291 ανήκει το έργο του Fidenzio da Padova, *Liber recuperationis Terrae Sanctae*, G. GOLUBOVICH (εκδ.), *Biblioteca Bio-Bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente Francese. Parte Prima. Fonti generali per la storia de' secoli XIII e XIV*, I Serie (Annali), tomo 2, *Annali di Terra Santa. Addenda al sec. XIII e fonti pel sec. XIV* (1913), σσ. 1-60. Κατά τη δεύτερη δεκαετία του 14ου αιώνα ολοκληρώθηκε και το πιο καινοτόμο έργο αυτής της σειράς: Marino Sanudo Torsello, *Liber Secretorum Fidelium Crucis*, J. BONGARS (εκδ.), *Liber Secretorum Fidelium Crucis super Terrae Sanctae Recuperatione et Conseruatione*, Hannover 1611.

⁶⁶ Το κείμενο εκδόθηκε από την G. OSTUNI, *Le macchine del re: il Texaurus Regis Francie di Guido da Vigevano*, Vigevano 1993. Για μια αγγλική μετάφραση, βλ. A. RUPERT HALL, *Guido's Texaurus*, στο *On pre-modern Technology and Science, a Volume of Studies in Honor of Lynn White Jr.*, (επιμ.) B.S. HALL - D.C. WEST, Malibu 1976, σσ. 11-33. Το στρατιωτικό εγχειρίδιο του Guido βασιζόταν πιθανότατα στις χαμένες σήμερα σημειώσεις του Guintelmo, ενός μηχανικού του 12ου αιώνα. Βλ. SETTIA, «L'ingegneria militare all'epoca di Federico II», *Studi Storici* 32 (1991), σσ. 82-5

⁶⁷ Marino Sanudo, *Vite de' Duchi di Venezia*, στηλ. 680. Β: *Inteso i Genovesi, essere la nostra armata partita di Tenedo, subito coll'Imperadore di Costantinopoli Chier' Andronico fecero grande adunanza di gente e d'ingegni di battaglia.*

⁶⁸ Βλ. PLP 29559, και Ιωάννης Στ' Καντακουζηνός, *Ιστορία*, 3, σ. 195. 6-16.

βρίσκονταν συνήθως μεταξύ των ναυτικών και η συνεισφορά τους στον τομέα αυτόν θεωρείτο ανεκτίμητη.⁶⁹

Τον 14ο αιώνα άρχισαν να χρησιμοποιούνται ξένοι όροι στα βυζαντινά κείμενα για την περιγραφή των εκτοξευτικών μηχανημάτων με αντίβαρο. Ο όρος «τριπουτσέτο» συναντάται συχνά στο Χρονικό του Μορέως,⁷⁰ ενώ ο όρος «πρέκουλα» απαντά στη μετάφραση του Νικήτα Χωνιάτη.⁷¹ Η «πρέκουλα/bricola», ήταν μια εκδοχή του τρεμπουτσέτου, η οποία είχε το χαρακτηριστικό ότι ανύψωνε δύο παράλληλα αντίβαρα (εικ. 1354 και πιν. 4).⁷² Αυτά τα μηχανήματα με εύκαμπτα αντίβαρα μπορούσαν να εκτοξεύσουν με χαμηλή τροχιά, αλλά είχαν μικρότερο βεληνεκές από το παραδοσιακό τρεμπουτσέτο. Μια γενουάτικη γαλέρα το 1374 ήταν εξοπλισμένη με «ένα μηχανήμα που έμοιαζε με τρεμπουτσέτο,

⁶⁹ Για μια καλά τεκμηριωμένη ανάλυση του παραδοσιακού μοτίβου του ειδικού (συνήθως αλλοδαπού), του οποίου η παρέμβαση την τελευταία στιγμή εξυπηρετεί στη σωτηρία ή την κατάληψη μιας πόλης που πολιορκείται, βλ. SETPIA, «L'ingegneria militare all'epoca di Federico II», σημ. 5.

⁷⁰ Χρονικόν τοῦ Μορέως, 852: τὰ τριπουτσέτα ἐστήσασιν ὄλα ἀπὸ τὴν στερέαν. Ὁ.π., 2036-7: ὤρισε καὶ ἠφέραν ξύλα νὰ ποιήσουν σκρόφες ἀλλὰ δὴ ὁμοίως καὶ τριπουτσέτα.

Βλ. και την ιταλική εκδοχή του κειμένου αυτού: *Cronaca di Morea* (ιταλική παραλλ.), σ. 422: *dato l'assalto coi trabacoli, presero li borghi, ed il castello si rese a patti.* Ὁ.π., σ. 427: *e con tribusetti batteva verso il castello da una parte, e l'altra li zagratori bersagiavano. Quelli del castello vedendo la battaglia asprissima e pericolosa, cridorono, che se soprasedesse, che volean accordo.*

⁷¹ Νικήτας Χώνιατης, *Μετάφραση*, σ. 90. 7-8: τὰ τε τείχη τοῦ κάστρου αὐτῶν παντοίοις ξυλοκάστροις πρεκούλων κατασκευάσαντας. Για το πρωτότυπο κείμενο, βλ. Νικήτας Χώνιατης, *Χρονική διήγησις*, σ. 133. 66: ἀφετηρίοις ὀργάνοις.

⁷² Βλ. την αναπαράσταση μιας πρέκουλας/bricola στους CHEVEDDEN, «The Invention of the Counterweight Trebuchet: A Study in Cultural Diffusion», σ. 74, εικ. 5 και G. DE POERK, «L'artillerie à ressort médiévale. Notes lexicologiques et étymologiques», *Bulletin Du Cange. Archivum latinitatis medii aevi* XVIII (1943-5), σ. 41.

και έριχνε κατευθείαν, σαν βαλλιστρίδα, αλλά σε μικρή απόσταση», δηλαδή με μια πρέκουλα (εικ. 1227).⁷³

Εκτός από αυτή τη νέα ορολογία, στις πηγές του 14ου αιώνα επανεμφανίζεται ο όρος «τετραραία», ο οποίος είχε χρησιμοποιηθεί για τελευταία φορά στα στρατιωτικά εγχειρίδια του 10ου αιώνα.⁷⁴ Δεν είναι γνωστό ποιά μορφή είχε αρχικά η «τετραραία», αλλά στις μεταφράσεις των έργων της Άννας Κομνηνής και του Νικήτα Χωνιάτη, που συντάχθηκαν γύρω στο 1330/40, η λέξη αυτή αντικαθιστά τον όρο «έλεπόλις», ο οποίος -όπως αναφέραμε - το 14ο αιώνα δήλωνε το «τρεμπουτσέτο»⁷⁵. Είναι δηλαδή πιθανόν ότι ο όρος «τετραραία» χρησιμοποιήθηκε ως ελληνική απόδοση του ξένου όρου-δανείου «τρεμπουτσέτο».⁷⁶

Παρά την εισαγωγή των πυροβόλων όπλων κατά το πρώτο μισό του 14ου αιώνα, τα τρεμπουτσέτα δεν έπαψαν να χρησιμοποιούνται στις πολιορκίες μέχρι τη δεκαετία του 1380. Το Βυζαντινό κράτος προφανώς δεν διέθετε τους απαιτούμενους οικονομικούς πόρους για να προσθέσει αυτή τη νέα τεχνολογία στο οπλοστάσιό του και πιθανότατα οι τελευταίες

⁷³ Λεόντιος Μαχαιράς, *Εξήγησις τῆς γλυκειάς χώρας Κύπρου*, σ. 462. 17-20: *έναν μάγγανον ώς γοιόν τραπουτζέτιν και ἔσυρνεν ἴχια ώς γοιόν τζάκρα, ἀμμέ ἔσυρνεν κοντά, και μίαν μεγάλην πέτραν ὅπου ἐβάρεν δ' λίτρες Κυπριώτικες*. Το βλήμα ζύγιζε περίπου 10 κιλά, βλ. ό.π., σημ. 480. 3.

Μερικά τρεμπουτσέτα είχαν τη δυνατότητα να εκτοξεύσουν και βέλη: βλ. P.E. CHEVEDDEN, «Black Camels and Blazing Bolts: The Bolt-Projecting Trebuchet in the Mamluk Army», *Mamluk Studies Review* 8/1 (2004), σσ. 227-277.

⁷⁴ HALDON, «Theory and practice in tenth-century military administration», σ. 273.

⁷⁵ Βλ. και σημ. 59.

⁷⁶ Νικήτας Χώνιατης, *Μετάφραση*, σ. 123. 6: *τετραραίαι και τὰ μαγκανικά ξύλα*. Για το πρωτότυπο κείμενο, βλ. Νικήτας Χώνιατης, *Χρονική διήγησις*, σ. 168. 56: *έλεπόλις*. Άννα Κομνηνή, *Μετάφραση*, σ. 51. 103: *τετραρέων*. Στο πρωτότυπο: *έλεπόλεων*.

πολιορκίες της παλαιολόγειας περιόδου διεξήχθησαν με τη χρήση μόνο εκτοξευτικών μηχανών με αντίβαρο. Σε κάθε περίπτωση, η γνωστή συντηρητικότητα των Ελλήνων συγγραφέων δεν επιτρέπει να προσδιορίσουμε αν τα «πετροβόλα μηχανήματα», που χρησιμοποιήθηκαν από το Μανουήλ Β' στην πολιορκία της Θάσου το 1414, ήταν τρεμπουτσέτα ή κανόνια.⁷⁷

6) Η ναυτική χρήση

Τα τρεμπουτσέτα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν και από πλοία: αναφέρονται συχνά τοποθετημένα πάνω σε πολεμικές γαλέρες και εμπορικά πλοία (εικ. 1227).⁷⁸ Ο Marino Sanudo Torsello, στο εγχειρίδιό του,

⁷⁷ *Επιδημία Μάζαρι εν Αΐδου*, 556. 78-9: *μετὰ δυνάμεώς τε καρτερᾶς καὶ πετροβόλων μηχανημάτων*. Ο ίδιος ο Μανουήλ Β' ονομάζει αυτά τα μηχανήματα «μηχανὰς» σε μία από τις επιστολές του, βλ. Μανουήλ Β' Παλαιολόγος, *Ἐπιστολαί*, σ. 165. αρ. 58.

Ενώ οι αναφορές της βενετικής Συγκλήτου μας πληροφορούν ότι από τις αρχές του 15ου αιώνα η οθωμανική βάση στην Καλλιόπολη ήταν εξοπλισμένη με κανόνια, ένα βυζαντινό κείμενο, που χρονολογείται στο 1438, κάνει λόγο απλώς για «αμυντικά μηχανήματα», χωρίς περαιτέρω λεπτομέρειες, βλ. Σίλβεστρος Συρόπουλος, *Υπομνημονεύματα*, σ. 200. 1-3: *Ὡς οὖν διηρχόμεθα τὴν Καλλιούπολιν, ἐπεὶ πλησιέστερον αὐτῆς παρέπλευσεν ἡ βασιλικὴ τριήρις καὶ φιλοτιμότερον, ἀντεφιλοτιμήσαντο ταύτην καὶ οἱ ἐκ τῆς Καλλιουπόλεως συχνοῖς βέλεσι καὶ τῇ δι' ἀμυντηρίου ὀργάνου λιθοβολία*.

⁷⁸ Για πολιορκητικές επιχειρήσεις στην Ασία κατά τα έτη 1293/4, βλ. Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, 3, σ. 239. 16-8: *ἐπισχῶν τοὺς τῆς λίμνης καράβους, συνδεῖ σχοίνοις καὶ, ξύλα μέγιστα ἐνιείς, ἐπ' ἐκείνων κατασκευάζεται μόνυνας. Τὰ δ' ἄλλα πλοῖα πληρώσας πολεμιστῶν, ἐν τούτοις ἐλεπόλεις ἰστάς*.

Το 1348, οι Γενοβέζοι στον Γαλατά τοποθέτησαν λιθοβόλα μηχανήματα σε μερικά από τα εμπορικά τους πλοία για να κτυπήσουν από το Χρυσό Κέρας τις βυζαντινές μηχανές που τους έριχναν μέσα από την Κωνσταντινούπολη· βλ. Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ ἱστορία*, 2, σ. 851. 13-15: *δύο μὲν τῶν μεγίστων ὀλκάδων ἀπολεξάμενοι, πετροβόλα καὶ*

συμβουλεύει να τοποθετούνται τα ικριώματα που υποστηρίζουν αυτά τα όπλα στα πλευρά του σκάφους, ενώ η βάση της μηχανής έπρεπε να απέχει όσο το δυνατόν λιγότερο από την καρίνα, προφανώς για να μη διαταράσσεται η σταθερότητά του.⁷⁹

Πιθανώς αυτά τα μηχανήματα δεν είχαν τη δυνατότητα πρόκλησης μόνιμης βλάβης στο κύτος των πλοίων και χρησιμοποιούνταν κυρίως για να πλήξουν τους πολεμιστές του εχθρού που βρίσκονταν στο κατάστρωμα. Βλέπε π.χ. την περιγραφή των επιπτώσεων των ρίψεων ενός βυζαντινού πετροβόλου μηχανήματος εναντίον ενός βενετικού πλοίου το 1296.⁸⁰

Τα βυζαντινά πλοία, που μερικά χρόνια νωρίτερα είχαν αντιμετωπίσει δυο γενουατικές πειρατικές γαλέρες, ήταν εξοπλισμένα με μηχανήματα για την εκτόξευση βελών, πιθανώς τοξοβαλλίστρες.⁸¹

αὐτοί σφισιν ἐπέστησαν μηχανήματα, δι' ὧν ἔβαλλον τὰς ἡμετέρας πετροβόλους μηχανάς.

Για το ίδιο συμβάν, βλ. και Ιωάννης Στ' Καντακουζηνός, *Ιστορία*, 3, σ. 73. 10-12: *ἐφ' ὀλκάδος μυριοφόρου μηχανὴν ἐπιστήσαντες τειχομαχικὴν, ἀφ' ἧς λίθου βάρος, ὅσον εὐρωστος ἀνὴρ ἂν ἄροιτο, ἠφίετο.* Βλ. και την σημ. 73.

Κατά τη νικηφόρα μάχη των Βυζαντινών το 1428, κοντά στις Εχινάδες νήσους, οι γαλέρες τους ήταν εξοπλισμένες με «καταπέλτες», βλ. Ἰσίδωρος Κιέβου, *Εἰς Μανουὴλ καὶ Ἰωάννην Ἡ' Παλαιολόγους*: σ. 196. 16.

⁷⁹ Marino Sanudo Torsello, *Liber Secretorum Fidelium Crucis*, σ. 80. 29-32: *Et si quis vellet construere machina lontanaria, in navigio posset facere solia super latus, ac facere pertica ita magna, quod ipsa usque ad superfundum navigii perveniret, et facere quod canale super fundum dicti navigii resideret, et capsula veniret quasi usque ad canalem.*

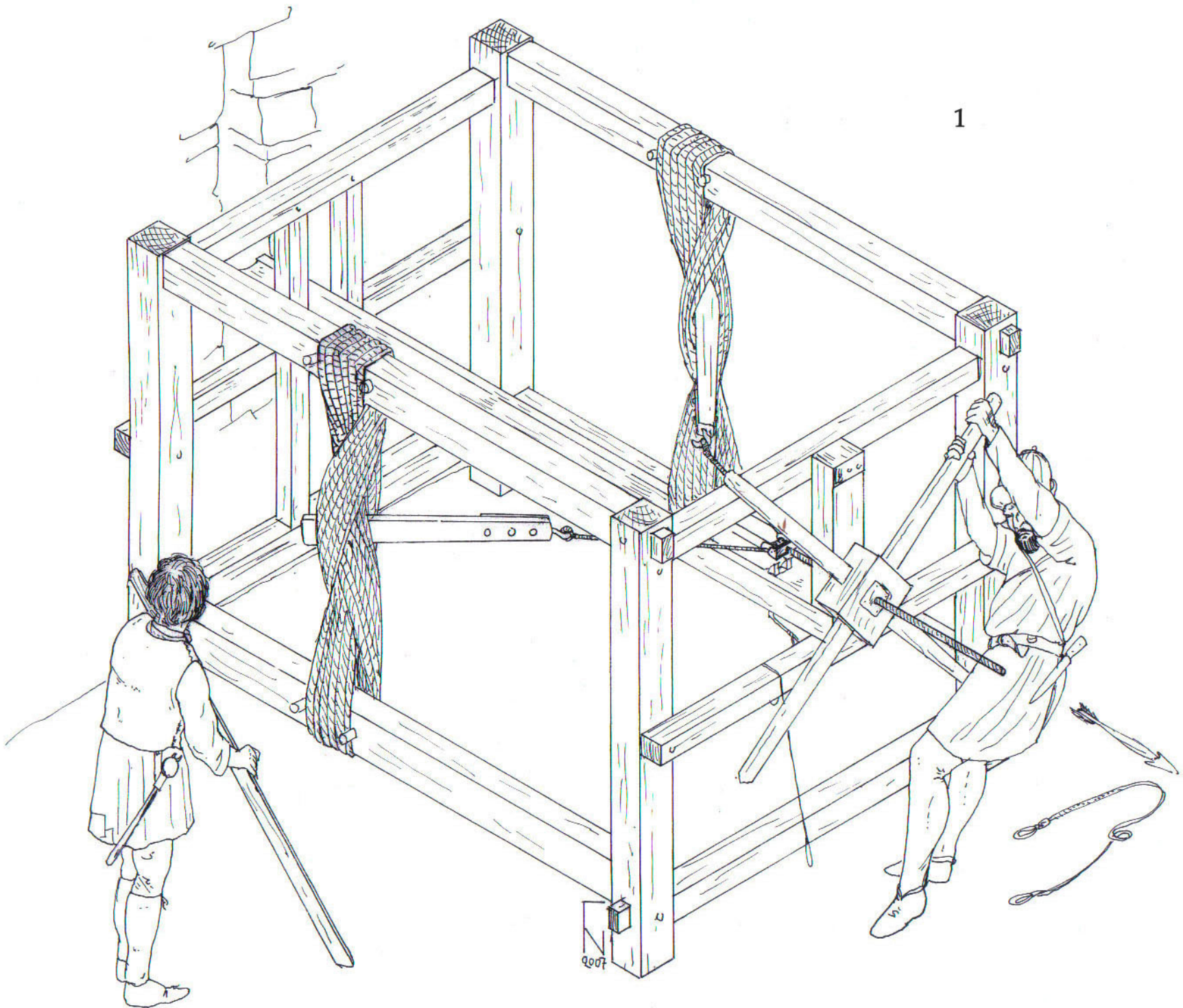
⁸⁰ Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, 3, σ. 267. 7-11: *Ἦδη δὲ καὶ πετροβόλον μηχανήματα διεκίνουν, ἐκεῖσε τοῦ βασιλέως ἔξω βελῶν ἵσταμένου καὶ βλέποντος, καὶ μεγίστοις τοῖς ἀπ' ἐκείνου λίθοις τὰ τῆς ἡμετέρας νηὸς κόρυμβα, ἣν ἐκεῖνοι κατεῖχον, πολεμοῦντες ἐκεῖθεν κατὰ τοῦ τείχους, κατέφλων πέμποντες καὶ τῆς ὀρμῆς τοὺς ἀνδρας ἀνέστελλον.*

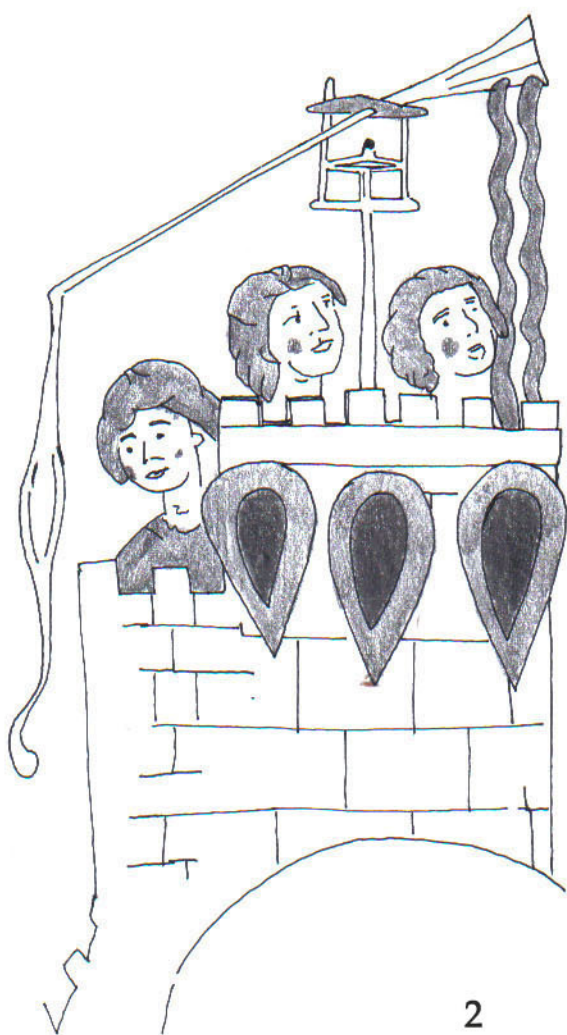
⁸¹ Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ ἱστορία*, 1, σ. 136.3-4: *αἱ δὲ τριήρεις οὐ μάλα τοι ἐγγύθεν παραπλεύουσαι μόνοις ἐχρῶντο τοῖς τηλεβόλοις βέλεσι.*

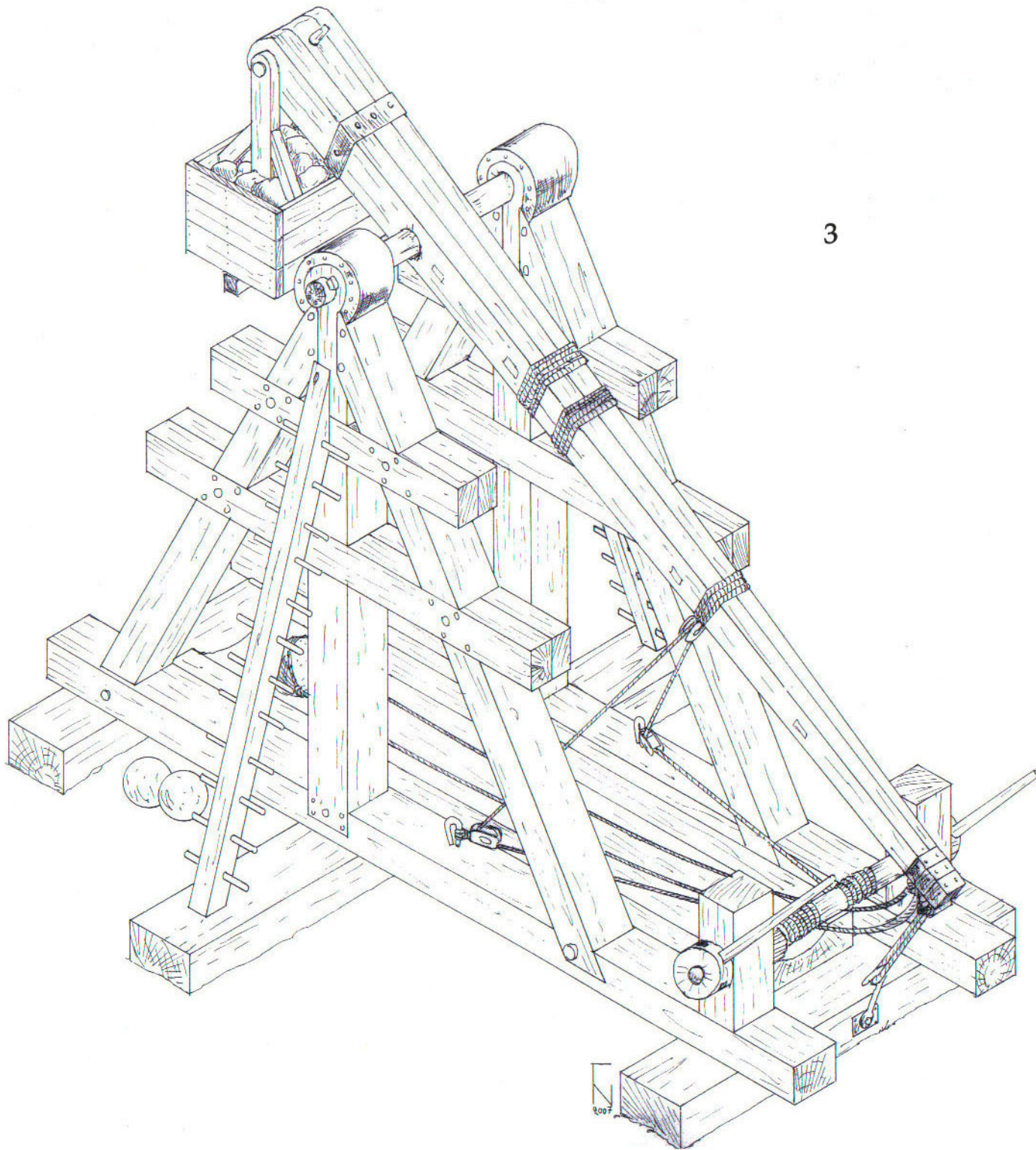
Πίνακες

- 1) Βαλλίστρα/*spingarda* (σχέδιο του Ι. Νάκα)
- 2) Μάγγανο πάνω στα τείχη της πόλης Salerno. Μικρογραφία από το *Liber ad honorem Augusti* του Pietro da Eboli, αρχές του 13ου αι. (Bern, Burgerbibliothek, Cod. Lat. 120, φυλ. 111r. (ROTA, *Liber ad honorem Augusti di Pietro da Eboli*)
- 3) Τρεμπουτσέτο με αντίβαρο (σχέδιο του Ι. Νάκα)
- 4) Πρέκουλα/*bricola* (σχέδιο του Ι. Νάκα)
- 5) Πολιορκητικός τροχοφόρος πύργος (σχέδιο του Ι. Νάκα)

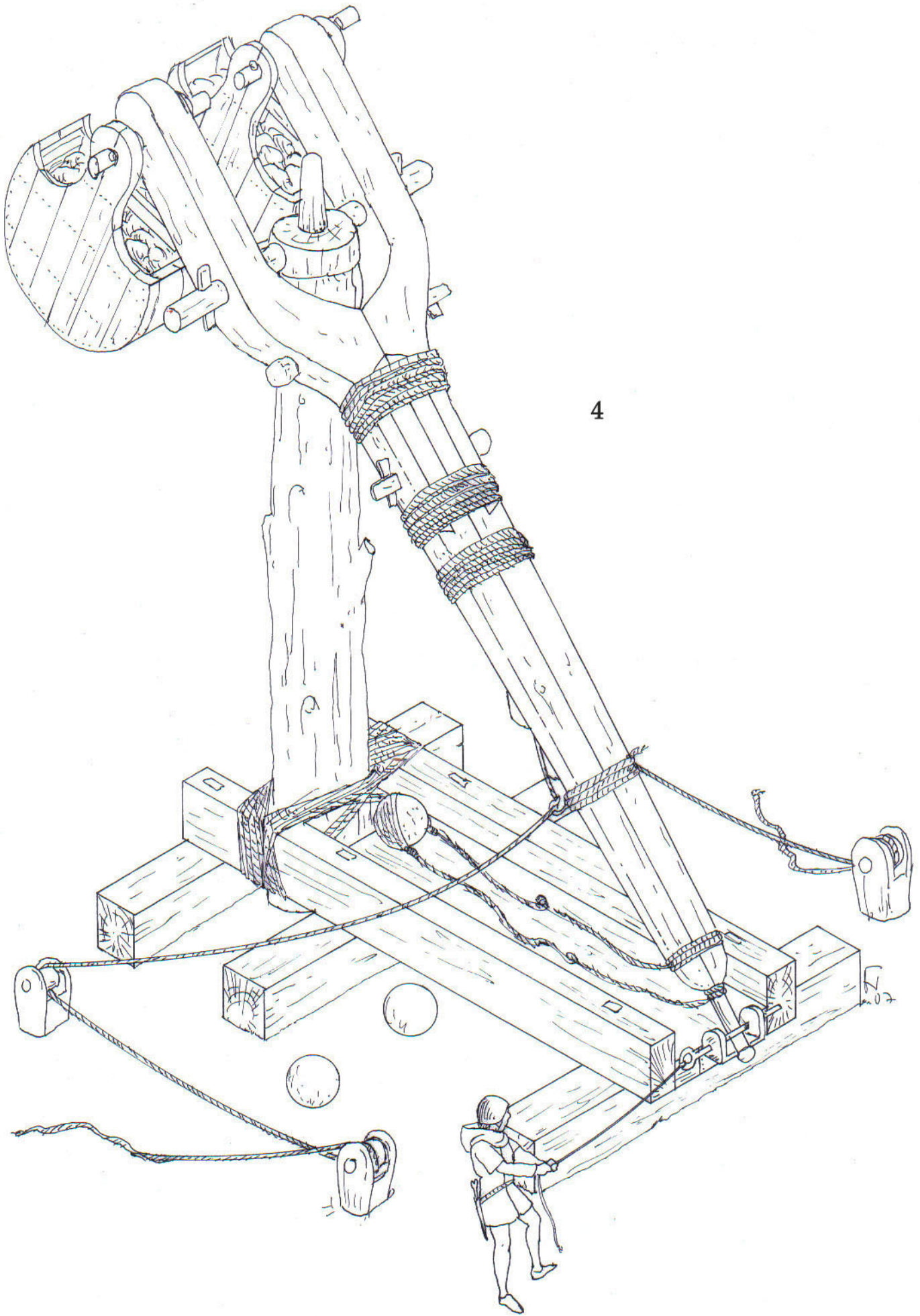
1

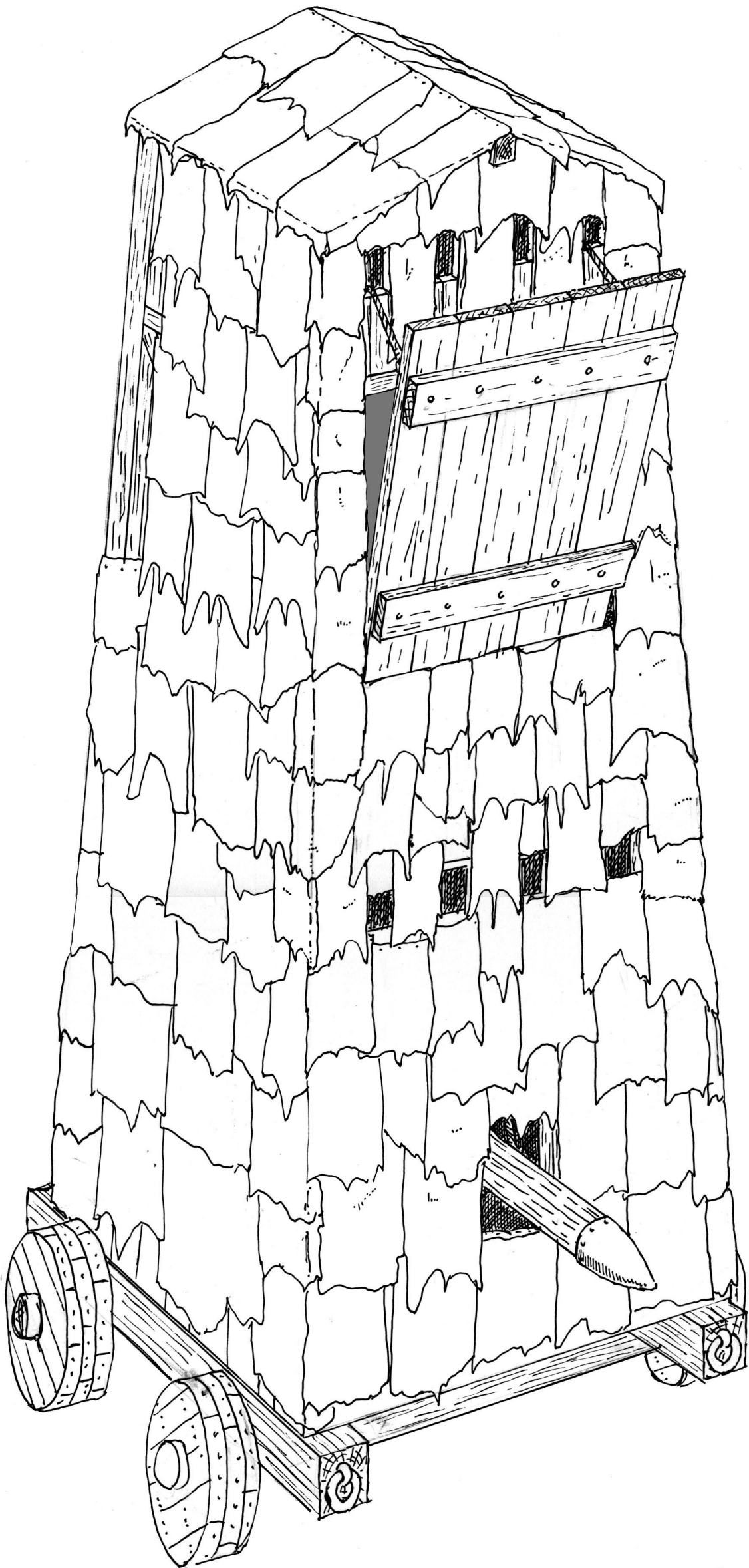

3

4

Η'. Το ελληνικό πυρ

Το ελληνικό πυρ είναι ένα από τα διασημότερα όπλα του βυζαντινού οπλοστασίου.¹ Παρόλο που είναι ασαφής η προέλευσή του και ο τρόπος χρήσης του, γνωρίζουμε ότι επρόκειτο για ένα εύφλεκτο υγρό, το οποίο εκτοξευόταν μέσω ενός σωλήνα προς τον στόχο του. Στην ύστερη βυζαντινή εποχή χρησιμοποιείτο σπάνια και κυρίως στη θάλασσα, όπου ήταν ιδιαίτερα αποτελεσματικό, παρά το μικρό δραστικό βεληνεκές του. Τα συστατικά της ουσίας αυτής ήταν διάφορα και περιελάμβαναν θειάφι, πίσσα, ρητίνη, νάφθα και άλλα εύφλεκτα υλικά.²

Μετά το 1204 δεν αναφέρεται πλέον το ελληνικό πυρ στις βυζαντινές πηγές. Ένα γαλλικό χρονικό της τέταρτης σταυροφορίας αποκαλύπτει ότι οι υπερασπιστές της Κωνσταντινούπολης έριχναν δοχεία γεμάτα με λιωμένη πίσσα και ελληνικό πυρ στους σταυροφόρους κατά την τελευταία τους επίθεση στα τείχη.³

¹ Βλ. γενικά, J.R. PARTINGTON, *A history of Greek fire and gunpowder*, Chicago 1969. H.R. ELLIS DAVIDSON, «The secret weapon of Byzantium», *BZ* 66 (1973), σσ. 61-74. J.F. HALDON - M. BYRNE, «A Possible Solution to the Problem of Greek Fire», *BZ* 70 (1977), σσ. 91-99. Θ.Κ. ΚΟΡΡΕΣ, «Υγρόν πῦρ», *ένα όπλο της βυζαντινής ναυτικής τακτικής*, (Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών, 6) Θεσσαλονίκη 1989, J.F. HALDON – A. LACEY – C. HEWES, «'Greek fire' revisited: recent and current research», στο *Byzantine style, religion and civilization. In honour of Sir Steven Runciman*, (επιμ.) E. JEFFREYS, Cambridge 2006, σσ. 290-325.

² Βλ. μερικές συνταγές για το ελληνικό πυρ στον PARTINGTON, *A history of greek fire*, σσ. 58-61.

³ Robert de Clary, *La prise de Constantinople*, σ. 60: *getoit on leur de lassus pos plains de pois boulie et fu griiois et grandesmes pierres.*

Μια άλλη δυτική πηγή αναφέρει ότι κατά τη διάρκεια της πολιορκίας οι πύργοι πάνω στα πλοία των σταυροφόρων ήταν προστατευμένοι τόσο «από το συνηθισμένο πυρ όσο και από το καλούμενο ελληνικό».⁴

Έστω και αν η συνταγή του αποτελούσε επτασφράγιστο μυστικό, οι ανατολικοί γείτονες του Βυζαντίου χρησιμοποιούσαν εμπρηστικά όπλα βασισμένα στην ίδια αρχή. Ως εκ τούτου, από τον 13ο αιώνα και εξής οι περισσότερες πληροφορίες για τη χρήση εύφλεκτων εμπρηστικών υλικών στη μάχη προέρχονται από χώρες γειτονικές του Βυζαντίου.⁵ Πρέπει να σημειωθεί ότι οι Δυτικοί και οι Άραβες είχαν την τάση να αποκαλούν «ελληνικό πυρ» κάθε είδους εμπρηστικό μείγμα, γι' αυτό οι πληροφορίες που προέρχονται από μη βυζαντινές πηγές πρέπει να αντιμετωπίζονται πάντα με ιδιαίτερη προσοχή.⁶

⁴ Gunther de Pairis, *Historia Constantinopolitana*, στηλ. 243D: *Quas etiam cum totis navibus tali undique artificio muniverunt, ut nec tela nec lapides, nec ignem, vel communem, nec illum qui Graecus dicitur, formidarent.*

⁵ Βλ. την περιγραφή μιας μάχης μεταξύ Σαρακηνών και Μογγόλων, που έγινε το 1299, στο Andrea Dandolo, *Chronica*, σ. 397. 24-27: *Et Soldanus misit antea IIIm homines equites, quorum quilibet habebat ignem grecum supra galeam, supra scutum, et quasi supra se totum; et isti IIIm jgnem ferentes primo ferierunt in Tartaros, et videbantur omnes ardere, et fuit prelium durissimum.*

⁶ Σύμφωνα με τον Robert de Clary, το 1204 οι σταυροφόροι γνώριζαν αυτό το όπλο και εκτόξευαν ελληνικό πυρ από τα πλοία τους εναντίον των βυζαντινών τειχών: Robert de Clary, *La prise de Constantinople*, σ. 58: *a lancer et a geter fu griiois as tours; mais ne si pooit prendre li fus pour les cuirs dont eles erent couvertes.* Βλ. και ό.π. σ. 56. LXIX: *Et li Griu renforchierent moult durement leur chite par dedens et fisent moult bien couvrir de boins cuirs par dehörs les breteskes qui estoient par deseur les tours de pierre, ne n'i avoit bretesque, ou il n'eust VII. estages ou VI. ou V. au mains.*

Οι πολιορκητικές κλίμακες και τα μηχανήματα των σταυροφόρων ήταν καλυμμένα με δέρματα πρόσφατα γδαρμένων ζώων ή με στρώματα από μαλλί, τσόχα ή άλλα υλικά ποτισμένα με κάποιο αντιπυρικό διάλυμα για να αποφευχθεί η πυρπόλησή τους, Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, σ. 544. 28-29: *οί μὲν τοίνυν τὰ πλοῖα φέροντες ἔστησαν κατέναντι τῶν Πετρῶν, βοείαις δοραῖς φραξάμενοι ταῦτα, ὡς εἶεν πυρὶ ἀδήωτα.*

Σχετικά με τις πολεμικές επιχειρήσεις του 1204, βλ. τελευταία T.G. KOLIAS, «Military aspects of the conquest of Constantinople by the crusaders», στο

Ο Iohannes de Plano Carpini εξηγεί ότι οι Μογγόλοι συνήθιζαν να εκτοξεύουν το λίπος των νεκρών θυμάτων τους για να πυρπολήσουν οικίες των οχυρών που ήθελαν να κατακτήσουν (υπήρχε επίσης η φήμη ότι έσβηναν τέτοιες φωτιές με μύρα και κρασί).⁷ Το 1291 οι Μουσουλμάνοι που επιτέθηκαν στην Άκρα χρησιμοποίησαν το «ελληνικό πυρ» εναντίον των υπερασπιστών της πόλης.⁸

Όσον αφορά στη ναυτική χρήση αυτού του όπλου, δεν είναι γνωστό αν το ελληνικό πλοίο που πυρπόλησαν τα βενετικά το 1296 μπροστά στα τείχη της Κωνσταντινούπολης καταστράφηκε από το ελληνικό πυρ.⁹ Η απόδειξη πάντως ότι οι Δυτικοί γνώριζαν καλά την εμπρηστική τεχνολογία βρίσκεται σε ένα κείμενο που μαρτυρεί ότι οι άρχοντες της Κύπρου χρησιμοποίησαν το «λαμπρόν ελληνικόν» για να προκαλέσουν σοβαρές ζημιές στις γενοατικές

Urbs capta. The fourth crusade and its consequences / La IVe croisade et ses conséquences, (επιμ.) Α. LAIOU, (Réalités byzantines, 10), Paris 2005, σσ. 123-138.

⁷ Iohannes de Plano Carpini, *Historia Mongalorum*, σ. 282. 161-168: *Munitiones in hunc modum expugnant ... Et si eam taliter habere non possunt, grecum prohibiunt ignem; immo solent aliquando accipere arvinam hominum quos occidunt, et liquefactam proiciunt super domos. Et ubicumque venit ignis super pinguedinem illam, quasi inextinguibiliter ardet. Extingui tamen potest, ut dicitur, cum vino vel cervisia superfusa. Et si super carnem ceciderit, confricatione palme manus potest extingui.*

⁸ *Les gestes des Chiprois*, σ. 248. 497: *quy jeteent le feuc gryzès.*

Το 1345, στη Σμύρνη, οι Τούρκοι πυρπόλησαν ένα πλοίο σταυροφόρων με το υγρό πυρ: Enverī, *Düstürnāme*, σ. 117. 2106.

Για τη χρήση του ελληνικού πυρός στον αραβικό κόσμο, βλ. τις συνταγές για εύφλεκτα – εμπρηστικά υλικά στο al-Ṭarsūsī, Murdā Ibn ‘Alī Ibn Murdā, *Traité d’armurerie*, σσ. 145-147 και Μ. CANARD, «Textes relatifs à l’emploi du feu grégeois chez les Arabes», *BEA* 6 (1946), σσ. 3-7 και επίσης V. CHRISTIDES, «Naval Warfare in the Eastern Mediterranean (VI-XIV Centuries): an Arabic Translation of Leo VI’s Naumachica», *Graeco Arabica* 3 (1984), σσ. 138-143. V. CHRISTIDES, «Naft», *EP*, στηλ. 885-888.

⁹ *Cronica Venetiarum*, σ. 200: *verum unam magnam navim imperatoris, muri adhesam, vi armorum extrasit foris, ipsam ylico concremando.*

γαλέρες το 1373.¹⁰ Τέλος, γνωρίζουμε ότι το 1349 σε μια ναυμαχία μερικές βυζαντινές γαλέρες πυρπόλησαν ένα γενονατικό φορτηγό πλοίο.¹¹

Εκτός από τον προφανή αντίκτυπο στο ηθικό του αντιπάλου που είχαν τέτοια όπλα, φαίνεται ότι δεν έπαιξαν ποτέ σημαντικό ρόλο στις χερσαίες πολεμικές συγκρούσεις. Ήταν σχεδόν αδύνατο να φονεύσεις κάποιον σε ανοικτό πεδίο εκτοξεύοντας φλόγες εναντίον του.¹² Το μοναδικό συμβάν που κατόρθωσα να εντοπίσω στις πηγές πρέπει να θεωρηθεί μάλλον ως περίπτωση μεγάλης ατυχίας.¹³ Σύμφωνα με τις ελληνικές πηγές, το υγρόν πυρ χρησιμοποιείτο στην ξηρά μόνο για την πυρπόληση ξύλινων κατασκευών και ήταν αδύνατο να προσβάλει κινούμενους στόχους.¹⁴

Όπως ήδη αναφέρθηκε, οι μαρτυρίες για τη χρήση εμπρηστικών υλών από τους Βυζαντινούς κατά τους τρεις τελευταίους αιώνες της αυτοκρατορίας είναι κάπως ασαφείς: θα μπορούσαν να θεωρηθούν νύξη για

¹⁰ Λεόντιος Μαχαιράς, *Ἐξήγησις τῆς γλυκείας χώρας Κύπρου*, σ. 360. 11-13: *εἰς τὴν συντροφίαν τοῦ πρίντζη εἶχαν ἕναν βοτάνιν, τὸ κράζουν λαμπρὸν ἑλληνικόν, καὶ μ' ἐκεῖνον ἐποίκαν μεγάλην ζημίαν τῶν κατέργων*. Βλ. και σ. 454. 8.

Το 1275, ανάμεσα στον εξοπλισμό μίας ανδεγαυικής γαλέρας, υπήρχαν και δυο δοχεία με «ελληνικό πυρ», R. FILANGIERI, *I registri della Cancelleria Angioina*, 12, Napoli 1959, αρ. 182: *ampulas de igne silvestro vel greco*, 2.

Για τη χρήση εμπρηστικών υλικών στη μεσαιωνική Ιταλία, βλ. A.A. SETTIA, *Rapine, assedi, battaglie. La Guerra nel medioevo*, Bari 2002, σσ. 163-168. Τέλος, βλ. και C.J.M. MARTIN, «Incendiary Weapons from the Spanish Armada Wreck La Trinidad Valencera, 1588», *IJNA* 23 (1994), σσ. 208-217.

¹¹ Ιωάννης Στ' Καντακουζηνός, *Ιστορία*, 3, σ. 74. 18-21: *δύο τῶν βασιλικῶν τριηρέων ἐκ τοῦ νεωρίου ἀνήγοντο νυκτός· παρείποντο δὲ καὶ μονήρεις ἴσαι. καὶ προσβαλόντες τῇ ὀλκάδι, ἐπεὶ ἡμύνοντο οἱ ἔνδον κραταιῶς. πῦρ ἐνίσαν οἱ τριηρῖται*.

¹² Για μια σειρά περιστατικών, κατά τα οποία η φωτιά σβηνόταν εύκολα από τα φλεγόμενα ρούχα των στρατιωτών, βλ. τις πηγές που αναφέρονται στον PARTINGTON, *A history of greek fire*, σ. 26.

¹³ *Les gestes des Chiprois*, σ. 249. 498: *Et avint que par le feuc qu'il getoient, fu pris dou feuc .j. povre valet englès si malement, que son suvreseigniau fu alumé, qui n'ot nul quy le secourust, que il ot ars la chere, & puis tout son cors & alumet aussi con se fust .j. chauderon de puis, & là morut*.

¹⁴ Βλ. ΚΟΡΡΕΣ, «Υγρόν πῦρ», σσ. 125-128.

τη χρήση αυτού του όπλου μερικοί στίχοι αφιερωμένοι σε μια βυζαντινή ναυτική επιχείρηση στα τέλη του 13ου αιώνα.¹⁵ Επιπλέον, στην *Ιλιάδα* του Κωνσταντίνου Ερμονιακού αναφέρεται η χρήση μιας «σκευής» για την πυρπόληση των ελληνικών πλοίων.¹⁶ Η μετάφραση της *Αλεξιάδας* της Άννας Κομνηνής του 14^ο αιώνα - μίας από τις σημαντικότερες βυζαντινές πηγές όσον αφορά στο υγρό πυρ - δεν εκσυγχρονίζει καθόλου το πρωτότυπο κείμενο με νέα στοιχεία στα χωρία όπου αναφέρεται το όπλο αυτό.¹⁷

Μερικές αφηγήσεις για την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης το 1453 κάνουν λόγο για Τούρκους, οι οποίοι εκτόξευαν εύφλεκτες/εμπρηστικές φιάλες,¹⁸ και για υπερασπιστές, οι οποίοι χρησιμοποιούσαν μείγματα από θειάφι, πυρίτιδα, πίσσα και κερί.¹⁹

Το υπό αμφισβήτηση *Chronicon majus* του Ψευδο-Σφραντζή αναφέρει δύο περιπτώσεις στις οποίες το υγρόν πυρ χρησιμοποιήθηκε κατά τις μάχες γύρω από την Κωνσταντινούπολη. Στην πρώτη, εκτοξεύτηκε κατά τη

¹⁵ Μανουήλ Φιλής, *Στίχοι διάφοροι*, 2, σ. 104. 27-31: *Καὶ τοὺς δυτικοὺς ὑπεναντίους νίκαι, Πρηστῆρσιν εὐθύς γνωστικοῖς ὑπερζέσας· Ἐπεὶ κατ' αὐτῶν καὶ τὸν ἔμπροσθεν χρόνον Ἀνηπτες ὀργῆς δραστικοὺς πυρεκβόλους, Ἰδρῶσιν ἡμᾶς τακτικοῖς ἀναψύχων.*

¹⁶ Κωνσταντίνος Ερμονιακός, *Ιλιάδος ῥαψωιδίαι κδ'*, σ. 214. 323-326: *Καὶ σκευὴν ζητήσας Ἐκτωρ/ καῦσε τῶν Ἑλλήνων νῆας/ καὶ λαβῶν τὸ πῦρ εἰς χεῖρας/ ἔφλεξεν πολλὰς ἐκ τούτων.*

¹⁷ Βλ. Άννα Κομνηνή (μτφρ.), σ. 41. 60, σ. 43. 69, σ. 109. 330, σ. 111. 337.

¹⁸ Tursun Bey, *Tarich-i ebu l-feth sultan Mehmed chân*, σ. 72. Μερικά τέτοια πήλινα δοχεία του 13^{ου} αιώνα που βρέθηκαν στις ανασκαφές στους Αγίους Τόπους παρουσιάζονται στον P.B. BAGATTI, «Bombe a "fuoco greco" in Palestina», *Faenza* 39 (1953), σσ. 35-38.

¹⁹ Nestor Iskander, *Povest' o Tsar' grade*, σ. 49. 32. Η αγγλική μετάφραση του χωρίου αυτού, ωστόσο, δεν δίδει νόημα και είναι προτιμότερο να χρησιμοποιείται η ιταλική στο A. PERTUSI (επιμ.), *La caduta di Costantinopoli. Le testimonianze dei contemporanei*, 1, , Verona 1976, σ. 275. 260-2: *preparavano sulle mura dei recipienti che riempivano di resina e di zolfo bollente con pece, cera (?) e polvere da sparo.* Βλ. και αυτόθι, σημ. 22. Μια τούρκικη πηγή για την Άλωση αναφέρει καπνό από πετρέλαιο και βροχή από σπίθες που έπεφταν από τις επάλξεις, Tursun Bey, *Tarich-i ebu l-feth sultan Mehmed chân*, σ. 73.

διάρκεια μιας ναυμαχίας²⁰ και στη δεύτερη σε μια επιχείρηση διάνοιξης υπονόμου, όταν οι υπερασπιστές της πόλης κατέστρεψαν μια από τις υπόγειες διόδους που είχαν εξορύξει οι Τούρκοι και πυρπόλησαν πολλούς από τους σκαπανείς του εχθρού.²¹

²⁰ Στις 20 Απριλίου 1453 ένα βυζαντινό και τρία γενουατικά εμπορικά πλοία κατόρθωσαν να φτάσουν στην Κωνσταντινούπολη, έπειτα από σκληρή μάχη με τον οθωμανικό στόλο. Βλ. Ψευδο-Σφραντζής, *Χρονικόν*, σ. 392. 14-16: *Καὶ ἐλθόντες ταῖς πρώραις ὑποκάτωθεν τῆς νηός, αὐτοὶ δὲ μετὰ χύτρων κατασκευασμένων τεχνικῶς πυρὶ ὑγρῶ καὶ πέτραις μακρόθεν ἀπέπεμπον διὰ τὸ γίνεσθαι πολὺν φόνον κατ'αὐτούς. Στην περιγραφή του ίδιου επεισοδίου, ο Δούκας φαίνεται να κάνει λόγο για κανόνια (σκευὰς) αντί για ελληνικό πυρ. Βλ. Δούκας, *Ιστορία*, σ. 269. 9-12: *οἱ δὲ τῆς νηός ὡς ἀετοὶ ὑπόπτεροι ἄνωθεν, ὡς κεραυνούς, τὰ βέλη τῶν τζαγρῶν κατέπεμπον καὶ τὰς σκευὰς ἀπέλυον, καὶ φόνος οὐκ ὀλίγος τῶν Τούρκων ἐγένετο.**

²¹ Ψευδο-Σφραντζής, *Χρονικόν*, σ. 388. 23-28: *Ἰωάννης τις Γερμανὸς ἄκρον ἡσκημένος τὰς τοῦ πολέμου μηχανὰς καὶ τὰς τοῦ ὑγροῦ πυρός, ἐνωτισθεὶς τὴν μηχανὴν, ἕτεραν ὀπήν ἐναντίαν ποιήσας καὶ μετὰ ὑγροῦ πυρός τεχνηέντως σκευάσας, ἐρχομένων οὖν τῶν Τουρκῶν μετὰ χαρᾶς διὰ τῆς ὀπῆς, αὐτὸς τὸ πῦρ ἀνάψας τὸ εἰς τὴν ἐναντίαν ὠρυγμένην παρ' αὐτοῦ ὀπήν πολλοὺς τῶν Τουρκῶν κατέκαυσε καὶ τὰς τέχνας αὐτῶν εἰς οὐδὲν ἀπέδειξεν.*

Επίλογος

Από τα μέσα του 14ου αιώνα και μετά, το ανατολικό ρωμαϊκό κράτος (ή «Ρωμανία» όπως συχνά αναφέρεται στις πηγές της εποχής) είχε συρρικνωθεί στο επίπεδο ενός βαλκανικού κρατιδίου. Η επιβίωσή του εξαρτιόταν όλο και περισσότερο από τους Σέρβους, Τούρκους, Βενετούς και Γενουάτες γείτονές του. Σ' αυτή τη μελέτη, επομένως, εξετάζεται μια εποχή στρατιωτικής παρακμής. Μόνο το κύρος των προηγούμενων αιώνων θα συνεισφέρει μέχρι το τέλος στο να αποδώσει στην αυτοκρατορία μεγαλύτερη σπουδαιότητα από αυτήν που πραγματικά είχε.

Σχετικά με το στρατιωτικό εξοπλισμό, οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου προσφέρουν ένα ευρύ και σχεδόν ανεξερεύνητο πεδίο μελέτης. Η τάση να χρησιμοποιούνται ξένα στρατεύματα, η οποία ήταν ήδη πολύ διαδεδομένη πριν από την τέταρτη σταυροφορία, έγινε ακόμη πιο έντονη στην παλαιολόγεια εποχή. Αυτή είχε ως αποτέλεσμα την εισαγωγή τακτικών και εξοπλισμού ξένων προς τη βυζαντινή παράδοση και τη συνάντηση και ανάμειξη τοπικών, ανατολικών και δυτικών στρατιωτικών παραδόσεων.

Ο πόλεμος και η προετοιμασία για αυτόν ήταν ένα κύριο συστατικό της βυζαντινής κοινωνίας, όπως αποδεικνύεται από την μεγάλη διάδοση της λατρείας των στρατιωτικών αγίων, η οποία δεν συναντάται καθόλου

στη Δύση.¹ Δεν εκπλήσσει λοιπόν το γεγονός ότι η βυζαντινή γραμματεία, θρησκευτική και λαϊκή, περιέχει συχνές αναφορές σε όπλα και πολεμικά γεγονότα. Δυστυχώς, οι πληροφορίες των αφηγηματικών πηγών είναι συχνά ασαφείς και πολλές φορές χρησιμοποιούν μια ορολογία αρχαιοπρεπή και εσκεμμένα σκοτεινή. Από την εξέταση και αξιολόγηση των πολυάριθμων μαρτυριών αυτών είναι πάντως δυνατόν να αντλήσουμε πολλά στοιχεία ιστορικού και γλωσσολογικού ενδιαφέροντος. Μια απλή σύγκριση ανάμεσα στον κατάλογο στρατιωτικών όρων που περιλαμβάνονται στο ευρετήριο του έργου του Κόλια² και σε εκείνον που βρίσκεται σε αυτήν τη μελέτη³ επιτρέπει, για παράδειγμα, να εκτιμήσουμε πόσες αλλαγές επήλθαν στην ορολογία – και πιθανόν στη δομή – του βυζαντινού στρατού μετά την τέταρτη σταυροφορία.

Από την ύστερη βυζαντινή περίοδο δεν σώζεται κανένας κατάλογος στρατιωτικής οργάνωσης και γενικά είναι ελάχιστες οι αρχειακές μαρτυρίες σχετικές με όπλα και εξοπλισμό που διασώθηκαν.⁴ Μεταξύ των πιο σημαντικών πηγών που αφορούν την ιστορία του στρατιωτικού εξοπλισμού της ύστερης περιόδου είναι τα λεγόμενα ιπποτικά μυθιστορήματα και βιβλία, όπως το *Χρονικόν τοῦ Μορέως* και *Ὁ πόλεμος τῆς Τρωάδος*. Αυτά τα κείμενα έχουν όμως το μεγάλο μειονέκτημα ότι στηρίζονται σε δυτικά πρότυπα και συχνά είναι δύσκολο να εξακριβώσει

¹ Για τη λατρεία των στρατιωτικών αγίων στο Βυζάντιο, βλ. H. Delehay, *Les légendes grecques des saints militaires*, Paris 1909 και C. WALTER, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Aldershot 2003.

² ΚΟΛΙΑΣ, *Byzantinische Waffen*, σσ. 275-281.

³ Βλ. τις σσ. 299-315.

⁴ Γνωρίζουμε π.χ. ότι στην αυτοκρατορία της Νίκαιας συμπληρώνονταν κατάλογοι των όπλων που κατείχαν οι πολίτες, οι οποίοι πάντως έχουν χαθεί: Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, 1, σ. 187. 13: *προικοδοτοῦντας γὰρ μετὰ τὴν σεβασμίαν εἰκόνα τὰ ὄπλα προσέταττε καταγράφεσθαι*.

κανείς μέχρι ποίου σημείου αντικατοπτρίζουν αξιόπιστα την πραγματικότητα της Ρωμανίας.

Συνολικά, η εντύπωση που αντλείται από μια αξιολόγηση των γραπτών πηγών είναι ότι αυτές είναι μικρότερης χρησιμότητας σε σχέση με τις εικονογραφικές μαρτυρίες⁵ ως προς την ακρίβεια της περιγραφής μορφών όπλων και στρατιωτικών πρακτικών της ύστερης βυζαντινής περιόδου.

Κοινό τόπο αποτελεί η άποψη, σύμφωνα με την οποία τα βασικά χαρακτηριστικά της βυζαντινής τέχνης είναι η συμβατικότητα και ο συντηρητισμός. Αναμφισβήτητα, τα βυζαντινά έργα φιλοτεχνούνταν βάσει μιας σειράς πολιτισμικών, θρησκευτικών και καλλιτεχνικών συμβάσεων που δεν μπορούν πάντα να ερμηνευτούν εύκολα. Επίσης, συχνά αγνοούμε ποιο ρόλο έπαιζαν η πρόθεση του καλλιτέχνη ή του παραγγελιοδότη ή ακόμη τα ιστορικά «συμφραζόμενα» της εποχής στην υλοποίηση και τελική μορφή των έργων.⁶

⁵ Ως προς τους κινδύνους της υπερεκτίμησης των καλλιτεχνικών πηγών για την ιστορική έρευνα ισχύει πάντα η νοουθεσία ενός εκ των μεγαλύτερων ιστορικών του 20ου αιώνα: J. HUIZINGA, *Erasmus and the age of Reformation*, London 1952, σ. 244: *The idea that works of art give us of an epoch is far more serene and happy than that which we glean in reading its chronicles, documents, or even literature. Plastic art does not lament. Even when giving expression to sorrow or pain it transports them to an elegiac sphere, where the bitter taste of suffering has passed away, whereas the poets and historians, voicing the endless griefs of life, always keep their immediate pungency and revive the harsh realities of bygone misery.*

⁶ Βλ. σχετικά Μ. ΒΑΣΙΛΑΚΗ (επιμ.), *Το πορτραίτο του καλλιτέχνη στο Βυζάντιο*, Ηράκλειο 1997. S. KALOPISSI-VERTI, «Painters in Late Byzantine Society. The Evidence of Church Inscriptions», *CahArch* 42 (1994), σσ. 139-158 και S. KALOPISSI-VERTI, «Aspects of Patronage in 14th Century Byzantium. Regions Under Serbian and Latin Rule», στο *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ΄ αιώνα*, επιμ. Ε. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - Δ. ΔΙΑΛΕΤΗ, (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Διεθνή Συμπόσια, 3), Αθήνα 1996, σσ. 363-379.

Παρά τη διαπίστωση αυτή, οφείλουμε να αναγνωρίσουμε την εικαστική παραγωγή αυτής της περιόδου ως μια σημαντική πηγή δεδομένων. Η χρήση μιας συμβατικής γλώσσας διωλίζει, αλλά δεν αποκλείει εκ των προτέρων την αξιοπιστία των πληροφοριών που μπορεί κανείς να αντλήσει από τις απεικονίσεις. Άλλωστε, ο πλούτος των καλλιτεχνικών μαρτυριών αντισταθμίζει την απόλυτη έλλειψη αρχαιολογικών ευρημάτων οπλολογικού ενδιαφέροντος για την ύστερη βυζαντινή περίοδο.

Φυσικά, πρέπει να λαμβάνουμε υπ' όψιν μας ότι οι οπτικές μαρτυρίες θα πρέπει πάντα να συγκρίνονται με ένα σύνολο δεδομένων ικανό να σχηματίσει ένα χρονολογικό και μορφολογικό πλαίσιο αναφοράς. Με βάση αυτό, έγινε η προσπάθεια να παρουσιάσουμε το μεγαλύτερο δυνατό αριθμό εικονογραφικών δειγμάτων μιας συγκεκριμένης μορφής, εφόσον θεωρούμε ότι μια σειρά παραδειγμάτων προσφέρει πιο αξιόπιστη μαρτυρία από ο,τι οι μεμονωμένες εικόνες. Αυτή η διαδικασία μάς επιτρέπει να μελετήσουμε την εξέλιξη ενός συγκεκριμένου είδους όπλου, τόσο μέσα στο χρόνο όσο και στις διάφορες γεωγραφικές περιοχές.

Ως προς την εγκυρότητα των απεικονίσεων οπλολογικού ενδιαφέροντος στη βυζαντινή τέχνη, θα θέλαμε να διατυπώσουμε μερικές παρατηρήσεις: 1) Η μεσαιωνική τέχνη – τόσο η δυτική όσο και η βυζαντινή – δεν είχε μια «ιστορικοποιημένη» αντίληψη του παρελθόντος. Μόνο από την Αναγέννηση και μετά απεικονίστηκαν αρχαιοπρεπείς ενδυμασίες και αντικείμενα για να αναπαραστήσουν ένα συμβατικό παρελθόν. Έτσι, είναι πολύ πιθανόν ότι οι εικόνες των όπλων που εμφανίζονται στην παλαιολόγια τέχνη είναι εμπνευσμένες από αντικείμενα που βρισκόνταν πραγματικά σε χρήση εκείνη την εποχή. 2) Στις ορθόδοξες εκκλησίες οι στρατιωτικοί άγιοι – μια από τις κύριες πηγές πληροφοριών για την έρευνά μας – συχνά αναπαρίστανται σε φυσικό μέγεθος και στα

κατώτερα τμήματα του εικονογραφικού προγράμματος, σε άμεση οπτική επαφή με τον παρατηρητή. Το γεγονός αυτό εγγυάται ότι συνήθως οι εικόνες αυτές αποδίδονται με ιδιαίτερη επιμέλεια και πλούτο λεπτομερειών.⁷ 3) Η απεικόνιση των στρατιωτικών αγίων δεν υπέκειτο σε συγκεκριμένους περιορισμούς θεολογικής φύσεως. Το γεγονός αυτό τεκμηριώνεται επαρκώς από το εικονογραφικό υλικό που παρουσιάζεται σε αυτές τις σελίδες. Ακόμα και στην περίπτωση σημαντικών αγίων, όπως ο άγιος Γεώργιος και ο άγιος Δημήτριος, παρατηρούνται συνεχείς αλλαγές στον αμυντικό και επιθετικό εξοπλισμό τους.⁸ Η απουσία προκαθορισμένων εικονογραφικών τύπων επέτρεπε στους καλλιτέχνες να επιλέγουν με σχετική ελευθερία το είδος οπλισμού που θα απεικόνιζαν.

Όπως ειπώθηκε, η χρήση της βυζαντινής τέχνης ως πηγής για τη μελέτη της καθημερινής ζωής στο Βυζάντιο είναι ένα πεδίο ακόμη σε μεγάλο βαθμό ανεξερεύνητο.⁹ Η γενική εντύπωση, όμως, είναι ότι η συγκριτική και διαχρονική μελέτη των μορφών που τεκμηριώνονται στην εικονογραφία επιτρέπει μια σχετικά αξιόπιστη αναπαράσταση του εξοπλισμού των αξιωματικών του βυζαντινού στρατού. Δυστυχώς, έχουμε πολύ λιγότερα στοιχεία για τους απλούς στρατιώτες, οι οποίοι απεικονίζονται σπάνια και συνήθως σε δευτερεύουσες σκηνές.

⁷ Αυτή θα μπορούσε να είναι μια από τις «σπάνιες περιπτώσεις», κατά τις οποίες οι βυζαντινοί καλλιτέχνες επιδείκνυαν ενδιαφέρον για την «*direct imitation of daily life motivated by an interest in the depiction of material reality for its own sake*», βλ. M.G. PARANI, *Reconstructing the Reality of Images*, (The Medieval Mediterranean, 41) Leiden & Boston 2003, σ. 225.

⁸ Βλ. σχετικά, E.A. ZACHARIADOU, «Les nouvelles armes de Saint Dèmètrius», στο *Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, επιμ. M. BALARD, J. BEAUCAMP, J.C. CHEYNET, (Byzantina Sorbonensia, 16), Paris 1998, σσ. 689-693.

⁹ Για μια ανάλυση των πρόσφατων εξελίξεων σε αυτό τον τομέα και τη σχετική βιβλιογραφία, βλ. M.G. PARANI, «Representations of glass objects as a source on Byzantine glass: How useful are they?», *DOP* 59 (2006), σ. 148-150.

Η επικρατούσα άποψη, είναι ότι η τέχνη των τελευταίων αιώνων της αυτοκρατορίας χρησιμοποιεί πραγματικά στοιχεία αναμειγμένα με φανταστικά και αναχρονιστικά κατά την απεικόνιση σκηνών στρατιωτικού περιεχομένου.¹⁰ Αυτή όμως διαψεύδεται από μια ενδελεχή ανάλυση του εικονογραφικού υλικού. Το συμπέρασμα στο οποίο φθάσαμε στο τέλος αυτής της έρευνας είναι ότι στην εικαστική παραγωγή της περιόδου ανιχνεύεται κατά κανόνα ένας μεγάλος αριθμός πραγματικών στοιχείων και απαθανατίζονται με ακρίβεια αντικείμενα καθημερινής χρήσης.

Εξάλλου, η υιοθέτηση πραγματικών στοιχείων διευκόλυνε την επικοινωνία με ένα κοινό το οποίο σε μεγάλο ποσοστό είχε χαμηλό μορφωτικό επίπεδο. Ήδη στον τέταρτο αιώνα ο Βασίλειος ο Μέγας είχε επισημάνει ότι οι ζωγραφισμένες σκηνές μάχης - όπως ακριβώς και οι λόγοι των ρητόρων - είχαν την ικανότητα να παρακινούν σε πράξεις ανδρείας: *Ἐπεὶ καὶ πολέμων ἀνδραγαθήματα καὶ λογογράφοι πολλάκις, καὶ ζωγράφοι διασημαίνουσιν, οἱ μὲν τῷ λόγῳ διακοσμοῦντες, οἱ δὲ τοῖς πίναξιν ἐγχαράττοντες, καὶ πολλοὺς ἐπήγειραν πρὸς ἀνδρίαν ἐκάτεροι. Ἄ γὰρ ὁ λόγος τῆς ἱστορίας διὰ τῆς ἀκοῆς παρίστησι, ταῦτα γραφικῆ σιωπῶσα διὰ μιμήσεως δείκνουσιν.*¹¹

¹⁰ P.L. GROTOWSKY, «Military attire of warrior saints – A case of *Spekion*», *Folia Historiae Artium*, s.n., 11 (2007), σσ. 7-8 και PARANI, *Reconstructing the Reality of Images*, σσ. 155-158.

¹¹ Βασίλειος ο Μέγας, *Εἰς τοὺς ἁγίους τεσσαράκοντα μάρτυρας*, PG 31, ομιλία 19, στηλ. 508D-509A.

Ευρετήριο*

Μεσαιωνικοί ελληνικοί όροι

Άγγων, 119²².

Άγκάλα, 258¹⁴ (μηχανική).

Αίχμη, 20², 28³⁴, 98⁴⁶, 98⁴⁸, 146¹²¹, 147¹²⁶.

Ακινάκης, 26, 26²⁴, 27, 27³¹, 27³² (ζώνη), 27³³, 28, 28³³, 28³⁴, 28³⁵, 98⁴⁶.

Άκόντιον, 27³¹ (περσικόν), 60¹⁵⁰, 113⁵, 113⁶, 119²², 142¹⁰⁴, 173⁵⁹, 188¹⁰⁸.

Άξινάριον, 85¹.

Άξίνη, 87⁴, 91¹⁸, 91¹⁹, 91²⁰, 91²¹, 92²⁴, 92²⁵, 92²⁶, 94.

Άορ, 26, 26²⁴, 26²⁵.

Άπελατίκι(ο)ν, 102⁶¹, 104⁶⁹, 104⁷⁰, 104⁷¹, 104⁷², 105⁷⁵, 105⁷⁶, 196¹³⁵.

Άργαλείον, 268⁴⁰.

Άρκουδάμαξα, 257¹³.

Άσπίδα, 27²⁸, 32⁵⁶, 33⁶⁰, 113⁵, 118¹⁹ (στρογγύλη), 139⁹⁶, 161⁷, 185¹⁰¹, 215³⁶, 260²⁰.

Άτζια, 93³⁰.

Βάκλον, 96³⁹,

Βαλλίστρα, 264, 265³¹.

Βαρδούκι(ο)ν, 140.

Βελεμνοθήκη, 200¹⁴⁹.

Βέλεμνον, 186¹⁰³, 188¹⁰⁸, 215³⁶, 242⁶.

Βέλος, 33⁶⁰, 60¹⁵⁰, 90¹⁴ (τοξικόν), 106⁸¹, 113⁵, 119²², 142¹⁰⁴, 167³⁴, 169⁴², 171⁵⁰, 174⁶¹, 175⁶⁶, 175⁶⁷ (σκυθικόν, περσικόν), 176⁶⁹, 185¹⁰¹, 187¹⁰⁶, 187¹⁰⁸, 188¹⁰⁸, 190¹¹⁵, 191¹¹⁹, 191¹²⁰, 193¹²⁵, 193¹²⁶, 194¹²⁶, 194¹²⁸, 194¹²⁹, 198, 200¹⁴⁸, 209¹¹, 213¹⁶

* Για τη σύνταξη αυτού του ευρετηρίου χρησιμοποιήθηκαν τα εξής λεξικά: G. BOERIO, *Dizionario del dialetto veneziano*, Venezia 1856 {Torino 1964}. C. DU CANGE, *Glossarium scriptores mediae et infimae graecitatis*, 1-2, Lugduni 1668 {Graz 1958}. M. KOSTREŃIĆ, *Lexicon latinitatis Medii Aevi Iugoslaviae*, 1-2, (Historijskog Instituta Jugoslavenske Akademije Znanosti I Umjetnosti), Zagabriae 1973. E. ΚΡΙΑΡΑΣ, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδου γραμματείας 1100-1669*, 1-16, Θεσσαλονίκη 1968-2008. H.G. LIDDELL – R. SCOTT, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1968. J. NIERMEYER, *Mediae latinitatis lexicon minus*, Leiden 1984. P. SELLA, *Glossario latino italiano. Stato della Chiesa, Veneto, Abruzzi*, (Studi e Testi, 109), Città del Vaticano 1944. E. TRAPP, *Lexikon zur byzantinischen Gräzitat*, Band VI/ 1-5 (ÖAW), Wien 1984-2005.

(πτερωτόν), 215³⁶, 225⁷⁴ (τζαγκροβολικόν), 225⁷⁴ (τοξικόν), 230⁹², 235¹¹², 242⁴, 243¹⁰, 243¹², 258¹⁵, 280⁸⁰, 280⁸¹ (τηλεβόλον).

Βέργα, 108⁹²,
 Βεργί(ο)ν, 108⁹⁰,
 Βερετουνία, 235¹⁰⁸.
 Βερετούνιν, 211¹⁸, 235¹⁰⁸.
 Βόλι(ον), 242⁴.
 Βοτάνιν, 290¹⁰.
 Βουμπάρδα, 224⁷², 235¹¹¹, 257¹¹.
 Βραχιόνιον, 64¹⁶³.
 Γλυφίς, 191¹²⁰.
 Γονάτιον, 64¹⁶³.
 Γωρυτός, 169⁴³, 188¹⁰⁸, 196¹³³, 196¹³⁴, 243⁷.
 Δικανίκι(ον), 103⁶⁷, 107⁸⁵, 108⁸⁶, 108⁸⁹.
 Δοξάρι(ν), 125⁴⁴, 126⁴⁷, 163¹², 163¹⁴, 163¹⁵, 164¹⁸, 171⁴⁹, 173⁵⁷, 176⁶⁸, 178⁷⁵
 (τούρκικο), 181⁹¹, 186¹⁰², 189¹¹² (τούρκικο), 192¹²¹, 193¹²⁵, 213²⁶, 268⁴⁰.
 Δοράτιον, 118¹⁸ (ἐκ καλάμων), 143¹⁰⁸, 153¹⁴⁶.
 Δόρυ, 27²⁸, 27³¹ (ρήκτάριον), 30⁴⁵, 60¹⁵⁰, 98⁴⁸, 99⁵⁰, 101⁵⁸, 112¹, 113 (μακρύ), 113⁵
 (μακρύ), 113⁶ (μακρύ), 117¹⁵, 117¹⁶, 119²² (μακρύ), 120²⁴, 121²⁹, 124⁴⁰, 126 (τὸ
 δόρυ ἐναγκαλίζεσθαι), 128⁵⁶, 129⁵⁸, 142¹⁰³, 142¹⁰⁴, 146¹²⁰, 146¹²¹, 146¹²², 146¹²³,
 147¹²⁷, 149¹³⁴, 150¹⁴¹, 151, 152¹⁴⁶, 153¹⁴⁶, 153¹⁴⁸, 175⁶⁶, 176⁶⁹, 224⁷³, 230⁹¹.
 Δορυφόρος, 93²⁹.
 Δρέπανον, 30⁴⁷, 136⁸⁵.
 Ἐσολώρικον, 39⁸⁰.
 Ἐλέπολις, 258¹⁴, 273, 274⁶⁰, 278⁷⁶, 279⁷⁸.
 Θηκάριν, 56¹³².
 Θήκη, 64¹⁶³, 65¹⁶⁶.
 Θυρεός, 60¹⁵⁰, 113⁵, 185¹⁰¹.
 Θώραξ, 20², 27²⁸, 50¹¹⁵, 60¹⁵⁰, 64¹⁶³, 98⁴⁸, 113⁵, 186¹⁰³, 200¹⁴⁹, 215³⁶, 224⁷³.
 Ἰοβόλα σκεύη, 269⁴².
 Κάμακος, 119²³.
 Κανδήλα, 197¹³⁷.
 Καρρέλι(ν), 188¹¹¹, 211¹⁷, 211¹⁹, 224⁶⁹.
 Κασ(σ)ίδιον, 39⁷⁸, 39⁸⁰, 102⁶¹.
 Κάς(σ)ις, 215³⁶.
 Καταπέλτης, 142¹⁰³, 230⁹¹, 264, 280⁷⁸.
 Κάττα, 257¹³.
 Κονδάρι(ον), 121²⁹.
 Κονταρέα, 65¹⁶⁵, 120²⁵, 120²⁶, 122³¹, 122³⁴, 123³⁷, 124³⁹, 125⁴⁴, 129⁵⁸, 129⁶⁰, 129⁶¹,
 145¹¹⁴, 147¹²⁵, 148¹³³, 152¹⁴⁵, 153¹⁴⁷, 171⁴⁹.
 Κοντάρι(ον), 20¹, 30⁴², 50¹¹⁵, 55¹³¹, 55¹³², 64¹⁶³, 107⁸², 113³, 115¹¹, 117¹⁶, 118¹⁷
 (ἀραβίτικον), 118¹⁹ (βένετον), 122³⁴, 123³⁴, 123³⁵, 123³⁷, 124³⁸, 124³⁹, 124⁴⁰,
 125⁴¹, 125⁴², 126⁴⁶, 126⁴⁷, 129⁵⁸, 129⁵⁹, 129⁶⁰, 129⁶², 130⁶³, 130⁶⁵, 131⁶⁷, 133⁷²,

135⁷⁷, 137⁸⁹, 138⁹⁰, 139⁹⁶, 146¹²², 148¹³², 150¹³⁷, 152¹⁴⁵, 153¹⁴⁷, 163¹², 185¹⁰², 189¹¹¹,
 224⁶⁹.
 Κονταροξιφάριον, 186¹⁰³, 190¹¹⁵.
 Κοντός, 28³⁵, 115¹¹, 117, 120²⁶, 126⁴⁹, 142¹⁰³, 149¹³⁵, 149¹³⁶, 230⁹¹.
 Κόρδα, 181⁹¹.
 Κούκ(κ)ουρον, 104⁷¹, 170⁴⁶, 180⁸⁹, 189¹¹², 196¹³⁵, 198¹⁴⁰.
 Κοπίς, 60¹⁵⁰, 60¹⁵¹, 113⁵, 142¹⁰⁴.
 Κορύνη, 98⁴⁸, 99⁵⁰, 99⁵¹, 100⁵³ (ἐκ σιδήρου), 101⁵⁸ (χαλκήρη), 105⁷⁶ (ἐκ σιδήρου),
 105⁷⁸.
 Κουλεός, 65¹⁶⁷, 66¹⁷⁰.
 Κουρτέλλα, 60¹⁴⁹.
 Κράνος, 20², 60¹⁵⁰, 98⁴⁸, 113⁵.
 Κράτημα, 48¹⁰⁸.
 Κρίκος, 214³¹,
 Κριός, 261²³, 274⁶⁰.
 Κώκη, 209¹¹.
 Κώπη, 47¹⁰⁵, 47¹⁰⁶, 65¹⁶⁷.
 Λαβή, 47¹⁰⁵, 47¹⁰⁶.
 Λαμπρόν ἑλληνικόν, 290¹⁰.
 Λαντζόνιν, 113³.
 Λαντσόνι(ν), 188¹¹¹, 189¹¹², 211¹⁹.
 Λατζόνι(ον), 189¹¹¹, 211, 213²⁶.
 Λαντζούνι(ο)ν, 189¹¹¹.
 Λίθος, 28³⁵, 119²² (σφενδονητικός), 120²⁶, 134⁷⁶, 142¹⁰⁴, 167³⁴, 167³⁴, 242⁴, 243¹⁰,
 244¹³, 255⁴ (ἀπὸ τῶν μηχανῶν), 271⁵¹, 273⁵⁹, 280⁸⁰.
 Λόγχη, 30⁴⁵, 117¹⁴, 117¹⁵, 123³⁶, 125⁴², 138⁹³.
 Λουμπάρδα, 211¹⁷.
 Λουρίκιον, 106⁸⁰, 120²⁵, 123³⁴, 123³⁷.
 Λωρίκιον, 39⁸⁰.
 Μαγγανότηζαγκρα, 267³⁶.
 Μαγγλάβιον, 103⁶⁷.
 Μαγκλάβιον, 103⁶⁷.
 Μαζαλάδες, 247²³.
 Μακροκόνταρον, 118¹⁹,
 Μανάρα, 92²⁷.
 Μάνγκανον, 258¹⁶, 258¹⁸, 271⁵¹.
 Ματζούκα, 97⁴⁵, 107⁸⁵.
 Ματζούκι(ον), 97⁴⁵, 107⁸⁴.
 Μάχαιρα, 26, 26²⁴, 26²⁵, 26²⁶, 28, 28³³, 28³⁶ (ἀμφήκη), 29, 29³⁶, 29³⁷, 29³⁹, 42⁸⁸,
 58¹³⁹, 59¹⁴⁶, 61¹⁵², 61¹⁵⁴, 61¹⁵⁵, 61¹⁵⁶, 62¹⁵⁶, 88⁸, 99⁵⁰, 100⁵³,
 Μαχαίριον, 61¹⁵³,
 Μαχαίριον, 39⁷⁹ (δαμασκί),

Μηχανή, 98⁴⁷, 223⁶⁷, 223⁶⁸, 246¹⁹, 258¹⁵, 266³⁴, 273⁵⁹ (πετροβόλος), 274⁶⁰, 279⁷⁷, 280⁷⁸ (πετροβόλος), 292²¹ (του πολέμου).

Μηχάνημα, 114⁷ (πετροπομπόν), 253 (πετροπομπόν), 259¹⁸ (πολιορκικόν), 260²⁰, 261²³ (πολεμικόν), 266³⁴ (πετροβόλον), 266³⁵ (πετροβόλον), 269⁴⁴ (πετροβόλον), 274⁶⁰ (καταβλητικόν), 279⁷⁷ (πετροβόλον), 279⁷⁸ (πετροβόλον), 280⁸⁰ (πετροβόλον).

Μπαλέστρα, 207².

Μῦαι, 188, 213.

Μύτη, 24¹⁸.

Νευρά, 98⁴⁷, 172⁵⁷, 179⁸¹, 181⁹⁰, 181⁹¹, 191¹²⁰, 192¹²¹, 209⁹, 209¹¹, 214³¹, 244¹³.

Ἐινάριν, 91²².

Ειφάριον, 184⁹⁸ (βέλους).

Ειφηκόνταρον, 112, 147¹²⁵.

Ειφίδιον, 89¹⁰.

Ειφοθήκη, 66¹⁷⁰ (χρυσή), 67¹⁷⁰, 196¹³³.

Είφος, 26, 26²⁴, 26²⁵, 26²⁶, 27, 27³³, 28³³ (δίπαλτον), 29, 29³⁷, 29⁴⁰, 31⁵⁰, 33⁶⁰, 34⁶³ (κόψη), 33⁶¹ (μνηοειδές), 34⁶², 47¹⁰⁵, 49¹¹² (τρικόγχον), 52¹²⁰ (γερμανικά ελληνικά ιταλικά, παιονικά), 54¹²⁵, 57¹³⁹, 64¹⁶³, 65¹⁶⁵, 67¹⁷⁰, 87⁴, 88⁸ (δίπαλτον), 90¹⁴, 93²⁹ (έτερόθηκτον), 95³⁷, 99⁵¹, 120²⁶ (του κονταριου), 123³⁷, 184⁹⁸ (βέλους), 198¹³⁸ (βέλους), 200¹⁴⁹.

Εύλον, 278⁷⁶ (μαγκάνικόν).

Ευστός, 119²², 142¹⁰⁴, 189¹¹¹.

Ἰοιστός, 28³⁵, 120²⁶, 185¹⁰¹, 199¹⁴⁴, 247²¹.

Ἰργανον, 247²¹ (πετροβόλον), 266³⁴ (ἀφετήριον), 277⁷¹ (ἀφετήριον), 279⁷⁷ (ἀμυντήριον).

Παβίζιον, 216⁴⁰.

Παλτόν, 119²², 142¹⁰⁴, 176⁶⁹, 242⁴.

Πανισέλιν, 122³⁴.

Πανοπλία, 117¹⁵, 200¹⁴⁹.

Παντσέλι(ν), 122³⁴.

Παραξιφίδιον, 28³⁶, 59¹⁴⁴, 61, 61¹⁵², 61¹⁵³.

Πελέκην, 85¹.

Πελέκιν, 85¹.

Πέλεκυς, 85¹, 87⁷, 88⁸ (έτερόστομος), 88⁹, 89⁹, 89¹⁰, 90¹² (έτερόστομος), 90¹⁴, 91¹⁵, 92²³, 92²⁵, 92²⁷, 93²⁹, 95³⁴, 95³⁷.

Πελεκυφόρος, 89⁹, 89¹⁰, 90¹², 105⁷⁵.

Πέλτη, 176⁶⁹.

Πέλυξ, 87⁴.

Περικεφαλαία, 27²⁸, 50¹¹⁵, 64¹⁶³, 224⁷³, 235¹⁰⁸.

Περικνημίσ, 20², 98⁴⁸.

Πέτρα, 224⁷², 257¹¹ (των βουμπάρδων), 268⁴⁰, 278⁷³.

Πετροκόπον, 258¹⁶.

Πρέκουλα, 273⁵⁹, 277⁷¹, 278.

Πῦρ, 290¹¹, 291¹⁶, 292²⁰ (ὕγρὸν), 292²¹ (ὕγρὸν).
 Πύργος, 255⁴ (ξύλινος), 258¹⁵, 261²².
 Ραβδί(ν), 96⁴⁰, 97⁴¹, 97⁴² (ὕπόκοντα ραβδία), 102⁶¹ (κασιδολίτσιν), 106⁸⁰, 107⁸²,
 107⁸⁴, 108⁹¹, 108⁹².
 Ραβδοβαστάκιν, 107⁸².
 Ράβδος, 61¹⁵², 98⁴⁷, 99⁵⁰, 105⁷⁷, 106⁷⁹, 123³⁷, 244¹³.
 Ραβδοῦχος, 89¹⁰, 101⁵⁸, 105⁷⁵.
 Ραυδίν, 65¹⁶⁴.
 Ρέντα, 148¹³¹.
 Ρέστα, 131⁶⁷.
 Ρόδέλα, 153¹⁵⁰.
 Ρομφαία, 26, 26²⁴, 28³³, 29, 29⁴⁰, 30⁴¹, 30⁴², 30⁴⁴, 30⁴⁵ (φλόγινη), 30⁴⁶, 31⁴⁸, 32⁵⁴,
 47¹⁰³, 137, 138, 138⁹⁰, 138⁹², 138⁹³, 138⁹⁴, 139, 139⁹⁴, 139⁹⁶, 141¹⁰⁰.
 Ρόπαλο(ν), 20², 28³⁴, 96⁴¹, 97⁴³, 98⁴⁶, 98⁴⁸, 99⁵⁰, 138⁹⁰, 145¹¹⁹, 175⁶⁶.
 Σαγί(τ)α, 121²⁹, 129⁵⁹, 170⁴⁶, 172⁵³, 173⁵⁷, 176⁶⁸, 180⁸⁹, 186¹⁰² (ἀγκινωτή), 187¹⁰⁷,
 188¹⁰⁸ (φαρμακεμένη), 189⁹⁸, 190¹¹⁵, 193¹²⁵, 192¹²¹, 194¹²⁶, 194¹²⁸, 196¹³⁵, 198¹⁴⁰,
 199¹⁴¹, 211¹⁸, 224⁷², 235¹¹¹, 257¹¹.
 Σάκος, 33⁶⁰, 117¹⁵, 123³⁶, 125⁴².
 Σαῖτ(τ)α, 186¹⁰² (ἀγκινωτή), 188¹¹¹, 189¹¹², 213²⁶.
 Σαλίβα, 102⁶¹, 102⁶².
 Σάρισσα, 63¹⁶¹, 113⁶.
 Σαρίττα, 114⁶.
 Σαυρωτήρ, 112, 113, 113³.
 Σειρομάστης, 102⁶², 102⁶³.
 Σειρομάστιξ, 103⁶⁵.
 Σιδηροραβδίον, 107⁸³.
 Σκευή, 291¹⁶, 292²⁰.
 Σκεῦος, 207², 230⁹², 235¹¹⁰, 235¹¹¹.
 Σκλώπον, 247²³.
 Σκολόπος, 233¹⁰².
 Σκουτάριν, 50¹¹⁵, 56¹³², 64¹⁶³, 118¹⁹, 122³⁴, 134⁷⁶, 135⁷⁷, 145¹¹⁴, 180⁸⁹.
 Σκουταροκόνταρον, 153¹⁴⁹.
 Σκουταροτζαγρατόρος, 217⁴¹.
 Σκρόφα, 257¹², 277⁷⁰.
 Σπαδομάχαιον, 27³¹.
 Σπάθα, 31, 41⁸⁴, 54¹²⁴, 61¹⁵², 200¹⁴⁹.
 Σπαθάκιν, 31⁵².
 Σπαθαρομαχαιράδες, 48¹⁰⁷.
 Σπαθάσι, 47¹⁰⁴.
 Σπάθη, 20¹, 26²⁴, 26²⁶, 27, 30⁴⁷, 31, 31⁵⁰, 32⁵⁴, 32⁵⁵, 32⁵⁶, 40⁸² (χρυσή), 47¹⁰³, 47¹⁰⁶,
 48¹⁰⁸, 48¹⁰⁹, 54¹²³, 55¹³², 57¹³⁴, 57¹³⁵, 57¹³⁶, 57¹³⁸, 63¹⁶¹, 65¹⁶⁷, 91²⁰, 96⁴¹, 98⁴⁸, 99⁵⁰,
 113⁶, 123³⁷, 163¹², 163¹³.

Σπαθίν, 31⁵³, 32⁵⁶, 39⁷⁸, 40⁸² (χρυσοκεκοσμημένον), 41⁸⁵ (ἐγκεκοσμημένον),
 42⁸⁸, 50¹¹⁵ (ἀργυρομούστακον), 50¹¹⁵, 55¹³¹, 56¹³², 57¹³⁷, 64¹⁶³, 65¹⁶⁴, 65¹⁶⁵, 66¹⁶⁹,
 107⁸², 115¹¹, 117¹⁴, 118¹⁷, 118¹⁹, 123³⁴, 124³⁸, 126⁴⁶, 126⁴⁷, 146¹²², 163¹⁵, 180⁸⁹,
 193¹²⁵.
 Σπαθίντζι, 31⁵¹.
 Σπαθίον, 24¹⁸, 31, 31⁵⁰, 39⁸⁰ (σάμπιαν κεκοσμημένον), 41⁸⁴, 41⁸⁶, 106⁸⁰.
 Σπαθίτισιν, 31⁵³, 57¹³⁹.
 Σπαθόπουλλον, 60¹⁴⁹.
 Σπαθορράβδιν, 33⁵⁷.
 Σπιγκάρδα, 265³².
 Συρπεντίνα, 207².
 Σφενδοβόλον, 180⁸⁹.
 Σφενδόνη, 169⁴³, 175⁶⁶, 242⁶, 243⁷, 243⁸, 243¹², 244¹³, 245¹⁷, 246¹⁷.
 Σφύρα, 107⁸⁴.
 Τάρδος, 189¹¹¹, 211¹⁷, 213²⁶.
 Τειχομαχικόν, 269⁴².
 Τερνεμές, 150¹³⁸.
 Τετραραϊα, 278⁷⁶.
 Τζάγκρα, 173⁵⁷, 192¹²¹, 207, 209⁹, 214³³ (με τόρον), 215³⁶.
 Τζαγρόβελος, 235¹⁰⁸.
 Τζάκρα, 207, 211¹⁷, 278⁷³.
 Τζάρχα, 207.
 Τζικούρι(ο)ν, 180⁸⁹.
 Τζούστα, 150¹⁴⁰.
 Τζούστρια, 150¹³⁸.
 Τοξάρι(ο)ν, 135⁷⁷, 163¹², 180⁸⁹, 182⁹², 233¹⁰².
 Τοξίδιον, 169⁴².
 Τοξοβολίστρα, 264²⁹.
 Τοξοθήκη, 191¹¹⁹.
 Τόξον, 20¹, 26²⁷ (κερουλκόν), 98⁴⁷, 99⁵⁰, 119²², 142¹⁰³, 161⁷, 163¹², 164¹⁹, 166³⁰,
 166³², 169⁴⁰, 169⁴², 169⁴³, 170⁴⁶, 171⁵⁰, 173⁵⁸ (κερουλκόν), 173⁵⁹, 173⁶⁰
 (καμπύλον), 174⁶¹, 175⁶⁶, 175⁶⁷ (κουμανικόν, τουρκικόν), 176⁶⁹ (ιταλικόν),
 181⁹⁰, 184⁹⁸, 193¹²⁵, 194¹²⁷, 194¹²⁸, 196¹³³, 196¹³⁴ (καμπύλον), 207², 214³¹, 221⁵⁹
 (βαλλιστρίδα), 224⁷², 230⁹¹, 235¹¹¹, 243⁷, 244¹³, 245¹⁷, 246¹⁷, 255⁴, 257¹¹.
 Τόξος, 208⁶, 235¹⁰⁹.
 Τοξοφαρέτρον, 198¹⁴⁰.
 Τομφάκι(ο)ν, 207².
 Τορνεμές, 145¹¹⁹, 149¹³⁴.
 Τουφάκος, 242⁴, 246¹⁹.
 Τραμπούκο(ν), 271⁵¹.
 Τραπουτζέτιν, 278⁷³.
 Τριμποτσέτον, 236¹¹³.
 Τριπουτσέτο(ν), 236¹¹², 257¹², 274⁶¹, 277⁷⁰.

Τσάγ(γ)ρα, 207², 211¹⁷, 224⁶⁸, 224⁶⁹, 224⁷⁰, 224⁷², 224⁷³, 230⁹², 233¹⁰², 233¹⁰³, 235¹⁰⁹,
235¹¹⁰, 235¹¹¹, 235¹¹², 236¹¹², 257¹¹, 258¹⁵.
Τσεκούριον, 85¹.
Τσηκούριον, 85¹.
Τσικούριν, 93³².
Τσυκούριον, 85¹.
Ύσσός, 119²².
Φάλκα, 137⁸⁹.
Φαλκο(ύ)νιν, 257¹³, 261²².
Φαρέτρα, 163¹³, 173⁶⁰, 184⁹⁸, 188¹⁰⁸, 198¹³⁸, 199¹⁴⁴.
Φάσγανον, 20², 26, 26²⁴, 26²⁵, 26²⁶, 26²⁷ (ἀμφήκες), 27, 27²⁸, 29, 29³⁷, 40⁸², 47¹⁰⁶,
98⁴⁸, 106⁸¹, 173⁵⁸.
Φηκάριν, 50¹¹⁵ (όλόχρυσον), 64¹⁶³, 66¹⁶⁹, 67¹⁷².
Χελώνα, 257¹³, 261²³.
Χερόπτιον, 64¹⁶³.
Χεροσκουτάριν, 55¹³², 180⁸⁹.
Χειροσκουτάριν, 106⁷⁹.

Μεσαιωνικοί λατινικοί και άλλων γλωσσών όροι

Acolinus, 93³¹.
Arbaleste, 216³⁹, 221⁵⁶, 234¹⁰⁴.
Arbalestre, 233⁹⁹, 259¹⁸.
Arc, 97⁴⁴, 168³⁵, 174⁶², 177⁷⁴, 178⁷⁶, 181⁹⁰, 189¹¹², 192¹²².
Arch, 178⁷⁶.
Archo, 64¹⁶².
Arco, 98⁴⁶, 122³², 165²³, 165²⁵, 185⁹⁹, 193¹²⁴ (da ballote).
Arcq, 65¹⁶³.
Arc(h)us, 53¹²¹, 65¹⁶³, 86², 166³¹, 168³⁷, 168³⁸, 175⁶⁵, 185⁹⁹, 187¹⁰⁶, 199¹⁴², 208⁷
(balistarium), 219⁵¹, 220⁵¹.
Armatura, 227⁸⁰.
Aubalestre, 269⁴¹.
Bacinetus, 113⁵, 229⁸⁸.
Baculum, 102⁵⁹ (ferreum).
Bal(l)esta, 143¹⁰⁶, 232⁹⁸, 247²².
Balestra, 93²⁸, 104¹⁰⁷, 142 (da pesarola), 215³³, 219⁴⁹ (de cornu), 228⁸³ (de corno),
229⁸⁶ (da pesarola), 231⁹⁴ (da torno, a pesarola).

Bal(l)ista, 64¹⁶¹, 136⁸², 168³⁷, 185⁹⁹, 199⁴³, 208⁷ (de cornu), 209¹⁰, 210¹³, 212²² (de cornu, ad tornum), 212²² (de ligno, ad duos pedes), 212²³ (a mulinello), 212²⁴, 213²⁷ (a pectore), 213²⁹, 214³¹, 214³² (cum duobus pedibus, de cornu), 214³² (de streva), 215³³ (tornea), 215³⁴ (a turno), 215³⁴ (a pesarola), 215³⁵, 219⁵¹, 220⁵¹, 220⁵⁴, 221⁵⁷, 226⁷⁸, 228⁸³, 229⁸⁵, 229⁸⁸, 230⁹⁰, 231⁹⁵, 231⁹⁶, 932⁹⁶, 233¹⁰⁰, 233¹⁰¹, 234¹⁰⁵, 234¹⁰⁶, 244¹³, 265³² (silvestris), 265³² (a torno), 266³⁴ (tornea).

Bal(l)istra, 211²⁰, 211²¹, 214³², 228⁸³ (de corno, de strevo, de pesarola vel de turno), 228⁸⁴.

Bastion, 259¹⁷.

Baston, 97⁴⁴.

Bazelare, 62¹⁵⁷.

Bil(l) (forrest), 117¹³.

Bonbarda, 93²⁸, 104¹⁰⁷.

Brant, 42⁸⁸.

Bricola, 277⁷².

Capelletum, 64¹⁶¹ (pisaneschum).

Capellus ferri, 229⁸⁵.

Capironus, 143¹⁰⁶, 212²², 215³⁵.

Capsa, 280⁷⁹.

Carcloie, 257¹².

Careau, 269⁴¹.

Carquaix, 178⁷⁶.

Cas, 257¹².

Cayrell, 234¹⁰⁷.

Cazafrustum, 246, 247.

Cel(l)ata, 65¹⁶³, 122³²,

Cervel(l)eria, 64¹⁶¹, 229⁸⁵,

Cervelliera, 211²⁰,

Chapel de fer, 55¹³⁰,

Chas de fust, 216³⁹, 255⁵, 259¹⁸, 267.

Chauc, 275⁶².

Churaza, 93²⁸, 104¹⁰⁷, 229⁸⁹.

Clava, 100⁵².

Clipeus, 199¹⁴².

Cocca, 192¹²³.

Coiracia, 229⁸⁵.

Colaro, 142, 229⁸⁶.

Collaretus, 229⁸⁵.

Collarium, 64¹⁶¹, 214³¹.

Coraça, 142, 229⁸⁶.

Coracia, 211²⁰, 212²⁴, 226⁷⁸, 229⁸⁵.

Coraza, 98⁴⁶, 122³².

Cor(r)atia, 113⁵, 214³¹, 229⁸⁸.
 Croccius, 212²².
 Croc(h)us, 136⁸², 211²¹, 212²⁴, 213²⁶, 214³¹, 215³⁵, 228⁸³, 229⁸⁸, 231⁹⁶.
 Cuiriee, 55¹³⁰.
 Cuisse, 55¹³⁰.
 Coltellum, 62¹⁵⁸, 64¹⁶¹ (ianuescum), 211²⁰.
 Dardo, 136⁸², 212²⁶, 213²⁶, 222⁶¹.
 Dardus, 213²⁶.
 Dart, 189¹¹¹.
 Dja'ba, 197¹³⁶.
 Dolabrum, 86².
 Elmus, 226⁷⁸.
 Engin, 216³⁹, 255⁵ (a geter), 255⁷, 259¹⁸, 267³⁸, 269⁴¹, 275⁶⁴.
 Engien, 257¹², 268³⁹.
 Ensis, 65¹⁶³, 93³¹, 199¹⁴².
 Escu, 55¹³⁰.
 Escuz, 152¹⁴⁴.
 Espada, 165²³.
 Espée, 38⁷⁶ (de Damas), 55¹²⁹, 56¹³³, 64¹⁶³, 90¹², 97⁴⁴, 100⁵⁵, 127⁵⁰, 200¹⁴⁷ (de Damas).
 Estoyg, 178⁷⁶.
 Falcator, 212²⁴, 212²⁵, 213²⁷, 225⁷⁴.
 Falco, 137⁷.
 Falsadorus, 212²⁴.
 Falzonus, 137⁸⁸.
 Faretra, 210¹³.
 Fauchon, 64¹⁶³.
 Ferrum, 93³¹.
 Feuc gryzés, 289⁸.
 Filsator, 136⁸², 213²⁶.
 Flagellum, 103⁶⁵.
 Flesche, 177⁷⁴.
 Fosador, 142¹⁰⁵, 229⁸⁶.
 Fossorium, 225⁷⁴.
 Fourche, 134⁷⁵.
 Frandegulum, 246⁶, 247²².
 Frecha, 165²⁵.
 Frecia, 199¹⁴².
 Frez(z)a, 171⁴⁹, 195¹²⁹.
 Funda, 187¹⁰⁶, 246¹⁸.
 Fundibula magna, 225⁷⁴.
 Fus griiois, 288⁶.
 Fustibulus, 246⁶.

Gambison, 55¹³⁰.
 Galea, 99⁵², 168³⁷.
 Gatarolus, 214³².
 Gavalotus, 143¹⁰⁶, 247²².
 Gitarola, 143¹⁰⁶, 211, 212²², 215³⁵.
 Gladius, 53¹²⁰, 53¹²¹, 56¹³³, 65¹⁶³, 67¹⁷², 137, 168³⁷.
 Glaive, 55¹³⁰, 118¹⁹, 137⁸⁷.
 Gorgeré, 55¹³⁰.
 Gratoirolius, 229⁸⁵.
 Greve, 55¹³⁰.
 Guaina, 64¹⁶².
 Hache, 90¹².
 Hasta, 119²¹.
 Hauberjon, 55¹³⁰.
 Ignis, 288⁴ (graecus), 288⁵, 289⁷, 290¹⁰.
 Ingegno, 276⁶⁸.
 Kındil, 197¹³⁷.
 Lamella, 67¹⁷².
 Lamera, 228⁸³ (de ferro).
 Lança, 115¹¹, 229⁸⁶ (longa).
 Lance, 55¹³⁰, 119²¹, 127⁵⁰, 130⁶⁴, 152¹⁴³, 234¹⁰⁴.
 Lancea, 93³¹, 113⁵ (longa), 143¹⁰⁸ (longa), 143¹⁰⁸ (cum rampiconibus), 168³⁷,
 213²⁶, 214³², 228⁸⁴, 229⁸⁸.
 Lancia, 122³², 136⁸², 142¹⁰⁵.
 Lancionus, 212²².
 Lanciotto, 102⁶⁰, 122³².
 Lançone, 142¹⁰⁵ (scodado), 212²².
 Lanse, 152¹⁴⁴.
 Lanza, 93²⁸ (da man, da posta), 229⁸⁹.
 Lanzonus, 143¹⁰⁶, 212²², 215³⁵.
 Lapis, 143¹⁰⁸, 272⁵⁴, 288⁴.
 Limace, 255⁵ (de fust).
 Lorica, 99⁵², 168³⁷.
 Maça, 101⁵⁷.
 Mace, 55¹²⁹, 100⁵⁵, 127⁵⁰.
 Mache, 97⁴⁴.
 Machina, 267³⁸, 272⁵⁴, 280⁷⁹ (lontanaria).
 Malleus, 225⁷⁴.
 Manaressa, 93²⁸, 104¹⁰⁷.
 Manayra, 93²⁸.
 Manganum, 274⁶³.
 Manganus, 268³⁸.
 Mangonellus, 268³⁹.

Manguenau, 268³⁸.
 Maza, 98⁴⁶ (di legno), 122³² (ferata).
 Mazza, 102⁶⁰ (ferrata), 185⁹⁹.
 Mazzafrusto, 247.
 Mouton, 216³⁹, 259¹⁸, 255⁵.
 Mucro, 53¹²⁰.
 Muschet(t)a, 212, 213²⁷.
 Pancera, 143¹⁰⁶, 212²², 215³⁵, 228⁸³.
 Panziera, 102⁶⁰, 122³².
 Partisan, 117¹³.
 Patella, 225⁷⁴ (ignifera).
 Pavesium, 211²², 212²⁴, 214³¹.
 Pavese, 220⁵¹.
 Pavexe, 93²⁸, 104¹⁰⁷, 229⁸⁹.
 Perche, 151¹⁴².
 Periere, 268³⁸.
 Pesarolla, 228⁸³.
 Petraria, 267³⁸, 268³⁸, 268³⁹.
 Pharetra, 175⁶⁵, 190¹¹⁵.
 Pierre, 260¹⁹, 287².
 Pike (half), 117¹³.
 Pois (boulie), 287².
 Poulcier, 174⁶².
 Pourpoint, 55¹³⁰.
 Pulvis, 233¹⁰¹.
 Quadrello, 212²⁶.
 Quadrellus, 211²⁰, 214³², 215³⁵, 225⁷⁴, 228⁸³, 229⁸⁵.
 Quadriga, 225⁷⁴.
 Quarelo, 142¹⁰⁵, 229⁸⁶.
 Quar(r)ellus, 136⁸², 212²², 213²⁶.
 Quarriau, 268³⁹.
 Ranpegòn, 93²⁸, 104¹⁰⁷.
 Rampegone, 142¹⁰⁵.
 Rampigone, 143¹⁰⁸.
 Rochus, 212²³.
 Ronconus, 143¹⁰⁸.
 Ronpogol ab catena, 93²⁸.
 Sachetum, 65¹⁶³.
 Saetta, 98⁴⁶, 122³², 187¹⁰⁸ (venenata), 192¹²³, 212²⁶.
 Sagit(t)a, 53¹²¹, 86², 175⁶⁵, 182⁹³, 184⁹⁷, 185⁹⁹, 187¹⁰⁶, 190¹¹⁵, 199¹⁴², 199¹⁴³, 199¹⁴⁵,
 210¹³ (ballistae).
 Saiete, 181⁹⁰, 189¹¹², 221⁵⁶.
 Saitta, 194¹²⁶.

Salade, 97⁴⁴.
 Sasso, 244¹³.
 Scemitarra, 53¹²².
 Scimitarra, 58¹⁴⁰.
 Scuto, 244¹³.
 Scutum, 53¹²¹ (blachicum), 168³⁷, 220⁵¹, 229⁸⁵.
 Securis, 86², 175⁶⁵, 225⁷⁴.
 Semitara, 53¹²¹.
 Simitarra, 64¹⁶², 200¹⁵⁰.
 Spada, 58¹⁴⁰, 98⁴⁶, 102⁶⁰, 122³², 185⁹⁹.
 Spat(h)a, 53¹²¹, 64¹⁶¹, 211²⁰, 220⁵¹.
 Spiculum, 234¹⁰⁶.
 Spingarda, 215³³, 265³², 266³⁴.
 Streva, 213.
 Tarçeta, 220⁵¹.
 Targeta, 199¹⁴².
 Targhetta 102⁶⁰, 122³².
 Tarquais, 97⁴⁴.
 Tarquois, 174⁶², 200¹⁴⁷.
 Telum, 234¹⁰⁶.
 Testudo, 255⁵.
 Thorax, 53¹²¹, 168³⁷.
 Trabacolo, 277⁷⁰.
 Trabuccus, 268³⁸.
 Trabus, 268³⁸.
 Trebuché, 255⁵.
 Tribusetto, 277⁷⁰.
 Tormentum, 275⁶³.
 Truie, 257¹².
 Turcasso, 64¹⁶², 192¹²³, 200¹⁵⁰.
 Uncus, 143¹⁰⁸, 225⁷⁴.
 Veretòn, 93²⁸, 104¹⁰⁷.
 Veretonus, 136⁸², 199¹⁴³, 211²¹, 212²³ (a mulinello), 212²⁵, 213²⁶, 213³⁰, 214³¹, 227⁸⁰,
 229⁸⁸, 233¹⁰⁰, 233¹⁰¹.
 Verret(t)one, 226⁶¹, 244¹³.
 Verrugus, 229⁸⁵.

Σύγχρονοι ελληνικοί όροι

Αιματορροή, 25¹⁹.
Αιχμή, 112², 113, 120²⁶, 125, 132, 133, 134⁷³, 136, 136⁸³, 139, 140, 144, 184
(σχήματα), 185 (με άγκιστρα), 186, 187, 189, 190, 191.
Ακόντιο, 102, 119, 121, 121²⁹, 139, 142, 143, 143¹⁰⁶, 144, 189, 211, 247.
Αλεβάρδα, 140.
Αξίνα, 91¹⁷.
Αρπάγη, 140, 143.
Ασπίδα, 106 (στρογγυλή), 120²⁶, 123, 127, 145, 185¹⁰¹, 186, 217.
Αυλάκι, 25¹⁹.
Βαλλίστρα, 207¹, 223⁶⁷, 230⁹¹, 267.
Βαλλιστρίδα, 143¹⁰⁶, 144, 160, 174⁶⁴, 176⁶⁹, 189, 207¹, 207³, 208⁵, 209⁹, 210, 211,
212 (με τροχαλία), 213, 214, 215 (με τροχαλία), 215 (βεληνεκές), 216³⁷
(μηχανισμό όπλισης), 217, 218⁴⁶, 219, 220-222, 224, 225⁷⁴, 229⁸⁷, 230⁹¹, 231
(κόστος), 231⁹⁵, 232 (παραγωγή), 233-238, 245, 247, 264 (μεγάλη), 266,
267³⁶ (μεγάλη), 268, 269, 278.
Βέλος, 164²⁰, 174, 175, 179, 181, 182 (τούρκικο), 182⁹³ (βάρος), 183
(βεληνεκές), 184 (κατασκευή), 186¹⁰³ (με τρεις αιχμές), 187, 187¹⁰⁸
(δηλητηριασμένο), 188 (δηλητηριασμένο), 188¹¹⁰, 189, 190, 190¹¹⁵
(μογγολικό), 191, 192 (τούρκικο), 193, 194¹²⁹, 196, 197, 198, 209, 210, 212,
217⁴¹ (αιχμή), 260, 265, 265³³, 266³⁴ (φλεγόμενο), 278⁷³.
Βλήμα, 242 (μολυβένιο, πήλινο), 242 (λίθινο).
Βραχίονα, 25, 51.
Γένι, 87.
Γιαταγάνι, 55.
Γλυφίδα, 181, 189¹¹¹ (από κέρατο), 191, 192.
Δακτυλίδι, 174⁶².
Διακόσμηση, 22.
Δικέλι, 135⁷⁹.
Δικράνι (πολεμικό), 135.
Δορατοπέλεκυς, 141.
Δόρυ / λόγχη, 20, 30, 33, 49, 102, 112-114 (μακρύ), 115, 115¹¹, 116¹² (μακρύ),
117 (μακρύ), 118-122, 123³⁵, 124-129, 129⁶², 131, 133, 134, 138, 139, 142
(μακρύ), 144, 147 (δρύινο), 150, 152, 153, 162.
Δρεπάνι, 30⁴⁷.
Δρεπανηφόρο όπλο, 138.
Δρέπανο (πολεμικό), 136, 139.
Εγχειρίδιο, 29, 58, 58¹⁴³ (δυτικό), 59, 60, 61, 62¹⁵⁸, 63.
Ελληνικό πυρ, 287, 288, 289, 290¹⁰.
Εμπρηστικό όπλο, 288.
Ζέλμαν, 52.
Ζώνη, 20.

Θήκη, 20, 60, 62, 62¹⁵⁸ (ασημένια), 63 (ξύλινη), 63¹⁶⁰, 64, 64¹⁶³, 65¹⁶³ (ασημένια), 66, 107, 195-196 (για τόξο), 200-201 (για τόξο).

Θώρακας, 131, 179, 185 (αλυσιδωτός), 186.

Κανόνι, 279⁷⁷.

Καταπέλτης, 274.

Κεφαλοθράυστης, 98.

Κλαδευτήρι (κασάρι), 136, 140.

Κοντάρι, 102.

Κράνος, 58¹⁴⁰ (του Σκεντέρμπεη), 97, 103.

Κρίκος, 49 (αναρτήσεως), 214, 217⁴⁴.

κυϊντανός κόνταξ, 145, 149.

Κώκη, 210, 217⁴⁴.

Λαβή, 20, 21, 22, 25, 28³³ (δύο χειρών), 38 (με δακτυλίους), 44 (με μονογράμματα), 47, 48, 49, 50, 56, 62, 62¹⁵⁸, 63, 100, 106, 107.

Λεπίδα, 21, 23, 24, 25, 25²⁰ (κυρτή), 34, 36⁷¹, 37 (έμβλημα), 37⁷³, 38 (Δαμασκό), 40 (διακοσμητικά μοτίβα), 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 51, 52 (κυρτή), 56, 59, 60, 61, 62, 63, 137, 137⁸⁷, 139.

Λίθος / πέτρα, 193, 242, 244¹³, 260, 263²⁸, 265, 270, 271⁵¹, 274.

Λογχοδόκη, 131.

Λογχοπέλεκυς, 140.

Λουρί, 20, 49, 66.

Μάγχανο, 246, 270⁴⁶, 271.

Μακρά αγχέμαχα όπλα, 94, 95, 132, 133, 138, 139, 142.

Μανάρα, 93²⁹.

Μαναρίν, 92²⁷.

Μαστίγιο, 102, 103 (αρθρωτό).

Μαχαίρι, 58, 59, 61, 62.

Μεναύλιον, 115¹⁰.

Μέναυλον, 114.

Μήλο, 26, 48, 49¹¹² (τρίλοβο).

Μηχάνημα, 255 (εκρηβόλο), 258, 262 (στρέψης), 263²⁶ (με αντίβαρο), 264 (χαμηλής τροχιάς), 265 (στρέψης), 266 (υψηλής τροχιάς), 266³⁴ (χαμηλής τροχιάς), 267 (χαμηλής τροχιάς), 267 (με αντίβαρο), 268 (χαμηλής τροχιάς), 268⁴⁰ (λιθοβόλο), 269 (λιθοβόλο), 269 (χαμηλής τροχιάς), 270⁴⁸ (με αντίβαρο), 273 (σεισμοῦ θυγάτηρ), 274 (υψηλής τροχιάς), 275 (με αντίβαρο), 277 (με αντίβαρο), 279 (με αντίβαρο), 280.

Νεύρωση, 25.

Ειφοθήκη, 63, 65, 66, 67¹⁷⁰ (ασημένια).

Ειφομαχία, 55.

Είφος / σπαθί, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 25²⁰ (αμφίστομο), 25²¹ (τετραγωνικής διατομής), 26 (αμφίστομο), 28 (αμφίστομο), 30, 34⁶² (κυρτό), 35 (μορφολογικά χαρακτηριστικά), 35⁶⁶ (χρονολόγηση), 35⁶⁷ (μέσος όρος ζωής), 36 (νομισματοκοπία), 41 (διακόσμηση, επιχρῶσωση), 43, 44, 45,

46¹⁰⁰ (ισλαμικό), 47, 49, 49¹¹⁰ (ισλαμικό), 50, 50 (ισλαμικό), 54¹²³ (κυρτό), 55, 56, 57, 58, 58¹⁴⁰ (του Σκεντέρμπεη), 60, 61, 63¹⁶⁰ (οθωμανικό), 63¹⁶¹ (λατίνου αυτοκράτορα), 64¹⁶¹ (Φλωρεντία), 65, 66, 102, 112, 113⁶, 120, 124, 127, 137, 138 (κυρτό), 139, 145, 162, 163.

Ολισθητήρας, 209, 210¹².

Οπλοποιός, 42⁸⁷, 43.

Οπλοστάσιο, 45.

Πάλα, 25, 49.

Πανοπλία, 61, 97, 100, 105 (μεταλλική), 107, 108, 179, 183, 185, 215.

Παξιμάδι, 209.

Πέλεκυς, 20, 85, 86, 90, 91, 92, 94 (αμφίστομος), 112, 140, 141.

Πελεκυφόρος, 89.

Πολιορκητική μηχανή, 254², 255, 256⁷ (τούρκικη), 262, 268, 276.

Πολιορκητικός κριός, 258, 261.

Προφυλακτήρας, 25, 33, 36⁷¹, 44, 48, 49, 50.

Πρόσωπο, 85.

Πτερύγιο, 25, 36⁷¹, 213.

Πύργος, 258 (τροχοφόρος), 259 (ξύλινος), 276.

Πυροβόλο όπλο, 207, 246, 265³².

Πυροπολικό, 253.

Ράβδος / ραβδί, 20 (πολεμική), 33, 96, 99⁵⁰, 103 (πολεμική), 107, 108 (ξύλινη), 109,

Ραπιέρ, 25, 33.

Ράχη, 52.

Ρίζα, 47, 48.

Ρόπαλο, 95, 96, 97, 98⁴⁶, 99 (πολεμικό), 99⁴⁹ (με μεταλλικά ελάσματα), 100 (σιδερένιο), 101, 102, 104 (ξύλινο), 105, 106 (με πτερύγια, αγκαθωτό, σιδερένιο), 107 (με μεταλλικά πτερύγια), 127, 138, 145.

Σκανδάλη, 209.

Σπάθη / σπάθα, 25, 28, 30⁴⁷, 42⁸⁷, 51, 52, 53, 54.

Σπαθιά, 25, 54¹²³.

Στυλάρι, 85, 94.

Σφαιρίδιο, 193 (πήλινο).

Σφαιροβαλλίστρα, 193.

Σφαίρωμα, 44, 49, 49¹¹¹ (thūma), 50, 63.

Σφενδόνη, 20, 160, 241² (εμβέλεια), 242 (κατασκευή) 243⁷, 244-247.

Σφύρα, 85, 91¹⁷, 107 (πολεμική).

Τζάγγρα, 268.

Τζόστρα, 145, 149¹³⁴, 150¹⁴⁰, 152.

Τόξο, 20, 49, 102, 112, 125, 160-165, 167-169, 169⁴² (παιχνίδι), 172 (σύνθετο), 173⁵⁹ (σύνθετο), 174⁶⁴, 175 (μακρύ, κοντό), 175 (κουμάνικο, τούρκικο, ιταλικό), 176 (ιταλικό), 176⁶⁹ (λατινικό), 177 (σύνθετο), 178⁷⁶ (τούρκικο), 179, 180 (δύσκαμπτο), 181⁹⁰, 182, 183⁹⁴ (βεληνεκές), 186, 188

(σύνθετο), 189, 192 (σύνθετο), 195 (σύνθετο / χόρδισμα), 195131 (κατασκευή), 196-198, 200 (χρυσό), 208 (σύνθετο), 21012 (με ολισθητήρα), 215, 216, 218, 221 (σύνθετο), 231, 241, 243⁷.
Τοξοβαλλίστρα, 268, 280.
Τορνεμές, 145-148, 150, 152.
Τουφέκι, 246.
Τρεμπουτσέτο, 26328, 26738, 268, 269, 271-273, 274⁶², 277, 277⁷³.
Τσεκούρι, 85, 86, 90, 91¹⁶, 94, 95, 140.
Υγρό πυρ, 298⁸, 290, 291.
Φαρέτρα, 163, 165²⁴, 178⁷⁶, 183⁹⁵, 189, 190, 195, 196, 197, 198, 200 (οστέινη), 201.
Φιάλη (εμπρηστική), 291¹⁸, 291¹⁹.
Χειροφυλακτήρας, 25, 50, 50¹¹⁴ (χρυσός), 51, 56, 59, 60, 65.
Χορδή, 174, 178, 179, 180⁸⁵, 181⁹⁰, 191, 192, 195, 209, 214.

Σύγχρονοι ξενόγλωσσοι όροι

Ascia, 93.
Axe, 88⁸ (one-edged), 141 (of Lochaber).
Baselardo, 62.
Barbe, 87⁵.
Beard, 87⁵.
Berdica, 140.
Berdysch, 140.
Cham, 40.
Chappe, 65.
Cinquedea, 38.
Clava, 97⁴⁵.
Corda bastarda, 180.
Corseke, 139.
Corsesca, 139.
Couched lance, 127⁵².
Falcione, 26, 28³³, 139⁹⁵ (da comparsa, da casada).
Francisca, 94³³.
Jelman, 52.
Knebelspiess, 139.
Lance couchée, 118, 127⁵², 129⁵⁷, 130⁶⁶, 148, 153.
Lancione, 189.
Longbow, 176, 177.

Maekir, 29³⁶.
Manéra/manara, 92.
Mazzoccha, 97.
Quintana, 144, 145, 151.
Pallash, 25.
Partigiana, 139.
Pavese, 216.
Resta, 131.
Ricasso, 56.
Roncone, 136⁸², 140.
Schifalancia, 153.
Shamshīr, 40⁸¹.
Shāribān, 51.
Spiedo, 139 (da guerra), 144¹⁰⁸ (friulano).

Βιβλιογραφία

Οι ελληνικές πηγές

Αλέξιος Μακρεμβολίτης, Σ.Ι. ΚΟΥΡΟΥΣΗ (εκδ.), «Αί ἀντιλήψεις περὶ τῶν ἐσχάτων τοῦ κόσμου καὶ ἡ κατὰ τὸ ἔτος 1346 πτώσις τοῦ τρούλλου τῆς Ἁγίας Σοφίας», *ΕΕΒΣ* 37 (1969-70), σσ. 211-250

Αλέξιος Μακρεμβολίτης, *Λόγος ἱστορικός*, Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ (εκδ.), *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, 1, Ἁγία Πετρούπολη 1891, [Bruxelles 1963], σσ. 144-159

Ἄννα Κομνηνὴ, *Ἀλεξιάς*, Β. LEIB (εκδ.), *Alexiade*, 1-3, Les Belles Lettres, Paris 1937, 1943, 1945.

Ἄννα Κομνηνὴ, *Μετάφραση*, Η. HUNGER (εκδ.), *Anonyme Metaphrase zu Anna Komnene, Alexias XI-XIII*, (Wiener byzantinistische Studien, 15) ÖAW, Wien 1981

Ἀνώνυμος, *Ἄνωνύμου βιβλίον τακτικόν*, G.T. DENNIS (εκδ.), *Three Byzantine Military Treatises*, CFHB 25, (DOT 9), Dumbarton Oaks, Washington 1985, σσ. 247-327

Ἀνώνυμος, *Εἰς Βενετίαν*, G. WAGNER (εκδ.), *Carmina graeca medii aevi*, Teubner, Leipzig 1874, σσ. 221-223

Ἀνώνυμος (Ἰσίδωρος Κιέβου), *Εἰς Μανουήλ καὶ Ἰωάννην Η' Παλαιολόγους*, Σ.Π. ΛΑΜΠΡΟΣ (εκδ.), *Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά*, 3, Γρηγοριάδης, Αθήνα 1926, σσ. 132-221

Ἀνώνυμος, *Ἐκφρασις τῶν ξυλοκονταριῶν τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως*, P. SCHREINER, «Ritterspiele in Byzanz», *JÖB* 46 (1996), σσ. 227-241

Ἀνώνυμος, *Ἐπὶ τῷ θανάτῳ Θεοδώρου Β' Παλαιολόγου*, Σ.Π. ΛΑΜΠΡΟΣ (εκδ.), *Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά*, 4, Γρηγοριάδης, Αθήνα 1930, σσ. 177-186

Ανώνυμος, *Ἰππότης ὁ πρεσβύτερος*, F. RIZZO NERVO (εκδ.), *Il vecchio cavaliere*, (Medioevo romanzo e orientale, Testi 6) Rubbettino, Catanzaro 2000

Ανώνυμος, *Ὅπως χρή τὸν τῆς πολιορκουμένης πόλεως στρατηγὸν πρὸς τὴν πολιορκίαν ἀντιτάττεσθαι*, D.F. SULLIVAN (εκδ.), «A Byzantine instructional manual on siege defense: the *De obsidione toleranda*», στο *Byzantine authors: Literary activities and preoccupations*, επιμ. J.W. NESBITT, (The Medieval Mediterranean, 49) Brill, Leiden-Boston 2003, σσ. 139-277

Ανώνυμος, *Περὶ καταστάσεως ἀπλήκτου*, G.T. DENNIS (εκδ.), *Three Byzantine Military Treatises*, (CFHB 25), Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1985, σσ. 246-327

Ανώνυμος, *Περὶ παραδρομῆς*, G.T. DENNIS (εκδ.), *Three Byzantine Military Treatises*, (CFHB 25), Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1985, σσ. 137-239

Ανώνυμος, *Περὶ στρατηγίας*, G.T. DENNIS (εκδ.), *Three Byzantine Military Treatises*, CFHB 25, (DOT 9), Dumbarton Oaks, Washington 1985, σσ. 10-133

Ανώνυμος, *Περὶ τῆς ἱερᾶς καὶ θείας τέχνης τοῦ χρυσοῦ ποιήσεως*, A. COLINET (εκδ.), *Les alchimistes grecs. L'anonyme de Zuretti*, 10, Les Belles Lettres, Paris 2000

Ανώνυμος, *Τυπικὸν τῆς βασιλικῆς μονῆς τοῦ Παντοκράτορος*, P. GAUTIER (εκδ.), «Le typikon du Christ Sauveur», *REB* 32 (1974), σσ. 1-145

Ανώνυμος (ελληνική μετάφραση του Buondelmonti), *Description des îles de l'archipel grec*, E. LEGRAND (εκδ.), *Description des îles de l'archipel grec. Par Christophe Buondelmonti, Florentin du XVe siècle. Version grecque du "Liber Insularum Archipelagi" c. 1420 par un anonyme*, (École des Langues Orientales, 4, XIV, 1) Paris 1897 [Philo Press, Amsterdam 1974]

Ανώνυμος, *Le siege de Philadelphie*, M. COUROPOU (εκδ.), «Le siege de Philadelphie par Umur Pacha d'après le manuscrit de la Bibl. Patriarcale d'Istanbul, Panaghias 58», στο *Geographica Byzantina*, επιμ. H. AHRWEILER, (Byzantina Sorbonensia, 3), Publications de la Sorbonne, Paris 1981, σσ. 67-77

Ανώνυμος, *Ordo portae*, Ξ. BASTAV (εκδ.), *Ordo Portae, description grecque de la porte et de l'armée du sultan Mehmed II*, (Magyar-Görög Tanulmányok, 27), Budapest 1947

Ανώνυμος, *Un récit inédit*, P. GAUTIER (εκδ.), «Un récit inédit du siège de Constantinople par les Turcs (1394-1402)», *REB* 23 (1965), σσ. 100-117

Αρτεμίδωρος, *Ὀνειροκριτικά*, R.A. PACK (εκδ.), *Artemidori Daldiani onirocriticon libri V*, Teubner, Leipzig 1963

Αφήγησις Λιβίστρον καὶ Ροδάμνης, Π.Α. ΑΓΑΠΗΤΟΣ (εκδ.), *Αφήγησις Λιβίστρον και Ροδάμνης* (Βυζαντινή και Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, 9) ΜΙΕΤ, Αθήνα 2006

Βελισαριάδα, W.F. BAKKER – A.F. VAN GEMERT (εκδ.), *Ιστορία του Βελισαρίου* (Βυζαντινή και Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, 6) ΜΙΕΤ, Αθήνα 1988

Βησσαρίων, Ἐγκώμιον εἰς Τραπεζοῦντα, Ο. ΛΑΜΨΙΔΗΣ (εκδ.), «Ο «εις Τραπεζοῦντα» λόγος του Βησσαρίωνος», *ΑρχΠον* 39 (1984), σσ. 3-75

Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὀσίου πατρὸς ἡμῶν καὶ θαυματουργοῦ Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, Ο. ΛΑΜΨΙΔΗΣ (εκδ.), *Ο εκ Πόντου ὀσιος Νίκων ο μετανοεῖτε*, (Πηγαί της ιστορίας των Ελλήνων του Πόντου, 4) Αθήνα 1982

Βίτων, Κατασκευαὶ πολεμικῶν ὀργάνων καὶ καταπαλτικῶν, E.W. Marsden (εκδ.), *Greek and Roman Artillery: Technical Treatises*, Clarendon Press, Oxford 1971, σσ. 66-103

Βραχέα Χρονικά, P. SCHREINER (εκδ.), *Die Byzantinischen Kleinchroniken*, CFHB 12/1-3, ÖAW, Wien 1977

Γεννάδιος Σχολάριος, *Oeuvres complètes*, M. JUGIE, L. PETIT, X.A. SIDERIDES (εκδ.), *Oeuvres complètes de Gennade Scholarios*, 1-8, Maison de la bonne presse, Paris 1928-36

Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, A. HEISENBERG – P. WIRTH (εκδ.), *Georgii Acropolitae opera*, 1, Teubner, Stuttgart 1903 [1978]. Α.Δ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ (μτφρ.), *Χρονική συγγραφή*, Κανάκη, Αθήνα 2003

Γεώργιος Μετοχίτης, *Περὶ τῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐκπορεύσεως*, S. CARATZAS (εκδ.), *Les Tzacones*, (Supplementa Byzantina, 4) De Gruyter, Berlin – New York 1976, σσ. 334-337.

Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, A. FAILLER (εκδ.), *Georges Pachymérés, Relations Historiques*, CFHB 24/1-4, Les Belles Lettres, Paris 1984-1999

Γεώργιος Σφραντζής, *Χρονικόν*, R. MAISANO (εκδ.), *Giorgio Sfranze, Cronaca*, CFHB 29, Accademia dei Lincei, Roma 1990

Γρηγόριος Πακουριανός, *Τυπικόν*, P. GAUTIER, «Le Typikon du Sébaste Grégoire Pakourianos», *REB* 42 (1984), σσ. 5-145

Δημήτριος Κυδώνης, *Μονωδία ἐπὶ τοῖς ἐν Θεσσαλονικῇ πεσοῦσι*, *PG* 109, 639-652

Δημήτριος Κυδώνης, *Συμβουλευτικός ἕτερος περὶ Καλλιπόλεως. ἀιτήσαντος τοῦ Μουράτου*, *Oratio alia deliberativa de non reddenda Callipoli petente Amurate*, *PG* 154, 1009-1036

Δημήτριος Χρυσολωράς, *Action de graces*, P. GAUTIER (εκδ.), «Action de graces de Démétrius Chrysoloras à la Théotocos pour l'anniversaire de la bataille d'Ankara (28 jouilliet 1403)», *REB* 19-20 (1961-62), σσ. 340-357

Δημήτριος Χρυσολωράς, *Σύγκρισις παλαιῶν ἀρχόντων καὶ νέου, τοῦ νῦν ἀντοκράτορα*, Σ.Π. ΛΑΜΠΡΟΣ (εκδ.), *Παλαιολογία καὶ Πελοποννησιακὰ 3*, Ἐπιτροπὴ ἐκδόσεων τῶν κατάλοιπων Σπυριδῶνος Λάμπρου, Ἀθήνα 1912-1930 [Γρηγοριάδης, Ἀθήνα 1971], σσ. 222-245

Διγενὴς Ἀκρίτης (Ἄνδρος), Π.Π. ΚΑΛΟΝΑΡΟΣ, *Βασίλειος Διγενὴς Ακρίτας*, 1-2, Παπαδήμας, Ἀθήνα 1941 [1970]

Διγενὴς Ἀκρίτης (Grottaferrata), J. MAVROGORDATO (εκδ.), *Digenes Akrites*, Oxford University Press, Oxford 1956. E. JEFFREYS, *Digenis Akritis. The Grottaferrata and Escorial versions*, (Cambridge Medieval Classics, 7), Cambridge University Press, Cambridge 1998

- Διγενής Ακρίτης (Escorial), Σ. ΑΛΕΞΙΟΥ (εκδ.), *Βασίλειος Διγενής Ακρίτης και το άσμα του Αρμούρη*, (Φιλολογική Βιβλιοθήκη, 5), Ερμής, Αθήνα 1985
- Διήγησις γεναμένη ἐν Τροίᾳ, L. Nørgaard - O.L. Smith (εκδ.), *A byzantine Iliad. The Text of Par. Suppl. Gr. 926* (Opuscula Graecolatina. Supplementa Musei Tusculani 5), Museum Tusculanum, Copenhagen 1975
- Διήγησις ἐξαίρετος Βελθάνδρου τοῦ Ρωμαίου, C. CUPANE, *Romanzi cavallereschi bizantini*, UTET, Torino 1995, σσ. 217-305. J.M. EGGA, *Historia extraordinaria de Beltandro y Crisanza*, (Biblioteca Neogriega, 1) Athos-Pérgamos, Granada 1998
- Διήγησις πολυπαθοῦς Ἀπολλωνίου τοῦ Τύρου, C. CUPANE, *Romanzi cavallereschi bizantini*, UTET, Torino 1995, σσ. 569 – 633
- Διήγησις τοῦ Ἀλεξάνδρου, D. HOLTON (εκδ.), *Διήγησις τοῦ Ἀλεξάνδρου. The tale of Alexander, the rhymed version*, (Βυζαντινὴ καὶ Νεοελληνικὴ βιβλιοθήκη, 1) MIET, Αθήνα 2002
- Διήγησις τοῦ Ἀχιλλέως (Napoli), O.L. SMITH (εκδ.), *The Byzantine Achilleid*, (Wiener byzantinistische Studien, 21), Wien 1999
- Διήγησις τοῦ Ἀχιλλέως (Oxford), O.L. SMITH (εκδ.), *The Oxford Version of the Achilleid*, (Opuscula Graecolatina, 32), Copenhagen 1990
- Διήγησις Φλορίου καὶ Πλάτζια Φλόρης, C. CUPANE, *Romanzi cavallereschi bizantini*, UTET, Torino 1995, σσ. 447-565
- Διήγησις ὠραιοτάτη τοῦ θαυμαστοῦ ἐκείνου τοῦ λεγομένου Βελισαρίου, R. CANTARELLA (εκδ.), «La Διήγησις ὠραιοτάτη τοῦ θαυμαστοῦ ἐκείνου τοῦ λεγομένου Βελισαρίου. Testo critico, con una appendice sulla fortuna della leggenda di Belisario», *SB(N)* 4 (1935), σσ. 155-201
- Διονυσίου τοῦ εκ Φουρνά, *Ερμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης*, Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ (εκδ.), *Ερμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης*, Kirschbaum, St. Pétersburg 1909 [Σπανός, χ.χ.]. P. HETHERINGTON (μτφρ.),

The Painter's Manual of Dionysios of Fournā, Sagittarius Press, London 1974
[1978]

Δούκας, *Ιστορία*, I. BEKKER (εκδ.), *Historia byzantina*, CSHB, Bonn 1834

Ἐκθεσις χρονική, S.P. LAMBROS (εκδ.), *Echtesis Chronica and Chronicon Athenarum*, Methuen & Co., London 1902

Εμμανουήλ Λιμενίτης, *Ἄλωσις Κωνσταντινουπόλεως*, Γ. ΖΩΡΑΣ, Βυζαντινή ποίησις, (Βασική Βιβλιοθήκη, 1), Αθήνα 1956, σσ. 177-197

Ἐπιδημία Μάζαρι ἐν Αἰδου, R. ROMANO, *Viaggio di Mazaris all'Ade*, στο *La satira bizantina dei secoli XI-XV*, Utet, Torino 1999, σσ. 469-567

Ἐτυμολογικὸν μέγα, T. GAISFORD (εκδ.), *Etymologicum magnum*, Oxford University Press, Oxford 1848 [Hakkert, Amsterdam 1967]

Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Ιστορία τῆς ἀλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Νορμανδῶν*, S. KYRIAKIDIS (εκδ.) - V. ROTOLO (μτφρ.), *La espugnazione di Tessalonica*, (Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici, Testi e Monumenti, Testi 5), Palermo 1961

Ευστάθιος Μακρομβολίτης, *Τὰ καθ' Ὑσμίνην καὶ Ὑσμινίαν*, F. CONCA (εκδ.), *Il romanzo bizantino del XII secolo*, UTET, Torino 1994, σσ. 499-687

Εφραΐμ ἀπὸ τῆν Αἶνο, *Χρονικὴ Ἱστορία*, O. LAMPSIDES (εκδ.), *Ephraem Aenii Historia Chronica*, CFHB 27, Αναγνωστοπούλου, Αθήνα 1990

Θεόδωρος Β' Λάσκαρις, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν πατέρα αὐτοῦ τὸν αὐτὸν ὑψηλότατον βασιλέα κυρὸν Ἰωάννην τὸν Δούκαν*, L. TARTAGLIA (εκδ.), *Encomio dell'imperatore Giovanni Duca*, D'Auria, Napoli 1990

Θεόδωρος Μετοχίτης, L. MAVROMMATIS (εκδ.), *Presbeutikos*, *La fondation de l'empire serbe. Le Kralj Milutin*, Κέντρον Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν (Βυζαντινά Κείμενα καὶ Μελέται, 16) Θεσσαλονίκη 1978

Θεόδωρος Μετοχίτης, *Εἰς ἑαυτὸν καὶ περὶ τῆς δυσχερείας τῶν κατ' αὐτὸν πραγμάτων*, J.M. FEATHERSTONE (εκδ.), *Theodore Metochites's Poems "To Himself"*, (BV 23), ÖAW, Wien 2000

Θεόδωρος Πρόδρομος. *Ιστορικά ποιήματα*, W. HÖRANDNER (εκδ.), *Theodoros Prodromos, Historische Gedichte (Wiener Byzantinistische Studien, 11)*, ÖAW, Vienna 1974

Θεόδωρος Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, Κ.Ν. ΣΑΘΑΣ (εκδ.), *Ανωνύμου Σύνοψις χρονική*, (Bibliotheca Graeca Medii Aevi, 7), Maisonneuve, Paris 1894

Θησηίς, E. FOLLIERI (εκδ.), *Il Teseida neogreco. Libro I*, (Istituto di Studi Bizantini e Neoellenici), Roma – Αθήνα 1959

Ηρων Αλεξανδρινός, *Βελοποιϊκά*, E.W. MARSDEN (εκδ.), *Greek and Roman Artillery: Technical Treatises*, Clarendon Press, Oxford 1971, σσ. 18-60

Ηρων Βυζαντίου (ανώνυμος βυζαντινός), *Παραγγέλματα πολιορκητικά*, D.F. SULLIVAN (εκδ.), *Siegecraft. Two Tenth-Century Instructional Manuals by "Heron of Byzantium"*, DOS 36, Washington D.C. 2000, σσ. 26-113

Ηρων Βυζάντιος (ανώνυμος βυζαντινός), *Γεωδαΐσια*, D.F. SULLIVAN (εκδ.), *Siegecraft. Two Tenth-Century Instructional Manuals by "Heron of Byzantium"*, DOS 36, Washington D.C. 2000, σσ. 114-151

Ίμπέριος και Μαργαρώνα, E. ΚΡΙΑΡΑΣ (εκδ.), *Βυζαντινά ίπποτικά μυθιστορήματα*, (Βασική Βιβλιοθήκη, 2) Ζαχαροπούλου, Αθήνα 1959, σσ. 199-249

Ισίδωρος Κιέβου, *Εἰς Μανουήλ και Ἰωάννην Ἡ' Παλαιολόγους*, Σ.Π. ΛΑΜΠΡΟΣ (εκδ.), *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά 3*, Ἐπιτροπή ἐκδόσεων τῶν κατάλοιπων Σπυρίδωνος Λάμπρου, Αθήνα 1912-1930 [Γρηγοριάδης, Αθήνα 1971], σσ. 132-22

Ιωάννης Αναγνώστης, *Διήγησις περὶ τῆς τελευταίας ἀλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης*, PG 156, στηλ. 587-631

Ιωάννης Αργυρόπουλος, *Ἡ κωμῳδία του Καταβλαττά*, P. CANIVET – N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ (εκδ.), «La comédie de Katablattas. Invective byzantine du XVe s.», *Δίπτυχα 3* (1982-1983), σσ. 6-97

Ιωάννης Ευγενικός, *Μονωδία ἐπὶ τῇ ἀλώσει καὶ καταστροφῇ τοῦ ἐν ἰσθμῷ περιβόλου*, S.G. MERCATI (εκδ.), *Opere Minori*, 4 (1917-1936), (Studi e Testi, 79), B.A.V., Città del Vaticano 1937, σσ. 25-28

Ιωάννης Καναρός, *Διήγησις περὶ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει γεγονότος πολέμου κατὰ τὸ ,CJDL' ἔτος*, E. PINTO (εκδ.), *L'assedio di Costantinopoli*, Edas, Messina 1977

Ιωάννης Στ' Καντακουζηνός, *Ἱστορία*, J. SCHOPEN (εκδ.), *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris. Historiarum libri IV*, CSHB, Bonn 1828-1832. R.H. TRONE (εκδ.), *The History of John Cantacuzenos (Book 1), Text, Translation and Commentary*, The Catholic University of America, Washington D.C. 1979, (διδακτορική διατριβή). T.S. MILLER (εκδ.), *The History of John Cantacuzenos (Book 4), Text, Translation and Commentary*, The Catholic University of America, Washington D.C. 1975, (διδακτορική διατριβή)

Ιωάννης Κίνναμος, *Ἐπιτομή*, A. MEINEKE (εκδ.), *Iannis Cinnami Epitome*, CSHB, Bonn 1836. C.M. BRAND (μτφρ.), *Deeds of John and Manuel Comnenus*, (Records of Civilization, Sources and Studies, 95), Columbia University Press, New York 1976

Ιωάννης Λαζαρόπουλος, *Σύνοψις*, J.O. ROSENQVIST (εκδ.), *The hagiographic Dossier of St. Eugenios of Trebizond in Codex Athous Dionysiou 154*, Almqvist & Wiksell, Uppsala 1996

Ιωάννης Παλαιολόγος, *Πρόσταγμα*, Σ.Π. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Πρόσταγμα Ιωάννου Παλαιολόγου υπέρ του Φλωρεντίνου Ιακώβου De Morellis», *NE* 4 (1907), σσ. 188-194

Ιωάννης Πεδιάσιμος, *Εἰς τὴν τοῦ Ἡσιόδου ἀσπίδα*, T. GAISFORD (εκδ.), *Poetae minores Graeci*, 2 [Scholia ad Hesiodum], Kuhn, Leipzig 1823, σσ. 609-654

Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις ἱστοριῶν*, I. THURN (εκδ.), *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, CFHB 5, De Gruyter & Co., Berlin & New York 1973

Ιωάννης Σταυράκιος, *Λόγος*, I. ΙΒΗΡΙΤΗΣ (εκδ.), «Ιωάννου Σταυρακίου λόγος εἰς τα θαύματα του Αγίου Δημητρίου», *Μακεδονικά* 1 (1940), σσ. 324-376

Ιωσήφ Βρυέννιος, *Δημηγορία συντομωτάτη περι τῆς Πόλεως ἀνακτίσματος*, στο *Δημηγορία περί του της πόλεως ανακτίσματος (1415 μ. Χ.)*, Ν. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ (εκδ.), *Περί Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως (1453)*, Μυρτίδη, Αθήνα 1969, σσ. 241-252

Καλλίμαχος καὶ Χρυσορρόη, C. CUPANE, *Romanzi cavallereschi bizantini*, UTET, Torino 1995, σσ. 45-213

Κεκαυμένος, *Στρατηγικὸν*, B. WASSILIEWSKY – V. JERNSTEDT (εκδ.), *Cecaumeni Strategicon*, Αγία Πετρούπολη 1896 [Hakkert, Amsterdam 1965]

Κωνσταντίνος Ἑρμονιακός, *Ἰλιάδος ῥαψωιδίαι κδ'*, E. LEGRAND (εκδ.), *La guerre de Troie*, (Bibliothèque Grecque Vulgaire, 5), Maisonneuve, Paris 1890 [Γρηγοριάδης, Αθήνα 1974]

Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος, *Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως*, J.J. REISKE (εκδ.), *De cerimoniis aulae byzantinae*, 1-2, CSHB, Bonn 1829-30

Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος, *Ὅσα δεῖ γίνεσθαι τοῦ μεγάλου καὶ ὑψηλοῦ βασιλέως τῶν Ρωμαίων μέλλοντος φοσσατεῦσαι*, J.F. HALDON (εκδ.), *Three Treatises on Imperial Military expeditions*, (CFHB 28), ÖAW, Wien 1990, σσ. 94-151

Κωνσταντίνος Στιλβής, J. DARROUZES (εκδ.), «Le mémoire de Constantin Stilbès contre les Latins», *REB* 21-22 (1963-1964), σσ. 50-100

Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, *Ἀποδείξεις ἱστοριῶν*, I. BEKKER (εκδ.), *Historiarum libri decem*, CSHB, Bonn 1843. Ν. NICOLOUDIS (μτφρ.), *Laonicos Chalkokondyles. A Translation and Commentary of the "Demonstrations of Histories", Books I-III*, (Historical Monographs, 16), Βασιλόπουλος, Αθήνα 1996

Λεόντιος Μαχαιράς, *Ἐξήγησις τῆς γλυκείας χώρας Κύπρου*, R.M. DAWKINS (εκδ.), *Recital concerning the Sweet Land of Cyprus entitled "Chronicle"*, 1-2, Clarendon Press, Oxford 1932

Λέων ΣΤ' ο Σοφός, *Προβλήματα*, A. DAIN (εκδ.), *Leonis VI Sapientis problemata*, Les Belles Lettres, Paris 1935

Λέων Στ' ὁ Σοφὸς, *Τῶν ἐν πολέμοις τακτικῶν σύντομος παράδοσις*, PG 107, στηλ. 669-1120

Λόγος παρηγορητικὸς περὶ Δυστυχίας καὶ Εὐτυχίας, C. CUPANE, *Romanzi cavallereschi bizantini*, UTET, 1995, σσ. 637-691

Μάξιμος μοναχός, *Διαθήκη*, Μ.Ι. ΓΕΔΕΩΝ (εκδ.), «Διαθήκη Μαξίμου μοναχοῦ κτίτορος τῆς ἐν Λυδία μονῆς Κοτινῆς (1274)» *Μικρασιατικὰ Χρονικά* 2 (1939), σσ. 263-291

Μανόλης Λιμενίτης: *Ἄλωσις Κωνσταντινουπόλεως*, Γ.Θ. ΖΩΡΑΣ (εκδ.), *Βυζαντινὴ ποιήσις*, (Βασικὴ Βιβλιοθήκη, 1) Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1956, σσ. 177-197

Μανουήλ Ολόβωλος, *Λόγοι καὶ ἐγκώμια*, Μ. TREU (εκδ.), *Manuelis Holoboli orationes*, 1-2, Programm des königlichen Victoria-Gymnasiums, Potsdam 1906/7

Μανουήλ Ολόβωλος, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν αὐτοκράτορα Μιχαήλ Η', Ξ. ΣΙΔΕΡΙΑΔΗΣ* (εκδ.), «Μανουήλ Ὀλοβώλου, ἐγκώμιον εἰς τὸν αὐτοκράτορα Μιχαήλ Η' τὸν Παλαιολόγον», *ΕΕΒΣ* 3 (1926), σσ. 168-191

Μανουήλ Ολόβωλος, *Πανηγύρις*, L. PREVIALE (εκδ.), «Un panegirico inedito per Michele VIII Paleologo», *BZ* 42 (1943-49), σσ. 15-45

Μανουήλ Β' Παλαιολόγος, *Λόγος συμβουλευτικὸς πρὸς Θεσσαλονικεῖς*, Β. ΛΑΟΥΡΔΑΣ (εκδ.), «Ὁ «Συμβουλευτικὸς πρὸς τοὺς Θεσσαλονικεῖς» τοῦ Μανουήλ Β' Παλαιολόγου», *Μακεδονικά* 3 (1953-55), σσ. 290-307

Μανουήλ Β' Παλαιολόγος, *Ἐπιστολαί*, G.T. DENNIS (εκδ.), *The Letters of Manuel II Palaeologus*, CFHB 8, (DOT, 4), Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1977

Μανουήλ Β' Παλαιολόγος, *Λόγος ἐπιτάφιος εἰς τὸν δεσπότην Θεόδωρον Παλαιολόγον*, J. CHRYSOSTOMIDES (εκδ.), *Funeral Oration on his Brother Theodore*, CFHB 26, Θεσσαλονίκη 1985

Μανουήλ Ὀλόβωλος, *Λόγοι*, Μ.ΤREU (εκδ.), *Manuelis Holoboli orationes*, (Programm des königlichen Victoria-Gymnasiums, 2) Potsdam 1907

- Μανουήλ Φιλής, *Ιστορικά ποιήματα*, Μ.Ι. Gedeon(εκδ.), «Μανουήλ τοῦ Φιλῆ ἱστορικά ποιήματα», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 3 (1882/83): σσ. 219-220. 246-250. 655-659
- Μανουήλ Φιλής, *Ποιήματα*, Α.Ε. MARTINI (εκδ.), *Manuelis Philae carmina inedita*, Typis Academicis, Napoli 1902
- Μανουήλ Φιλής, *Στίχοι διάφοροι*, Ε. MILLER (εκδ.), *Manuelis Philae Carmina*, 1-2, Paris 1855-1857 [Hakkert, Amsterdam 1967]
- Μανουήλ Χρυσολωράς, *Λόγος κατ' ἐπιστολὴν περὶ τοῦ βασιλέως λόγου*, Χ.Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗ - Δ.Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΥ (εκδ.), *Μανουήλ Χρυσολωρᾶ, Λόγος πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγο*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2001
- Μάξιμος Πλανούδης, *Βασιλικός*, L.G. WESTERINK (εκδ.), «Le basilikos de Maxime Planude», *ByzSlav* 27 (1966), σσ. 98-103 (στιχ. 1-124). *ByzSlav* 28 (1967), σσ. 54-67 (στιχ. 125- 737). *ByzSlav* 28 (1967), σσ. 34-50 (στιχ. 738-1429)
- Μαυρίκιος, *Στρατηγικόν*, G.T. DENNIS (εκδ.), *Das Strategikon des Maurikios*, CFHB 17, ÖAW, Wien 1981. G.T. DENNIS (μτφρ.), *Maurice's Strategikon, Handbook of Byzantine Military Strategy*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1984
- Μιχαήλ Αποστόλιος, *Συναγωγή παροιμιῶν*, Ε.Λ. VON LEUTSCH (εκδ.), *Corpus paroemiographorum Graecorum*, 2, Vandenhoeck Ruprecht, Gottingen 1851 [Olms, Hildesheim 1958]
- Μιχαήλ Κριτόβουλος, *Ιστορίαι*, R. REINSCH (εκδ.), *Critobuli Imbriotae Historiae*, (CFHB, 22), De Gruyter, Berlin & New York 1983
- Μιχαήλ Παλαιολόγος, Η. GREGOIRE (εκδ.), «Imperatoris Michaelis Palaeologi. De vita sua», *Byzantion* 29-30 (1959-60), σσ. 447-476
- Μιχαήλ Πανάρετος, *Περὶ τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν*, Ο. ΛΑΜΨΙΔΗΣ (εκδ.), «Μιχαήλ Παναρέτου περὶ των Μεγάλων Κομνηνῶν», *ΑρχΠον* 22 (1958), σσ. 5-128

Νικήτας Χωνιάτης, *Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὸν βασιλέα κύρ Θεόδωρον τὸν Λάσκαριν, ὅτε ἐφόνευσε τὸν σουλτάνον Ἰκονίου*, Κ. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη*, 1, Maisonneuve & C., Venezia-Paris 1872 [Αθήνα 1972], σσ. 130-136

Νικήτας Χωνιάτης, *Λόγοι καὶ ἐπιστολαί*, I.A. VAN DIETEN (εκδ.), *Nicetae Choniatae orationes et epistulae*, CFHB 3, De Gruyter, Berlin & New York 1972

Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, I.A. VAN DIETEN (εκδ.), *Nicetae Choniatae Historia*, CFHB 11, De Gruyter, Berlin & New York 1975

Νικήτας Χωνιάτης, *Μετάφραση*, J. DAVIS (εκδ.), *Ἡ μετάφραση τῆς Χρονικῆς Διηγῆσεως τοῦ Νικήτα Χωνιάτη*, Ἰωάννινα 2004, 1-2, (διδακτορικὴ διατριβή)

Νικηφόρος Β' Φωκάς, *Περὶ παραδρομῆς*, G.T. DENNIS (εκδ.), *Three Byzantine Military Treatises*, CFHB 25, (DOT 9), Dumbarton Oaks, Washington 1985, σσ. 145-239

Νικηφόρος Β' Φωκάς, *Στρατηγικὴ ἔκθεσις καὶ σύνταξις Νικηφόρου Δεσπότης*, E. MC GEER (εκδ.), *Sowing the Dragon's Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century*, DOS 23, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1995, σσ. 3-61

Νικηφόρος Βλεμμύδης, *Βασιλικὸς Ἀνδριάς*, H. HUNGER - I. SEVCENKO (εκδ.), *Des Nikephoros Blemmydes Βασιλικὸς Ἀνδριάς und dessen Metaphrase von Georgios Galesiotes und Georgios Oinaïotes*, (Wiener byzantinistische Studien, XVIII) ÖAW, Wien 1986

Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ ἱστορία*, J. SCHOPEN (εκδ.), *Historia Byzantina*, 1-3, CSHB, Bonn 1829-1855

Νικηφόρος Ουρανός, *Τακτικά*, E. MC GEER (εκδ.), *The Taktika of Nikephoros Ouranos*, στο *Sowing the Dragon's Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century*, DOS 23, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1995, σσ. 79-165

Νικόλαος Καβάσιλας, P. ENEPKIDES (εκδ.), «Die Briefwechsel des Mystikers Nikolaos Kabasilas», *BZ* 46 (1953), σσ. 18-46

Νικόλαος Μεσαρίτης, *Γράμμα τοῦ Νικολάου τοῦ Μεσαρίτου πρὸς τὸν καθηγούμενον τῆς μονῆς τῆς Ἐνεργέτιδος*, A. HEISENBERG (εκδ.), *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion. 2. Die*

Unionsverhandlungen vom 30. August 1206. Patriarchenwahl und Kaiserkrönung in Nikaia 1208, München 1923 [*Quellen und Studien zur spätbyzantinischen Geschichte*, VR, London 1973: σσ. 35-46.]

Νικόλαος Μεσαρίτης, *Ἐκφρασις*, G. DOWNEY (εκδ.), «Nikolaos Mesarites: Description of the Church of the Holy Apostles of Constantinople», *Transactions of the American Philosophical Society* 47 (1957), σσ. 853-924

Νικόλαος Μεσαρίτης, *Λόγος ἀφηγηματικὸς*, A. HEISENBERG (εκδ.), «Nikolaos Mesarites. Die Palastrevolution des Johannes Komnenos», Programm des K. Alten Gymnasiums zu Würzburg für das Studienjahr 1906/1907, H. Stürtz, Würzburg 1907, σσ. 1-77

Παιδιόφραστος διήγησις τῶν ζῶων, V. TSIOUNI (εκδ.), *Παιδιόφραστος διήγησις τῶν ζῶων τῶν τετραπόδων*, (*Miscellanea Byzantina Monacensia*, 15), München 1972

Παρασπόνδυλος Ζωτικός, *Ὁ πόλεμος ἐν τόπῳ Βάρνης*, G. MORAVCSIK (εκδ.), *Ἑλληνικὸν ποίημα περὶ τῆς μάχης τῆς Βάρνης*, (*Ουγγροελληνικαὶ Μελέται*, 1) K.M. Egyeteminyomda - Ελευθερουδάκης, Budapest – Αθήνα 1935

Πουλολόγος, I. ΤΣΑΒΑΡΗ (εκδ.), *Ὁ Πουλολόγος*, (*Βυζαντινὴ καὶ Νεοελληνικὴ Βιβλιοθήκη*, 5), MIET, Αθήνα 1987

Ὁ πόλεμος τῆς Τρωάδος, E.M. JEFFREYS (εκδ.), *The War of Troy*, (*Βυζαντινὴ καὶ Νεοελληνικὴ Βιβλιοθήκη*, 7), MIET, Αθήνα 1996

Σίλβεστρος Συρόπουλος, *Ἵπομνημονεύματα*, V. LAURENT (εκδ.), *Les "Mémoires" du Grand Ecclésiarque de l'Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438-1439)*, (*Publications de l'Institut Français d'Études Byzantines*), CNRS, Paris 1971

Στέφανος Σαχλήκης, *Στίχοι καὶ ἐρμηνεῖαι, ἔτι καὶ ἀφηγήσεις*, G. WAGNER (εκδ.), *Carmina graeca medii aevi*, Teubner, Leipzig 1874, σσ. 79-105

Συμεὼν ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, *Λόγος ἱστορικὸς*, D. BALFOUR (εκδ.), *Politico-Historical Works of Symeon Archbishop of Thessalonica (1416/17 to 1429)*, (*Wiener byzantinistische Studien*, 13) ÖAW, Wien 1979

Συναξάριον τοῦ τιμημένου γαιῖδάρου, G. WAGNER (εκδ.), *Carmina graeca medii aevi*, Teubner, Leipzig 1874, σσ. 112-123

Χρονικὸν περὶ τῶν Τούρκων Σουλτάνων, Γ.Θ. ΖΩΡΑΣ (εκδ.), *Χρονικὸν περὶ τῶν Τούρκων Σουλτάνων*, (Σπουδαστήριον Βυζαντινῆς καὶ Νέοελληνικῆς Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Αθηνῶν), Αθήνα 1958. Μ. PHILIPPIDES (μτφρ.), *Byzantium, Europe, and the Early Ottoman Sultans 1373-1513*, (Late Byzantine & Ottoman Studies, 4), Caratzas, New Rochelle – New York 1990

Χρονικὸν τοῦ Μορέως, (ελληνικὴ παραλλ.), J.M. EGEA (εκδ.), *La Crónica de Morea*, (Nueva Roma, Biblioteca Graeca et Latina Aevi Posterioris, 2), Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid 1996. H.E. LURIER (μτφρ.), *Crusaders as Conquerors, The Chronicle of Morea*, Columbia University Press, New York & London 1964

Χρονικὸν τῶν Ἰωαννίνων, Α.Ι. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ (εκδ.), «Τὸ χρονικὸν τῶν Ἰωαννίνων κατ' ἀνέκδοτον δημῶδη ἐπιτομήν», *EMA* 12 (1962), σσ. 57-115

Χρονικὸν τῶν Τόκκων, G. SCHIRÓ (εκδ.), *Cronaca dei Tocco di Cefalonia*, CFHB 10, Accademia Nazionale dei Lincei, Roma 1975

Ψεῦδο-Καλλίσθενης, V.L. KONSTANTINOPULOS - A.C. LOLOS, Ps. Kallisthenes. Zwei mittelgriechische Prosa-Fassungen des Alexanderromans, I-II, (Beiträge zur Klassischen Philologie, 141 & 150) Meisenheim am Glan 1983. A. MUGRDICH WOLOHOJIAN (μτφρ.), *The Romance of Alexander the Great by Pseudo-Callisthenes*, (Records of Civilization, Sources and Studies, 82), Columbia University Press, New York & London 1969

Ψευδο-Ζωναράς, *Λεξικόν*, I. CRUSIUS (εκδ.), *Iohannis Zonarae lexicon ex tribus codicibus manuscriptis*, 1-2, Leipzig 1808 [Hakkert, Amsterdam 1967]

Ψευδο-Κωδινός, *Περὶ ὀφφικίων*, J. VERPEUX (εκδ.), *Traité des offices*, CNRS, Paris 1966

Ψευδο-Σφραντζής, *Χρονικόν*, V. GRECU (εκδ.), *Georgios Sphrantzes. Tὰ καθ' ἑαυτὸν καὶ τινα γεγενοτά ἐν τῷ χρόνῳ τῆς ζωῆς αὐτοῦ. 1401-1477. Cum*

Pseudo-Phrantzes in appendice, sive Macarii Melissenii, Chronicon 1258-1481,
(Scriptores Byzantini, 5), Bucuresti, 1966

Οι δυτικές πηγές

Aegidius Columna, *De regimine principum libri III*, F. DEL PUNTA - C. LUNA (εκδ.), *De regimine principum*, (Aegidii Romani Opera Omnia, 11. Corpus philosophorum medii aevi - Testi e Studi, 12), Città del Vaticano 1993

Albertus de Mandello, L.T. BELGRANO (εκδ.), «Une charte de nolis de S. Luis», *AOL* II/II (1884), σσ. 231-236

Andrea Dandolo, *Chronica*, E. PASTORELLO (εκδ.), *Chronica per extensum descripta aa. 46-1280 d.C.*, *RISS* 12/I, Zanichelli, Bologna 1938, σσ. 4-405

Andrea Dandolo, *Chronicon Venetum*, L.A. MURATORI (εκδ.), *Venetorum Ducis Chronicon Venetum. A pontificatu Sancti Marci ad Annum usque MCCCXXXIX*, *RISS* 12, στηλ. 13-524

Ανώνυμος, *Fechtbuch (Royal Armouries MS I.33)*, J.L. FORGENG (εκδ.), *The Medieval art of Swordmanship. A Facsimile and translation of the World's Oldest Personal Combat Treatise*, (Chivalry Bookshelf), Royal Armouries, Cambridge 2003

Ανώνυμος, *Le livre des fais du bon messire Jehan le Maingre, dit Bouciquaut*, D. LALANDE (εκδ.), *Le livre des fais du bon messire Jehan le Maingre, dit Bouciquaut, mareschal de France et gouverneur de Jennes*, (Textes Littéraires Français) Droz, Paris – Genève 1985

Ανώνυμος, *Terre hodierna Grecorum et dominia secularia et spiritualia ipsorum*, Σ.Π. ΛΑΜΠΡΟΣ (εκδ.), «Υπόμνημα περί των ελληνικών χώρων και εκκλησιών κατά τον δέκατον πέμπτον αιώνα», *NE* 7 (1910), σσ. 360-371

Ανώνυμος (Jacopo Tedaldi), *Tractatus de expugnatione urbis Constantinopolis*, E. MARTENE – U. DURAND (εκδ.), *Veterum scriptorum et monumentorum historicorum, dogmaticorum, moralium, amplissima collectio*, 5, Montalant, Parisiis 1729 [Burt Franklin, New York 1968], στηλ. 785-800

Antonio Barbieri, *Computos Anthonii Barberii, Clerici Domini, De expensis factis per ipsum, racione passagii Domini ultramarini*, F. BOLLATI DI SAINT-PIERRE (εκδ.), *Illustrazioni della spedizione in Oriente di Amedeo VI (il Conte Verde)*, Bocca, Torino 1900 (Biblioteca Storica Italiana, 5)

Antonio Morosini, *Cronica 1 - 2*, M.P. GHEZZO, J.R. MELVILLE-JONES, A. RIZZI (εκδ.), *The Morosini Codex, I: to the Death of Andrea Dandolo (1354)*, (Archivio del litorale adriatico, III-1) Unipress, Padova 1999. M.P. GHEZZO, J.R. MELVILLE-JONES, A. RIZZI (εκδ.), *The Morosini Codex, II: Marino Falier to Antonio Venier (1354-1400)*, (Archivio del litorale adriatico, III-2) Unipress, Padova 2000

Baldissera Quinto Drachio, *Visione del Drachio*, L.TH. LEHMANN (εκδ.), *Visione del Drachio*, 1995

Balduinus, Constantinopolitanus imperator, Flandrensis et Hainoniae comes, *Quo modo Constantinopolitanum imperium occupatum sit a Latinis*, PL 215, στηλ. 447-454

Benoît de Sainte-Maure, *Le Roman de Troie*, E. BAUMGARTNER - F. VIELLIARD (εκδ.), *Le roman de Troie. Extraits du manuscrit Milan, Bibliothèque ambrosienne, D 55*, Librairie Générale Française, Paris 1998. F. VIELLIARD (μτφρ.), *Le roman de Troie en prose (version du Cod. Bodmer 147)*, Martin Bodmer, Cologny-Genève 1979

Beneventus Anchonitanus, A. PERTUSI (εκδ.), «The Anconitan Colony in Constantinople and the Report of its Consul, Benvenuto, on the Fall of the City», στο *Charanis Studies. Essays in Honor of Peter Charanis*, επιμ. A.E. LAIOU-THOMADAKIS, Rutgers University Press, New Brunswick 1980, σσ. 199-218

Benvenuto di S. Giorgio, *Ragionamento familiare*, L.A. MURATORI (εκδ.), *Ragionamento familiare dell'origine, tempi e postumi de gl'Illustrissimi Principi e Marchesi di Monferrato*, RIS 23, στηλ. 307-762

Bertrandon de la Broquière, *Le voyage d'Outremer*, CH. SCHEFER (εκδ.), *Le voyage d'Outremer de Bertrandon de la Broquière*, (Recueil de voyages et de

documents pour servir à l'histoire de la géographie, 12) Leroux, Paris 1892, [Gregg International, Farnborough 1972]. G.R. KLINE (μτφρ.), *The Voyage d'Outremer* by Bertrandon de la Broquière, (American University Studies II/83), Peter Publishing, New York, Bern, Frankfurt 1988

Canzoni di crociata, S. GUIDA (εκδ.), *Canzoni di crociata*, Mondadori, Milano 2001

Ciriaco di Ancona, E.W. BODNAR (εκδ.), *Cyriac of Ancona later travels*, (The I Tatti Renaissance Library, 10), Harvard University Press, Cambridge Mass. – London 2003. J. COLIN, *Cyriaque d'Ancône. Le voyageur, le marchand, l'humaniste*, Maloine, Paris 1981

Cristoforo Buondelmonti, *Descriptio insule Crete*, M.-A. VAN SPITAEEL, *Descriptio insule Crete et Liber Insularum, cap. XI: Creta*, Σύλλογος Πολιτιστικής Αναπτύξεως Ηρακλείου, Ηράκλειον 1981

Cristoforo Canale, *Della milizia marittima*, M. NANI MOCENIGO (εκδ.), *Della milizia marittima libri Quattro*, Libreria dello Stato, Roma 1930

Cronaca «A latina», C. NEGRI DI MONTENEGRO (εκδ.), *Cronaca «A latina». Cronaca veneziana del 1343*, (Quaderni della Rivista di Bizantinistica, 2) Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, Spoleto 2004

Cronaca di Morea, (ιταλική παρ.), CH. HOPF (εκδ.), *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*, Weidmann, Berlin 1873, σσ. 414-468

Cronica Venetiarum, R. CESSI - F. BENNATO (εκδ.), *Venetiarum Historia vulgo Petro Iustiniano Iustiniani filio adiudicata*, (Monumenti storici, Deputazione di storia patria per le Venezie. Nuova Serie, 18), Venezia 1964

État Général de toute la Maison, et des Équipages du Comte de Neuers, στο A.S. ATIYA, *The crusade of Nicopolis*, Methuen & Co., London 1934, σσ. 141-142

Fabbrica di galere, στο A. JAL (εκδ.), *Archéologie navale, 2*, Arthur Bertrand, Paris 1840, σσ. 6-30

Fidenzio da Padova, *Liber recuperationis Terrae Sanctae*, G. GOLUBOVICH (εκδ.), «Biblioteca Bio-Bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente Francese».

Parte Prima. Fonti generali per la storia de' secoli XIII e XIV», I Serie (Annali), tomo II, Annali di Terra Santa. Addenda al sec. XIII e fonti pel sec. XIV (1913), σσ. 1-60

Filippo da Rimini, A. PERTUSI (εκδ.), «La lettera di Filippo da Rimini, cancelliere di Corfù, a Francesco Barbaro e i primi documenti occidentali sulla caduta di Costantinopoli (1453)», στο Μνημόσυνον Σοφίας Αντωνιάδη, (Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, 6) Βενετία 1974, σσ. 120-157

Filippo Vadi, *De Arte Gladiatoria Dimicandi*, M. RUBBOLI - L. CESARI (εκδ.), *L'arte cavalleresca del combattimento*, Il Cerchio, Rimini 1991

Fiore dei Liberi, *Flos Duellatorum*, M. RUBBOLI - L. CESARI (εκδ.), *Flos Duellatorum, Manuale di arte del combattimento del XV secolo*, Il Cerchio, Rimini 2002

Francesco di Giorgio Martini, *Città e macchine*, P. FIORE (εκδ.), *Città e macchine del Quattrocento nei disegni di Francesco di Giorgio Martini*, Olschki, Firenze 1978

Francesco di Giorgio Martini, *Trattati*, C. MALTESE (εκδ.), *Francesco di Giorgio Martini. Trattati di architettura, ingegneria e arte militare*, (Trattati di architettura, 3), Il Polifilo, Milano 1967

Francesco Scalamonti, *Vita viri clarissimi et famosissimi Kyriaci Anconitani*, C. MITCHELL – E.W. BODNAR (εκδ.), «Vita viri clarissimi et famosissimi Kyriaci Anconitani», *Transactions of the American Philosophical Society n.s.* 86 (1996), σσ. 1 – 246

Geoffroy de Charny, *Demandes pour la joute, le tournois et la guerre*, M.A. TAYLOR (εκδ.), *A critical edition of Geoffroy de Charny's Livre Charny*, University of North Carolina at Chapel Hill, 1977, (διδασκτορική διατριβή), σσ. 24-34

Geoffroy de Villehardouin, *La conquête de Constantinople*, E. FARAL (εκδ.), *La conquête de Constantinople*, 1-2, Les Belles Lettres, Paris 1961

George Silver, *Paradoxes of defence*, Edward Blount, London 1599 [Capo Press, Amsterdam 1968].

Gesta Alberici monachi Trium Fontium, P. SCHEFFER-BOICHORST (εκδ.), *Gesta Alberici monachi Trium Fontium, a monacho novi monasterii hoiensis interpolata*, MGH 23, σσ. 631-950

Gesta episcoporum Halberstadensium, L. WEILAND (εκδ.), *Gesta episcoporum Halberstadensium*, MGH XXIII, σσ. 73-123. A.J. ANDREA (μτφρ.), *Contemporary sources for the fourth crusade*, (The Medieval Mediterranean, 29) Brill, Leiden - Boston - Köln 2000, σσ. 239-264

(Les) gestes des Chiprois, G. RAYNAUD (εκδ.), *Les gestes des Chiprois. Recueil de chroniques françaises écrites en Orient aux XIIIe & XIVe siècles (Philippe de Navarre & Gérard de Montréal)*, (Publications de la Société de l'Orient latin, série historique, 5) Jules-Guillame Fick, Genève 1887

Giovanni Boccaccio, *Teseida*, A. LIMENTANI (εκδ.), *Teseida delle nozze d'Emilia*, Mondadori, Milano 1992

Giovanni Villani, *Historie Fiorentine*, RISS 13

Guido da Vigevano, *Texaurus Regis Francie*, G. OSTUNI (εκδ.), *Le macchine del re: il Texaurus Regis Francie di Guido da Vigevano*, Diakronia, Vigevano 1993. A.RUPERT HALL (μτφρ.), *Guido's Texaurus*, στο *On pre-modern Technology and Science, a Volume of Studies in Honor of Lynn White Jr.*, επιμ. B.S. HALL - D.C. WEST, Undena, Malibu 1976, σσ. 11-33

Guillame Adam, *De modo Sarracenos extirpandi*, C. KOEHLER (εκδ.), *Recueil des historiens des croisades, documents arméniens, 2*, (Académie des inscriptions et des belles lettres) Imprimerie Nationale, Paris 1906 [Gregg Press, Farnborough 1967], σσ. 521-555

Guillermus Apuliensis, *Gesta Roberti Wiscardi*, M. MATHIEU (εκδ.), *La geste de Robert Guiscard*, (Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici, Testi e Monumenti – Testi, 4), Palermo 1961

Gunther de Pairis, *Historia Constantinopolitana*, PL 212, στηλ. 226-255, A.J. ANDREA (μτφρ.), *The Capture of Constantinople: the "Hystoria*

Constantinopolitana” of Gunther of Pairis, (The Middle Ages Series,), University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1997

Γράμματα Φράγκων δουκών του Αιγαίου πελάγους, Π.Γ. ΖΕΡΛΕΝΤΟΥ (εκδ.),
Γράμματα Φράγκων δουκών του Αιγαίου πελάγους, BZ 13 (1904), σσ. 136-157

Hans Talhoffer, *Fechtbuch*, M. RECTOR (εκδ.), *Medieval Combat. A Fifteenth-Century Illustrated Manual of Swordfighting and Close-Quarter Combat*, Greenhill, London 2000

Henri de Valenciennes, *Histoire de l'empereur Henri*, J. LONGNON (εκδ.), *Histoire de l'empereur Henri de Constantinople*, Librairie orientaliste Paul Geuthner, Paris 1948. Κ. ΑΝΤΥΠΙΑΣ (μτφρ.), *Ερρίκου της Βαλανσιέν, Η ιστορία του αυτοκράτορα Ερρίκου της Κωνσταντινούπολης*, Χατζηνικολή, Αθήνα 1987

Historia Ducum Venetorum, L.A. BERTO (εκδ.), *Testi storici veneziani (XI-XIII secolo)*, (Medioevo Europeo 1), Padova 1999, σσ. 2-83

Hugo, comes Sancti Pauli, *Epistola de expugnata per Latinos urbe Constantinopoli*, G.L. FR. TAFEL - G.M. THOMAS, *Urkunden zur älteren Handels und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, 1 (Fontes Rerum Austriacarum, Diplomataria et Acta, 12), Wien 1856-1857 [Hakkert, Amsterdam 1964], 1, σσ. 304-311

Iacopo de Promontorio - de Campis, *Stato del Gran Turco*, F. BABINGER (εκδ.), «Die Aufzeichnungen des Genuesen Iacopo de Promontorio – de Campis über den Osmanenstaat um 1475», *BAW, Sitzungsberichte* 8 (1956), σσ. 3-95

Iohannes de Plano Carpini, *Historia Mongalorum*, E. MENESTÒ (εκδ.) M.C. Lungarotti (μτφρ.), *Giovanni di Pian di Carpine, Storia dei Mongoli*, (Biblioteca del “Centro per il Collegamento degli Studi Medievali e Umanistici nell’Università di Perugia”, 1) Centro Italiano di Studi sull’Alto Medioevo, Spoleto 1989

Jacopo da Varazze, *Legenda Aurea*, A. - L. VITALE BROVARONE (μτφρ.), *Jacopo da Varazze. Legenda Aurea*, Torino, Einaudi 1995

Jean Froissart, *Chroniques*, F. AINSWORTH – G. T. DILLER (εκδ.), *Chroniques. Livre I (1325-1350) et Livre II, Le livre de Poche (Lettres gothiques)*, Librairie Générale Française, Paris 2001

Jean de Wavrin, *Chronique de Wavrin*, N. JORGA (εκδ.), *La campagne des croisés sur le Danube (1445)*, Gamber, Paris 1927

Johann Schiltberger, *Reisen des Johannes Schiltberger aus München, in Europa, Asia, und Afrika, von 1394 bis 1427*, J. BUCHAN TELFER (μτφρ.), *The bondage and travels of Johann Schiltberger*, (The Hakluyt Society, 58) London 1879 [Elibron 2005]

Lampo Birago, *Strategicon adversum Turcos*, A PERTUSI (εκδ.), «Le notizie sulla situazione amministrativa e militare dei Turchi nello “Strategicon adversum Turcos” di Lampo Birago (c. 1453-1455)», στο *Studi sul medioevo cristiano offerti a R. Morghen per il 90° anniversario dell’Istituto Storico Italiano (1883-1975)*, 2, Roma 1974, σσ. 669-700

Leonardus Chiensis, *Historia Cpolitane urbis a Mahumete II captae*, P.G. 159, στηλ. 923-944

Liber Consuetudinum Imperii Romanie, G. RECOURA (εκδ.), *Les Assises de Romanie*, Champion, Paris 1930. P. TOPPING (μτφρ.), *Feudal Institutions as revealed in the Assizes of Romania, the Law Code of Frankisch Greece*, University of Pennsylvania Press, 1949 [P. TOPPING, *Studies on Latin Greece*, VR 1977 (CS 68) I]

Libro dele uxanze e statuti, A. PARMEGGIANI (εκδ.), *Libro dele uxanze e statuti delo imperio de Romania*, (Quaderni della Rivista di Bizantinistica, 1) Centro Italiano di Studi sull’Alto Medioevo, Spoleto 1998

Libro de los fechos, A. MOREL-FATIO (εκδ.), *Libro de los fechos et conquistas del Principado de la Morea, compilado por comandamiento de Don Fray Johan Ferrandez de Heredia. Chronique de Morée*, (Publications de la Société de l’Orient Latin) Jules-Guillame Fick, Genève 1885

Libro del conocimiento (χφο. S, N, R), M. JIMÉNEZ DE LA ESPADA, *Libro del conocimiento*, Fortanet, Madrid 1877 [El Albir, Barcelona 1980 (Libros de Viajes, 1)]

Libro del conocimiento (χφο. Z), M.J. LACARRA, M.D.C. LACARRA DUCAY, A. MONTANER (επιμ.), *Libro del conocimiento. De todos los rregnos et tierras et señorios que son por el mundo, et de las señales et armas que han*, Institucion “Fernando el Católico”, Zaragoza 1999

Le livre de la conquête de la princé de la Morée, J. BUCHON (εκδ.), Recherche historiques sur la principauté française de la Morée, 1, Renouard, Paris 1845

Marco Polo, *Navigazione* (ιταλική παραλλ.), L. GIAVARDI, *Marco Polo. Il Milione*, Lucchi, Milano 1978

Mariano di Iacopo da Siena (il Taccola), *De rebus militaribus (de machinis)*, G. SCAGLIA (εκδ.), *The Engineering Treatise of 1449*, Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden 1971

Marin Sanudo Torsello, *Liber Secretorum Fidelium Crucis*, J. BONGARS (εκδ.), *Liber Secretorum Fidelium Crucis super Terrae Sanctae Recuperatione et Conservatione*, Hannover 1611 [Masada, Jerusalem 1972]

Marin Sanudo Torsello, *Istoria di Romania*, Ε. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ (εκδ.), *Μαρίνος Σανούδος Τορσέλλο, Ιστορία της Ρωμανίας*, (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, πηγές 4), Αθήνα 2000

Marino Sanudo, *Vite de' Duchi di Venezia*, RISS 22, στηλ. 401-1284

Matteo Villani, *Cronica*, G. PORTA (εκδ.), *Cronica. Con la continuazione di Filippo Villani*, 1-2, Fondazione Pietro Bembo/Guanda, Parma 1995

Michel Beheim, *Türkenschlacht bei Warna*, C. IMBER (μτφρ.), *The crusade of Varna, 1443-45*, Ashgate, Aldershot 2006, σσ. 167-180

Nicola de Martoni, *Liber Peregrinationis ad Loca Santa*, L. LE GRAND (εκδ.), «Relation du pèlerinage à Jérusalem de Nicolas de Martoni notaire italien (1394-1395)», *ROL* 3 (1895), σσ. 566-669

Nicolò Barbaro, *Giornale dell'assedio di Costantinopoli*, E. CORNET (εκδ.), *Giornale dell'assedio di Costantinopoli 1453 di Nicolò Barbaro*, Tendler & Comp., Wien 1856. J.R. JONES (μτφρ.), *Nicolò Barbaro, Diary of the Siege of Constantinople 1453*, Exposition Press, New York 1969

Pelagonius, *Ars veterinaria*, K.D. Fischer (εκδ.), *Pelagonii Ars veterinaria*, Teubner, Leipzig 1980

Pero Tafur, *Andanças é viajes*, M.A. PEREZ PRIEGO (εκδ.), *Andanças é viajes de Pero Tafur*, στο *Viajes medievales*, 2, Fundación José Antonio de Castro, Madrid 2006, σσ. 211-380. M. LETTS (μτφρ.), SIR E. DENISON ROSS - E. POWER (επιμ.), *Pero Tafur. Travels and Adventures, 1435-1439*, (The Broadway Travellers), Routledge & Sons, New York & London 1926

Pseudo-Brocardus (Guillame de Adam), *Directorium ad Passagium Faciendum*, É. DULAURIER (εκδ.), *Recueil des historiens des croisades, documents arméniens*, II, (Académie des inscriptions et des belles lettres) Imprimerie Nationale, Paris 1906 [Gregg Press, Farnborough 1967], σσ. 367-517

Ragioni antique, G. BONFIGLIO DOSIO (εκδ.), *Ragioni antique spettanti all'arte del mare et fabriche de vaselli. Manoscritto nautico del sec. XV*, Venezia 1987

Ramon Muntaner, *Cronica catalana*, E.B. - M. COLL I ALENTORN (εκδ.), *Expedició dels catalans a Orient*, (Els Nostres Clàssics, 7), Barcelona, 1926 [1951]. C. GIARDINI (μτφρ.), *La spedizione dei Catalani in Oriente*, Feltrinelli, Milano 1958

Robert de Clary, *La prise de Constantinople*, C. HOPF (εκδ.), *Chroniques gréco-romanes*, Weidmann, Berlin 1873, σσ. 1-85

Rustichello da Pisa, *Le grant chevalerie dou Viel Chevalier*, F. CIGNI (εκδ.), *Il romanzo arturiano di Rustichello da Pisa*, Pacini, Pisa 1994

Ruy Gonzales de Clavijo, *Vida y hazañas del Gran Tamorlan con la descripcion de las tierras de su imperio y señorío*, I. SREZNEVSKJ (εκδ.), *Itinéraire de l'ambassade espagnole à Samarcande en 1403-1406*, Imprimerie de l'Académie Impériale des Sciences, St. Pétersbourg 1881, [The Spanish Embassy to Samarkand 1403-1406,

VR 1971 (M1)]. I. ΜΙΡΟΚΟΒΑ (μτφρ.), *Το ταξίδι στην αυλή του Ταμερλάνου*, Καλέντης, Αθήνα 1997

Sicille, *Blason des couleurs*, M.D. ΠΑΡΙ (μτφρ.), *Il blasone dei colori*, Il Cerchio, Rimini 2000

Θεόδωρος Παλασιολόγος, *Les Enseingnemens ou Ordenances pour un seigneur qui a guerres et grans gouvernemens a faire*, C. KNOWLES (εκδ.), *Les enseignements de Théodore Paléologue*, The Modern Humanities Research Association, Maney & Son, London 1983

Theodoro Spandugnino, *De la origine deli imperatori ottomani, ordini de la corte, forma del guerreggiare loro, religione, rito, et costumi della natione*, C.N. SATHAS (εκδ.), *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce*, 9, Maisonneuve, Paris 1890. D.M. NICOL (μτφρ.), *Theodore Spandounes, On the Origin of the Ottoman Emperors*, Cambridge University Press, Cambridge 1997

Ubertino Pusculo, *Constantinopolis*, στο A. PERTUSI, *La caduta di Costantinopoli. Le testimonianze dei contemporanei*, 1, Fondazione Lorenzo Valla/Mondadori, Verona 1976, σσ. 198-213

Vegetius (Flavius Vegetius Renatus), *Epitoma Rei Militaris*, A. ÖNNERFORS (εκδ.), *Epitoma Rei Militaris*, Teubner, Stuttgart 1995

Willermus Tyrensis, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*, A. B. – A. L. (εκδ.), *Recueil des historiens des croisades, Historiens occidentaux*, 1, Imprimerie Royale, Paris 1844

William Rubruck, *Itinerarium fratris Wilielmi de Rubruquis*, C.R. BEAZLEY, *The texts and versions of John de Plano Carpini and William de Rubruquis as printed for the first time by Hakluyt in 1598*, Hakluyt, London 1903

Zanachio Torcello, *Advis de Messire Jehan Torzelo*, στο CH. SCHEFER (εκδ.), *Le voyage d'Outremer de Bertrandon de la Broquière*, (Recueil de voyages et de documents pour servir à l'histoire de la géographie, 12) Leroux, Paris 1892, [Gregg International, Farnborough 1972], σσ. 263-266

Οι σλαβικές και ανατολικές πηγές

Ανώνυμος, *Kitab fi bayau fadl al-qaws w-al-sahm wa-awsufihima*, N.A. FARIS – R.P. POTTER ELMER (μτφρ.), *Arab archery. (An Arabic manuscript of about A.D. 1500)*, Princeton University Press, Princeton 1945

Ανώνυμος, *Gazaât-i Sultân Murâd b. Mehemmed Hân*, C. IMBER (μτφρ.), *The crusade of Varna, 1443-45*, Ashgate, Aldershot 2006, σσ. 41-106. Γ. ΑΪΒΑΛΗ, Ε. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, Α. ΞΑΝΘΥΝΑΚΗΣ (μτφρ.), *Το χρονικό των ουγγροτουρκικών πολέμων (1443-1445)*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005

Ανώνυμος, *The secret history of the Mongols*, F.W. CLEAVES (μτφρ.), *The Secret History of the Mongols; For the First Time Done into English out of the Original Tongue and Provided with an Exegetical Commentary*, (Harvard-Yenching Institute), Harvard University Press, Cambridge 1982

al-Ansarî, ‘Umar Ibn Ibrahîm al-Awsî (Ibn al-‘Adim), *Tafriġ al-Kurûb fi Tadbîr al-Hurûb*, G.T. SCALON (μτφρ.), *A Muslim Manual of War*, The American University of Cairo Press, Cairo 1961

al-Ṭarsûsî, Murdâ Ibn ‘Alî Ibn Murdâ, *Archerie musulmane*, A. BOUDOT-LAMOTTE (μτφρ.), *Contribution à l’étude de l’archerie musulmane*, Damas 1968

al-Ṭarsûsî, Murdâ Ibn ‘Alî Ibn Murdâ, *Traité d’armurerie*, C. CAHEN (μτφρ.), «Un traité d’armurerie composé pour Saladin», *BEO* 12 (1947-8), σσ. 103-63

Aristakes Lastivertc’ i, *Patmut’iwn Aristakisi Lastiverc’woy*, M. CANARD - H. BERBERIAN (μτφρ.), *Recit des malheurs de la nation armenienne*, Bruxelles 1973

Ashik Pashazade (Yahshi Fakih), *Tevarih Al-i Osman*, E. A. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ (μτφρ.), *Ιστορία και θρύλοι των παλαιών Τούρκων Σουλτάνων*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1999

J. Bogdan, *Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtschreibung*, *Archiv für slavische Philologie* 13 (1891), pp. 481-543

Enverī, *Düstürnāme*, I. MELIKOFF-SAYAR (εκδ.), *Le Destān d'Umūr Pacha*, (Bibliothèque byzantine, Documents, 2) Presses Universitaires de France, Paris 1954

Ibn al Battuta, *Voyages*, 1-4, C. DEFREMERY - B.R. SANGUINETTI (εκδ.), *Voyages d'Ibn Battûta*, I-IV, Paris 1854 [Anthropos, Paris 1968]. H.A.R. GIBB (μτφρ.), *Travels in Asia and Africa 1325-1354*, I-III, Broadway House, London 1929. F. GABRIELI (μτφρ.), *I viaggi di Ibn Battuta*, Sansoni, Firenze 1961

Ιγνάτιος από το Smolensk, *Chozdenie*, Journey to Constantinople, G.P. MAJESKA (μτφρ.), *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, (DOS 19), Washington D.C. 1984, σσ. 48-76

Kitāb fī 'İlm an-Nuṣṣāb, K. ÖZTOPÇU (εκδ.), *A 14th Century Archery Treatise in Mamluk-Kipchak*, (Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, 34) Istanbul 2002

Kitāb-i Dede Qorqut, E. ROSSI (μτφρ.), *Il "Kitāb-i Dede Qorqut"*, (Studi e Testi, 159) Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano 1952

Konstantyn z Ostrowicy, *Pamiętniki Janczara*, A. DANTI (μτφρ.), *Konstantin Michailovič di Ostrovica, Cronaca turca ovvero Memorie di un giannizzero*, Sellerio, Palermo 2001

Μπενιαμίν από την Τούδελα, *Itinerarium*, B.A. MONTANI (εκδ.), *Beniamini Tudelensis itinerarium*, Teubner, Lipsia 1764 [Forni, Bologna 1967]

Munyatū'l-ghuzat, K. ÖZTOPÇU, *Munyatū'l-ghuzāt, A 14th Century Mamluk-Kipchak Military Treatise*, (Sources of Oriental Languages and Literatures, 13) Harvard University, Cambridge Mass. 1989

Néstor Iskänder, *Povest' o Tsar' grade*, W. HANAK - M. PHILIPPIDES (εκδ.), *The Tale of Constantinople (of its Origin and Capture in the Year 1453)*, (Late Byzantine & Ottoman Studies, 5), Melissa/Caratzas, New York 1996. M. CASAS OLEA (μετφρ.), *Relato sobre la toma de Constantinopla*, (Centro de Estudios Bizantinos Neogriegos y Chipriotas) Granada 2003.

Ṭaybughā l-Ashrafī l-Baklamishī l-Yūnānī, *Kitāb ghunyat at-ṭullāb fī ma' rifat ramy an-mushshāb*, J.D. LATHAM – W.F. PATERSON (μτφρ.), *Saracen archery. An English translation of a mameluke work on archery (ca. A.D. 1368)*, The Holland Press, London 1970

Tursun Bey, *Tarich-i ebu l-feth sultan Mehmed chān*, L. BERNARDI (μτφρ.), J-L. BACQUE-GRAMMONT – M. BERNARDINI (επιμ.), *La conquista di Costantinopoli*. (Islamica, 2), Mondadori, Milano 2007

Ζώσιμος ο διάκονος, G.P. MAJESKA (μτφρ.), *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, (DOS 19), Washington D.C. 1984, σσ. 166-176

Διπλωματικές πηγές

- C. ASDRACHA, «Inscriptions byzantines de la Thrace orientale et de l'île d'Imbros (XIIe-XVe siècles)», 1, *AΔ* 43 (1988) μελέτες, σσ. 219-291
- C. ASDRACHA, «Inscriptions byzantines de la Thrace orientale et de l'île d'Imbros (XIIe-XVe siècles)», 2, *AΔ* 44-46 (1989-1991) μελέτες, σσ. 239-334
- C. ASDRACHA, «Inscriptions byzantines de la Thrace orientale et de l'île d'Imbros (XIIe-XVe siècles. Supplément)», 3, *AΔ* 47 (1992) μελέτες, σσ. 309-333
- C. ASDRACHA – CH. BAKIRTZIS, «Inscriptions byzantines de Thrace (VIIIe-XVe siècles)», *AΔ* 35 (1980) Α' μελέτες, σσ. 68-78
- L.T. BELGRANO, «Prima serie di documenti riguardanti la colonia di Pera», *Atti della Società Ligure di Storia Patria* 13 (1877-1884), σσ. 99-317
- A.B. BELLINGER - P. GRIERSON, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, 4, MICHAEL F. HENDY, *Alexius I to Michael VIII, 1081-1261*, 1-2, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D.C. 1999
- A.B. BELLINGER - P. GRIERSON, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, 5, M.F. HENDY, *Michael VIII to Constantine XI, 1258-1453*, 1-2, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D.C. 1999
- J. BOMPAIRE, *Actes de Xéropotamou*, (Archives de l'Athos 3), Lethielleux, Paris 1964
- J. BOMPAIRE, J. LEFORT, V. KRAVARI, C. GIROS, *Actes de Vatopédi I, des origines à 1329*, (Archives de l'Athos 21), Lethielleux, Paris 2001
- E.H. BYRNE, *Genoese shipping in the Twelfth and Thirteenth Centuries*, (The Mediaeval Academy of America, 5), Cambridge, Massachusetts 1930

- C. CAPIZZI, «Un documento inedito sulla guarnigione veneziana di Negroponte negli anni 1460/1462», *SB(N)* 12-13 (22-23) (1975-6), σσ. 35-108
- A. CARILE, «Partitio terrarum Imperii Romaniae», *SV* 7 (1965), σσ. 125-305
- J. CHRYSOSTOMIDES, *Monumenta Peloponnesiaca. Documents for the History of the Peloponnese in the 14th and 15th Centuries*, Porphyrogenitus, Camberley 1995
- Π.Π. ΚΟΛΟΝΑΡΟΣ, *Βασίλειος Διγενής Ακρίτας*, 1-2, Παπαδήμα, Αθήνα 1970
- J. DARROUZES, *Les registres des actes du Patriarcat de Constantinople*, 1-2, Institut d'Études Byzantines, Paris 1932-79
- H. DELEHAYE, *Les legends grecques des saints militaires*, Picard, Paris 1909 [Arno Press, New York 1975)
- R. FILANGIERI, *I registri della Cancelleria Angioina*, 1-31, Accademia Pontaniana, Napoli 1950-1980
- Μ.Ι. ΓΕΛΕΩΝ, «Διαθήκη Μαξίμου μοναχού κτίτορος της εν Λυδία μονής Κοτινής (1247)», *Μικρασιατικά Χρονικά* 2 (1939), σσ. 271-290
- J. GILL, *Quae Supersunt Actorum Graecorum Concilii Florentini, Pars I, Res Ferraria gestae*, (Concilium florentinum documenta et scriptores, Series B, V.1) Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, Roma 1953
- Σ.Μ. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Θεσπίσματα της βενετικής γερουσίας. 1281-1385*, (Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, Β', 1) Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1936
- Σ.Μ. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Θεσπίσματα της βενετικής γερουσίας. 1281-1385*, (Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, Β', 2) Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1937
- F. HALKIN, «Le panégyrique du martyr Procope de Palestine par Nicéas le Paphlagonien», *AnBoll* 80 (1962), σσ. 174-193
- M.F. HENDY, *Coinage and money in the Byzantine empire, 1081-1261*, (DOS, 12) Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1969
- H. HUNGER - O. KRESTEN, *Das Register des Patriarcats von Konstantinopel, 1, Edition und Übersetzung der Urkunden aus den Jahren 1315-1331*, (CFHB 19/1), ÖAW, Wien 1981

- D. JACOBY, *La féodalité en Grèce médiévale. Les « Assises de Romanie » sources, application et diffusion*, (École Pratique des Hautes Études, VIe section), Mouton, Paris - Le Haye 1971
- J. JEGERLEHNER, «Der Aufstand der kandioteschen Ritterschaft gegen das Mutterland Venedig. 1363-65», *BZ* 12 (1903), σσ. 78-125
- N. JORGA, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, 1-5, Leroux, Paris 1899-1915
- S. KALOPISSI-VERTI, *Dedicatory Inscriptions and Donor portraits in Thirteenth-Century Churches of Greece*, (Philosophisch-Historische Klasse, 226), ÖAW, Wien 1992
- V. KRAVARI, *Actes de Pantocrator*, (Archives de l'Athos 17), Lethielleux/CNRS, Paris 1991
- B. KREKIC, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au moyen âge*, (École Pratique des Hautes Études, Sorbonne, VI section. Documents et Recherches sur l'économie des pays byzantins, islamiques et slaves et leur relations commerciales au moyen âge, V) Mouton & Co., Paris & La Haye 1961
- Σ.Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακὰ*, 1-4, Ἐπιτροπή ἐκδόσεων τῶν κατάλοιπων Σπυρίδωνος Λάμπρου, Ἀθήνα 1912-1930 [Γρηγοριάδης, Ἀθήνα 1971]
- J. LEFORT, N. OIKONOMIDES, D. PAPACHRYSSANTHOU, V. KRAVARI, *Actes d'Iviron*, (Archives de l'Athos 3), Lethielleux/CNRS, Paris 1994
- P. LEMERLE, G. DAGRON, S. ĆIRKOVIC, *Actes de Saint-Pantéléèmon*, (Archives de l'Athos 12), Lethielleux, Paris 1982
- P. LEMERLE, *Actes de Kutlumus*, (Archives de l'Athos 2²), Lethielleux, Paris 1988
- J. LONGNON - P. TOPPING, *Documents sur le régime des terres dans la principauté de Morée au XIVe siècle*, (Documents et recherches sur l'économie des pays byzantins, islamiques et slaves et leur relations commerciales au moyen âge, 9) Paris & La Haye 1969

- Χ.Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, *Ο θεσμός του εν Κωνσταντινουπόλει βενετού βαΐλου*, (Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή. Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, 6) Μυρτίδη, Αθήνα 1970
- Κ.Δ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, *Μνημεία μακεδονικής ιστορίας*, (Μακεδονική Βιβλιοθήκη, Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, 9) Θεσσαλονίκη 1947
- E. MILLET, *Recueil des historiens des croisades, Historiens grecs II*, Imprimerie Nationale, Paris 1881 [Gregg International, Farnborough 1967]
- G. MILLET, «Inscriptions Byzantines de Mistra», *BCH* 23 (1899), σσ. 97-156
- G. MILLET, J. PARGOIRE, L. PETIT, *Recueil des inscriptions chrétiennes de l' Athos*, Fontemoing, Paris 1904 [Αγιοριτική Έστια, Αθωνικά Ανάλεκτα, 1, Θεσσαλονίκη 2004]
- G. MÜLLER, *Documenti sulle relazioni delle città toscane coll' Oriente cristiano e coi Turchi fino all' anno MDXXXI*, Firenze 1879, {Multigrafica, Roma 1966}
- Μ. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Βυζαντινά έγγραφα της μονής Πάτμου Β' – (Δημοσίων λειτουργιών)*, Εθνικόν Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1980
- Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Actes de Dionysiou*, (Archives de l' Athos 4), Lethielleux, Paris 1968
- D. ΠΑΡΑΧΡΥΣΣΑΝΘΟΥ, *Actes de Xénophon*, (Archives de l' Athos, 15), Lethielleux, Paris 1986
- C. PERRAT - J. LONGNON, *Actes relatifs à la principauté de Morée. 1289-1300*, (Collection de documents inédits sur l'histoire de France, Série in-8°, 6) Bibliothèque Nationale, Paris 1967
- A. PERTUSI, *La caduta di Costantinopoli. Le testimonianze dei contemporanei*, 1, Fondazione Lorenzo Valla/Mondadori, Verona 1976
- A. PERTUSI, *La caduta di Costantinopoli. L'eco nel mondo*, 2, Fondazione Lorenzo Valla/Mondadori, Verona 1976
- A. PERTUSI (επιμ. Α. CARILE), *Testi inediti e poco noti sulla caduta di Costantinopoli*, Pàtron, Bologna 1983

- Δ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια*, 1, (Βασική Βιβλιοθήκη, 46) Ζαχαρόπουλου, Αθήνα 1958
- A. PHILIPPIDIS-BRAAT, «Inscriptions du Péloponnèse du IXe au XVe siècle», *TM* 9 (1985), σσ. 299-395
- P. PIANA TONIOLO, *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Chio da Gregorio Panissaro (1403-1405)*, (Accademia Ligure di Scienze e Lettere, Fonti 2) Genova 1995
- A. RUBIÓ I LLUCH, *Diplomatari de l'Orient català (1301-1409)*, 1-2, Institut d'Estudios Catalans, Barcelona 1947
- G. SANDRI, *Gli statuti veronesi del 1276 colle correzioni e le aggiunte fino al 1323*, 1, (Monumenti Storici, Regia Deputazione di Storia Patria per le Venezie), La Tipografica veronese, Verona 1940
- K. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη*, 1-7, Maisonneuve & C., Venezia-Paris 1872-94 [Αθήνα 1972]
- C. SATHAS, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge*, 1-9, Maisonneuve & C., Paris 1880-90
- G. SCHLUMBERGER, *Sigillographie de l'empire byzantin*, Leroux, Paris 1884
- W. SEBT & M.L. ZARNITZ, *Das byzantinische Bleisiegel als Kunstwerk. Katalog zur Ausstellung*, ÖAW, Wien, 1997
- J.M. SPIESER, «Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance, I. Les inscriptions de Thessalonique», *TM* 5 (1973), σσ. 145-180
- A. STUSSI, *Testi veneziani del Duecento e dei primi del Trecento*, Nistri-Lischi, Pisa 1965
- G.L.FR. TAFEL - G.M. THOMAS, *Urkunden zur älteren Handels und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, 1-3 (Fontes Rerum Austriacarum, Diplomataria et Acta, 12-13-14), Wien 1856-1857 [Hakkert, Amsterdam 1964]
- F. THIRIET, *Régestes des deliberations du sénat de Venise concernant la Roumanie*, 1-3, (École Pratique des Hautes Études – Sorbonne VIe Section, Documents et Recherches, 1, 2, 4), Mouton & Co., Paris & La Haye 1958-1961

- F. THIRIET, *Délibérations des assemblées vénitiennes concernant la Roumanie*, 1-2, (École Pratique des Hautes Études – Sorbonne VIe Section, Documents et Recherches, 7, 9), Mouton & Co., Paris & La Haye 1966-1971
- F. THIRIET, *Duca di Candia. Ducali e lettere ricevute (1358 - 1369. 1400 - 1405)*, (Comitato per la pubblicazione delle fonti relative alla storia di Venezia. Fonti per la storia di Venezia, sez. 1, Archivi Pubblici), Venezia 1978
- G.M. THOMAS, *Diplomatarium Veneto-Levanticum, sive acta et diplomata res venetas graecas atque Levantis illustrantia. a. 1300-1350*, 1 (Monumenti Storici della R. Deputazione Veneta di Storia Patria, I, documenti, 5), Venezia 1880 [(Research and Source Works Series, 112), Burt Franklin, New York χ.χ.]
- G.M. THOMAS, *Diplomatarium Veneto-Levanticum, sive acta et diplomata res venetas graecas atque Levantis illustrantia. a. 1351-1454*, 2 (Monumenti Storici della R. Deputazione Veneta di Storia Patria, I, documenti, 9), Venezia 1899 [(Research and Source Works Series, 112), Burt Franklin, New York χ.χ.]
- E. TRAPP, W. RAINER, B. HANS-VEIT, *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, ÖAW, Wien 1976 – 2001
- G. VALENTINI, *Acta Albaniae Veneta. Saeculorum XIV et XV*, 1-23, (Centro internazionale di studi albanesi), Tosini, Palermo 1967 - Trofenik, München 1975
- G. ZACOS & A. VEGLERY, *Byzantine Lead Seals*, 1-2, Basel - Berne 1972
- J. ZEPOS - P. ZEPOS, *Jus Graecoromanum*, 1-8, Fexis, Αθήνα 1931 [Scientia, Aalen 1962]

Ελληνική βιβλιογραφία

Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, «Η ερμηνεία μίας τοιχογραφίας στη Μονή της Βλαχέρνας κοντά στην Άρτα», *ΔΧΑΕ* 13 (1985-86), σσ. 301-305

Σ.Ν. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, *Ανδηγαυική Κέρκυρα (13^{ος} – 14^{ος} αι.)*, Α' πόστροφος, Κέρκυρα 1999

Κ. ΒΑΡΖΟΣ, «Η μοίρα των τελευταίων Μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντας», *Βυζαντινά* 12 (1983), σσ. 269-289

Μ. ΒΑΣΙΛΑΚΗ (επιμ.), *Το πορτραίτο του καλλιτέχνη στο Βυζάντιο*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997

Μ. ΒΑΣΙΛΑΚΗ-ΜΑΥΡΑΚΑΚΗ, «Ο ζωγράφος Άγγελος Ακοτάντος: το έργο και η διαθήκη του (1436)», *Θησαυρίσματα* 18 (1981), σσ. 290-298

Ν. ΒΑΣΙΛΑΤΟΣ, *Όπλα 1790-1860. Μνημεία ελληνικής ιστορίας και τέχνης*, Edomex, Αθήνα 1989

Γ. ΓΑΛΑΒΑΡΗΣ, *Ζωγραφική βυζαντινών χειρογράφων*, (Ελληνική Τέχνη), Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1995

Η. ΓΙΑΡΕΝΗΣ, *Η συγκρότηση και η εδραίωση της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Ο αυτοκράτορας Θεόδωρος Α' Κομνηνός Λάσκαρις*, (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Μονογραφίες, 12) Αθήνα 2008

Ε. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ, «Οι τοιχογραφίες τριών ναών του Δεσποτάτου του Μορέως: έργο ενός εργαστηρίου (;)», *ΔΧΑΕ* 20 (1998), σσ. 185-194

Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στον Άγιο Νικόλαο Μονεμβασίας», *ΔΧΑΕ* 9 (1977-79), σσ. 35-58

Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Χρονολόγηση βυζαντινών τοιχογραφιών της νότιας Πελοποννήσου από συγκρίσεις με χρονολογημένες βυζαντινές τοιχογραφίες της Σερβίας», στο *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ' αιώνα*,

- επιμ. Ε. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - Δ. ΔΙΑΛΕΤΗ, (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Διεθνή Συμπόσια, 3), Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 1996, σσ. 338-343
- Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Σ. ΚΑΛΟΠΙΣΗ, Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, «Έρευνα στη Μεσσηνιακή Μάνη», ΠΑΕ (1980), σσ. 188-246
- Μ.Σ. ΘΕΟΧΑΡΗ, *Πολυτελή υφάσματα στο Βυζάντιο, κοσμικά και εκκλησιαστικά*, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χόρν, Αθήνα 1994
- Ε.Α. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, *Τὸ χρονικὸ τῶν τούρκων σουλτάνων (τοῦ Βαρβερίνου Ἑλλην. Κώδικα 111) καὶ τὸ ἰταλικό του Πρότυπο*, (Ελληνικά, περιοδικόν σύγγραμμα Εταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, 14) Θεσσαλονίκη 1960
- Ε.Α. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, «Οἱ χίλιοι στίχοι στὴν ἀρχὴ τοῦ Χρονικοῦ τῶν Τόκκο», *Ηπειρ. Χρον.* 25 (1983), σσ. 158-181
- Ν. ΚΑΛΟΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ στρατιωτικὴ ὀργάνωσις τῆς ἐλληνικῆς Αὐτοκρατορίας τοῦ Βυζαντίου*, Βλάστου, Αθήνα 1937
- Δ.Ε. ΚΑΛΟΜΟΙΡΑΚΗΣ, «Ερμηνευτικές Παρατηρήσεις στο εικονογραφικὸ πρόγραμμα του Πρωτάτου», *ΔΧΑΕ* 15 (1989-90), σσ. 197-218
- Δ.Ε. ΚΑΛΟΜΟΙΡΑΚΗΣ, «Πρωτάτο. Ἡ ἔρευνα, τὸ μνημεῖο καὶ οἱ πατρῶνες του», *Κληρονομιά* 22 (1990), σσ. 73-104
- Σ. ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΒΕΡΤΗ, «Οἱ ζωγράφοι στὴν ὕστερη βυζαντινὴ κοινωνία. Ἡ μαρτυρία τῶν ἐπιγραφῶν», στο Μ. ΒΑΣΙΛΑΚΗ (επιμ.), *Τὸ πορτραῖτο τοῦ καλλιτέχνη στο Βυζάντιο*, Πανεπιστημιακὲς Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997 [2000], σσ. 121-159
- Σ. ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΒΕΡΤΗ, «Τάσεις τῆς μνημειακῆς ζωγραφικῆς περὶ τὸ 1300 στὸν ἐλλαδικὸ καὶ νησιωτικὸ χῶρο (εκτὸς ἀπὸ τὴ Μακεδονία)», στο Λ. ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ (επιμ.), *Ὁ Μανουήλ Πανσέληνος καὶ ἡ ἐποχὴ του*, (Τὸ Βυζάντιο Σήμερα, 3), Εθνικὸ Ίδρυμα Ερευνῶν, Αθήνα 1999, σσ. 63-100
- Α. ΚΑΤΣΕΛΑΚΗ, «Ὁ Χριστὸς Ἐλκόμενος ἐπὶ σταυροῦ. Εικονογραφία καὶ τυπολογία τῆς παράστασης στὴ βυζαντινὴ τέχνη, (4ος αἰ.-15ος αἰ.)», *ΔΧΑΕ* 19 (1996/7), σσ. 167-200

- Α. ΚΑΤΣΕΛΑΚΗ, *Ο ναός του αρχάγγελου Μιχαήλ στις Αρχάνες Ηρακλείου (1315-1316) και η μνημειακή ζωγραφική στην Κρήτη στις αρχές του 14^{ου} αιώνα*, Ιωάννινα 2003 (διδακτορική διατριβή)
- Α. ΚΑΤΣΙΩΤΗ, «Επισκόπηση της μνημειακής ζωγραφικής του 13ου αιώνα στα Δωδεκάνησα», *ΑΔ* 51-52 (1996-1997), σσ. 269-302
- Τ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βασιλεύς ή οικονομός. Πολιτική εξουσία και ιδεολογία πριν την άλωση*, Πόλις, Αθήνα 2007
- Γ.Τ. ΚΟΛΙΑΣ, «Περί ἀπλήκτου», *ΕΕΒΣ* 17 (1941), σσ. 144-184
- Τ.Γ. ΚΟΛΙΑΣ, «Τα όπλα στη βυζαντινή κοινωνία», στο Χ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ (επιμ.), *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου «Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο»*, Αθήνα 15-17 Σεπτεμβρίου 1988, (Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών/Ε.Ι.Ε.) Αθήνα 1989, σσ. 463-476
- Τ.Γ. ΚΟΛΙΑΣ, «Η πολεμική τεχνολογία των Βυζαντινών», *Δωδώνη* 18 (1989), σσ. 17-41
- Τ.Γ. ΚΟΛΙΑΣ, «Η πολεμική τακτική των βυζαντινών: θεωρία και πράξη», στο Κ. ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ (επιμ.), *Το εμπόλεμο Βυζάντιο (9^{ος} – 12^{ος} αι.)*, (Ινστιτούτο βυζαντινών Ερευνών, Διεθνή Συμπόσια 4), Ίδρυμα Γουλάνδρη-Χόρν, Αθήνα 1997, σσ. 75-91
- Τ.Γ. ΚΟΛΙΑΣ, «Τα στρατιωτικά εγκλήματα κατά τους βυζαντινούς χρόνους», στο Σ.Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ (επιμ.), *Εγκλημα και τιμωρία στο βυζάντιο*, (Ίδρυμα Γουλάνδρη-Χόρν), Αθήνα 1997, σσ. 295-316
- Μ.Σ. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, «Η κατάκτηση της νότιας Ελλάδας από τους Φράγκους», *Ιστορικο-Γεογραφικά* 1 (1985-86), σσ. 53-194
- Μ.Σ. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, «Τα Βυζαντινά Γιάννενα», *Ιστορικο-γεωγραφικά* 9 (2002), σσ. 9-373
- Θ.Κ. ΚΟΡΡΕΣ, «Υγρόν πῦρ», *ένα όπλο της βυζαντινής ναυτικής τακτικής*, (Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών, 6) Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1989
- Σ. ΚΟΥΚΙΑΡΗΣ, *Τα θαύματα–εμφανίσεις των αγγέλων και αρχαγγέλων στην βυζαντινή τέχνη των Βαλκανίων*, Δωδώνη, Αθήνα - Γιάννινα 1989

- Σ. ΚΟΥΚΙΑΡΗΣ, «Η θέση του επώνυμου αγίου στο εικονογραφικό πρόγραμμα του βυζαντινού ναού (γενικές αρχές)», *Κληρονομιά* 22 (1990), σσ. 105-123
- Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, 1-6, Institut Français d'Athènes, Αθήνα 1948-1957
- Β. ΚΟΥΤΑΒΑ-ΔΕΛΗΒΟΡΙΑ, «Zendado η Cendal-Sendal: Ένα προίον με ανατολίτικο όνομα στις αγορές της Δύσης», στο Ν.Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, *Χρήμα και αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων*, (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Το Βυζάντιο σήμερα, 4), Αθήνα 2003, σσ. 193-218
- Ο. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, «Πῶς ἠλώθη ἡ Τραπεζοῦς», *ΑρχΠον* 17 (1952), σσ. 15-54
- Ο. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, «Ἡ ἄλωσις τῆς Τραπεζοῦντος ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ ὁ Βαρβερίνος Κῶδιξ 111», *ΑρχΠον* 17 (1953), σσ. 297-305
- Ο. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, «Περὶ τὸ «Ἐγκώμιον εἰς Τραπεζοῦντα» τοῦ Βησσαρίωνος», *ΑρχΠον* 37 (1980), σσ. 153-184
- Α. ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, «Οι κτήτορες της Περιβλέπτου του Μιστρά», *ΔΧΑΕ* 24, (2003), σσ. 101-117
- Α. ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, «Το γλυπτό «προσκυνητάρι» στο ναό του αγίου Γεωργίου του κάστρου στο Γεράκι», *ΔΧΑΕ* 25, (2004), σσ. 111-125
- Μ.Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, «Ἡ διαθήκη τοῦ Ἀγγέλου Ἀκοτάντου (1436), ἀγνώστου κρητικοῦ ζωγράφου», *ΔΧΑΕ* 2 (1960-61), σσ. 139-153
- Λ. ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ (επιμ.), *Ο Μανουήλ Πανσέληνος και η εποχή του*, (Το Βυζάντιο Σήμερα, 3), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1999
- Χ. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΤΣΙΟΥΜΗ, «Ἡ μνημειακὴ ζωγραφικὴ στη Θεσσαλονίκη στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα», στο Ε. ΚΥΠΡΑΙΟΥ (επιμ.), *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, (Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου, 46), 1-2, Αθήνα 1991-1992, 2, σσ. 658-668
- Κ.Δ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Περὶ Παλαιολόγων καὶ ἄλλων εὐγενῶν κωνσταντινουπολιτῶν», στο *Γέρας, Αντονίου Κεραμοπούλλου*, (Εταιρεία

Μακεδονικών Σπουδών, Επιστιμονικαί Πραγματεΐαι, 9), Μυρτίδη, Αθήνα 1953, σσ. 355-372

Κ.Δ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, «Περὶ τῶν ἐκ Κων/πόλεως διαφυγόντων τὸ 1453 Παλαιολόγων καὶ ἀποβιβασθέντων εἰς Κρήτην», *Actes du XIIe Congrès International des Études Byzantines, Ochride 10-16 Septembre 1961, tome 2, [Beograd 1964], [Kraus – Nendeln/Liechtenstein 1978]*, σσ. 171-176

Δ.Κ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, «Τζάγγρα. Χωρίον τῆς «Ἀλεξιάδος» (Χ, 8, 6) εἰς ἔμμετρον παράφρασιν», *ΕΕΒΣ* 35 (1966-67), σσ. 136-140

Μ. ΜΟΡΦΑΚΙΔΗΣ, «Ἡ λεγόμενη «καταλανικὴ εταιρεία». Προβλήματα ἐθνικῆς σύστασης καὶ ονοματοδοσίας», στο Ν.Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ (επιμ.), *Ἡ ἐπικοινωνία στο βυζάντιο, (Β' Διεθνὲς Συμπόσιο, 4-6 Οκτωβρίου 1990), Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, Αθήνα 1993*, σσ. 419-431

Ν.Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, *Χρῆμα καὶ ἀγορὰ στὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων*, (Ἐθνικὸ Ἴδρυμα Ἐρευνῶν, Το Βυζάντιο σήμερα, 4), Αθήνα 2003

Σ. ΜΟΥΖΑΚΗ, «Μαρτυρία ἐπιδρομῆς βυζαντινῶν στρατιωτῶν στὴ Μεσογαία Ἀττικῆς τὸ 13ο αἰῶνα, σχόλια σε ἀνέκδοτα ἀκιδογραφήματα», *Βυζαντινὸς Δόμος* 10-11 (1999-2000), σσ. 171-178

Ν.Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Σινικὸ ἰδεόγραμμα σε τοιχογραφία τοῦ Γερακίου», *Βυζαντιακά* 18 (1998), σσ. 13-34

Ν.Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐκκλησίαι τοῦ Νομοῦ Φλώρινας. Βυζαντινά καὶ μεταβυζαντινά μνημεῖα*, Μαλλιάρης Παιδεία, Θεσσαλονίκη 2003

Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, *Ἅγιος Νικόλαος Ὁρφανός, οἱ τοιχογραφίες*, (Αἶπος, 25) Ἀκρίτας, Νέα Σμύρνη 2003

Α. BABUIN, «Ὁ ἵππος καὶ ἡ ἐξαρτυσὴ τοῦ κατὰ τὴν ὕστερη βυζαντινὴ ἐποχὴ», *Βυζαντινά* (2007), σσ. 119-152

Β. ΝΕΡΑΝΤΖΗ-ΒΑΡΜΑΖΗ, «Ἡ Θεσσαλονίκη τὸ Β' μισὸ τοῦ 14^{ου} αἰῶνα καὶ ἡ πρώτη ἀλῶση τῆς ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ 1387», στο *Ἡ Μακεδονία κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων, Β' συμπόσιο* (Θεσσαλονίκη, 14-20 Δεκεμβρίου

1992), (Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Διεθνή Συμπόσια για την Μακεδονία), σσ. 91-96

Α. ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, Α. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Μίλτος Γαρίδης (1926-1996). Αφιέρωμα*, 1-2 (παράρτημα εφημερίδας «Δωδώνη», 66) Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2003

Δ.Ι. ΠΑΛΛΑ, «Αί αισθητικαὶ ἰδέαι τῶν Βυζαντινῶν πρὸ τῆς Ἀλώσεως (1453)», *ΕΕΒΣ* 34 (1965), σσ. 313-331

Κ.Σ. ΠΑΝΑΓΙΩΠΙΔΗΣ, *Η οργάνωση του στρατού κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο (1204-1453)*, Θεσσαλονίκη 2004 (διδακτορική διατριβή)

Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΠΙΔΗ, «Τεχνοτροπικές σχέσεις της ζωγραφικής της Κύπρου και της Πελοποννήσου κατά το 13ο αιώνα», στο Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - Β. ΕΓΓΛΕΖΑΚΗ (επιμ.), *Πρακτικά του δευτέρου διεθνούς κυπριολογικού συνεδρίου* (Λευκωσία, 20-25 Απριλίου 1982), 2, Λευκωσία 1986, σσ. 561-566

Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΠΙΔΗ, «Οι τοιχογραφίες του αγίου Γεωργίου Λαθρήνου στη Νάξο», *ΔΧΑΕ* 16 (1991-92), σσ. 139-153

Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΠΙΔΗ, «Το πρόβλημα του ρόλου του χορηγού και του βαθμού ανεξαρτησίας του ζωγράφου στην καλλιτεχνική δημιουργία. Δυο παραδείγματα του 12ου αιώνα», στο Μ. ΒΑΣΙΛΑΚΗ (επιμ.), *Το πορτραίτο του καλλιτέχνη στο Βυζάντιο*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997 [2000], σσ. 77-105

Σ. ΠΑΠΑΔΑΚΗ-ΟΕΚΛΑΝΔ, «Η Κερά τῆς Κριτσάς», *ΑΔ* 22 (1967), σσ. 87-111

Β. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Βυζαντινή κεραμική στη Ναύπακτο», στο *Η Ναύπακτος και η περιοχή της κατά τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή εποχή (325-1820)*, Β' επιστημονικό συνέδριο, Ναύπακτος 17-18-19 Οκτωβρίου 1997, (Εταιρεία Ναυπακτιακών Μελετών), Αθήνα 2001, σσ. 273-290

Γ.Κ. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, «Ο Αλέξιος Καλλέργης και μία άγνωστη διήγηση των κρητικών επαναστάσεων του 1365-1367», *Θησαυρίσματα* 36 (2006), σσ. 9-35

- Τ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, «Ένα εικαστικό εγκώμιο του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου: οι εξωτερικές τοιχογραφίες στο Καθολικό της Μονής της Μαυριώτισσας στην Καστοριά», *ΔΧΑΕ* 15 (1989-90), σσ. 221-238
- Τ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, «Επιτύμβιες παραστάσεις κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο», *ΔΧΑΕ* 19 (1996-7), σσ. 285-303
- Τ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, «Ιστορίες και ιστορήσεις βυζαντινών παλληκαριών», *ΔΧΑΕ* 20 (1998), σσ. 213-228
- Μ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, «Αλχημεία ή χημική τεχνολογία», *Ινδικτος* 7 (1997), σσ. 97-119
- Χ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, «Μια ανέκδοτη διήγηση για τον άγνωστο νεομάρτυρα Γεώργιο (+ 1437)», *Ορθόδοξος Παρουσία* 1 (1964), σσ. 65-73
- Δ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια*, 1, (Βασική Βιβλιοθήκη, 46) Ζαχαρόπουλου, Αθήνα 1958
- Β. ΠΟΥΧΝΕΡ, «Η «κγίοστρα» στην ελληνική παράδοση», *Ηπειρ. Χρον.* 31 (1994), σσ. 107-163
- Κ. ΡΑΔΟΥ, «Τὰ ἐκ Χαλκίδος κράνη τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Ἐθνολογικοῦ Μουσείου», *ΔΙΕΕ* 8 (1923), σσ. 3-10
- Ι. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, «Συνοδικὴ διάγνωσις τῆς ΙΔ΄ ἑκατονταετηρίδος», *ΔΙΕΕ* 3 (1890), σσ. 273-4
- Ν.Γ. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, «Τὸ περὶ τῆς μάχης τῆς Βάρνης ποίημα», *Αθήνα* 48 (1938), σσ. 163-177
- Ξ.Α. ΣΙΔΕΡΙΔΗΣ, «Κωνσταντίνου Παλαιολόγου θάνατος, τάφος, καὶ σπάθη», *Η Μελέτη* 2 (1908), σσ. 65-78, 129-146
- Κ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα, 333 μ.Χ.- 1700*, Αθήνα 1972
- Ι.Σ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, «Ὁ δικέφαλος ἀετός ἰδίᾳ ὡς σύμβολον ἢ ὡς θέμα διακοσμῆσεως κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον», *ΕΕΒΣ* 39-40 (1972-73), σσ. 162-74

- Ε. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ, *Ο πόλεμος στον δυτικό ελλαδικό χώρο κατά τον ύστερο μεσαιώνα. (13ος-15ος αι.)*, (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Μονογραφίες 8), Αθήνα 2008
- Γ. ΤΣΑΝΤΗΛΑΣ, «Η λατρεία του αγίου Προκοπίου την περίοδο των σταυροφόρων και η βιογραφική εικόνα του στο πατριαρχείο Ιεροσολύμων», *ΔΧΑΕ* 27 (2006), σσ. 245-257
- Ε.Ν. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ, «Τα ψηφιδωτά και οι βυζαντινές τοιχογραφίες», στο Ι. ΠΑΠΑΓΓΕΛΟΣ (επιμ.), *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Παράδοση-Ιστορία-Τέχνη*, 1-2, Πέργαμος, Άγιον Όρος 1996, σσ. 259-279
- Ε.Ν. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ (επιμ.), *Μανουήλ Πανσέληνος, εκ του ιερού ναού του Πρωτάτου*, Αγιορειτική Εστία, Θεσσαλονίκη 2003
- Ε.Ν. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ, *Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου του Αγίου Ευθυμίου (1302/3. Έργο του Μανουήλ Πανσέληνου στην Θεσσαλονίκη*, Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2008
- Α. ΤΣΙΠΟΥΡΙΔΟΥ, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του Αγίου Νικολάου Ορφανού στη Θεσσαλονίκη*, (Βυζαντινά Μνημεία, 6), Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 1986
- Κ.Π. ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΗΣ, *Ο αποκεφαλισμός των μαρτύρων εις τας ιστορικοφιλολογικάς πηγάς και την βυζαντινήν τέχνην*, Καρδαμίτσα, Θεσσαλονίκη 1989
- Κ.Π. ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΗΣ, «Η πρόιμη εικονογραφία του Αγίου Θεοδώρου», *Βυζαντινά* 16 (1991), σσ. 117-141
- Ε. ΧΡΥΣΟΣ (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, (Άρτα, 27-31 Μαΐου 1990), Μουσικοφιλολογικός Σύλλογος Άρτης «Ο Σκούφας», Άρτα 1992

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

D. ABULAFIA, «Ancona, Byzantium and the Adriatic, 1155-1173», *Papers at the British School at Rome* 52 (1984), σσ. 195-216 [D. ABULAFIA, *Italy, Sicily and the Mediterranean 1100-1400*, 9, VR 1987 (CS 250)]

H. AHRWEILER, «Les termes Τσάκωνες – Τσακωνίαι, et leur évolution sémantique» *REB* 21 (1963), σσ. 243-249

H. AHRWEILER, *Byzance et la mer: la marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Presses Universitaires de France, Paris 1966

S. AL-SARRAF, «Close combat weapons in the early Abbasid period: maces, axes and swords», στο *Companion to Medieval Arms and Armour*, επιμ. D. NICOLLE, The Boydell Press, Woodbridge, 2002, σσ. 149-178

M. ALEKSIĆ, «Swords with pommels of type N», *Slovenská Archeológia* 54-2 (2006), σσ. 363-388

M. ALEKSIĆ, *Mediaeval swords from Southeastern Europe. Material from 12th to 15th Century*, Dedra, Belgrade 2007

D.G. ALEXANDER, «The swords of Damascus», *ZHW* 26 (1984), σσ. 131-138

D.G. ALEXANDER, «European Swords in the Collections of Istanbul, 1. Swords from the Arsenal of Alexandria», *ZHW* 27 (1985), σσ. 81-118

J. ALEXANDER - P. BINSKI (επιμ.), *Age of Chivalry. Art in Plantagenet England 1200/1400*, (Royal Academy of Arts, London 1987), Weidenfeld and Nicolson, London 1987

M.M. ALEXANDRESCU-DERSCA, *La campagne de Timur en Anatolie (1402)*, (Publicațiunile Institutului de Turcologie, 1), Imprimeria Natională, Bucarest 1942 [VR (M 11), London 1977]

- J. ALM, *European Crossbows*, (Royal Armouries Monograph, 3), The Trustees of the Royal Armouries, Dorchester 1994
- R. ALMAGIÀ, *Planisferi, carte nautiche e affini dal secolo XIV al XVII. Esistenti nella Biblioteca Apostolica Vaticana*, (Monumenta Cartographica Vaticana, 1), Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano 1944
- G. AMATUCCIO, *Peri Toxeias. L'arco da guerra nel mondo bizantino e tardo-antico*, Planetario, Bologna 1996
- G. AMATUCCIO, «“Fino alle mura di Babilonia”. Aspetti militari della conquista normanna del Sud», *Rassegna Storica Salernitana* 30 (1998), σσ. 121-34
- M. ANASTASIADIS, «On handling the Menavlion», *BMGS* 18 (1994), σσ. 1-10
- K. ANDREWS, *Castles of the Morea, American School of Classical Studies at Athens*, (Gennadeion Monographs, 1), Princeton 1953 [Hakkert, Amsterdam 1978]
- A. ANGELUCCI, *Documenti inediti per la storia delle armi da fuoco italiane*, 1869 [Akademische Druck-und Verlagsanstalt, Graz 1972]
- A. ANGELUCCI, *Catalogo dell'Armeria Reale di Torino*, 1890 [Roma 1967]
- S. ANGLO, «Le jeu de la hache: A Fifteenth Century treatise on the technique of chivalric axe combat», *Archeologia* 109 (1991), σσ. 113-28
- M.A. ANGOLD, *A Byzantine Government in exile: Government and Society under the Laskarids of Nicaea (1204-1261)*, Oxford University Press, London 1975
- E.C. ANTOCHE, «Les expéditions de Nicopolis (1396) et de Varna (1444): une comparaison», *Mediævalia Transilvanica* 4 (2000), σσ. 28-79
- S. ANTONIADIS, «Le chroniqueur venitien Zancaruolo et les rapports de Venise avec les crétois et l'empereur de Byzance (XIVe siècle)», *Actes du XIIe Congrès International des Études Byzantines*, (Ochride 10-16 Septembre 1961, 2) [Beograd 1964], [Kraus – Nendeln/Liechtenstein 1978], σσ. 27-36
- S. ANTONIADIS, «Le récit du combat naval de Gallipoli chez Zancaruolo en comparaison avec le texte d'Antoine Morosini et les historiens grecs du XVe

- siècle», στο *Venezia e l'Oriente fra tardo medioevo e Rinascimento*, επιμ. A. PERTUSI, Sansoni, Firenze 1966, σσ. 267-281
- W.W. ARENDT, «Türkische Sabel aus den VII-IX Jahrhunderten», *Archeologia Hungarica* 16 (1934), σσ. 48-69
- J.P. ARRIGNON, «Le guerrier Russe IXe - XIIIe siècles d'après les données archéologiques», στο *Le combattant au Moyen Age*, επιμ. M. BALARD, (Histoire Ancienne et Médiévale, 36), Publications de la Sorbonne, Paris 1995, σσ. 123-147
- V. ATANACKOVIĆ-SALCIĆ, «Fränkische Waffenfunde in der Herzegovina», *BalSla* 10 (1983), σσ. 17-28
- A.S. ATIYA, *The crusade of Nicopolis*, Methuen & Co., London 1934
- A. BABUIN, «Standards and insignia of Byzantium», *Byzantion* 71 (2001), σσ. 5-59
- B. S. BACHRACH, «Animals and warfare in early medieval Europe», *Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo* 31 (1985), σσ. 707-751
- P. BADENAS, «Le choc des mentalités pendant l'occupation franque de Chypre», στο *Le partage du monde*, επιμ. M. BALARD - A. DUCCELLIER, (Byzantina Sorbonensia, 17), Publications de la Sorbonne, Paris 1998, σσ. 335-344
- P. BADENAS, «La mission de González de Clavijo (1403-1406) et l'image de l'autre dans l'histoire et la légende», *ByzF* 25-26 (1999-2000), σσ. 285-292
- P.B. BAGATTI, «Bombe a "fuoco greco" in Palestina», *Faenza* 39 (1953), σσ. 35-38
- A. BAKALOPULOS, «Les limites de l'empire byzantin depuis la fin du XIVe siècle jusqu'à sa chute (1453)», *BZ* 55 (1962), σσ. 56-65
- C. BAKIRTZIS, «Les Catalans en Thrace», στο *EΥΨΥΧΙΑ Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, 1, επιμ. M. BALARD, J. BEAUCAMP, J.C. CHEYNET, (Byzantina Sorbonensia 16), Publications de la Sorbonne, Paris 1998, σσ. 63-73
- M. BALARD, «A propos de la bataille du Bosphore. L'expédition génoise de Paganino Doria à Constantinople (1351-1352)», *TM* 4 (1970), σσ. 431-469

- M. BALARD, *La Romanie génoise (XIIe début du XVe siècle)*, (Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, 235), De Boccard, Paris 1978
- M. BALARD, «Les formes militaires de la colonisation génoise», *Castrum* 3 (1988), σσ. 67-78
- M. BALARD, «The Genoese in the Aegean (1204-1566)», στο *Latin and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, επιμ. B. ARBEL, B. HAMILTON, D. JACOBY, Frank Cass, London 1989, σσ. 158-174
- M. BALARD, «Constantinople vue par les témoins du siege de 1453», στο *Constantinople and its hinterland, - Papers from the Twenty-seventh Spring Symposium of Byzantine Studies*, Oxford April 1993, επιμ. C. MANGO - G. DAGRON, (Society for the Promotion of Byzantine Studies, Publications, 3), VR 1995, σσ. 169-177
- M. BALARD, «La poliorcétique des croisés lors de la première croisade», *ByzF* 25-26 (1999-2000), σσ. 221-231
- D. BALESTRACCI, *La festa in armi. Giostre, tornei e giochi nel medioevo*, Laterza, Roma-Bari 2001
- J. BALTRUŠAITIS, *Il medioevo fantastico*, Adelphi, Milano 1973 [1993]
- M. BARBER, «Western Attitudes to Frankish Greece in the Thirteenth Century», στο *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean After 1204*, επιμ. B. ARBEL, B. HAMILTON, D. JACOBY, Frank Cass, London 1989, σσ. 111-123
- J.W. BARKER, «On the Chronology of the Activities of Manuel II Palaeologus in the Peloponnesus in 1415», *BZ* 55 (1962), σσ. 39-55
- J.W. BARKER, *Manuel II Palaeologus (1391-1425): A Study in Late Byzantine Statemanship*, Rutgers University Press, New Brunswick 1969
- C. BARSANTI, «Costantinopoli e l'Egeo nei primi decenni del XV secolo: la testimonianza di Cristoforo Buondelmonti», *RINASA* 56 (2001), σσ. 83-253
- H. BARTLETT WELLS, «Contribution to the History of the Heat Treatment of Steel (Largely from the Evidence of Sword Blades)», *JAAS* (1968-70), σσ. 217-239

- M.C. BARTUSIS, «Brigandage in the Late Byzantine Empire», *Byzantion* 51 (1981), σσ. 386-409
- M.C. BARTUSIS, «State demands for the billeting of soldiers in late Byzantium», *ZRVI* 26 (1987), σσ. 115-123
- M.C. BARTUSIS, «State Demands for Building and Repairing Fortifications in Late Byzantium and Medieval Serbia», *ByzSlav* 49 (1988), σσ. 205-212
- M.C. BARTUSIS, «The Megala Allagia and the Tzaousios: Aspects of Provincial Military Organization in Late Byzantium», *REB* 47 (1989), σσ. 183-207
- M.C. BARTUSIS, «On the Problem of Smallholding Soldiers in Late Byzantium», *DOP* 44 (1990), σσ. 1-26
- M.C. BARTUSIS, «The Cost of Late Byzantine Warfare and Defense», *ByzF* 16 (1991), σσ. 75-89
- M.C. BARTUSIS, *The Late Byzantine Army. Arms and Society, 1204-1453*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1992
- M.C. BARTUSIS, «The Functions of Archaizing in Byzantium», *ByzSla* 56 (1995), σσ. 71-78
- M.C. BARTUSIS, «The Chadenos affair (Pachymeres, Book I, Chapter 5-6)», *ZRVI* 45 (2008), σσ. 157-166
- G.F. BASS – S.D. MATTHEWS – J.R. STEFFY (επιμ), *Serçe Limani, an eleventh Century shipwreck. 1. The ship and its anchorage, crew and passengers*, Texas A&M University Press, College Station 2004
- P. BEATSON, «Byzantine Lamellar Armour: Conjectural Reconstruction of a Find from the Great Palace in Istanbul», *The Varangian Voice* 49 (1998), σσ. 3-8
- P. BEATSON, «A Warrior with a Danish Axe in a Byzantine Ivory Panel», *Golden Horn* 8 (2000), σσ. 1-8
- H. BELTING, «Le peintre Manuel Eugenikos de Constantinople, en Géorgie», *CahArch* 28 (1979), σσ. 103-114
- H. BELTING, C. MANGO, D. MOURIKI, *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul*, DOS 15, Washington D.C. 1978

- B.P. BENEDIKZ, «The Evolution of the Varangian Regiment in the Byzantine Army», *BZ* 62 (1969), σσ. 20-24
- M. BENNET, «La Règle du Temple as a Military Manual or How to Deliver a Cavalry Charge», στο *Studies in Medieval History presented to R. Allen Brown*, επιμ. C. HARPER-BILL, Boydell, Woodbridge-Suffolk 1989, σσ. 7-19
- P. BENOIT, «Artisans ou combattants? Les cannoniers dans le royaume de France à la fin du Moyen Age», στο *Le combattant au moyen age*, επιμ. M. BALARD, (Histoire ancienne et médiévale, 36), Publications de la Sorbonne, Paris 1995, σσ. 287-296
- J.W. BIRKENMEIER, *The development of the Komnenian army. 1081-1180*, (History of Warfare, 5), Brill, Leiden - Boston – Köln 2002
- M. BIRTAŠEVIĆ, «Mačevi “vukovci” u jugoslovenskim zbirkama», *Vesnik* 13-14 (1968), σσ. 81-104
- A.D.H. BIVAR, «Cavalry equipment and tactics on the Euphrates frontier», *DOP* 26 (1972), σσ. 271-291
- C. BLAIR, «The word “baselard”», *JAAS* 11 (1983-85), σσ. 193-206
- S. BLÖNDAL (B.S. BENEDIKZ), *The Varangians of Byzantium. An aspect of Byzantine military history*, translated, revised and rewritten by B.S. Benedikz, Cambridge University Press, London, New York, Melbourne 1978 [2007]
- A.J. BOAS, *Crusader Archaeology. The Material Culture of the Latin East*, Routledge, London - New York 1999
- L.G. BOCCIA, *Le armature di S. Maria delle Grazie di Curtatone di Mantova e l'armatura lombarda del '400*, Bramante, Busto Arsizio 1982a
- L.G. BOCCIA (επιμ.), *Dizionari terminologici. Armi difensive dal medioevo all'età moderna*, Centro Di, Firenze 1982b
- L.G. BOCCIA, «The Xalkis Funds in Athens and New York», στο *Proceedings of the Ninth Triennial Congress, IAMAM*, 1981
- B. BOGDANOVIC – B. MILOSAVLJEVIC, «Streljačko oružje 16. i 17. veka u zbirkama Vojnog Muzeja», *Vesnik* 31-32 (1986), σσ. 38-69

- B. BÖLENDORF ARSLAN, *Glasierte byzantinische Keramik aus der Türkei*, 1-3, Istanbul Yayinlari, Istanbul 2004
- A. BORG, «Gisarmes and great axes», *JAAS* 8 (1976), σσ. 337-342
- A. BOUDOT-LAMOTTE, «*Çaws*», *EP*, σσ. 828-835
- J. BOYCHEVA, «L'aer dans la liturgie orthodoxe et son iconographie du XIIIe siècle jusque dans l'art post-byzantin», *CahArch* 51 (2003-4), σσ. 169-194
- T. BRACCINI, «Bessarione Comneno? La tradizione indiretta di una misconosciuta opera storica di Giano Lascaris come fonte biografico-genealogica», *Quaderni di Storia* 64 (2006), σσ. 61-115
- J. BRADBURY, *The Medieval Archer*, Boydell & Brewer, Woodbridge 1985
- J. BRADBURY, *The Medieval Siege*, Boydell & Brewer, Woodbridge 1994
- C.M. BRAND, *Byzantium confronts the West, 1180-1204*, Harvard University Press, Cambridge – Massachusetts 1968
- L. BREHIER, *Les institutions de l'empire byzantin*, Albin Michel, Paris 1949
- G. BRETT, W.J. MACAULAY, R.B.K. STEVENSON (επιμ.), *The great Palace of the Byzantine emperor, being a first report on the excavations carried out in Istanbul on behalf of the Walker Trust*, (The University of St. Andrews 1935-1938), London 1947
- B. BREVEGLIERI, «Armamento duecentesco bolognese: da statuti e documenti d'archivio», *Bullettino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoriano* 94 (1988), σσ. 73-122
- A. BRUHN DE HOFFMEYER, «Military equipment in the Byzantine Manuscript of Scylitzes in Biblioteca Nacional in Madrid», *Gladius* 5 (1966)
- A. BRYER, «The Fate of George Komnenos Ruler of Trebizond (1266-1280)», *BZ* 66 (1973), σσ. 332-350
- A. BRYER, «The Estates of the Empire of Trebizond. Evidence for their Resources, Products, Agriculture, Ownership and Location», *ΑρχΠov* 35 (1978), σσ. 370-477

- A. BRYER - D. WINFIELD, *The byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, 1-2, (Dumbarton Oaks Studies, 20) Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 1985
- P. BURKE, *Eyewitnessing: The uses of images as historical evidence*, Reaktion, Ithaca - New York 2001
- R.I. BURNS, «The Catalan Company and the European Powers, 1305-1311», *Speculum* 29 (1954), σσ. 751-771
- C. CAHEN, «La campagne de Mantzikert d'après les sources musulmanes», *Byzantion* 9 (1934), σσ. 613-642
- C. CAHEN, «Les changements techniques militaires dans le Proche Orient médiéval et leur importance historique», στο *War, Technology and Society in the Middle East*, επιμ. V. J. PARRY - M.E. YAPP, Oxford University Press, London, 1975, σσ. 113-124
- N. CALVINI, *Balestre e balestrieri medioevali in Liguria*, Casabianca, Sanremo 1982
- P. CAMPODONICO, *La marineria genovese dal medioevo all'unità d'Italia*, Fabbri, Milano 1989
- P. CAMPODONICO, *Navi e marinai genovesi nell'età di Cristoforo Colombo*, Edizioni Colombo, Genova 1991
- M. CANARD, «Textes relatifs à l'emploi du feu grégeois chez les Arabes», *BEA* 6 (1946), σσ. 3-7
- S. CARATZAS, *Les Tzacones*, (Supplementa Byzantina, 4) De Gruyter, Berlin - New York 1976
- F. CARDINI, «Per un'edizione critica del Liber Secretorum Fidelium Crucis di Marin Sanudo il Vecchio», *Ricerche Storiche* 6 (1976), σσ. 191-250
- F. CARDINI, *Alle radici della cavalleria medievale*, La Nuova Italia, Firenze 1982
- F. CARDINI, *Guerre di primavera*, Le Lettere, Firenze 1992
- A. CARILE, *La rendita feudale nella Morea latina del XIV secolo*, Pàtron, Bologna 1974

- A. CARILE, «Manuele Nothos Paleologo. Nota prosopografica», *Θησαυρίσματα* 12 (1975), σσ. 137-147
- A. CARILE, *Per una storia dell'impero latino di Costantinopoli (1204-1261)*, Pàtron, Bologna 1978
- A. CARILE – S. COSENTINO, *Storia della marineria bizantina*, Lo scarabeo, Bologna 2004
- E. CARLI, *La pittura senese del Trecento*, Milano, Electa 1981
- E.H. CARR, *What is History?*, Macmillan, London 1961 [Einaudi, Torino 1966]
- M. CARRIER, *L'image du Grec selon les chroniqueurs des croisades: perceptions et réactions face au cérémonial byzantin, 1096 à 1204*, διδακτορική διατριβή, Sheerbrooke University, 2000
- M. CARROL, «Notes on the Authorship of the "Siege" Section of the Chronicon Maius of Pseudo-Phrantzes, Book III», *Byzantion* 41 (1971), σσ. 28-44
- E. CASTELNUOVO (επιμ.), *La pittura in Italia. Il Duecento e il Trecento*, Milano, Electa 1985
- M. CATTAPAN, «Nuovi documenti riguardanti pittori cretesi dal 1300 al 1500», *Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, 3, Αθήνα 1968, σσ. 29-46
- P. CHARANIS, «Observations on the Demography of the Byzantine Empire», Thirteenth International Congress of Byzantine Studies (Main Papers 14), Oxford 1966, σσ. 1-19 [P. CHARANIS, *Studies in the Demography of the Byzantine Empire*, 1, VR 1972 (CS 8)]
- P. CHARANIS, «How Greek was the Byzantine Empire?», *Bucknell Review* 11/3, Lewisburg Pennsylvania 1963, σσ. 101-116 [P. CHARANIS, *Studies in the Demography of the Byzantine Empire*, 22, VR 1972 (CS 8)]
- A. CHATZINIKOLAOU, «Heilige», *RbK*, στηλ. 1034-1093
- P.E. CHEVEDDEN, «Artillery in Late Antiquity: Prelude to the Middle Ages», στο *The medieval city under siege*, επιμ. I.A. CORFIS, Boydell & Brewer, Woodbridge – Suffolk 1995, σσ. 131-174

- P.E. CHEVEDDEN, «The hybrid trebuchet: the halfway step to the counterweight trebuchet», στο D.J. KAGAY – T.M. VANN (επιμ.), *On the social origins of medieval institutions. Essays in honor of Joseph F. O' Callaghan*, Brill, Leiden-Boston-Köln, 1998, σσ. 179-222
- P.E. CHEVEDDEN, «The Invention of the Counterweight Trebuchet: A Study in Cultural Diffusion», *DOP* 54 (2000), σσ. 71-116
- P.E. CHEVEDDEN, «Black Camels and Blazing Bolts: The Bolt-Projecting Trebuchet in the Mamluk Army», *Mamluk Studies Review* 8/1 (2004), σσ. 227-277
- C. CHOTZAKOGLU, «Die Palaiologen und das früheste Auftreten des byzantinischen Doppeladlers», *ByzSlav* 57 (1996), σσ. 60-68
- V. CHRISTIDES, «Naval Warfare in the Eastern Mediterranean (VI-XIV Centuries): an Arabic Translation of Leo VI's Naumachica», *Graeco Arabica* 3 (1984), σσ. 138-143
- V. CHRISTIDES, «Ναφτ», *ΕΠ*, στηλ. 885-888
- F. CICILIOT, «Sources for Medieval Nautical Archaeology: Genoese Notarial Records», *IJNA* 25 (1996), σσ. 239-242
- K. N. CIGGAAR, *Western travellers to Constantinople. The West and Byzantium, 962-1204: Cultural and political relations*, (The medieval Mediterranean. Peoples, Economies and Cultures, 400-1453, 10), Brill, Leiden, New York, Köln 1996
- F. CIRLOT, «El armamiento en Girart de Roussillon», στο *Essor et fortune de la chanson de geste dans l'Europe et l'Orient latin*, Actes du IXe Congrès International de la Société Rencesvals pour l'Étude des Épopées Romanes, (Padova-Venezia, 29 agosto – 4 settembre 1982), Mucchi, Modena 1982, σσ. 863-900
- J. COLIN, *Cyriaque d'Ancône. Le voyageur, le marchand, l'humaniste*, Maloine, Paris 1981

- M.E. COLONNA, «Sulla ΔΙΗΓΗΣΙΣ di Giovanni Cananos», *Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia di Napoli* 7 (1957), σσ. 151-166
- I. COMI, *Acciaio damasco. La tradizione orale nella pratica di forgia*, Hoepli, Milano 1996
- D. COMPARETTI (επιμ.), *Homeri Ilias cum scholiis. Codex Venetus A Marcianus 454 phototypice editus*, (Codices graeci et latini photographice depicti, VI), Sijthoff, Lugduni Batavorum 1901
- M.-L. CONCASTY, «Les “informations” de Jacques Tedaldi sur le siège et la prise de Constantinople», *Byzantion* 24 (1954), σσ. 95-110
- P. CONNOLLY, *Greece and Rome at War*, Greenhill Books, London 1981
- M. CONSTANTOUDAKI-KITROMILIDES, «A Fifteenth Century Byzantine Icon-Painter Working on Mosaics in Venice», *JÖB* 32/5 (1982), σσ. 265-272
- P. CONTAMINE, *La guerre au moyen age*, Presses Universitaires de France, Paris 1980 [P. CONTAMINE, *La guerra nel medioevo*, Il Mulino, Bologna 1986]
- R. CORMACK, «Ο καλλιτέχνης στην Κωνσταντινούπολη: αριθμοί, κοινωνική θέση, ζητήματα απόδοσης», στο *Το πορτραίτο του καλλιτέχνη στο Βυζάντιο*, επιμ. Μ. ΒΑΣΙΛΑΚΗ, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997 [2000], σσ. 45-76
- R. CORMACK - P. MIHALARIAS, «A Crusader Painting of St. George: ‘maniera greca’ or “lingua franca”?», *The Burlington Magazine* 126 (1984), σσ. 132-141
- R. CORMACK – M. VASSILAKI, *Byzantium 330-1453*, (Royal Academy of Arts, London 25 October 2008 – 22 March 2009), Royal Academy of Arts, London 2008
- M. ČOROVIC-LJUBINKOVIC, «Quelques objections concernant la datation actuelle du tétraévangile de Prizren», *Starinar* 19 (1968), σσ. 191-202
- A. COUMOSSI, «Une représentation rare de la vision de Saint Eustache dans une église grecque du XIIIe siècle», *CahArch* 33 (1985), σσ. 51-60
- J. COWGILL, M. DE NEERGAARD, N. GRIFFITH, *Knives and scabbards: medieval finds from excavations in London*, Boydell and Brewer, Woodbridge Suffolk 2001

- P.T. CRADDOCK, *Early Metal Mining and Production*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1995
- O. CRISTEA, «La suprématie maritime à la fin du XIIIe siècle: un point de vue de Marino Sanudo Torsello», *Annuario Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica* 4 (2002)
- E.U. CROSBY, *Medieval warfare. A bibliographical guide*, Taylor & Francis, New York 2000
- E. CRUBEZY - J.C. HELAS, «Le combattant à l'époque médiévale. Vers une approche archéologique et paléopathologique», στο *Le combattant au Moyen Age*, επιμ. M. BALARD, (Histoire Ancienne et Médiévale, 36), Publications de la Sorbonne, Paris 1995, σσ. 297-305
- S. ČURČIĆ - D. MOURIKI (επιμ.), *The Twilight of Byzantium*, (Papers from the Colloquium held at Princeton University 8-9 May 1989), Princeton University Press, Princeton 1991
- S. ČURČIĆ - E. HADJITRYPHONOS (επιμ.), *Secular Medieval Architecture in the Balkans 1300-1500 and its Preservation*, AIMOS, Thessaloniki 1997
- A. CUTLER, *The Maniera Greca in Italy and Serbia: Art and Society in Two Byzantine Spheres of Influence, 1204-1355*, Emory University 1963 (Διδακτορική διατριβή)
- A. CUTLER, «Under the Sign of the Deēsis: on the Question of Representativeness in Medieval Art and Literature», *DOP* 41 (1987), σσ. 145-154
- A. CUTLER, *The Hand of the Master, Craftmanship, Ivory and Society in Byzantium (9th-11th Centuries)*, Princeton University Press, Princeton 1994
- A. CUTLER - J.W. NESBITT, *L'arte bizantina e il suo pubblico*, Utet, Torino, 1986
- B. CVETKOVIĆ, «Contribution à l'étude du costume aulique byzantin: ΓΡΑΝΑΤΖΑ-ΛΑΠΑΤΖΑ», *ZRVI* 34 (1995), σσ. 143-156
- G. DAGRON, «Holy Images and Likeness», *DOP* 45 (1991), σσ. 23-33

- G. DAGRON, «L'organisation et le déroulement des courses d'après le *Livre des cérémonies*», *T&M* 13 (2000), σσ. 1-200
- U. DAHLMOS, «Francisca-bipennis-securis. Bemerkungen zu archäologischen Befund und schriftlicher Überlieferung», *Germania* 55 (1977), σσ. 141-165
- A. DAIN, «Les strategistes byzantins», *TM* 2 (1967), σσ. 317-390
- R. D'AMATO, *The Eastern Romans, 330-1461 A.D.*, Concord Publications, Hong Kong 2007
- G.R. DAVIDSON (επιμ.), *Corinth XII, The Minor Objects*, The American School of Classical Studies at Athens, Princeton 1952
- J. DAVIS, «Manuel II Palaeologus' depiction of spring in a dyed, woven hanging», στο *Porphyrogenita. Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian Chrysostomides*, επιμ. C. DENDRINOS, J. HARRIS, E. HARVALIA-CROOK, J. HERRIN, Ashgate, Aldershot 2003, σσ. 411-421
- R.H.C. DAVIS, *The Medieval Warhorse. Origin, Development and Redevelopment*, Thames & Hudson, London 1989
- V. DAVIS HANSON, *L'arte occidentale della Guerra*, Mondadori, Milano 1990
- R.M. DAWKINS, «The Later History of the Varangian Guard: Some Notes», *JRS* 37 (1947), σσ. 39-46
- T. DAWSON, «The Varangian Rhomphaia, A Cautionary Tale», *The Varangian Voice* 22 (1992), σσ. 28-31
- T. DAWSON, «Kremasmata, Kabadion, Klibanion: Some Aspects of Middle Byzantine Military Equipment Reconsidered», *BMGS* 22 (1998), σσ. 38-50
- T. DAWSON, «Suntagma Hoplôn: The equipment of regular Byzantine troops, c. 950 to c. 1204», στο *Companion to Medieval Arms and Armour*, επιμ. D. NICOLLE, The Boydell Press, Woodbridge, 2002, σσ. 81-90
- T. DAWSON, «"Fit for the task": equipment sizes and the transmission of military lore, sixth to tenth centuries», *BMGS* 31 (2007), σσ. 1-12
- T. DAWSON, *Byzantine infantryman. Eastern Roman empire c. 900-1204*, (Warrior Series, 118), Osprey, Oxford 2007

B. DEGENHART – A. SCHMITT, *Marino Sanudo und Paolino Veneto. Zwei Literaten des 14. Jahrhunderts in ihrer Wirkung auf Buchillusrierung und Kartographie in Venedig, Avignon und Neapel*, (Römisches Jahrbuch für Kunstgeschichte, Sonderdruck aus Band 14), Wasmuth, Tübingen 1973

A.M. DE GUADAN, «El escudo personal de los Paleólogos y la amonedación de los Gattilusio de Metelín en los siglos XIV y XV», *Acta Numismática* 5 (1975), σσ. 137-149

O. DEMUS, *The mosaics of San Marco in Venice*, 1-4, (Dumbarton Oaks) The University of Chicago Press, Chicago – London 1984

G.T. DENNIS, *The reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica, 1382-1387*, (Orientalia Christiana Analecta, 159), Pont. Institutum Orientalium Studiorum, Roma 1960

G.T. DENNIS, «The Byzantine-Turkish Treaty of 1403», *OCP* 33 (1967), σσ. 72-88

G.T. DENNIS, «Official Documents of Manuel II Palaeologus», *Byzantion* 41 (1971), σσ. 45-58

G.T. DENNIS, «Flies, Mice and the Byzantine Crossbow», *BMGS* 7 (1981), σσ. 1-5

G.T. DENNIS, «Byzantine Battle Flags», *ByzF* 8 (1982), σσ. 51-59

G.T. DENNIS, «Byzantine Heavy Artillery: the Helepolis», *GRBS* 39 (1998), σσ. 99-115

G. DE POERK, «L'artillerie à ressort médiévale. Notes lexicologiques et étymologiques», *Bulletin Du Cange. Archivum latinitatis medii aevi* 18 (1943-5), pp. 35-49

A. DERBES, *Picturing the Passion in Late Medieval Italy*, Cambridge University Press, Cambridge 1996

M. DE RIQUER, «El armamento en el "Roman de Troie" y en la "Historia Troyana"», *Boletín de la Real Academia Española* 49 (1969), σσ. 463-494

- S. DER NERSESSIAN, «Copies de peintures Byzantines dans un carnet arménien de “modèles”», *CaArch* 18 (1968), σσ. 111-120
- C. DESIMONI, «Actes passés à Famaguste de 1299 à 1301 par devant le notaire génois Lamberto di Sambuceto», *ROL* 1 (1893), σσ. 58-139
- C. DESIMONI, «Actes passés à Famaguste de 1299 à 1301 par devant le notaire génois Lamberto di Sambuceto», *ROL* 2 (1894), σσ. 231-234
- C. DE VITA (επιμ.), *Dizionari terminologici. Armi bianche dal medioevo all'età moderna*, Centro Di, Firenze 1983
- K. DEVRIES, «Military Surgical Practice and the Advent of Gunpowder Weaponry», *Canadian Bulletin of Medical History* 7 (1990), σσ. 131-146
- K. DEVRIES, *Infantry Warfare in the Early Fourteenth Century*, Boydell & Brewer, Woodbridge Suffolk 1996 [2000]
- K. DEVRIES, «Gunpowder Weapons at the siege of Constantinople, 1453», στο *War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th – 15th Centuries*, επιμ. Υ. LEV, E.J. Brill, Leiden/New York/Köln 1997, σσ. 343-362
- K. DEVRIES, *A cumulative bibliography of medieval military history and technology*, Brill, Leiden – Boston – Köln 2002
- K. DEVRIES – R.D. SMITH, *Medieval Weapons. An illustrated history of their impact*, ABC – Clio, Denver – Santa Barbara – Oxford 2007
- M. DI BRANCO, «La cavalcata dei Magi. Giovanni VIII Paleologo a Prato, Pistoia e Peretola (23-27 luglio 1439)», *AANL-R*, sc. mor., s. ix, XV (2004), [2005], σσ. 201-223
- M.J. DINIC, «Mercenaires espagnols dans la Serbie médiévale» (στα σέρβικα), *ZRVI* 6 (1960), σσ. 15-28
- R. DJANPOLADIAN – A. KIRPIČNIKOV, «Mittelalterlicher Säbel mit einer armenischen Inschrift, gefunden im subpolaren Ural», *Gladius* 10 (1972), σσ. 15-23
- I. DJURIĆ, *Il crepuscolo di Bisanzio, 1392-1448*, Donzelli, Roma 1995

V.J. DJURIĆ, «Ime Merkurije iz Psače», *Zbornik za Likovne Umetnosti* 7 (1971), σσ. 231-235

V.J. DJURIC (επιμ.), *Dečani et l'art byzantin au milieu du XIVe siècle. A l'occasion de la celebration de 650 ans du monastere de Dečani. Septembre 1985.* (Academie Serbe des Sciences et des Arts. Colloques Scientifiques, volume XLIX. Classes des Sciences Historiques, volume 113) Niro «Jedinstvo», Priština, Beograd 1989

V.J. DJURIC, «Les portraits des Serbes dans le monastère de St.-Jean Prodrome au mont Ménécée», στο *Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την αρχαία στη μεταβυζαντινή κοινωνία*, επιμ. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ, Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, 1 (Σέρρες, 29 Σεπτ. 3 Οκτ. 1993), Σέρρες, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 399-405

P. DOUGLAS HUMPHRIES, «“Of Arms and Men”: Siege and Battle Tactics in the Catalan Grand Chronicles (1208-1387)», *Military Affairs* 49 (1985), σσ. 173-178

S. DUFRENNE, «Aux sources des gonfanons», *Byzantion* 43 (1973), σσ. 51-60

S. DUFRENNE, S. RADOJČIĆ, R. STICHEL, I. ŠEVČENKO, *Die Serbische Psalter. Faksimile-Ausgabe des Cod. Slav. 4*, Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden 1978

I. DUJČEV, «Note sulle vie di comunicazione attraverso la penisola balcanica durante il medioevo, στο *Medioevo bizantino-slavo*», 3 (Storia e Letteratura, Raccolta di Studi e Testi, 119) Edizioni di Storia e Letteratura, Roma 1971, σσ. 3-17

I. DUJČEV, «La conquête turque et la prise de Constantinople dans la littérature slave de l'époque», στο *Medioevo bizantino-slavo*, 3 (Storia e Letteratura, Raccolta di Studi e Testi, 119) Edizioni di Storia e Letteratura, Roma 1971, σσ. 333-487

A. DUMITRESCU, «Une iconographie peu habituelle: les saints siégeant. Le cas de Saint Nicolas d'Argeș», *Byzantion* 59 (1989), σσ. 48-63

V.J. DURIC, «Dans l'ombre de l'union de Florence: l'église de la Sainte-Vierge à Mržep (Bouches de Kotor)», *ZRVI* 35 (1996), σσ. 9-56

- A.R. DYCK, «On Digenis Akritas Grottaferrata Version Book 5», *GRBS* 24 (1983), σσ. 185-192
- A.R. DYCK, «Iliad and Alexiad: Anna Comnena's Homeric Reminiscences», *GRBS* 27 (1986), σσ. 113-120
- J.W. EADIE, «The Development of Roman Mailed Cavalry», *JRS* 57 (1967), σσ. 161-73
- A. EASTMOND, *Art and identity in Thirteenth –Century Byzantium. Hagia Sophia and the empire of Trebizond*, (Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs, 10), Ashgate Variorum, Aldershot 2004
- P.W. EDBURY, «Cyprus and Genoa: the Origins of the War of 1373-1374», στο *Πρακτικά του δευτέρου διεθνούς κυπρολογικού συνεδρίου (Λευκωσία, 20-25 Απριλίου 1982)*, επιμ. Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - Β. ΕΓΓΛΕΖΑΚΗ, 2, Λευκωσία 1986, σσ. 109-126
- R. ELLENBLUM, «Frankish and Muslim Siege Warfare and the Construction of Frankish Concentric Castles», στο *Dei gesta per Francos, Crusade Studies in Honor of Jean Richard*, επιμ. M. BALARD, B.Z. KEDAR, J. RILEY-SMITH, Ashgate, Aldershot, Burlington, Singapore, Sidney 2001, σσ. 187-197
- H.R. ELLIS DAVIDSON, «The secret weapon of Byzantium», *BZ* 66 (1973), σσ. 61-74
- D. EMMERT, «The Battle of Kosovo: Early Reports of Victory and Defeat», στο *Kosovo: Legacy of a Medieval Battle*, επιμ. W.S. VUCINICH - T.A. EMMERT, (Minnesota Mediterranean and East European Monographs, 1), University of Minnesota Press, Minneapolis 1991, σσ. 19-40
- R. ETZEOGLOU, «Quelques remarques sur les portraits figures dans les églises de Mistra», *JÖB* 32/5 (1982), σσ. 513-521
- H.C. EVANS (επιμ.), *Byzantium. Faith and Power (1261-1557)*, The Metropolitan Museum of Art, New York, from March 23 through July 4, 2004, Yale University Press, New Haven & London 2004
- H. EVERT-KAPPESOWA, «La tiare ou le turban», *ByzSlav* 14 (1953), σσ. 245-257

- A. FAILLER, «Les insignes et la signature du despote», *REB* 40 (1982), σσ. 171-186
- C. FFOULKES, *On Italian Armour from Chalcis in the Ethnological Museum at Athens*, The Society of Antiquaries of London, Oxford 1911, σσ. 381-391
- G. FIACCADORI, «Minima byzantina. Manuele Paleologo in due iscrizioni dei Santi Teodori di Mistrà», *Νέα Πώμη* 4 (2007), σσ. 383-412
- J.F. FINO, «L'artillerie en France à la fin du moyen âge», *Gladius* 12 (1975), σσ. 13-31
- J.F. FINO, «Les armées françaises lors de la guerre de cent ans», *Gladius* 13 (1977), σσ. 5-23
- V. FIORATO, A. BOYLSTON, C. KNÜSEL, *Blood Red Roses. The Archaeology of a Mass Grave from the Battle of Towton AD 1461*, Oxbow Books, Oxford 2000
- P. FLORENSKIJ, *Le porte regali, saggio sull'icona*, Adelphi, Milano 1977
- J. FLORI, «Encore l'usage de la lance... La technique de combat chevaleresque vers l'an 1100», *CCM* 31 (1988), σσ. 213-40
- J. FLORI, *La chevalerie*, Gisserot, Paris 1998 [*La cavalleria medievale*, Il Mulino, Bologna 2002]
- J. FLORI, *Croisade et chevalerie*, De Boeck, Paris – Bruxelles 1998
- H. FOCILLON, *Vie des formes*, Leroux, Paris 1943 [Einaudi, Torino 1972]
- F. FOERSTER LAURES, «The Warships of the Kings of Aragón and their fighting tactics during the 13th and 14th Centuries AD», *IJNA* 16 (1987), σσ. 19-29
- A. FOURLAS, «Adler und Doppeladler», στο *Philoxenia*, Herausgegeben von Anastasios Kallis, επιμ. B. KÖTTING, Aschendorff, Münster 1980, σσ. 97-120
- A.C. FOX-DAVIES, *The Wordsworth Complete Guide to Heraldry*, Wordsworth, London 1925 [Ware, Hertfordshire, 1996],
- D. FRANCIS, «Oliver of Padeborn and his Siege Engine at Damietta», *Nottingham Medieval Studies* 37 (1993), σσ. 34-39
- V. FRANZOI, *L'armeria del Palazzo Ducale a Venezia*, Canova, Treviso 1990

- D.C. FRENDO, «The Miracles of St. Demetrius and the Capture of Thessaloniki», *ByzSla* 58 (1997), σσ. 205-224
- A. FRIZZI, *Memorie per la storia di Ferrara, con giunte e note del Conte Avv. Camillo Laderchi*, Abram Servadio, Ferrara 1848
- S. GABELIC, «Diversity in fresco painting of the mid-fourteenth Century: the case of Lesnovo», στο *The twilight of Byzantium. Papers from the Colloquium held at Princeton University, 9-9 May 1989*, επιμ. S. CURCIĆ – D. MOURIKI, Princeton 1991, σσ. 187-215
- S. GABELIĆ, «Prophylactic and Other Inscriptions in Late Byzantine Fresco Painting», στο *Byzantinische Malerei. Bildprogramme – Ikonographie – Stil. Symposium in Marburg vom 25 – 29.6.1997*, επιμ. G. KOCH, Reichert, Wiesbaden 2000, σσ. 57-71
- R.A. GABRIEL - K.S. METZ, *A History of Military Medicine, 1, From Ancient Times to the Middle Ages*, (Contributions in Military Studies, 124), Greenwood, Westport 1992
- C. GAIER, *Les armes*, (typologie des sources du moyen âge occidental, 34), Brepols, Turnhout 1979
- G. GAIER, «Techniques des combats singuliers d'après les auteurs bourguignons du XVe siècle», *Le Moyen Age* 91 (1985), σσ. 5-40
- G. GALAVARIS, «East and West in an Illustrated Manuscript at Sinai», στο *Εὐφρόσυνον, Ἀφιέρωμα στὸν Μανόλη Χατζηδάκη*, επιμ. Ε. ΚΥΠΡΑΙΟΥ, (Δημοσιεύματα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου, 46) 1, ΤΑΠ, Αθήνα 1991, σσ. 180-192
- K. GALLAS, «Ein kretischer Konstantin-Freskenzyklus aus dem Anfang des 14. Jahrhunderts», στο *Festschrift für Klaus Wessel. Zum 70 Geburtstag*, επιμ. M. RESTLE, (Münchener Arbeiten zur Kunstgeschichte und Archäologie, 2), Editio Maris, München, σσ. 125-130, 416-18
- T. GANCHOU, «Sur quelques erreurs relatives aux derniers défenseurs grecs de Constantinople en 1453», *Θησαυρίσματα* 25 (1995), σσ. 61-82

- R. GARDINER (επιμ.), *The Age of the Galley. Mediterranean Oared Vessels Since Pre-classical Times*, (Conway's History of the Ship), Conway Maritime Press, London 1995
- M. GARIDIS, «L'ange à cheval dans l'art byzantin», *Byzantion* 42 (1972), σσ. 23-59
- L. GARLAND, «The «βεργὶ τρίκλωνον» of Belthandros and Chrysantza: a note on a popular verse romance and its sources», *BZ* 82 (1989), σσ. 87-95
- P. GAUTIER DALCHÉ, «Portulans and the Byzantine World», στο *Travel in the Byzantine World. Papers from the thirty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies*, Birmingham, April 2000, επιμ. R. MACRIDES, (Society for the Promotion of Byzantine Studies, 10), Ashgate Variorum, Aldershot Hants 2002, σσ. 59-71
- Z. GAVRILOVIĆ, «The Forty Martyrs of Sebaste in the Painted Programme of Žiča Vestibule», *JÖB* 32/5 (1982), σσ. 185-194
- D.J. GEANAKOPOLOS, «Greco-Latin Relations on the Eve of the Byzantine Restoration: the Battle of Pelagonia – 1259», *DOP* 7 (1953), σσ. 101-141
- D.J. GEANAKOPOLOS, *Emperor Michael Palaeologus and the West. 1258-1282, A study in Byzantine-Latin relations*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1959
- R. GENTILE MESSINA, «Tipologia della rappresentazione dei Turchi in fonti bizantine dei secc. XI-XII», *ByzF* 25-26 (1999-2000), σσ. 305-321
- M. GEORGOPOULOU, «Late Medieval Crete and Venice: An Appropriation of Byzantine Heritage», *Art B* 77 (1995), σσ. 479-496
- E. GERLAND, «Histoire de la noblesse crétoise au moyen age, I », *ROL* X (1904), σσ. 172-247
- E. GERLAND, «Histoire de la noblesse crétoise au moyen age, II », *ROL* XI (1905-8), σσ. 7-144
- G. GEROLA, *Monumenti veneti nell'isola di Creta*, 1-4, Regio Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Venezia 1905-1932

- G. GEROLA, «L'effigie del Despota Giovanni Cantacuzeno», *Byzantion* 6 (1931), σσ. 379-387
- G. GEROLA, «L'elemento araldico nel portolano di Angelino Dall'Orto», *Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti* 93 (1933-34), σσ. 407-443
- G. GEROLA, «L'aquila bizantina e l'aquila imperiale a due teste», *Felix Ravenna* 43 (1934), σσ. 7-36
- S.E.J. GERSTEL, «An Introduction to Mediaeval Panakton», στο *Boeotia Antiqua VI. Proceedings of the 8th International Conference on Boiotian Antiquities*, (Loyola University of Chicago, 24-26 May 1995), επιμ. J.M. Fossey, Amsterdam 1996, σσ. 143-150.
- S.E.J. GERSTEL, M. MUNN, H.E. GROSSMANN, «A late medieval settlement at Panakton», *Hesperia* 72 (2003), σσ. 147-234
- J. GILLINGHAM, «Richard I and the Science of War in the Middle Ages», στο *War and Government in the Middle Ages*, επιμ. J. GILLINGHAM - J.C. HOLT, The Boydell Press, Bury St. Edmunds 1984, σσ. 78-91
- C.M. GILLMOR, «The Introduction of the Traction Trebuchet into the Latin West», *Viator* 12 (1981), σσ. 1-8
- V. GJUZELEV, «Der letzte Bulgarisch-Byzantinische Krieg (1364)», στο *Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit*, επιμ. W. SEIBT, ÖAW (Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften 241), 1996, σσ. 29-34
- M. GLIGORIJEVIĆ-MAKSIMOVIĆ, «Miracles of Saints in Serbian Painting of the XIV Century», στο *Papers of the Third Yugoslav Byzantine Studies Conference* (Kruševac 10-13 May, 2000), επιμ. L. MAKSIMOVIĆ, N. RADOŠEVIĆ, E. RADULOVIĆ, (Institute for Byzantine Studies, Serbian Academy of Sciences and Arts, 25), Beograd-Kruševac 2002, σσ. 441-449
- M. GLIGORIJEVIC-MAKSIMOVIC, «La peinture du XIVe siècle au monastere de Treskavac», *ZRVI* 42 (2005), σσ. 77-141
- D.H. GORDON, «Scimitars, sabres and falchions», *Man* 58 (1958), σσ. 22-27

- R.M. GORMAN, «"Ulfberht": Innovation and imitation in Early Medieval swords», *Park Lane Arms Fair* 16 (1999), σσ. 7-12
- T. GOUMA-PETERSON, «The Parecclesion of St. Euthymios in Thessalonica: Art and Monastic Policy under Andronicos II», *Art B* 58 (1976), σσ. 168-183
- T. GOUMA-PETERSON, «Christ as Ministrant and the Priest as Ministrant of Christ in a Palaeologan Program of 1303», *DOP* 32 (1978), σσ. 199-216
- T. GOUMA-PETERSON, «The Frescoes of the Parekklesion of St. Euthymios in Thessaloniki: Patrons, Workshops and Style», στο *The Twilight of Byzantium. Papers from the Colloquium held at Princeton University 8-9 May 1989*, επιμ. S. ČURČIĆ - D. MOURIKI, Princeton University Press, Princeton 1991, σσ. 111-160
- T. GOUMA-PETERSON, «Originality in Byzantine religious paintings (mosaics and frescoes)», στο *Originality in Byzantine literature, art and music*, επιμ. A.R. LITTLEWOOD, (Oxbow Monograph, 50) Oxbow, Oxford 1995, σσ. 125-145
- A. GRABAR, *L'empereur dans l'art byzantin*, (Publications de la Faculté des Lettres de l'université de Strasbourg, 75), Les Belles Lettres, Paris 1936
- A. GRABAR – M. MANOUSSACAS, *L'illustration du manuscrit de Skylitzès de la Bibliothèque Nationale de Madrid*, Stamperia di Venezia, Venezia 1979
- H. GREGOIRE, «Les veilleurs de nuit à Trebizonde (XIVe siècle)», *BZ* 18 (1909), σσ. 489-499
- T.E. GREGORY, *The Hexamilion and the Fortress*, (Isthmia, The American School of Classical Studies at Athens, 5), Princeton 1993
- P.Ł. GROTOWSKY, «Military attire of warrior saints – A case of *Spekion*», *Folia Historiae Artium*, s.n., 11 (2007), σσ. 5-16
- C. GROZDANOV - D. ČORNAKOV, «Les portraits historiques de l'église de Pološko», *Zograf* 14 (1983), σσ. 60-67
- M. GRÜNBAIT - D. STATHAKOPOULOS, «Sticks and Stones: Byzantine Material Culture», *BMGS* 26 (2002), σσ. 298-327

- F. GRUNFELD, «The unsung sling», *MHQ: The Quarterly Journal of Military History*, 9 (1996), σσ. 50-55
- A. GRUNZWEIG, «Philippe le Bon et Constantinople», *Byzantion* 24 (1954), σσ. 47-61
- S. GUILBERT, «Combattants pour l'éternité. Représentations de combattants sur les pierres tombales de Châlons-sur-Marne», στο *Le combattant au moyen age*, επιμ. M. BALARD, (Histoire ancienne et médiévale, 36), Publications de la Sorbonne, Paris 1995, σσ. 267-278
- R. GUILLAND, «Les appels de Constantin XI Paleologue a Rome et à Venise pour sauver Constantinople (1452-1453)», *ByzSlav* 14 (1953), σσ. 226-243
- A. GUILLOU, «Inscriptions Byzantines d'Italie sur tissu», στο *Αετός. Studies in honor of Cyril Mango*, επιμ. I. ŠEVČENKO - I. HUTTER, Teubner, Leipzig 1988, σσ. 172-176
- A. GUILLOU (επιμ.), *Les outils dans les Balkans du Moyen Âge à nos jours*, 1-2, (Documents et recherches sur le monde byzantin néohellénique et balkanique, 14-15) Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales et Maisonneuve et Larose, Roma 1986
- W. HABERSTUMPF, «La dissoluzione delle signorie latine in Morea di fronte alla turcocrazia (secolo XIV-1432 c.)», *SV* 33 (1997), σσ. 61-81
- L. HADERMANN MISGUICH, «Aspects de l'ambiguïté spatiale dans la peinture monumentale Byzantine», *Zograf* 22 (1992), σσ. 5-10
- H.R. HAHNLOSER, *Il tesoro di S. Marco*, Sansoni, Firenze 1971
- J.F. HALDON, «Σωληνάριον. The Byzantine Crossbow?», *University of Birmingham Historical Journal* 12 (1970), σσ. 155-57
- J.F. HALDON, «Some Aspects of Byzantine Military Technology from the Sixth to the Tenth Centuries», *BMGS* 1 (1975), σσ. 11-46
- J.F. HALDON, «Strategies of Defence, Problems of Security: The Garrison of Constantinople in the Middle Byzantine Period», στο *Constantinople and its hinterland*, - Papers from the Twenty-seventh Spring Symposium of Byzantine

- Studies, Oxford April 1993, επιμ. C. MANGO - G. DAGRON, (Society for the Promotion of Byzantine Studies, Publications, 3), VR 1995, σσ. 143-156
- J. HALDON, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204*, UCL Press, London 1999
- J. HALDON, «Theory and practice in tenth-century military administration», *TM* 13 (2000), σσ. 201-352
- J. HALDON, *The Byzantine Wars*, Tempus, Brimscombe Port Stroud 2001
- J.F. HALDON – M. BYRNE, «A Possible Solution to the Problem of Greek Fire», *BZ* 70 (1977), σσ. 91-99
- J.F. HALDON – A. LACEY – C. HEWES, «"Greek fire" revisited: recent and current research», στο *Byzantine style, religion and civilization. In honour of Sir Steven Runciman*, επιμ. E. JEFFREYS, Cambridge University Press, Cambridge 2006, σσ. 290-325
- W. HANAK, «Some Historiographical Observations on the Sources of Nestor Iskander's The Tale of Constantinople», στο *The Making of Byzantine History, Studies dedicated to Donald M. Nicol*, επιμ. M. BEATON - C.M. ROUECHÉ, (Centre for Hellenic Studies, King's College, 1), VR, London 1993, σσ. 35-45
- V.D. HANSON, *The Western Way of war. Infantry Battle in Classical Greece*, Hodder & Stoughton, London 1989 [V.D. HANSON, *L'arte occidentale della Guerra*, Mondadori, Milano 1990]
- V.D. HANSON (επιμ.), *Hoplites. The Classical Greek Battle Evidence*, Routledge, London & New York 1991
- E. HARMUTH, *Die Armbrust*, Akadem. Druck-u. Verlagsanst, Graz 1975
- E. HARMUTH,, «Belt spanners for crossbows», στο *Art, arms and armour. An international anthology*, επιμ. R. HELD, Acquafresca, Chiasso 1979, σσ. 100-107
- E. HARMUTH, «Eine arabische Armbrust», *ZHW* 25 (1983), σσ. 141-144
- A. HARRIS, «Shops, retailing and the local economy in the Early Byzantine world: the example of Sardis», στο *Secular buildings and the archaeology of*

everyday life in the Byzantine empire, επιμ. K. DARK, Oxbow Books, Oxford 2004
, σσ. 82-122

J. HARRIS, «Distortion, Divine Providence and Genre in Nicetas Choniates's Account of the Collapse of Byzantium 1180-1204», *JmedHist* 26 (2000), σσ. 19-31

J. HARRIS, «Looking back on 1204: Nicetas Choniates in Nicaea», *Mesogeios* 12 (2001), σσ. 117-124

A.T. HATTO, «Archery and chivalry: a noble prejudice», *The Modern Language Review* 35 (1940), σσ. 40-54.

D. HATZOPOULOS, *Le premier siege de Constantinople par les Ottomans (1394-1402)*, Montreal 1995

I. HEATH, *Byzantine armies 1118-1461 AD*, (Men-at-arms series, 287), Osprey, London 1995

B. HEMMERDINGER, «Deux notes d'héraldique», *BZ* 61 (1968), σσ. 304-9

B. HENDRICKX, *Οι πολιτικοί και στρατιωτικοί θεσμοί της λατινικής αυτοκρατορίας της Κωνσταντινουπόλεως*, (Μελέτες για τη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Ιστορία, 12), Δημιουργία, Θεσσαλονίκη 1970 [Αθήνα, 1999]

B. HENDRICKX, «A propos du nombre des troupes de la quatrieme croisade et de l'empereur Baudouin I», *βυζαντινά* 3 (1971), σσ. 31-41

B. HENDRICKX, «Les institutions de l'empire latin de Constantinople (1204-1261)», *βυζαντινά* 6 (1974), σσ. 89-117

B. HENDRICKX, «Allagion, Tzaousios et Prôtallagatôr dans le contexte moréote: quelques remarques», *REB* 50 (1992), σσ. 207-217

B. HENDRICKX, «Boniface de Monferrat et Manuel Angelos, empereur "manqué" de Byzance», *βυζαντινός Δόμος* 12 (2001), σσ. 71-75

M.F. HENDY, *Coinage and money in the Byzantine empire, 1081-1261*, (Dumbarton Oaks Studies, 12) Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1969

M.F. HENDY, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c.300-1450*, Cambridge University Press, London, New Rochelle, New York 1985

- D.R. HILL, «Trebuchets», *Viator* 14 (1974), σσ. 99-116
- G.M. HOLLENBACK, «Notes on the Design and Construction of Urban's Giant Bombard», *BMGS* 26 (2002), σσ. 284-291
- R.G. HOYLAND, B. GILMOUR, *Medieval Islamic Swords and Swordmaking: Kindi's Treatise "On Swords and their Kinds"*, Gibb Memorial Trust, Oxford 2006
- V. HROCHOVA, «Le destin des artisans et des marchand byzantins après la 4e croisade», *BF* 22 (1996), σσ. 161-175
- J. HUIZINGA, *Homo ludens*, (I Gabbiani, 12), Il Saggiatore – Einaudi, Torino 1949 [1983]
- J. HUIZINGA, *Erasmus and the age of Reformation*, Phaedon, London 1952
- H. HUNGER, «On the Imitation (ΜΙΜΗΣΙΣ) of Antiquity in Byzantine Literature», *DOP* 23/24 (1969/70), σσ. 17-38
- H. HUNGER, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, 1-2, München 1978 (*Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, 1-3, MIET, Αθήνα 1991-1994
- I. HUTTER, «The Magdalen College "Musterbuch": a Painter's Guide from Cyprus at Oxford», στο *Medieval Cyprus: Studies in Art, Architecture and History in Memory of Doula Mouriki*, (επιμ.) N. PATTERSON-ŠEVČENKO - C. MOSS, Princeton University Press, Princeton 1999, σσ. 117-129
- A. HYLAND, *Training the Roman Cavalry. From Arrian's Ars Tactica*, Sutton Publishing, London 1993
- A. HYLAND, *The Medieval Warhorse. From Byzantium to the Crusades*, Sutton Publishing, London 1994
- A. ILIEVA, *Frankish Morea (1205-1262)*, (Historical Monographs, 9), βασιλόπουλος, Αθήνα 1991
- C. IMBER, *The Crusade of Varna, 1443-1445*, Ashgate, Aldershot 2006
- I. INALCIK, «Ottoman Methods of Conquest», *StIsl* 2 (1954), σσ. 104-129
- I. INALCIK, «Mehemed the Conqueror (1432-1481) and his Time», *Speculum* 35 (1960), σσ. 408-427

- H. INALCIK, «The Problem of the Relationship Between Byzantine and Ottoman Taxation», *Akten des XI Internationalen Byzantinisten-Kongresses*, 1958 (München 1960), σσ. 237-242
- H. INALCIK, «The Policy of Mehmed II Toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City», *DOP* 23-24 (1969-70), σσ. 231-249 [H. INALCIK, *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*, 6, VR 1978 (CS 87)]
- H. INALCIK, «The Conquest of Edirne», *Archivum Ottomanicum* 3 (1971), σσ. 185-210
- H. INALCIK, «The Rise of the Turcoman Maritime Principalities in Anatolia, Byzantium and Crusades», *BF* 9 (1985), σσ. 179-217
- H. INALCIK, «Osmān Ghāzī's Siege of Nicaea and the Battle of Bapheus», στο *The Ottoman Emirate (1300-1389)*, επιμ. E. ZACHARIADOU, Crete University Press, Rethymnon 1993, σσ. 77-98
- F. ISLES, «Turkish flight arrows», *Journal of the Society of Archer-Antiquaries* 4 (1961), σσ. 25-28
- D. JACOBY, «Quelques considérations sur les versions de la "Chronique de Morée"», *Journal des Savants* (1968), σσ. 133-189 [D. JACOBY, *Société et démographie à Byzance et en Romanie latine*, 7, VR 1975 (CS 35)]
- D. JACOBY, «Catalans, Turcs et Vénitiens en Romanie (1305-1332): un nouveau témoignage de Marino Sanudo Torsello», *SM* 15 (1974), σσ. 217-261 [D. JACOBY, *Recherches sur la Méditerranée orientale du XIIe au XVe siècle*, 5, VR 1979 (CS 105)]
- D. JACOBY, «Les gens de mer dans la marine de guerre vénitienne de la mer Egee aux XIVe et XVe siècles», στο *Le genti del mare Mediterraneo, XVII Colloquio Internazionale di Storia Marittima*, (Napoli, 1980), επιμ. R. RAGOSTA, Napoli 1981, σσ. 169-201 [D. JACOBY, *Studies on the Crusader States and on Venetian Expansion*, 11, VR 1989 (CS 301)]

- D. JACOBY, «La littérature française dans les états latins de la Méditerranée orientale à l'époque des croisades: diffusion et création», στο *Essor et fortune de la chanson de geste dans l'Europe et l'Orient latin*, Actes du IXe Congrès International de la Société Rencesvals pour l'Étude des Épopées Romanes, (Padova-Venezia, 29 agosto – 4 settembre 1982), Mucchi, Modena 1982, 2, σσ. 617-646
- D. JACOBY, «Silk in Western Byzantium before the Fourth Crusade», *BZ* 84/85 (1991/1992), σσ. 453-470
- D. JACOBY, «La colonization militaire vénitienne de la Crète au XIIIe siècle», στο *La partage du monde*, επιμ. M. BALARD - A. DUCCELLIER, (Byzantina Sorbonensia, 17), Publications de la Sorbonne, Paris 1998, σσ. 297-313
- A. JAL, *Glossaire nautique*, Firmin Didot, Paris 1848 [Bottega d'Erasmus, Torino 1964]
- L. JAMES - R. WEBB, «“To Understand Ultimate Things and Enter Secret Places”: Ekphrasis and Art in Byzantium», *Art H* 14 (1991), σσ. 1-17
- R. JANIN, «Les Francs au service des “Byzantins”», *EO* 29 (1930), σσ. 61-72
- E.M. JEFFREYS, «Further notes on Palamedes», *BZ* 61 (1968), σσ. 251-253
- E.M. JEFFREYS, «Constantine Hermoniakos and Byzantine education», *Δωδώνη* 4 (1975), σσ. 81-109
- E.M. JEFFREYS, «The Manuscripts and Sources of the War of Troy», στο *Actes du XIVe congrès international des études byzantines*, (Bucarest 6-12 septembre 1971), επιμ. M. BERZA - E. STĂNESCU, Bucarest 1976
- M.J. JEFFREYS, «Formulas in the Chronicle of the Morea», *DOP* 27 (1973), σσ. 163-195
- J. JEGERLEHNER, «Der Aufstand der kandiatischen Ritterschaft gegen das Mutterland Venedig. 1363-65», *BZ* 12 (1903), σσ. 78-125
- C. JOLIVET-LEVY, «Note sur la représentation des archanges en costume imperial dans l'iconographie Byzantine», *CahArch* 46 (1998), σσ. 121-128

- W.E. KAEGI, «The Contribution of Archery to the Turkish Conquest of Anatolia», *Speculum* 36 (1964), σσ. 96-108
- H. – R. KAHANE, «Akritas and Arcita. A Byzantine source of Boccaccio's Teseida», *Speculum* 20 (1945), σσ. 415-425
- H. – R. KAHANE, «Byzantine Ἰνδανικὸς σίδηρος Frankish *andanicum* "Indian steel"», *Byzantina-Metabyzantina* 1 (1946), σσ. 181-187
- H. - R. KAHANE, «The Western Impact on Byzantium: the Linguistic Evidence», *DOP* 36 (1982), σσ. 127-153
- G. KAKAVAS, *Dyonysios of Fourni. Artistic creation and literary description*, Alexandros Press, Leiden 2008
- S. KALOPISSI-VERTI, *Die Kirche der Hagia Triada bei Kranidi in der Argolis (1244)*, (Miscellanea Byzantina Monacensia, 20), Institut für Byzantinistik und Neugriechische Philologie d. Univ. München, München 1975
- S. KALOPISSI-VERTI, «Tendenze stilistiche della pittura monumentale in Grecia durante il XIII secolo», *CorsiRav* 31 (1984), σσ. 221-253
- S. KALOPISSI-VERTI, «Painters in Late Byzantine Society. The Evidence of Church Inscriptions», *CahArch* 42 (1994), σσ. 139-158
- S. KALOPISSI-VERTI, «Aspects of Patronage in 14th Century Byzantium. Regions Under Serbian and Latin Rule», στο *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ' αιώνα*, επιμ. Ε. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - Δ. ΔΙΑΛΕΤΗ, (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Διεθνή Συμπόσια, 3), Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 1996, σσ. 363-379
- P. KARLIN-HAYTER, «Notes sur le *Λατινικόν* dans l'armée et les historiens de Nicée», *BF* 4 (1972), σσ. 142-150
- S. KARPOV, «Black Sea and the Crisis of the Mid XIVth Century: an Underestimated Turning Point», *θησαυρίσματα* 27 (1997), σσ. 65-77
- I.B. KATELE, «Piracy and the Venetian State: the Dilemma of Maritime Defense in the Fourteenth Century», *Speculum* 63 (1988), σσ. 865-89

A.P. KAZHDAN, «Some Questions addressed to the Scholars who believe in the Authenticity of Kaminiates' "Capture of Thessalonika"», *BZ* 71 (1978), σσ. 301-314

A.P. KAZHDAN, «Terminology of War in Niketas Choniates' Historia. Attack and Defense», στο *Peace and War in Byzantium, Essays in Honor of George T. Dennis*, επιμ. T.S. MILLER - J. NESBITT, The Catholic University of America Press, Washington D.C. 1995, σσ. 225-244

A.P. KAZHDAN, «Terminology of Warfare in the History of Niketas Choniates: Contingents and Battle», στο *Το εμπόλεμο Βυζάντιο (9^{ος} – 12^{ος} αι.)*, επιμ. Κ. ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ, (Ινστιτούτο βυζαντινών ερευνών, Διεθνή Συμπόσια 4), Ίδρυμα Γουλάνδρη-Χόρν, Αθήνα 1997, σσ. 75-91

A.P. KAZHDAN - A.W. EPSTEIN, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, University of California Press, Berkeley & Los Angeles 1985

A.P. KAZHDAN - S. FRANKLIN, *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries*, Cambridge University Press, Editions de la Maison des Sciences de l'Homme 1984 (= Μελέτες στη βυζαντινή λογοτεχνία του 11^{ου} και 12^{ου} αιώνα, Παπαδήμα, Αθήνα 2007)

A.P. KAZHDAN - H. MAGUIRE, «Byzantine Hagiographical Texts as Sources on Art», *DOP* 45 (1991), σσ. 1-22

J. KEEGAN, *The Face of Battle. A Study of Agincourt, Waterloo and the Somme*, Pimlico, London 1976

A.N. KIRPIČNIKOV, «Metatel'naja artillerija drevnej Rusi (iz istorii srednevekovogo oruzhija VI – XV vv.) [Εκρηβόλα όπλα της παλαιάς Ρωσίας - περί της ιστορίας του μεσαιωνικού εξοπλισμού, 6^{ος} – 15^{ος} αι.]» στο *Metatel'naja Artillerija i Oboronitel'nye Sooruzhenija Drevnej Rusi*, επιμ. N. BORONIN, (Materialy i Issledovanija po Arkheologii SSSR, 77) [Εκρηβόλα Όπλα και Οχυρωματική στην Παλαιά Ρωσία, (Μελέτες και Έρευνες για την Αρχαιολογία της ΕΣΣΔ, 77)], 1958, σσ. 7-50

- A.N. KIRPIČNIKOV, «Die Feldschlacht in altrussland (IX-XIII Jh.)», *Gladius* 9 (1970), σσ. 31-51
- A.N. KIRPIČNIKOV, «Russische Waffen des 9-15 Jahrhunderts», *ZHW* 28 (1986), σσ. 1-22, 85-129
- M. KLOPF, «The Army in Constantinople at the Accession of Constantine XI», *Byzantion* 40 (1970), σσ. 385-92
- T.G. KOLIAS, «Ζάβα ζαβαρείον, ζαβαρειώτες», *JÖB* 29 (1980), σσ. 27-35
- T.G. KOLIAS, «Kamelaukion», *JÖB* 32/2 (1982), σσ. 493-502
- T.G. KOLIAS, *Byzantinische Waffen: ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung*, (BV 17), ÖAW, Wien 1988
- T.G. KOLIAS, «Ein zu wenig bekannter Faktor im byzantinischen Heer: die Hilfskräfte (παῖδες, πάλληκες, ύπουργοί...)», στο G. SCHOLZ – G. MAKRIΣ (επιμ.), «Πολύπλευρος Νοῦς» *Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60 Geburtstag*, Saur, München-Leipzig 2000, σσ. 113-124
- T.G. KOLIAS, «Military aspects of the conquest of Constantinople by the crusaders», στο A. LAIOU (επιμ.), *Urbs capta. The fourth crusade and its consequences/ La IVe croisade et ses conséquences*, (Réalités byzantines, 10), Lethielleux, Paris 2005, σσ. 123-138
- V. KORAC, «L'école de la Morava: dernière renaissance dans l'art du monde byzantin», στο *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ' αιώνα*, στο Ε. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - Δ. ΔΙΑΛΕΤΗ (επιμ.), (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Διεθνή Συμπόσια, 3), Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 1996, σσ. 380-391
- B. KREKIC, «Y eut-il des relations directes entre Dubrovnik (Raguse) et l'empire de Nicée», *BF* 4 (1972), σσ. 151-156
- G. KUBLER, *The Shape of Time*, Yale University Press 1972 [Einaudi, Torino 1976]
- G. KÜHN, *Die byzantinische Armee im 10. Jahrhundert*, Fassbaender, Wien 1991
- G. KÜHNEL, *Wall Painting in the Latin Kingdom of Jerusalem*, Gebr. Mann, Berlin 1988

- E.N. KYRIAKOUDIS, «The Morava School and the Art of Thessaloniki in the Light of New Data and Observations», *Zograf* 26 (1997), σσ. 95-105
- A. LAIOU, «A Byzantine Prince Latinized: Theodore Palaeologus, Marquis of Montferrat», *Byzantion* 38 (1968), σσ. 386-410
- A. LAIOU, «Marino Sanudo Torsello, Byzantium and the Turks: the Background to the Anti-turkish League of 1332-1334», *Speculum* 45 (1970), σσ. 374-392
- A. LAIOU, «The Byzantine Aristocracy in the Palaeologan Period: A Story of Arrested Development», *Viator* 4 (1973), σσ. 131-51
- A. LAIOU, «L'interprétation Byzantine de l'expansion occidentale (XIe – XIIe siècles)», στο *Le partage du monde*, επιμ. M. BALARD - A. DUCCELLIER, (Byzantina Sorbonensia, 17), Publications de la Sorbonne, Paris 1998, σσ. 163-179
- A. E. LAIOU (επιμ.), *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, 1-3, (Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 39), Washington D.C. 2002
- F.C. LANE, «The Crossbow in the Nautical Revolution of the Middle Ages», στο *Explorations in Economic History* (7), επιμ. D. HERLITY, R.S. LOPEZ, V. SLESSAREV, Kent, Ohio 1969, σσ. 161-171 [F.C. LANE, *Studies in Venetian Social and Economic History*, 6, VR 1987 (CS 254)]
- F.C. LANE, *Venetian Seamen in the Nautical Revolution of the Middle Ages*, στο *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, 1, επιμ. A. PERTUSI, Olschki, Firenze 1973, σσ. 403-429 [F.C. LANE, *Studies in Venetian Social and Economic History*, 7, VR 1987 (CS 254)]
- J.S. LANGDON, «The Forgotten Byzantino-Bulgarian Assault and siege of Constantinople, 1235-1236, and the breakup of the entente cordiale between John III Ducas Vatatzes and John Asen II in 1236 as background to the genesis of the Hohenstaufen-Vatatzes alliance of 1242», στο *Byzantina kai Metabyzantina, Byzantine Studies in Honor of Milton V. Anastos*, 4, Undena Publications, Malibu 1985, σσ. 105-135

- J.S. LANGDON, *Byzantium's Last Imperial Offensive in Asia Minor*, Caratzas, New Rochelle, New York 1992
- V. LANGLOIS, «Notice sur le sabre de Constantin XIV, dernier empereur de Constantinople, conservé a l'Armeria Reale de Turin», *Revue Archéologique* 14 (1857), σσ. 291-294
- J.D. LATHAM – W.F. PATERSON, «An analysis of arrow-weights in an Islamic military manual», *Journal of Semitic Studies* 10 (1965), σσ. 253-161
- J.D. LATHAM – W.F. PATERSON, *Saracen archery. An English translation of a mameluke work on archery (ca. A.D. 1368)*, The Holland Press, London 1970
- V. LAURENT, «Une famille turque au service de Byzance: les Mélikès», *BZ* 49 (1956), σσ. 349-68
- V. LAURENT, «Un argyrobulle inédit du despote de Morée Théodore Paléologue en faveur de Mastino de Cattanei, gentilhomme Toscan», *REB* 21 (1963), σσ. 208-220
- S. LAZARIS, «L'empereur Jean VIII Paléologue vu par Pisanello lors du concile de Ferrara-Florence», *BF* 29 (2007), σσ. 293-324
- J. LAZENBY, *The Killing Zone, στο Hoplites. The Classical Greek Battle Evidence*, επιμ. V.D. HANSON, Routledge, London - New York 1991, σσ. 87-109
- G. LAZZI, «Novità e persistenze nelle tipologie vestimentarie al tempo del concilio: dalla moda "alla franciosa" a quella "all'orientale"», στο *Firenze e il concilio del 1439*, - Convegno di Studi, Firenze 29 novembre – 2 dicembre 1989, επιμ. P. VITI, (Biblioteca Storica Toscana, 29, 1-2), Olschki, Firenze 1994, I, σσ. 389-407
- J. LE GOFF, *L'immaginario medievale*, (Quadrante, 9), Laterza, Bari 1988
- I. LEBEDYNSKY, *Les armes orientales*, Editions du Portail, La Tour du Pin Cedex 1992
- B. LELLOUCH – S. YERASIMOS (επιμ.), *Les traditions apocalyptiques au tournant de la chute de Constantinople*, (Varia Turcica, 33), L'Harmattan, Paris-Montréal 1999

- P. LEMERLE, *L'émirat d'Aydin Byzance et l'Occident. Recherches sur «La Geste d'Umur Pacha»*, (Bibliothèque byzantine, Études, 2) Presses Universitaires de France, Paris 1957
- Z. LICENOSKA, «Les influences Byzantines dans l'art medieval en Macédoine. La sculpture sur bois», *ByzSlav* 49 (1988), σσ. 38-45
- J. LIEBEL, *Springalds and Great Crossbows*, (Royal Armouries, 5), Leeds 1998
- R.J. LILIE, «Die Schlacht von Myriokephalon, 1176», *REB* 35 (1977), σσ. 257-277
- N. LINDGREN, «Greek and Russian Iconographer's Manuals: Content and Structure», *ByzSla* 58 (1997), σσ. 159-168
- R.P. LINDNER, «An Impact of the West on Comnenian Anatolia», *JÖB* 32/2 (1982), σσ. 207-213
- A.R. LITTLEWOOD (επιμ.), *Originality in Byzantine Literature, Art and Music*, (Oxbow Monograph, 50), Oxbow, Oxford 1995
- G.K. LIVADAS, «Some Questions of Medieval Nautical Technology in Kameniates' "Sack of Thessaloniki" (904 AD)», *Graeco Arabica* 6 (1995), σσ. 145-51
- J.N. LJUBARSKIJ, «New Trends in the Study of Byzantine Historiography», *DOP* 47 (1993), σσ. 131-138
- P. LOCK, «The Medieval Towers of Greece: a Problem in Chronology and Function», στο *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean After 1204*, επιμ. B. ARBEL, B. HAMILTON, D. JACOBY, Frank Cass, London 1989, σσ. 129-145
- P. LOCK, *The Franks in the Aegean 1204-1500*, Longman, London & New York 1995
- R.J. LOENERTZ, «Jean V Paléologue à Venise (1370-1371)», *REB* 15-16 (1957-1958), σσ. 217-232
- R.J. LOENERTZ, «Menego Schiavo, esclave, corsaire, seigneur d'Ios (1296-1310)», *SV* 9 (1967), σσ. 315-338
- R.S. LOOMIS, «The Modena sculpture and Arthurian Romance», *Studi Medievali* 9 (1936), σσ. 1-17

- J. LOWDEN, «The Production of the Vatopedi Octateuch», *DOP* 36 (1982), σσ. 115-126
- J. LOWDEN, *The Octateuchs: a Study of Illustrated Byzantine Manuscripts*, Pennsylvania State University Press, 1992
- H.W. LOWRY, *Fifteenth Century Ottoman realities. Christian peasant life on the Aegean island of Limnos*, Eren, Istanbul 2002
- A. LUTTRELL, «Vonitsa in Epirus and its Lords: 1306-1377», *SB(N)* 1 (1964), σσ. 131-141 [A. LUTTRELL, *Latin Greece, the Hospitallers and the Crusades, 1291-1440*, 7, VR 1982 (CS 158)]
- A. LUTTRELL, «The Latins of Argos and Nauplia: 1311-1394», *PBSR* 34 (1966), σσ. 34-55 [A. LUTTRELL, *Latin Greece, the Hospitallers and the Crusades, 1291-1440*, 8, VR 1982 (CS 158)]
- A. LUTTRELL, «The Latins and life on the smaller Aegean islands: 1204-1453», στο *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean After 1204*, επιμ. B. ARBEL, B. HAMILTON, D. JACOBY, Frank Cass, London 1989, σσ. 146-157
- A. LUTTRELL, «The Genoese at Rhodes, 1306-1312», στο *Oriente e Occidente tra medioevo ed età moderna: Studi in onore di Geo Pistarino*, επιμ. L. BALLETTTO, Aqwi Terme 1997, σσ. 737-761
- R. MACRIDES, «The New Constantine and the New Constantinople – 1261?», *BMGS* 6 (1980), σσ. 13-42
- T.F. MADDEN, «The Fires of the Fourth Crusade in Constantinople, 1203-1204: A Damage Assessment», *BZ* 84/85 (1991-92), σσ. 72-89
- P. MAGDALINO, «An unpublished Pronoia Grant of the Second Half of the Fourteenth Century», *ZRVI* 18 (1978), σσ. 155-63
- P. MAGDALINO, «Between Romaniae: Thessaly and Epirus in the Later Middle Ages», στο *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean After 1204*, επιμ. B. ARBEL, B. HAMILTON, D. JACOBY, Frank Cass, London 1989, σσ. 87-109
- P. MAGDALINO, «Honour among Romaioi: the framework of social values in the world of Digenes Akrites and Kekaumenos», *BMGS* 13 (1989), σσ. 183-218

- H. MAGUIRE, «Truth and Convention in Byzantine Descriptions of Works of Art», *DOP* 28 (1974), σσ. 113-140
- H. MAGUIRE, *Art and Eloquence in Byzantium*, Princeton University Press, Princeton 1981
- H. MAGUIRE, «The Art of Comparing in Byzantium», *Art B* 70 (1988), σσ. 88-103
- H. MAGUIRE, «Two Modes of Narration in Byzantine Art», στο *Byzantine East, Latin West. Art-Historical Studies in Honor of Kurt Weitzmann*, επιμ. C. MOSS - K. KIEFER, Princeton University Press, Princeton 1995, σσ. 385-391
- H. MAGUIRE, *The Icons of their Bodies. Saints and their Images in Byzantium*, Princeton University Press, Princeton 1996
- H. MAGUIRE, «Magic and Money in the Early Middle Ages», *Speculum* 72 (1997), σσ. 1037-1054
- H. MAGUIRE, «“Feathers Signify Power”: the Iconography of Byzantine Ceramics from Serres, 2», στο *Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την αρχαιότητα στη μεταβυζαντινή κοινωνία*, 1 (Σέρρες, 29 Σεπτ. 3 Οκτ. 1993), επιμ. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ, Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, Σέρρες, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 383-398
- H. MAGUIRE, *Rhetoric, Nature and Magic in Byzantine Art*, Ashgate VR 1998 (CS 603)
- H. MAHR, «Die Steinschleuder, eine der ältesten Waffen der Menschheit», *ZHW* 6 (1964), σσ. 118-129
- G.P. MAJESKA, *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, (DOS 19), Washington D.C. 1984
- G. MAKRIS, *Studien zur Spätbyzantinischen Schiffart*, (Collana Storica di Fonti e Studi, 52), Genova 1988
- M. MAKSIMOVIC, «Caractéristiques iconographiques de la peinture murale serbe et grecque du XIVe siècle. Les ménologes et les cycles hagiographiques», στο *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ' αιώνα*, επιμ. Ε. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - Δ.

ΔΙΑΛΕΤΗ, (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Διεθνή Συμπόσια, 3), Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 1996, σσ. 344-350

N. MALIARAS, «Die Musikinstrumente im Byzantinischen Heer vom 6. bis zum 12. Jahrhundert», *JÖB* 51 (2001), σσ. 73-104

C. MANFRONI, «La battaglia di Gallipoli e la politica veneto-turca (1381-1420)», *AV* 25 (1902), σσ. 8-34 – 129-169

C. MANGO, *The art of the Byzantine empire, 312-1453*, Prentice Hall, 1972 [University of Toronto Press, Toronto – Buffalo – London 1986]

C. MANGO, *Byzantine Literature as a Distorting Mirror, An Inaugural Lecture Delivered Before the University of Oxford on 21 May 1974*, Clarendon Press, Oxford 1975

M. MANOUSSAKAS, «Les derniers défenseurs crétois de Constantinople d'après les documents vénitiens», *Akten des XI Internationalen Byzantinisten-kongresses*, München 1958 (1960), σσ. 331-340

E. MANOVA, «Die mittelalterliche Bewaffnung nach einigen Wandmalereien aus Südwestbulgarien vom 13., 14. und 15 Jahrhundert» (στα Βουλγάρικά), *Academie Bulgare des Sciences. Bulletin de l'Institut d'Archéologie* 29 (1966), σσ. 67-83

E. MANOVA, «Les armes defensives au Moyen Âge d'après les peintures murales de la Bulgarie du sud-ouest au XIIIe, XIVe, et XVe s.», *ByzBul* 3 (1969), σσ. 187-223

D. MARCHANT, «Roman Weapons in Great Britain, a Case Study: Spearheads, Problems in Dating and Typology», *JRMES* 1 (1990), σσ. 1-6

S. MARIN, «Venetian and non-Venetian Crusaders in the Fourth Crusade, According to the Venetian Chronicles' Tradition», *Annuario Istituto Romeno di cultura e ricerca umanistica* 4 (2002) (on-line text)

P. MARINI (επιμ.), *Pisanello*, Electa, Milano 1996

E.W. MARSDEN, *Greek and Roman Artillery: Historical Development*, Clarendon Press, Oxford 1969

- C. MARSHALL, *Warfare in the Latin East, 1192-1291*, Cambridge University Press, Cambridge 1992
- C. MARSHALL, «The Use of the Charge in Battles in the Latin East, 1192-1291», *Historical Research* 65 (1992), σσ. 221-226
- C.J.M. MARTIN, «Incendiary Weapons from the Spanish Armada Wreck La Trinidad Valencera, 1588», *IJNA* 23 (1994), σσ. 208-217
- G. MARTINY, G.G. BRETT, R.B.K. STEVENSON, *The Great Palace of the Byzantine Emperors: Being a First Report on the Excavations Carried Out in Istanbul on Behalf of the Walker Trust* (The University of St. Andrews, 1935-38), Oxford University Press, London 1947
- G. MASSON SMITH JR., «Mongol Society and Military in the Middle East: Antecedents and Adaptations», στο *War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th – 15th Centuries*, επιμ. Υ. LEV, E.J. Brill, Leiden, New York, Köln 1997, σσ. 249-266
- K.P. MATSCHE, «Johannes Kantakuzenos, Alexios Apokaukos and die Byzantinische Flotte in der Bürgerkriegsperiode 1340-1355», *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines*, Bucarest 1971, 2, (Bucharest: Academici Republicii Socialiste Romania, 1975), σσ. 193-205
- K.P. MATSCHE, «Situation, Organisation und Aktion der Fischer von Konstantinopel und Umgebung in der byzantinischen Spätzeit», *ByzBul* 6 (1980), σσ. 281-98
- L. MAVROMMATIS, *La fondation de l'empire serbe. Le Kralj Milutin*, (Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 16), Κέντρον Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 1978
- L. MAVROMMATIS, «Sur le Grand Domestique Alexis Raoul», *ZRVI* 34 (1995), σσ. 157-161
- M. MAVROUDI, *A Byzantine Book on Dream Interpretation. The Oneirocriticon of Achmet and Its Arabic Sources*, (The Medieval Mediterranean, 36), Brill, Leiden, Boston, Köln 2002

- L.A. MAYER, *Saracenic Arms and Armor*, *Alsl* 10 (1943), σσ. 1-12
- A. MC CABE, *A Byzantine encyclopaedia of horse medicine*, Oxford University Press, Oxford 2007
- M. MC CORMICK, *Eternal Victory. Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium and the Early Medieval West*, Cambridge University Press, London 1986
- E. MC EWEN – D. ELMY, «Whistling arrows», *Journal of the Society of Archers Antiquaries* 13 (1970), σσ. 38-43
- E. MC GEER, «Μεναύλιον - Μεναυλάτου», *Δίπτυχα* 4 (1986-7), σσ. 53-57
- E. MC GEER, «Infantry vs. Cavalry: the Byzantine Response», *REB* 46 (1988), σσ. 135-145
- E. MC GEER, «Tradition and Reality in the Taktika of Nikephoros Ouranos», *DOP* 45 (1991), σσ. 129-40
- S. MC GLYNN, «The Myths of Medieval Warfare», *History Today* 44 (1994), σσ. 1-5
- W. MC LEOD, «Γλυφίδες», *The Classical Review* 14 (1964), σσ. 140-141
- W. MC LEOD, «The range of the ancient bow», *Phoenix* 19 (1965), σσ. 1-14
- I.P. MEDVEDEV, «The problem of so-called Byzantine manufacture», *Βυζαντικά* 9 (1989), σσ. 207-228
- O.F.A. MEINARDUS, «Medieval Navigation according to Akidogrammata in Byzantine Churches and Monasteries», *ΔXAE* 6 (1970/72), σσ. 29-52
- M. MEISS, *French Painting in the Time of Jean de Berry: the Boucicaut Master*, Phaidon, London 1968
- M.L. MENEGHETTI, «Alessandro e famiglia. La circolazione dei romanzi di materia greca nell'Italia della prima metà del XIII secolo», στο *Mito e storia nella tradizione cavalleresca*, Atti del XLII Convegno storico internazionale (Todi, 9-12 ottobre 2005), Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, Spoleto 2006, σσ. 347-362

- M.P. MERRIFIELD, *Medieval and Renaissance treatises on the Arts of Painting*, John Murray, London 1849 [Dover Publications, New York 1967]
- D. MICHAILIDIS, «La fortuna di Palamede nel medioevo ellenico», *RSBN n.s.* 8-9 (1971-72), σσ. 261-280
- R. MIHALJICIC, «Les batailles de la Maritza et de Kosovo. Les dernières décennies de la rivalité serbobyzantine», στο *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ΄ αιώνα*, επιμ. Ε. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - Δ. ΔΙΑΛΕΤΗ, (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Διεθνή Συμπόσια, 3), Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 1996, σσ. 97-109
- G.C. MILES, «Turkish pala "sword" and its derivatives», *Journal of the American Oriental Society* 50 (1930), σσ. 254-260
- P. MILJKOVIC-PEPEK, «L'atelier artistique proéminent de la famille thessalonicienne d'Astrapas de la fin du XIIIe et des premières décennies du XIVe siècle», *JÖB* 32/5 (1982), σσ. 491-494
- T.S. MILLER, «The Plague in John VI Cantacuzenus and Thucydides», *GRBS* 17 (1976), σσ. 385-395
- D. MINIĆ – O. VUKADIN, *Srednjovekovni Stalać*, (Arheološki Institut) Alta Nova, Beograd 2007
- N.K. MORAN, «Musikalische Gesten in der byzantinischen Malerei des späten Mittelalters», *Zograf* 14 (1983), σσ. 52-59
- N.K. MORAN, *Singers in Late Byzantine and Slavonic Painting*, (Byzantina Neerlandica, 9), E.J. Brill, Leiden 1986
- J.H. MORDTMANN, «Die Kapitulation von Konstantinopel im Jahre 1453», *BZ* 21 (1912), σσ. 129-144
- D.O. MORGAN, «The Mongols and the Eastern Mediterranean», στο *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean After 1204*, επιμ. Β. ARBEL, Β. HAMILTON, D. JACOBY, Frank Cass, London 1989, σσ. 198-211
- G. MORGAN, «The Venetian Claims Commission of 1278», *BZ* 69 (1976), σσ. 411-438

- C. MORRIS, «Picturing the Crusades: the Uses of Visual Propaganda, c. 1095-1250», στο *The Crusades and their sources*, επιμ. J. FRANCE - W.G. ZAJAC, Ashgate, Aldershot/Brookfield 1998, σσ. 195-213
- C. MORRISON, «Coin Usage and Exchange Rates in Badoer's Libro dei Conti», *DOP* 55 (2001), σσ. 217-245
- C. MORRISON, «The Emperor, the Saint, and the City: Coinage and Money in Thessalonike from the Thirteenth to the Fifteenth Century», *DOP* 57 (2003), σσ. 173-197
- D. MOURIKI, «Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece at the Beginning of the Fourteenth Century», στο *Symposium de Gračanica 1973*, επιμ. S. PETKOVIĆ - B. TODIĆ, Beograd 1978, σσ. 55-83
- D. MOURIKI, «The Mask Motif in the Wall Painting of Mistra. Cultural Implications of a Classical Feature in Late Byzantine Painting», *ΔΧΑΕ* 10 (1980-81), σσ. 307-338
- D. MOURIKI, «The Formative Role of the Byzantine Art on the Artistic Style of the Cultural Neighbors of Byzantium», *JÖB* 31 (1981), σσ. 725-757
- D. MOURIKI, *Studies in Late Byzantine Painting*, The Pindar Press, London 1995
- A.V. MURRAY, «“Mighty Against the Enemies of Christ”: The relic of the True Cross in the Armies of the Kingdom of Jerusalem», στο *The Crusades and their sources*, επιμ. J. FRANCE - W.G. ZAJAC, Ashgate, Aldershot/Brookfield 1998, σσ. 217-238
- E.M. ΜΥΤΑΦΟΥ, «Περί Μανουήλ Πανσέληνου και του τέλους της «αληθινής τέχνης», στο *Ο Μανουήλ Πανσέληνος και η εποχή του*, επιμ. Λ. ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ, (Το Βυζάντιο Σήμερα, 3), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1999, σσ. 55-61
- A. MUTHESIUS, «Silken Diplomacy», στο *Byzantine Diplomacy*, επιμ. J. SHEPARD - S. FRANKLIN, (Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, March 1990), VR 1992, σσ. 237-248

- A. NADOLSKI, «Les combattants polonais en lutte contre les Chevaliers Teutoniques à la fin du XIVe et au commencement du XVe siècle», στο *Le combattant au Moyen Age*, επιμ. M. BALARD, (Histoire Ancienne et Médiévale, 36), Publications de la Sorbonne, Paris 1995, σσ. 151-186
- C. NATATI – N. TELLERI, *Archi e balestre nel medioevo*, Penne e papiri, Tuscania 2006
- N. NECIPOĞLU, «Economic Conditions in Constantinople during the siege of Bayezid I (1394-1402)», στο *Constantinople and its hinterland*, - Papers from the Twenty-seventh Spring Symposium of Byzantine Studies, Oxford April 1993 - επιμ. C. MANGO - G. DAGRON, (Society for the Promotion of Byzantine Studies, Publications, 3), VR 1995, σσ. 157-167
- R.S. NELSON, «A Byzantine Painter in Trecento Genoa: The Last Judgment at S. Lorenzo», *Art B* 67 (1985), σσ. 548-566
- R.S. NELSON, «Taxation with Representation. Visual Narrative and the Political Field of the Kariye Camii», *Art H* 22 (1999), σσ. 56-82
- J.W. NESBITT, «The Rate of March of Crusading Armies in Europe: a Study and Computation», *Traditio* 19 (1963), σσ. 167-181
- N. NICHOLAS, G. BALOGLOU, *An entertaining tale of quadrupeds. Translation and commentary*, Columbia University Press, New York 2003
- H. NICKEL, «A Crusader's Sword: Concerning the Effigy of Jean d'Alluye», *MMJ* 26 (1991), σσ. 123-8
- H. NICKEL, «The Mutual Influence of Europe and Asia in the Field of Arms and Armour», στο *Companion to Medieval Arms and Armour*, επιμ. D. NICOLLE, The Boydell Press, Woodbridge, 2002, σσ. 107-125
- D.M. NICOL, *The Despotate of Epiros*, Oxford University Press, Oxford 1957
- D.M. NICOL, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*, Rupert Hart-David, London 1972
- D.M. NICOL, *The Despotate of Epiros, 1267-1479*, Cambridge University Press, Cambridge 1984

- D.M. NICOL, *The Immortal Emperor*, Cambridge University Press, Cambridge 1992
- D.M. NICOL, *The Reluctant Emperor. A Biography of John Cantacuzene, Byzantine Emperor and Monk, c. 1295-1383*, Cambridge University Press, Cambridge 1996
- D. NICOLLE, «The Impact of the Couched Lance on Muslim Military Tradition», *JAAS* 10 (1980), σσ. 6-41
- D. NICOLLE, *Arms and Armour of the Crusading Era, 1050-1350*, Kraus International Publications, 1-2, New York 1988
- D. NICOLLE, *Hungary and the Fall of Eastern Europe, 1000-1568*, (Man at Arms Series, 195), Osprey, London 1988
- D. NICOLLE, *The Age of Tamerlane*, (Man at Arms Series, 222), Osprey, London 1990
- D. NICOLLE, «Arms and Armor Illustrated in the Art of the Latin East», στο *The Horns of Hattin*, (Proceedings of the Second Conference of the Society for the Study of the Crusades and the Latin East, Jerusalem and Haifa, 2-6 July 1987), επιμ. B.Z. KEDAR, Vr & Yad Izhak Ben-Zvi, Jerusalem 1992, σσ. 327-340
- D. NICOLLE, *Saracen Faris*, (Warrior Series, 10), Osprey, London 1994
- D. NICOLLE, *Medieval Warfare Source Book, 1, Warfare in Western Christendom*, Arms and Armour Press, London 1995
- D. NICOLLE, *Knight of Outremer 1187-1344*, (Warrior Series, 18) Osprey, London 1996
- D. NICOLLE, *Medieval Warfare Source Book, 2, Christian Europe and its Neighbours*, Arms and Armour Press, London 1996
- D. NICOLLE, *Italian Militiaman 1260-1392*, (Warrior Series, 25), Osprey, Oxford 1999
- D. NICOLLE, *Nicopolis 1396*, (Campaign Series 64), Osprey, London 1999
- D. NICOLLE, *Constantinople 1453*, (Campaign Series 78), Osprey, London 2000
- D. NICOLLE (επιμ.), *Companion to Medieval Arms and Armour*, The Boydell Press, Woodbridge, 2002

- D. NICOLLE, *Medieval siege weapons (2). Byzantium, the Islamic world & India. AD 476-1526*, (New Vanguard, 69), Osprey, London 2003
- D. NISHIMURA, «Crossbow, Arrow-Guides, and the Solenarion», *Byzantion* 58 (1988), σσ. 422-435
- P. NOBLE, «Eyewitnesses of the Fourth Crusade – the War Against Alexius III», *Reading Medieval Studies* 25 (1999), σσ. 75-89
- L. NØRGAARD, «Byzantine Romance – Some Remarks on the Coherence of Motives», *C&M* 40 (1989), σσ. 271-294
- A.V.B. NORMAN - C.M. BARNE, *Medieval Helmets from Chalcis in the National Historical Museum, Athens*, χ.χ. (αλλά 1980 π.), ανέκδοτο
- A. NORTH, *An Introduction to Islamic Arms*, Her Majesty's Stationery Office, London 1985
- J.J. NORWICH, *Byzantium, the Decline and Fall*, Viking, London 1995
- E. OAKESHOTT, *The Archaeology of Weapons*, Lutterworth Press, London 1960 [Dover, Mineola – New York 1991]
- E. OAKESHOTT, *Records of the Medieval Sword*, The Boydell Press, Woodbridge 1991
- J.A. OCHOA ANADON, «Pero Tafur: un hidalgo castellano emparentado con el emperador bizantino. Problemas de heráldica», *Erytheia* 6 (1985), σσ. 283- 293
- J.A. OCHOA ANADON, «El viaje de Tafur por las costas griegas», I, *Erytheia* 8 (1987), σσ. 33- 63
- N. OIKONOMIDES, «Contribution à l'étude de la pronoia au XIIIe siècle», *REB* 21-22 (1963-1964), σσ. 158-75
- N. OIKONOMIDES, «A propos des armées des premiers Paléologues et des companies de soldats», *TM* 4 (1970), σσ. 353-371
- N. OIKONOMIDES, «L'«épopée» de Digenis et la frontière orientale de Byzance au Xe et XIe siècles», *TM* 7 (1979), σσ. 375-397
- N. OIKONOMIDES, «Byzantine Diplomacy, A.D. 1204-1453: Means and Ends», στο *Byzantine Diplomacy*, (Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium

- of Byzantine Studies, επιμ. J. SHEPARD - S. FRANKLIN, Cambridge, March 1990), VR 1992, σσ. 73-88
- N. OIKONOMIDES, «Ματζουκίνα-Ματζουκάτος in Ptochoprodromos», στο *Φιλέλλην. Studies in Honour of Robert Browning*, επιμ. C.N. CONSTANTINIDES, N. PANAGIOTAKES, E. JEFFREYS, A.D. ANGELOU, (Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia – Bibliotheca 17), Venezia 1996, σσ. 315-319
- G. OSTROGORSKY, *Storia dell'impero bizantino*, (biblioteca di cultura storica, 97), Einaudi, Torino 1968
- G. OSTUNI, *Nomenclature et formes*, στο *Les outils dans les Balkans du Moyen Âge à nos jours*, επιμ. A. GUILLOU, 1, (Documents et recherches sur le monde byzantin néohellénique et balkanique, 14) Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales et Maisonneuve et Larose, Roma 1986
- R. OUSTERHOUT, *Master Builders of Byzantium*, Princeton University Press, Princeton 1999
- N. OVCHAROV, *Les peintures-graffiti de la mosquée "Imaret Džamija" à Plovdiv comme source de l'histoire de la region méditerranéenne au XVe siècle*, (Fuelles et Recherches, 17), Academie Bulgare des Sciences, Sofia 1987
- N. OVCHAROV, «Sur l'iconographie de St. Georges au XIe-XIIe siècles», *ByzSlav* 52 (1991), σσ. 121-129
- N. OVČHAROV, *The warrior saints in old Bulgarian art. Legends and reality*, Agato, Sofia 2003
- Ö. ÖZKAN, *Askeri Müze Tombak Eserler Kataloğu*, Ajans Tuncel, Istanbul 2001
- M. PANAYOTIDI, «Les tendances de la peinture de Thessalonique en comparaison avec celles de Constantinople, comme expression de la situation politico-économique de ces villes pendant le XIVe siècle», στο *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ' αιώνα*, επιμ. Ε. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - Δ. ΔΙΑΛΕΤΗ, (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Διεθνή Συμπόσια, 3), Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 1996, σσ. 351-362

- E. PANOFSKY, *Il significato nelle arti visive*, Einaudi, Torino 1962
- D. PAPANIKOLA-BAKIRTZI, *Everyday life in Byzantium*, (Thessaloniki, White Tower, October 2001 - January 2002), Kapon, Athens 2002
- M.G. PARANI, *Reconstructing the Reality of Images*, (The Medieval Mediterranean, 41) Brill, Leiden & Boston 2003
- M.G. PARANI, «Representations of glass objects as a source on Byzantine glass: How useful are they?», *DOP* 59 (2006), σσ. 147-171
- V.J. PARRY, «La manière de combattre», στο *War, Technology and Society in the Middle East*, επιμ. V. J. PARRY - M.E. YAPP, Oxford University Press, London, 1975, σσ. 218-256
- J.R. PARTINGTON, *A history of greek fire and gunpowder*, Argonaut, Chicago 1969
- M. PASTOUREAU, *Medioevo simbolico*, Laterza, Bari 2005
- N. PATTERSON-ŠEVČENKO, «Icons in the Liturgy», *DOP* 45 (1991), σσ. 45-57
- N. PATTERSON-ŠEVČENKO, «The Vita Icon and the Painter as Hagiographer», *DOP* 53 (1999), σσ. 149-165
- T. PAZARAS, «Reliefs of a sculpture workshop operating in Thessaly and Macedonia at the end of the 13th and beginning of the 14th Century», στο *L'art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courantes spirituels au XIVe siècle*, επιμ. R. SAMARDZIC, (Recueil des Rapports du IVe Colloque Serbo-Grec), Académie Serbe des Sciences et des Arts, Institut des Études Balkaniques (Editions spéciales, 31), Belgrade 1985, σσ. 159-182
- G. PEERS, «Manuel II Palaiologos's ekphrasis on a tapestry in the Louvre: word over image», *REB* 61 (2003), σσ. 201-214
- M. PEKOVIĆ, *Archaeological collection of the Military Museum in Belgrade* (στα Σέρβικα), Vojni Muzej, Beograd 2006
- A. PERTUSI, «I primi studi in Occidente sull'origine e la potenza dei Turchi», *SV* 12 (1970), σσ. 465-552
- A. PERTUSI, «The Anconitan Colony in Constantinople and the Report of its Consul, Benvenuto, on the Fall of the City», στο *Charanis Studies. "Essays in*

- Honor of Peter Charanis*", επιμ. A.E. LAIOU-THOMADAKIS, Rutgers University Press, New Brunswick (New Jersey) 1980, σσ. 199-218
- S. PETKOVIĆ, «Serbian Painting at the Time of George Branković (1427-1456)», *JÖB* 32/5 (1982), σσ. 195-203
- N. PÉTRIN, «Philological Notes on the Crossbow and Related Missile Weapons», *GRBS* 33 (1992), σσ. 265-291
- Đ. PETROVIĆ, «O vatrenom oružju Dubrovnika u XIV veku», *Vesnik* 15 (1969), σσ. 59-96.
- Đ. PETROVIĆ, «Ratne sprave XIV veka prema Dubravačkoj arhivskoj građi», *Vesnik* 16 (1970), σσ. 37-64.
- Đ. PETROVIĆ, *Dubrovačko oružje u XIV veku*, Vojni Muzej, Beograd 1976
- Đ. PETROVIĆ, «Fire-arms in the Balkans on the Eve of and After the Ottoman Conquest of the Fourteenth and Fifteenth Centuries», στο *War, Technology and Society in the Middle East*, επιμ. V.J. PARRY - M.E. YAPP, Oxford University Press, London 1975, σσ. 164-194
- P. PETTA, *Stradioti. Soldati albanesi in Italia (sec. XV-XIX)*, Argo, Lecce 1996
- M. PHILIPPIDES, «The Fall of Constantinople: Bishop Leonard and the Greek Accounts», *GRBS* 22 (1981), σσ. 287-300
- M. PHILIPPIDES, «Urbs Capta. Early "Sources" on the Fall of Constantinople (1453)», στο *Peace and War in Byzantium, Essays in Honor of George T. Dennis*, επιμ. T.S. MILLER - J. NESBITT, The Catholic University of America Press, Washington D.C. 1995, σσ. 209-223
- D. PIGUET-PANAYOTOVA, *Recherches sur la peinture en Bulgarie du bas moyen âge*, De Boccard, Paris 1987
- D. PILETIC, «Zbirka topuza, buzdovana, nadžaka i bojnih sekira u vojnom muzeju», *Vesnik* 28 (1982), σσ. 53-77
- E. PILTZ, *Le costume officiel des dignitaires byzantins à l'époque Paléologue*, (Figura Nova Series, 26), Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala 1994

- G. PISTARINO, «Cinquantacinque giorni a Pera-Galata nel tempo dell'assedio di Costantinopoli (1453)», *BX* 55 (1998), σσ. 171-177
- B. PITARAKIS, *Les croix – reliquaires pectorales byzantines en bronze*, (Bibliothèque des Cahiers Archéologiques, 16), Picard, Paris 2006
- B. POPOVIĆ, «Dve sablje sa vizantijskim stichovima», *Starinar* 13 (1938), σσ. 167-177
- M. POPOVIĆ, «Ordnance in the Defensive System of the Smederevo Fortress During the Fifteenth Century», *BalSla* 10 (1983), σσ. 107-127
- M. POPOVIĆ, *Tvrđava Ras*, (Arheološki Institut, Posebna Izdanja 34), Grafomarket, Beograd 1999
- D. PRIBAKOVIĆ – M. POPOVIĆ, «Nalazi oružja iz uturđenja grada Rasa», *Vesnik* 21-22 (1976), σσ. 25-47
- B.R. PRICE, *Techniques of Medieval Armour Reproduction, the 14th Century*, Paladin Press, Boulder 2000
- J.H. PRYOR, *Geography, Technology, and War. Studies in the Maritime History of the Mediterranean, 649-1571*, Cambridge University Press, Cambridge 1988 [1992]
- J.H. PRYOR, *The Age of the Δρόμων. The Byzantine Navy ca. 500-1204*, (The Medieval Mediterranean, 62) Brill, Leiden - Boston 2006
- W. PUCHNER, «Η «γκιόστρα» στην ελληνική παράδοση», *Ηπειρ. Χρον.* 31 (1994), σσ. 107-163
- W. PUCHNER, «Zum Ritterspiel in Griechischer Tradition», *BZ* 91 (1998), σσ. 435-470
- A. PURICELLI GUERRA, «The glaive and the bill. The evolution of the farm tools into the most basic of pole arms», στο *Art, arms and armour. An international anthology*, επιμ. R. HELD, Acquafresca, Chiasso 1979, σσ. 2-11
- D.E. QUELLER, *The Fourth Crusade. The conquest of Constantinople 1201-1204*, University of Pennsylvania Press, 1977

- J. RABY, «Mehmed the Conqueror's Greek Scriptorium», *DOP* 37 (1983), σσ. 15-48
- G. RAGONIERI, «Pittura del Trecento a Firenze», στο *La pittura in Italia. Il Duecento e il Trecento*, επιμ. E. CASTELNUOVO, Milano, Electa 1985, σσ. 283-314
- R. RADIĆ, «Byzantine Military Commander Alexios Philanthropenos», *ZRVI* 37 (1998), σσ. 97-109
- A. RAHMAN ZAKY, «Introduction to the Study of Islamic Arms and Armour», *Gladius* 1 (1961), σσ. 17-29
- M.L. RAUTMAN, «Patrons and Buildings in Late Byzantine Thessaloniki», *JÖB* 39 (1989), σσ. 295-315
- M.L. RAUTMAN, «Archaeology and Byzantine Studies», *BF* 15 (1990), σσ. 137-165
- L. RAY MARTIN, *The Art and Archaeology of Venetian Ships and Boats*, Texas A&M University Press/Chatam, London 2001
- S.W. REINERT, «From Niš to Kosovo Polje. Reflections on Murād Final Years», στο *The Ottoman Emirate (1300-1389)*, επιμ. E. ZACHARIADOU, Crete University Press, Rethymnon 1993, σσ. 169-211
- M. RESTLE, «Ανθίβολα-Patroni in der Byzantinischen und Postbyzantinischen Malerei?», *ΔΧΑΕ* 22 (2001), σσ. 281-286
- P. RIAnt, «Pièces relatives au passage à Venise de pèlerins de Terre Sainte», *AOL* 2/2 (1884), σσ. 237-249
- J. RICHARD, «Les causes des victoires mongoles d'après les historiens occidentaux du XIII siècle», *CAJ* 23 (1979), σσ. 104-117
- T. RICHARDSON, «The ballistics of the sling», *Royal Armouries Yearbook*, 3 (1998), σσ. 44-49
- P. RICZ, «The Weapons of Steppe Nomads», *BalSla* 10 (1983), σσ. 1-15
- A. RIGO, «Lo Horismòs di Sinân pascià, la presa di Iannina (1430) e la "lettera" del sultano Murâd II», *Θησαυρίσματα* 28 (1998), σσ. 57-78

- V. RISTIC, «Naupara et la peinture Byzantine tardive», *ZRVI* 37 (1998), σσ. 221-233
- A. RIZZI, «Un'icona costantinopolitana del XII secolo a Venezia: la Madonna Nicopeia», *Θησαυρίσματα* 17 (1980), σσ. 290-304
- A. ROCCATAGLIATA, «Da Bisanzio a Chio nel 1453», στο *Miscellanea di Storia Italiana e Mediterranea per Nino Lamboglia*, (Collana Storica di Fonti e Studi, 23), Genova 1978, σσ. 383-407
- L. RODLEY, *Byzantine Art and Architecture*, Cambridge University Press, Cambridge 1994
- S. RONCHEY, «Malatesta/Paleologi. Un'alleanza dinastica per rifondare Bisanzio nel quindicesimo secolo», *BZ* 93 (2000), σσ. 521-567
- J.O. ROSENQVIST, «Local Worshipers, Imperial Patrons: Pilgrimage to St. Eugenios of Trebizond», *DOP* 56 (2002), σσ. 193-212
- D.J.A. ROSS, «L'originalité de "Turoidos": le maniement de la lance», *CCM* 6 (1963), σσ. 127-138
- D.J.A. ROSS, «The Prince Answers Back: "Les Enseignements de Théodore Paliologue"», στο *The Ideals and Practice of Medieval Knighthood*, επιμ. C. HARPER-BILL - R. HARVEY, (Papers from the First and second Strawberry Hill Conferences), Bury St. Edmunds 1986, σσ. 165-177
- E. ROSSI, «La leggenda bizantina del pomo rosso», *SB(N)* 5 (1939), ΣΣ. 542-553
- F. ROSSI, *Museo di Castelvecchio. Le armi 1300-1700*, Museo di Castelvecchio, Verona 1987
- E. ROTA, *Liber ad honorem Augusti di Pietro da Eboli*, Tavole (Fonti per la Storia d'Italia, SS, secolo XII) Forzani & C., Roma 1905 [Bottega d'Erasmus, Torino 1966]
- J-P. ROUX, «Quelques objets numineux des Turcs et des Mongols. 3. L'arc et les flèches», *Turcica* 9 (1977), ΣΣ. 7-28

- J.-P. ROYER, «Introduction à l'étude des armes a inscriptions profanes du Musée de l'Armée, de l'apogée jusqu'aux sources», *Revue de la Société des Amis du Musée de l'Armée* 84 (1980), σσ. 5-13
- S. RUNCIMAN, «Lucas Notaras, 'Ταμβρός του βασίλεως'», στο *Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75 Geburtstag*, επιμ. P. WIRTH, Carl Winter, Heidelberg 1966, σσ. 447-449
- J.C. RUSSELL, «La popolazione europea dal 500 al 1500», στο *Storia economica d'Europa, 1, Il Medioevo*, επιμ. C.M. CIPOLLA, UTET, Torino 1979, σσ. 13-54
- M. SACHSE, *Damascus steel: myth, history, technology, applications*, Verlag Stahleisen, Düsseldorf 1993
- M.M. SARNATARO, «La rivolta di Candia del 1363-65 nelle fonti veneziane», *SV* 31 (1996), σσ. 127-153
- A.G.C. SAVVIDES, «Late Byzantine and Western Historiographers on Turkish Mercenaries in Greek and Latin Armies: the Turcoples/Tourkopouloi», στο *The Making of Byzantine History: Studies dedicated to Donald M. Nicol*, επιμ. R. BEATON - C. ROUECHÉ, (Centre for Hellenic Studies, King's College, 1), VR 1993, σσ. 122-141
- A.G.C. SAVVIDES, «Notes on the Turkish Raids in the Mystras Area from c. 1360 to the Ottoman Conquest of 1460», στο *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίσσα*, επιμ. Χ. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΤΣΙΟΥΜΗ - Ε. ΚΥΡΙΑΚΟΥΔΗΣ, (Ελληνική Εταιρεία Σλαβικών Μελετών), University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 45-51
- M. SCALINI, «Note sulla formazione dell'armatura di piastra italiana 1380-1420», *ZHW* (1980), σσ. 15-26
- R.W. SCHELLER, *Exemplum*, Amsterdam University Press, Amsterdam 1995
- G. SCHLUMBERGER, *Ο αυτοκράτωρ Νικηφόρος Φοκάς*, Αθήνα, Σακελλαρίου 1905
- P. SCHREINER, «Ritterspiele in Byzanz», *JÖB* 46 (1996), σσ. 227-241

- P. SCHREINER, «Bisanzio e la Liguria», στο *Oriente e Occidente tra medioevo ed età moderna. Studi in onore di Geo Pistarino*, επιμ. L. BALLETO, (Università degli Studi di Genova - Sede di Acqui Terme. Collana di Fonti e Studi, I.1) Brigati, Genova 1997, σσ. 1097-1108
- J.K. SCHWARZER II, «The weapons», στο *Serçe Limani, an eleventh Century shipwreck. 1. The ship and its anchorage, crew and passengers*, (επιμ) G.F. BASS – S.D. MATTHEWS – J.R. STEFFY, Texas A&M University Press, College Station 2004, σσ. 363-395
- H. SEITZ, *Blankwaffen. Geschichte und Typenentwicklung im europäischen Kulturbereich von der prähistorischen Zeit bis zum Ende des 16 Jahrhunderts*, 1-2, Klinkhardt & Biermann, Braunschweig 1965-8
- A. SEMOGLU, «Le portrait de Saint Lazare le Galésiotte aux Saints-Apôtres de Thessalonique: un nouveau témoignage sur la datation des peintures murales de l'église», *Βυζαντινά* 21 (2000), σσ. 617-628
- A. SEMOGLU, «Notes sur les peintures murales de la chapelle sud (Saint-Paul) du catholicon du monastère des Vlattades à Thessalonique», *Βυζαντιακά* 20 (2000), σσ. 351-359
- A.A. SETTIA, «L'ingegneria militare all'epoca di Federico II», *Studi Storici* 32 (1991), σσ. 69-85
- A.A. SETTIA, *Comuni in Guerra. Armi ed eserciti nell'Italia delle città*, (Biblioteca di storia urbana medievale, 7), CLUEB, Bologna 1993
- A.A. SETTIA, «Una forza anfibia: Venezia prima del '300», στο A.A. SETTIA, *Comuni in Guerra. Armi ed eserciti nell'Italia delle città*, (Biblioteca di storia urbana medievale, 7), CLUEB, Bologna 1993, σσ. 199-246
- A.A. SETTIA, «Gli "insegnamenti" di Teodoro di Monferrato e la prassi bellica in Italia all'inizio del Trecento», *ASI* 157 (1999), σσ. 667-690
- A.A. SETTIA, *Rapine, assedi, battaglie. La Guerra nel medioevo*, Laterza, Bari 2002
- K.M. SETTON, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, I-II, (Memoirs of The American Philosophical Society, 114), Philadelphia 1976

- I. ŠEVČENKO, «The Decline of Byzantium Seen through the Eyes of its Intellectuals», *DOP* 15 (1961), σσ. 169-186
- I. ŠEVČENKO, «The Madrid Manuscript of the Chronicle of Skylitzes in the Light of its new Dating», στο *Byzanz und der Westen, Studien zur Kunst des europäischen Mittelalters*, επιμ. I. HUTTER, Wien 1984, σσ. 117-130
- N.P. ŠEVČENKO, *The life of Saint Nicholas in Byzantine art*, (Centro di Studi Bizantini, Bari. Monografie, 1) Bottega d'Erasmus, Torino 1983
- P.A. SIGAL, «Les coups et blessures reçus par le combattant à cheval en Occident aux XIIe et XIIIe siècles», στο *Le combattant au moyen age*, επιμ. M. BALARD, (Histoire ancienne et médiévale, 36), Publications de la Sorbonne, Paris 1995, σσ. 171-183
- M. SIJARIC, *Mačevi 10-15 Stoljeća iz Bosne i Hercegovine*, Zemaljski Muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2004
- G.A. ŠKRIVANIĆ, *Armour and Weapons in Medieval Serbia, Bosnia and Dubrovnik*, (Serbian Academy of Sciences Monographs, 293. Section for Social Sciences, 24), Beograd 1957
- O.L. SMITH, «Versions and Manuscripts of the Achilleid», στο *Neograeca Medii Aevi*, επιμ. H. EIDENEIER, Romiosini Verlag, Köln 1987, σσ. 315-325
- O.L. SMITH, «Notes on the Byzantine Achilleid: the Oxford Version», *C&M* 39 (1988), σσ. 259-272
- S. SOPHOCLEOUS, *Icons of Cyprus 7th 20th Century*, Museum Publications, Nicosia 1994
- G.C. SOULIS, *The Serbs and Byzantium. During the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331-1355) and his Successors*, (Εταιρεία των Φίλων του Λαού, 2), Αθήνα 1995
- I. SPATHARAKIS, *The portrait in Byzantine illuminated manuscripts*, Brill, Leiden 1976
- I. SPATHARAKIS, *Byzantine Wall Paintings of Crete. Rethymnon province, I*, Pindar Press, London 1999

- I. SPATHARAKIS, *Dated Byzantine Wall Paintings of Crete*, Alexandros Press, Leiden 2001
- I. SPATHARAKIS, *The Illustrations of the Cynegetica in Venice. Codex Marcianus Graecus Z 139 (αλλά 439)*, Alexandros Press, Leiden 2004
- G. SPIER, «Medieval Byzantine Magical Amulets and Their Tradition», *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 56 (1993), σσ. 25-59
- M. SPRINGER, «Vegetius im Mittelalter», *Philologus* 123 (1979), σσ. 85-90
- G. STEFFEN HENRICH, «Ποιος έγραψε το ποίημα Άλωσις Κωνσταντινουπόλεως (BB 1, 177-197);», στο *Constantinopla. 550 años de su caída. Κωνσταντινούπολη. 550 χρόνια από την άλωση*, επιμ. Ε. MOTOS GUIRAO - Μ. MORFAKIDIS, (Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas. Universidad de Granada – Vicerrectorado de Extensión Universitaria. Grupo de Investigación “Estudio de la civilización griega medieval y moderna”), Granada 2006, 2, La caída/ Η άλωση, σσ. 404-414
- R.H.W. STICHEL, «Die “Schlangensäule” im Hippodrom von Istanbul. Zum spät-und nachantiken Schicksal des Delphischen Votivs der Schlacht von Plataiai», *IstMitt* 47 (1997), σσ. 315-348
- E.G. STIKAS, «Une eglise des Paléologues aux environs de Castoria», *BZ* 51 (1958), σσ. 100-112
- N.S. STRAHOULIAS, *The Greek Alexander Romance, Venice Hellenic Institute Codex Gr. 5*, Exandas, Athens 1997
- G. SUBOTIC, *L'école de peinture d'Ohrid au XVe siècle*, (Institut pour la protection des monuments de la culture et Musee National d'Ohrid, Recherches 3), Beograd 1980
- G. SUBOTIC, «Η τέχνη των βυζαντινοσέρβων ευγενών στην Ελλάδα κατά τις τελευταίες δεκαετίες του ΙΔ' αιώνα», στο *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ' αιώνα*, επιμ. Ε. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - Δ. ΔΙΑΛΕΤΗ, (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Διεθνή Συμπόσια, 3), Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 1996, σσ. 169-179

- G. SUBOTIĆ - D. TODOROVIĆ, «Painter Michael in the Monastery of St. Prohor Pčinjski», *ZRVI* 34 (1995), ΣΣ. 117-141
- S.A. SUSSMAN, *Anglo-Byzantine relations during the Middle Ages*, University of Pennsylvania 1966, (Διδακτορική διατριβή)
- W. SWIETOSLAWSKI, *Arms and Armour of the Nomads of the Great Steppe in the Times of the Mongol Expansion (12th-14th Centuries)*, Oficyna Naukowa Ms, Lodz 1999
- S. SZYSZMAN, «Les troupes hongroises au service d'Andronic Comnène», στο *Akten des XI Internationalen Byzantinistenkongresses*, επιμ. F. DÖLGER - G. BECK, Verlagsbuchhandlung, München 1960, σσ. 599-603
- S.A. TAKACS, «What About Varna? Two accounts of the Battle by Michael Beheim and Paraspondylos Zotikos», *BF* 20 (1994), σσ. 247-259
- D. TALBOT RICE, *Byzantine Painting. The Last Phase*, Weidenfeld & Nicolson, London 1968
- L. TARASSUK, «The Collection of Arms and Armour in the State Hermitage, Leningrad, I», *JAAS* 3 (1959)
- L. TARASSUK, «The Collection of Arms and Armour in the State Hermitage, Leningrad, II», *JAAS* 5 (1966)
- W.S. TARVER, «The traction trebuchet: a reconstruction of an early medieval siege engine», *Technology and Culture* 36 (1995), σσ. 136-167
- A. TENENTI – U. TUCCI επιμ. , *Storia di Venezia. Il mare*, Treccani, Roma 1991
- D. THEODORIDIS, «Zum Problem von Ἰνδανικὸς σίδηρος», *BZ* 64 (1971), σσ. 61-64
- N. THIERRY, «Le culte du cerf en Anatolie et la vision de St. Eustathe», *Monuments et Mémoires* 72 (1991), σσ. 33-100
- F. THIRIET, «Les chroniques vénitiennes de la Marcienne et leur importance pour l'histoire de la Romanie greco-vénitienne», *Mélanges de l'Ecole française de Rome* 66 (1954), σσ. 241-292 [F. THIRIET, *Etudes sur la Romanie Greco-vénitienne (X^e-XVe siècles)*, 3, VR 1977 (CS 60)]

- F. THIRIET, *La Romanie vénitienne au moyen age*, De Boccard, Paris 1975
- B. THOMAS – O. GAMBER, *Kunsthistorisches Museum Wien. Waffensammlung: Katalog der Leibbrüstakammer I: der Zeitraum von 500 bis 1530*, Wien 1976
- C.L. TIPTON, «The English at Nicopolis», *Speculum* 37 (1962), σσ. 528-540
- B. TODIĆ, *Serbian Medieval Painting. The Age of King Milutin*, Draganić, Belgrade 1999
- B. TODIĆ, «"Signatures" des peintres Michael Astrapas et Eutybios, fonction et signification», στο *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίσσα*, επιμ. Χ. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ ΤΣΙΟΥΜΗ, (Ελληνική Εταιρεία Σλαβικών Μελετών) University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 643-662
- E. TRAPP, «Η χρονολογία συγγραφής του «Περί αλώσεως της Θεσσαλονίκης». Έργο του Ιωάννη Καμινιάτη επί τη βάσει γλωσσικών δεδομένων», στο *Χριστιανική Θεσσαλονίκη, Ιερό Μονή Βλατάδων 18-20 Οκτωβρίου 1989* (Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, 6), Θεσσαλονίκη 1991, σσ. 47-52
- W. TREADGOLD, *Byzantium and its Army, 284-1081*, Stanford University Press, Stanford 1995
- M. TROSO, *Le armi in asta delle fanterie europee (1000-1500)*, De Agostini, Novara 1988
- V. TSAMAKDA, *The Illustrated Chronicle of Ioannes Skylitzes in Madrid*, Alexandros Press, Leiden 2002
- D. TSOUGARAKIS, *Byzantine Crete. From the 5th Century to the Venetian Conquest*, Basilopoulos, Athens 1988
- P.A. UNDERWOOD, *The Kariye Djami*, I-III, (Bollingen Series 70), Pantheon Books, New York & Princeton 1975
- P.A. UNDERWOOD, *The Kariye Djami*, IV, (Bollingen Series 70), Princeton University Press, New York & Princeton 1975
- A.F. VAN GEMERT, «Ο Στέφανος Σαχλήκης και η εποχή του», *Θησαυρίσματα* 17 (1980), σσ. 36-130

- A. VARVARO, «Mito e realtà della cavalleria tra 1200 e 1400. Alcuni esempi», στο *Mito e storia nella tradizione cavalleresca*, Atti del XLII Convegno storico internazionale (Todi, 9-12 ottobre 2005), Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, Spoleto 2006, σσ. 27-43
- I. VÁSÁRY, *Cumans and Tatars. Oriental military in the pre-Ottoman Balkans, 1185-1365*, Cambridge University Press, Cambridge 2005
- A.A. VASILIEV (εκδ.), «A Spanish Traveler of the Fifteenth Century and his Visit to Constantinople, Trebizond, and Italy», *Byzantion* 7 (1932), σσ. 75-122
- A.A. VASILIEV, «The Historical Significance of the Mosaic of Saint Demetrius at Sassoferrato», *DOP* 5 (1950), σσ. 31-39
- M. VASSILAKI, «Working Drawings: Research and Study Programme», *Μουσείο Μπενάκη* 1 (2001), σσ. 79-85
- T. VELMANS, «Une illustration inédite de l'acathiste et l'iconographie des hymnes liturgiques à Byzance», *CahArch* 22 (1983), σσ. 131-165
- T. VELMANS, *La peinture murale byzantine à la fin du moyen age*, (Bibliothèque des Cahiers Archéologiques, 11), Klincksieck, Paris 1977
- T. VELMANS, «Une icone au Musée de Mestia et le thème des Quarante martyrs en Géorgie», *Zograf* 14 (1983), σσ. 41-51
- P. VEMMING HANSEN – N. FALSTER, «Experimental reconstruction of a medieval trébuchet», *AA* 63 (1992), σσ. 189-208
- J.F. VERBRUGGEN, *The Art of Warfare in Western Europe During the Middle Ages. From the Eighth Century to 1340*, (Europe in the Middle Ages. Selected Studies, 1), North-Holland, Amsterdam-New York-Oxford 1977
- M. VICKERS, «Some Preparatory Drawings for Pisanello's Medallion of John VIII Palaeologus», *Art B* 60 (1978), σσ. 417-24
- S. VITLYANOV, *The Old Bulgarian Armament*, Jusautor, Sofia 1996 (στα Βουλγάρικα)
- D. VOJVODIĆ, «The Crossed Diadem and the "Thorakion". Two Ancient and Unusual Insignia of Serbian Rulers in the XIV and XV Centuries», στο *Papers*

of the Third Yugoslav Byzantine Studies Conference (Kruševac 10-13 May, 2000), επιμ. L. MAKSIMOVIĆ, N. RADOŠEVIĆ, E. RADULOVIĆ, (Institute for Byzantine Studies, Serbian Academy of Sciences and Arts, 25), Beograd-Kruševac 2002, σσ. 249-276

E.L. VRANOSSI, «Deux documents inédits sur la présence des Albanais dans le Péloponnèse au XVe siècle», στο Οι Αλβανοί στο Μεσαίωνα, επιμ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (Διεθνή Συμπόσια, 5), Αθήνα 1998, σσ. 293-303

S. VRYONIS JR., «The Question of the Byzantine Mines», *Speculum* 37 (1962), σσ. 1-17

S. VRYONIS JR., «Byzantine Attitudes toward Islam during the Late Middle Ages», *GRBS* 12 (1971), σσ. 263-286

S. VRYONIS JR., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London 1971

S. VRYONIS JR., «Byzantine and Turkish Societies and their Sources of Manpower», στο *War, Technology and Society in the Middle East*, επιμ. V. J. PARRY - M.E. YAPP, Oxford University Press, London, 1975, σσ. 125-152

J. WALDMAN, *Hafted weapons in medieval and Renaissance Europe. The evolution of European staff weapons between 1200 and 1650*, (History of Warfare, 31), Brill, Leiden-Boston 2005

B.E. WALLACKER, «Notes on the history of the whistling arrows», *Oriens* 11 (1958), σσ. 181-182

C. WALTER, «Theodore, Archetype of the Warrior Saint», *REB* 57 (1999), σσ. 163-210

C. WALTER, «A Problem Picture of the Emperor John VIII and the Patriarch Joseph», στο C. WALTER, *Pictures as Language, How the Byzantines Exploited Them*, Pindar Press, London 2000, σσ. 195-203

- C. WALTER, «The Maniakion or Torc in Byzantine Tradition», *REB* 59 (2001), σσ. 179-192
- C. WALTER, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Ashgate, Aldershot 2003
- K. WEITZMANN – M. BERNABÒ, *The Byzantine Octateuchs*, 1-2, Princeton University Press, Princeton – New Jersey 1999
- M. WENZEL, «Štitovi i grbovi na stećcima», *Vesnik* 11-12 (1966), σσ. 90-108
- A.J. WHARTON, *Art of Empire. Painting and Architecture of the Byzantine Periphery. A Comparative Study of Four Provinces*, The Pennsylvania State University Press, University Park & London, 1988
- A. WHARTON EPSTAIN, «The Rebuilding and Redecoration of the Holy Apostles in Constantinople: A Reconsideration», *GRBS* 23 (1982), σσ. 79-92
- L. WHITE JR, *Medieval Technology and Social Change*, Oxford University Press, London 1967
- L. WHITE JR., «The Crusades and the Technological Thrust of the West», στο V. J. PARRY - M.E. YAPP (επιμ.), *War, Technology and Society in the Middle East*, Oxford University Press, London, 1975, σσ. 97-112
- A.R. WILLIAMS, «Methods of manufacture of swords in medieval Europe: illustrated by the metallography of some examples», *Gladius* 13 (1977), σσ. 75-101
- A.R. WILLIAMS, «Ottoman Military Technology: the Metallurgy of Turkish Armour», στο *War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th – 15th Centuries*, επιμ. Y. LEV, E.J. Brill, Leiden/New York/Köln 1997, σσ. 363-395
- D.C. WINFIELD, «Middle and Later Byzantine Wall Painting Methods», *DOP* 22 (1968), σσ. 61-139
- J.A. WISMAN, «L'Épitoma rei militaris de Végèce et sa fortune au Moyen Age», *MA* 85 (1979), σσ. 13-31
- A. XYNGOPOULOS, «Nouveaux temoignages de l'activite des peintres macedoniens au Mont Athos», *BZ* 52 (1959), σσ. 61-67

- S. YERASIMOS, «De l'arbre à la pomme: La genealogie d'un theme apocalyptique», στο *Les traditions apocalyptiques au tournant de la chute de Constantinople*, επιμ. B. LELLOUCH – S. YERASIMOS, (Varia Turcica, 33), L'Harmattan, Paris-Montréal 1999, σσ. 153-192
- V. YOTOV, *Vuoruzeniето i snariazeniето ot bulgarskoto srednovekovie (VII-XI vek.)*, Zograf, Varna 2004
- V. YOTOV, «The stirrups of the heavily armoured cavalry – Cataphraktarii (end of 10th – 12th c.)», στο *Βυζαντινή Θράκη: Μαρτυρίες και κατάλοιπα*, 4^ο Διεθνές Συμπόσιο Θρακικών Σπουδών (Κομοτηνή, 18-22 Απριλίου 2007), υπό δημοσίευση.
- Ü. YÜCEL, *Türk okçuluğu*, (Atatürk Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 182), Ankara 1999
- Ü. YÜCEL, *Islamic swords and swordsmiths*, (Research Centre for Islamic History Art and Culture. Islamic Art Series, 10), Istanbul 2001
- E.A. ZACHARIADOU, «The Conquest of Adrianople by the Turks», *SV* 12 (1970), σσ. 211-217 [E.A. ZACHARIADOU, *Romania and the Turks (c. 1300-c. 1500)*, 12, VR 1985 (CS 211)]
- E.A. ZACHARIADOU, «Manuel II Palaeologos on the Strife between Bāyezīd I and Ḳādī Burhān Al-Dīn Ahmad», *BSOAS* 18 (1980), σσ. 471-481 [E.A. ZACHARIADOU, *Romania and the Turks (c. 1300-c. 1500)*, 4, VR 1985 (CS 211)]
- E.A. ZACHARIADOU, «Les "janissaries" de l'empereur byzantin», στο *Studia turcologica Alexii Bombaci dicata*, (Istituto Universitario Orientale, Seminario di Studi Asiatici, Series Minor, 19), Napoli 1982, σσ. 591-597 [E.A. ZACHARIADOU, *Romania and the Turks (c. 1300-c. 1500)*, 11, VR 1985 (CS 211)]
- E.A. ZACHARIADOU, «Holy War in the Aegean During the Fourteenth Century», B. ARBEL, B. HAMILTON, D. JACOBY (επιμ.), *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean After 1204*, Frank Cass, London 1989, σσ. 212-225
- E.A. ZACHARIADOU, «Les nouvelles armes de Saint Dèmètrius», στο M. BALARD, J. BEAUCAMP, J.C. CHEYNET (επιμ.), *Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*,

I-II, (*Byzantina Sorbonensia*, 16), publications de la Sorbonne, Paris 1998, σσ. 689-693

D.A. ZAKYTHINOS (- C. MALTEZOU), *Le Despotat grec de Morée. Histoire politique*, VR, London 1975

D.A. ZAKYTHINOS (- C. MALTEZOU), *Le Despotat grec de Morée. Vie et institutions*, VR, London 1975

B. ZEITLER, «Cross-Cultural Interpretations of Imagery in the Middle Ages», *Art B* 76 (1994), σσ. 680-694

B. ŽIVKOVIC, *Donja Kamenica, les dessins des fresques*, (Les monuments de la peinture serbe médiévale, 6), Institut pour la protection des monuments historiques de la République de Serbie, Beograd 1987

C. ZUCKERMAN, «The Dishonest Soldier Constantine Planites and his Neighbours», *Byzantion* 56 (1986), σσ. 314-31

C. ZUCKERMAN, «The Military Compendium of Syrianus Magister», *JÖB* 40 (1990), σσ. 209-224

H. ZUG TUCCI, «Leggende carolinghe e araldica immaginaria», στο *Sulle orme di Orlando*, επιμ. A. IMELDE GALLETI - R. RODA, Interbooks, Padova 1987, σσ. 305-319

Ὡσπερ ξένοι χαίρουσιν πατρίδα βλέπειν, οὕτω καὶ οἱ γράφοντες βιβλίου τέλος.

